

T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE YAPI ÜRETİMİ, SOSYAL VE
İKTİSADİ DÖNÜŞÜMÜN ETKİSİ**

Doktora Tezi

ZEYNEP GÜNAY

İstanbul, 2021

T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE YAPI ÜRETİMİ, SOSYAL VE
İKTİSADİ DÖNÜŞÜMÜN ETKİSİ**

Doktora Tezi

ZEYNEP GÜNAY

Danışman: PROF. DR. RAHMİ DENİZ ÖZBAY

İstanbul, 2021

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: Zeynep GÜNAY
Ana Bilim Dalı	: İktisat
Program	: İktisat Tarihi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora Tezi, 2021
Anahtar Kelimeler:	:Osmanlı Devleti, Müteahhitler, Kamu Yapıları, Sivil Yapılar

ÖZET

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE YAPI ÜRETİMİ; SOSYAL VE İKTİSADİ DÖNÜŞÜMÜN ETKİSİ

Osmanlı Devleti tarih boyunca fethettiği topraklarda iskan politikasını uygulamış, böylelikle hüküm sürdüğü coğrafyalarda yapı ve imar faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Çalışma boyunca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan farklı fonlardaki belgeler temel kaynaklar olarak kullanılmıştır. Yapı inşaat alanında etkili olan kurumların, geçirmiş oldukları değişimin üzerinde durulmuştur. Yapı ve imar faaliyetlerini gösteren bireylerin çok geniş bir yetkiye sahip olmaları neticesinde esasında müteahhitlik hizmeti sunuyor olmalarına karşılık çoğunlukla mimar olarak anılmalarının altında yatan sebeplerin ne olduğu hususuna vurgu yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin nizam-ı kadim döneminden erken cumhuriyete intikal eden yapı müteahhitlerinin ifa ettikleri görevlerinin neler olduğu, inşa etmiş oldukları yapılar, Osmanlı başkenti İstanbul ve Cumhuriyet başkenti Ankara özelinde mukayese edilerek sivil ve kamu yapıları üzerinde araştırma yapılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Zeynep GÜNAY

Field : Economics

Programme : History of Economics

Supervisor : Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY

Degree Awarded and Date : Doctorate - 2021

Keywords : Ottoman State, Contractors, Public Buildings, Civil Structures

ABSTRACT

BUILDING PRODUCTION FROM EMPIRE TO REPUBLIC; IMPACT OF SOCIAL AND ECONOMIC TRANSFORMATION

Throughout history the Ottoman Empire implemented the policy of resettlement in the lands it conquered, thus giving weight to construction and zoning activities in the geographies it ruled. Throughout the study, documents in different funds in the Prime Ministry Ottoman Archives were used as basic sources. The changes that the institutions that are influential in the field of building construction have undergone are emphasized. Despite the fact that the individuals who show the building and zoning activities have a very wide authority, they actually offer contracting services, but the underlying reasons for being referred to as architects are emphasized. A research was conducted on civil and public buildings by comparing the duties of the building contractors who were transferred from the ancient order of the Ottoman Empire to the early republic, the structures they built, the Ottoman capital Istanbul and the republican capital Ankara.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e intikal etmiş yapı inşaat faaliyetlerinde etkin rol üstlenen müteahhit ve kalfaların; iktisadi ve sosyal dönüşümünün yapı faaliyetlerine ve beşeri sermaye üzerine etkisi incelenmiştir. Çalışma boyunca arşiv kaynaklarından edilen bilgiler ile literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu minvalde mimarlık tarihi konusu olan yapı inşaat sektörünü iktisat tarihi çerçevesinde incelemek ve disiplinler arası çalışmalara katkı sağlamak amaç edilmiştir.

Bu çalışmanın somut bir kimlik kazanmasında şüphesiz ki kıymetli danışmanım Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay'ın katkısı yadsınamaz bir gerçektir. Tez başlığından sonuç kısmına kadar her zaman katkı ve görüşlerini esirgemediği için kendisine müteşekkirim. Lisansüstü eğitimim boyunca üzerimde emeği olan başta Prof. Dr. Erol Özvar ve Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'na teşekkür ederim. Covid-19 salgın hastalığının oluşturmuş olduğu zorlu hayat sürecinde araştırmalarıma kaynak desteği sunan başta İslam Araştırmaları Kütüphanesi (İSAM), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Salt Araştırma, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) , Boğaziçi Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'na teşekkür ederim.

Lisansüstü eğitimim boyunca kendisinden ders aldığım ve bu tezin de juri üyelerinden olan hocam Dr. Öğr. Üyesi Murat Koraltürk'e teşekkür ederim. Tez boyunca fikir ve düşüncelerini hatta çoğu zaman kaynak paylaşımında bulunan değerli juri üyelerinden Doç. Dr. Şefik Memiş hocama teşekkürlerimi sunarım. Tezin juri üyelerinden olan Prof. Dr. Fehmi Yılmaz hocamın tez hakkında yapmış olduğu olumlu yorum ve yönlendirmelerinden dolayı kendisine teşekkür ederim. Gerekli görüş ve desteklerini sunan, aynı zamanda tezin juri üyelerinden olan Doç. Dr. Akansel Yalçinkaya hocama teşekkür ederim. Bölüm hocalarımızdan Dr. Öğr. Üyesi Arzu Varlı Binâgul'e ve diğer hocalarıma teşekkür ederim. Bu tez, “*Marmara Belediyeler Birliği Lisansüstü Tez Desteği Programı*” kapsamında desteklenmiştir. Bu vesile ile kendilerine bir kez daha teşekkürlerimi sunarım. Lisans eğitimimden bugüne kadar üzerimde emeği olan değerli hocam Prof. Dr. İdris Sarısoy'a teşekkür ederim. Çalışmamda kaynak temini hususunda bana yardımcı olan Prof. Dr. Remziye Tuba Karatepe hocama teşekkür ederim. Tezin okumalarında, düzeltilmesinde değerli katkılarını benden esirgemeyen değerli arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Tezi bitirmek Kaf Dağı'nın zirvesine çıkmak kadar zor görünüyordu. Bazen pes edip yarıda bıraktığım sayfaya günler sonra dönebildim. Süreç oldukça sancılı ve bir o kadar da zorlu olmasına rağmen her defasında yeniden başlamak için bir nedene tutundum. Biliyorum ki inanlar için hep umut vardır. Ben bu umudumu bu süreçte hep diri tuttum. Elbette bu süreci yanımdakilerin de varlığı ile başardım.

Son olarak, asıl teşekkürü aileme yapmak isterim. Ne yaparsam yapayım hakkını ödeyemeyeceğim annem ve babama bu günlere gelmeme vesile oldukları için, aldığım her karar neticesinde her daim yanımda olmaları hasebiyle kendilerine minnettarım. Annemin deyimi ile; *“yaşın kaç oldu hala ders çalışıyorsun!”* galiba akademinin özetini bizlere tüm çıplaklığı ile sunmaktadır. İlim ve öğrenme beşikten mezara kadar süren meşakkatli bir süreç. Babamın şahsıma yönelik her daim söylediği; *“İlmin daim olsun”* cümlesi kabul edilmiş bir duadır. Bu vesile ile değerli ağabeyim ve kıymetli ablama da bu zorlu süreç içinde bana destek oldukları için teşekkür ederim. Umarım bu tez akademi camiasında gerçekleştirilecek olan farklı araştırmalara da ilham kaynağı olur.

Dr. Zeynep Günay

2021, Üsküdar

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	5
TABLO LİSTESİ	8
ŞEKİL LİSTESİ	9
KISALTMALAR	10
GİRİŞ	11
BİRİNCİ BÖLÜM.....	15
A) OSMANLI DEVLETİ'NDE İMAR FAALİYETLERİ	15
1. KLASİK DÖNEMDE İMAR FAALİYETLERİ.....	18
1.1. Osmanlı Devleti'nde İnşaat Esnaf Örgütleri	21
1.2. Klasik Dönemde İnşaat Faaliyetleri	25
1.2.1. Hassa Mimarlık Kurumu Yapısı ve Görevleri.....	29
2. TANZİMAT DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ	38
2.1. İnşaat Esnafının Örgütlenmesi	52
2.2. İnşaat Sektöründe Etkin Mimarlar.....	55
2.2.1. Tanzimat Öncesi Hassa Başmimarları.....	57
2.2.1.1 Mimar Sinan	58
2.2.1.2. Mimar Davut Ağa.....	60
2.2.1.3. Mimar Kasım.....	61
2.2.1.4. Mimar Mustafa	61
2.2.1.5. Diğer Hassa Mimarbaşları	61
2.3. Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarları	62
2.3.1. Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi	62
2.4. Tanzimat Dönemi Öncesi Yapı İnşaat Sektöründe Etkili Olan Gayrimüslimler.....	67
2.5. Tanzimat Fermanı Sonrası Yapı İnşaat Sektöründe Etkili Olan Bazı Gayrimüslimler	69
2.5.1 Balyan Ailesi	73
2.5.1.1. Kirkor Balyan	75
2.5.1.2. Garabet Balyan	77
2.5.1.3. Nigoğas Balyan	79
2.5.2. Artin Kalfa.....	81
2.5.3. Artin Bilezikçioğlu	82
2.5.4 Fossati Kardeşler	83
2.5.5.(I)stefan Kalfa.....	85
2.5.6. Mimar William James Smith.....	87

2.5.7. Mimar Charles Garnier.....	88
2.5.8. Mimar Giovanni Battista Barborini.....	88
2.5.9.(Mimar) Dimitri Kalfa.....	89
2.5.10. (Mimar) Yani Kalfa.....	90
2.5.11. (Mimar) Vasil Kalfa	90
2.6. Diğer Girişimci Kalfa, Müteahhit ve Mimarlar.....	91
İKİNCİ BÖLÜM.....	99
B) OSMANLI DÖNEMİ MİMARİSİNDE YAŞANAN DEĞİŞİM.....	99
1. MİMARLIK TEŞKİLATINDA BİNA EMİNİNİN ROLÜ	103
2. HASSA MİMARLAR OCAĞININ TASFİYESİ	109
3. İNŞAAT FAALİYETLERİNDE ETKİN ROL ALAN İNŞAAT ŞİRKETLERİ	120
3.1. Şirket-i Nafia-ı Osmaniye Şirketi.....	133
3.2. Diğer İnşaat Şirketleri.....	138
4. İNŞAAT YAPI SEKTÖRÜNDE KULLANILAN MALZEMENİN TARİHSEL ANALİZİ	141
4.1. Yapı İnşaat Sektöründe kullanılan; Ahşap Malzeme	145
4.2. Yapı İnşaat Sektöründe kullanılan; Kiremit ve Tuğla Malzemeleri.....	148
4.3. Yapı İnşaat Sektöründe kullanılan Diğer Malzemeler	155
5. Sanayileşmenin Yapı Sektörüne Etkisi	156
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	160
C) II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ (1876-1909)	160
1. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE YAPI İNŞAAT SÜRECİNDE ETKİLİ OLAN İSİMLER.....	169
1.1. Balyan Ailesi III. Kuşak (Sarkis Balyan- Simon Balyan- Levon Balyan)	169
1.2. Alexandre Valluary	176
2. EĞİTİM FAALİYETLERİNİN BEŞERİ SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ	179
3. BAŞKENT İSTANBUL'DA SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ YAPI TÜRLERİ.....	182
3.1. Kamusal Yapılar.....	186
3.1.1. Ulaşım Yapıları	187
3.1.2. Sağlık Yapıları.....	193
3.1.3 Eğitim Yapıları	197
3.1.4. Resmi Binalar	202
3.1.5. Askeri Yapılar	208
3.1.6. Karakolhane Yapıları.....	210
3.2. Dini Yapılar	211

3.3. Sivil Mimari Yapıları	214
3.3.1. Saray ve Köşk Yapıları.....	214
3.3.2. Fabrika Yapıları.....	218
3.3.3. Otel ve Pasaj Yapıları.....	222
3.3.4. Konut Yapıları	229
4. OSMANLI DEVLETİ'NDE YAPI İNŞAAT SEKTÖRÜNDE TAAHHÜT SİSTEMİ	234
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	238
D) GEÇ OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ (1908-1958)	
.....	238
1. KENTSEL MEKANLARIN OLUŞUMU VE DÖNÜŞÜMÜ	241
2. TÜRKİYE'DE MÜTEAHHİTLİK HİZMETLERİ VE CUMHURİYET DÖNEMİ MODERN YAPI	
ÖRNEKLERİ	248
2.1 Cumhuriyet Dönemi Müteahhitlik Hizmetleri	248
2.2 Cumhuriyet Dönemi Modern Yapıları; Ankara ve İstanbul İli Örnekleri	264
3. BİR DEVLET POLİTİKASI OLARAK: KONUT VE KONUT FİNANSMAN KAYNAĞI.....	271
SONUÇ	278
EKLER.....	283
KAYNAKÇA	324

TABLO LİSTESİ

Sayfa No

TABLO 1: Fütüvvetnamelerde Yer Alan İnşaat Esnaf Kolları ve Pirleri	14
TABLO 2: Hassa Mimarlar Ocağı'nda Tanzimat Dönemine	
Kadar Faal Olan Mimarbaşları.....	51
TABLO 3: Annuaire Oriental Yıllığına Göre Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren	
Müteahhitler- Mimarlar.....	118
TABLO 4: Hicri 1319 Senesine Ait Başkent İstanbul'da Satışı	
Gerçekleşen Tuğla Fiyatları.....	143
TABLO 5: Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Dersaadet'te İnşası Gerçekleştirilen	
Bazı Sağlık Yapıları.....	185
TABLO 6: Sanayi-i Nefise Mektebi 1911Tarihli Uygulamalı ve Teorik Ders Çizelgesi.....	188
TABLO 7: 1327 Tarihli Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Talimatnamesinde Mimarlık Şubesi	
Ders Çizelgesi.....	189
TABLO 8: Osmanlı Başkenti İstanbul'da XVIII. ve XIX. Yüzyılda İnşa Edilen Kışlalar..	199
TABLO 9: Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da İnşa / Onarım Edilen	
İbadethaneler.....	203
TABLO 10: Başkent Ankara'da İnşa Edilen İlk Kamu Yapıları (1924-1930).....	235
TABLO 11: 1925- 1948 Yılları Arasında Demiryolu'nda Faaliyet Gösteren Müteahhitler...	240
TABLO 12: İstanbul Merkezli Yapı İnşaat ve Müteahhitlik Hizmeti Sunan Firmalar	
/Şahıslar.....	242
TABLO 13: Ankara Merkezli İnşaat ve Müteahhitlik Firmaları.....	243
Tablo 14. Müteahhitler Birliği Üyelerinin İhale Aldığı Yapı İnşaat Faaliyetleri	
(1959-1959).....	250

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa No
ŞEKİL 1: Osmanlı Devleti’nde Hassa Mimarlar Ocağı Yapısı	24
ŞEKİL 2: Balyan Ailesi Soy Ağacı	65

KISALTMALAR

BEO	Bab-1 Ali Evrak Odası Evrakı
Bkz.	Bakınız
BOA	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
Drl.	Derleyen
Ed.	Editör
H.	Hicri
Hızl.	Hazırlayan
M.	Miladi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Aralığı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Vol.	Volume

GİRİŞ

Şehirleri görünür kılan en önemli faktör; yapı ve imar faaliyetleridir. Tarih boyunca şehirlerin ihyası imar faaliyetleri çerçevesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti şehirleri fethederken iskan politikasını uygulamıştır. Böylelikle şehirlerde yeni yerleşim alanları oluşturulmuştur. Bu durum ülkenin iktisadi ve içtimai tarihi açısından önem arz etmektedir.

Fetih ile birlikte başlayan iskan ve imar faaliyetlerinde yapı üretimini gerçekleştiren kurumlar arasında öncelikle vakıflar yer almıştır. Vakıf kültürünün altında yatan en önemli amaç toplumun ihtiyaçlarına cevap vermesidir. Vakıflar aracılığı ile inşa edilen yapı stoklarında nihai amaç; toplum yararına yönelik olmasıdır. Bu amaç ile inşa edilen ve adına “kamu yapıları” denilen bir çok yapı, vakıflar aracılığı ile inşa edilmiştir. Bu faaliyetleri gerçekleştirirken devleti temsil eden gerçek ve tüzel kişiler vardır. Bu bağlamda şehirlerde devletin en etkili kişilerinden olan kadı, faaliyet çerçevesinde de önemli paya sahiptir. Fatih Sultan Mehmed, Osmanlı başkenti olacak olan şehri fethettikten kısa bir süre sonra Hızır Bey’i şehre kadı olarak atamıştır. II. Mehmed, kısa bir süre sonra da Subaşı olarak Karışdıran Süleyman Bey’in atamasını gerçekleştirerek ivedilikle kentin hem asayiş hem de içtimai yapısında bir dizi ıslahatların gerçekleştirilmesini talep etmiştir. Bu minvalde kentin dokusunda en önemli paya sahip olan imar faaliyetleri şehrin hem sosyal hem mali hem de ticari anlamda gelişmesine de olanak tanımıştır.

Osmanlı Devleti hüküm sürdüğü coğrafyalarda ekseriyetle gaza ve fetih politikasını uygulamıştır. Bu minvalde fethedilen tüm topraklarda iskan politikasını da uygulamıştır. İskan politikası ile fethedilen yeni toprakların İslamlaşma ve Türkleştirme süreçleri hızlandırılmıştır. Bu uygulama takriben Orhan Bey ile başlamış ve neredeyse tüm zamanlarda uygulanmıştır. İskan politikasını uygulayan Osmanlı Devleti padişahları, bu politika ile devletin ulaştığı sınırlarda hem toprak bütünlüğü sağlanmış hem de tüm halkın güvenliğini korumuştur. Böylelikle iskan ile halk yerleştirildikleri topraklarda mevcut kültürlerini de yaşayabilmiştir.

Devlet fethettiği topraklarda devletin gücünü temsil eden yapılar inşa ettirmiştir. Bu yapılar çoğunlukla topluma fayda sağlayan yapı çeşitleri şeklinde olmuştur. Yapı inşaat sektöründe etkili olan en önemli kurum ise Hassa Mimarlar Ocağı olmuştur. Hassa Mimarlar Ocağı’nda mimarbaşı olan mimarın bilgisi dahilinde tüm kamu yapılarına ve sivil yapılaşmaya müsaade edilmekteydi. Mimarbaşı dönemin padişahının izni ve onayı ile yapılaşma faaliyetlerine başlamaktaydı. Bu kurum yalnızca yapılacak olan yapıların inşa sürecini belirlemiyor aynı zamanda yapının inşasında kullanılacak olan yapı malzemesini temin etme, kontrol etme,

inşaatta çalışacak olan işçileri bulma hatta yapının finansı hakkında bir maliyet tablosu ve muhasebe kaydı oluşturmak gibi bir çok konuda denetim ve söz hakkına sahiptir. Osmanlı Devleti kurumlar tarihi açısından oldukça zengin bir mirasa sahiptir. Hassa Mimarlık Ocağı da bu kurumlardan sadece biridir. Bu bağlamda devletin kuruluş şemasında ayrı bir kurum olarak faaliyet gösteren bu birliklerin toplumsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla kurulmuş olmaları ve toplumun iktisadi ve içtimai yapısı hakkında hem nitel hem de nicel bir veri sağladığı unutulmamalıdır.

Bu çalışma esasında dört ana bölümden oluşmaktadır. Çalışma boyunca birincil kaynak olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden istifade edilmiştir. Birinci bölümün muhtevasında Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü nizam-ı kadim döneminde uygulanan imar faaliyetlerinin çerçevesi çizilmiştir. Osmanlı klasik döneminde yürütülen inşaat uygulamalarında etkili olan Hassa Mimarlar Ocağı'nın üzerinde durulmuştur. Faaliyet kapsamında yer alan inşaat esnaf örgütünün kurumsallaşması ve Hassa Mimarlar Ocağı'nda yer alma süreci hakkında detaylı bilgi paylaşılmıştır. Şehirlerin kuruluş aşamasında inşa edilen yapıların denetimini sağlayan Hassa Mimarlar Ocağı'nın kuruluş amacı ve kurumsal kimliği açıklanmıştır. Bu kurum içinde yer alan mimarların yalnızca birer sanatkar olarak faaliyet göstermediği aynı zamanda kalfa olarak nitelendirildiğini bu bağlamda iş tanımının oldukça geniş bir yelpazeye sahip olduğunu görebilmekteyiz. Siyasi, mali ve sosyal alanlarda değişimin ve dönüşümün simgesi olan Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile yapı üretiminde aktif rol üstlenen mimarların aslında çoğu zaman müteahhit olarak nasıl faaliyet gösterdikleri hususuna değinilmiştir. İnşaat sektöründe faaliyet gösteren müslim ve gayrimüslim mimarların bu kimliklerinin yanı sıra müteahhit veya yüklenici olarak rol aldıklarını birincil kaynak olan arşiv belgeleri ışığında ve ikincil kaynaklardan da istifade edilerek, mukayese edilmiş ve çalışmanın iskeleti oluşturulmuştur. Girişimci kalfa, müteahhit ve mimar kelimelerinin aynı kişi/ler hakkında kullanıldığını bu bağlamda iş yükü olarak birden fazla tanıma haiz olduklarını söylemek mümkündür.

Bu çalışmanın ikinci bölümünü Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yapı inşaat firmaları oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyalarda yapının inşaatını yüklenen tüzel kişiliklerin mevcudiyeti hakkında bilgi verilmiştir. Bunun paralelinde bu firmaların yapı inşaat sektörü için sağlamış olduğu yapı malzemelerinin neler olduğu hususuna değinilmiştir. Sanayileşme ile yapı sektöründe yaşanan pozitif eğilimli bir korelasyon mevcuttur. Tüm bunların yanı sıra yaşanan siyasi ve mali değişim ile birlikte bireylerin tüketim alışkanlıklarında meydana gelen değişimin mekana yansması ele alınmıştır. Yaşanan doğal afetler ile özellikle başkent İstanbul'da kullanılan yapı

malzemelerinde yaşanan değişimi nizamlar çerçevesinde nasıl uygulandığını bu hususta imar yasalarının oluşturulduğunu istisnalar hariç bu yasaya uymayanların iskanlarına müsaade edilmediğini ve gayrimenkul taşınmaz hukuku adına yasa ve planların oluşturularak uygulamaya konulduğunu arşiv belgeleri ışığında araştırılarak incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan Sultan II. Abdülhamid döneminde uygulanan imar politikaları üzerinde durulmuş olmakla birlikte eğitim faaliyetlerinin beşeri sermayenin dönüşümü üzerinde etkisinin nasıl olduğu hususunda araştırma yapılmıştır. Özellikle Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı sonrasında başlayan değişimin en etkili olduğu dönem Sultan II. Abdülhamid zamanıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra mali ve siyasi ilişkilerin öznesi olan II. Abdülhamid'in neden kamusal yapı faaliyetlerine ağırlık verdiği hususuna değinilmiştir. Bu çerçevede saraya yakınlığı ile bilinen Balyan Ailesi fertlerinin tercih edilme sebepleri ve sunmuş oldukları müteahhitlik hizmetleri hakkında mukayeseli bir çalışma yapılmıştır. Kamu yapıları başlığı altında; ulaşımdan sağlığa, eğitimden askeri yapılara ve tüm sivil mimari yapılarda başlayan modern bir sanat anlayışının yanı sıra inşa edilen bu sayısız yapılar devletin gücünün en somut örneğinin tezahürü olarak yorumlanabilir. Yapımına başlanılan bu yapılar ile hukuki bir düzenleme olan inşaatta taahhüt sisteminin nasıl gerçekteştiği bilgisi aktarılmıştır. Fethedildiği günden itibaren başkent İstanbul'un ticareti anlamda da önemli bir coğrafi konuma sahip olması bölgede çok fazla fabrika yapılarının, pasaj ve otellerin yapılmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum kamusal yapı faaliyetlerinin artmasına ve dolaylı olarak sivil yapılaşmada da artışı sağlayarak bölgede yapı imar hareketliliğinin oluşmasına vesile olmuştur.

Çalışmanın son bölümünde ise geç Osmanlı dönemi ve erken Cumhuriyet döneminde gerçekteştirilen imar faaliyetleri hakkında detaylı bir analiz gerçekteştirilmiştir. Kentsel mekan oluşumlarını destekleyen faktörler üzerinde durulmuştur. Zaman ve mekana bağlı olarak kentsel dönüşümün nasıl oluştuğu hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden müteahhitlik hizmetlerinde yaşanan değişim hakkında araştırma yapılmıştır. Osmanlı başkenti ve Cumhuriyet başkentinde inşa edilen yapılar hakkında mukayeseli çalışma yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde bir devlet politikası haline gelen konut üretiminin kimlerin tekelinde olduğu ve konut finansman sorunlarının nasıl aşıldığı hakkında araştırma yapılmıştır.

Çalışma Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e intikal eden müteahhitlik hizmetlerinin geçirmiş oldukları değişimin paralelinde yapı inşaat sektöründe faaliyet gösteren gerçekte ve tüzel kişilerin kimler olduğu hakkında örnek veriler ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ziyadesiyle Osmanlı başkenti olan İstanbul özelinde yapılan bu araştırmanın deryada bir katre olduğunu düşünüyorum. Bundan sonra yapılacak olan farklı çalışmalarda tamamlayıcı bir rol üstlenerek ilham olmasını temenni ediyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

A) OSMANLI DEVLETİ'NDE İMAR FAALİYETLERİ

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, Osman Gazi tarafından Bilecik şehrinin Söğüt ilçesinde 1299 senesinde kurulduğu yönünde bir çok araştırmacı ve akademisyen arasında mutabakat sağlanmıştır. Tarih boyunca gaza ve fetih politikası güden Osmanlı Devleti iskan politikasını da beraberinde getirmiştir.

Dünya tarihinde yeni bir çağın doğumuna vesile olan İstanbul'un fethi ile Doğu Roma yıkılmıştır. Bu bağlamda Fatih Sultan Mehmet bir şehri feth ederek sadece bir devletin topraklarına katmamış aynı zamanda bir devletin siyasi, sosyal ve iktisadi kurumlarında da etkin bir rol üstlenmiştir. İstanbul'un ve dahi tüm Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan şehirlerin ihyası hususunda vakıflar önemli bir rol almıştır. İstanbul fethinden önce; İzmit, Üsküp, Bursa, Sofya ve Silistre gibi şehirlerin imarı hususunda nasıl vakıf eserleri aktif rol üstlenmişse İstanbul şehrinin gelişmesi ve bir Türk şehri olabilmesi için, imar faaliyetlerinde vakıf kurumları aktif rol üstlenmiştir. Kamu hizmetleri başlığında toplanan; hizmet binaları, ibadethaneler, hastaneler, han ve kervansaraylar, köprüler, mektepler ve imarethanelerin yapım ve inşasında vakıf kurumu etkili olmuştur. Vakıf kurumu, bu anlamda en geliştirilmiş kurum olarak Osmanlı Devleti döneminde karşımıza çıkmaktadır.¹

Osmanlı Devleti fethettiği topraklarda ilk olarak imar faaliyetlerine ağırlık vermiştir. İmar faaliyetleri kapsamında öncelikle o bölgenin Türkleşmesi amaçlanmış, böylelikle Müslüman kültürünün oluşması ve yerleşmesi hızlanmıştır. Fethi gerçekleşen topraklarda hoşgörü ve adaletin de daim olması için tüm gerekli şartları sağlamışlardır. Bu politika çerçevesinde de Osmanlı Devleti güçlü bir siyasi çizgide ilerleyerek fethettiği topraklarda uzun süre hükmetmiştir. Osmanlı Devleti'nin fetih politikası da her zaman bu amacı gütmüştür.

Osmanlı Devleti bir şehri fethettiği zaman orayı yıkmak ve yağmalamak yerine var olan yapıların tamirini gerçekleştirerek yada İslami değerlere uygun hale getirerek yaşanılabilir bir alan oluşturmaktaydı. Fetih öncesi var olan binalar ve mahalleler ihya edilerek, yeni külliye, medrese, han ve kervansaraylar, mektepler gibi binalar inşa edilerek toplum faydası gözetilmekteydi.

¹ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem(1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 60. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.125-126.

Osmanlı Devleti, Batı'da ve Doğu'da fetihle birlikte ulaştığı sınırlar ile, XVI. yüzyılda neredeyse tüm Dünya'nın en güçlü devleti haline gelmiştir. Hızla gelişen ve büyüyen sınırlar ile Osmanlı Devleti, iktisadi ve sosyal gelişmeye paralel olarak artan nüfus problemini yürüttüğü iskan politikası ile çözümlenmiş böylelikle fethettiği toprakları yeniden imar etmiştir. Hükmettiği topraklarda farklı dinlere mensup insanları bir arada bulundurma çabası ve aynı zamanda İslâm devleti olmanın ve İslâmiyeti kendi sınırlarında daim olabilmesini sağlama çabası Osmanlı gayrimenkul hukuku kurallarında da belirtilmiştir. Öyle ki sivil binaların yapı düzeni bile bu anlamda belli yasal çerçeveler ile inşa edilmekteydi. Örneğin; surlar etrafına binalar inşa edilemezdi. Bunun için belli bir mesafe şartı vardı. Bu kural tüm tebaayı ilgilendirirken müslüman ve gayrimüslimler arasında da çeşitli sınırlandırmalar mevcut idi. Müslümanlar tarafından inşa edilecek binaların yüksekliği en fazla on iki metreyken, gayrimüslimlerin bina yüksekliği dokuz metreyi aşmaması gerekmekteydi. Bu durumda konutların kat adedi müslüman tebaa için üç, gayrû'l- müslimler içinse iki kat olarak planlanmıştır. Gayrimüslim tebaa için, müslümanların ibadetlerini eda ettikleri camilere yakın bina inşa etmeleri veya ettirmeleri yasaklanmış, şayet daha önce yapılmış binalar var ise de değeri karşılığında müslüman tebaa tarafından satın alınmaktaydı. Bu bir anlamda kamusal alanların düzenlenmesi için gerçekleştirilen kamulaştırma faaliyeti olarak tanımlanabilir. Bu uygulamaya emsal teşkil edecek olan uygulama Yeni Camii muhitinde yer alan Yahudi Mahallesi'dir. Zira bu mahallenin ortadan kaldırılmasının altında da bu neden yatmaktadır.²

Osmanlı Devleti kamu binalarında bir imparatorluk ve saray sanatı etkisini görmek mümkündür.³ Özellikle XVIII. yüzyılda sivil mimarı yapılaşmada bir canlanma olmuştur. Bilhassa, Haliç ve Boğaziçi'nde imar faaliyetleri artmıştır.⁴ III. Ahmed'in saltanat sürdürdüğü ve Lale Devri olarak adlandırılan dönemde özellikle sivil mimaride, Kağıthane, Haliç ve Boğaziçi'ne olan talep artmıştır. Artan talep de beraberinde şehrin daha geniş bir alana yayılmasına ve büyümesine sebep olmuştur.⁵

Osmanlı Devleti'nin yönetimi için öncesinde, tahsis edilen ayrı bina yoktur. Bağımsız yönetim binalarının varlığından, son yüzyıllarda bahsedilebilir. Bu yapıların inşa tarihi Tanzimat ile birlikte başlamıştır. Hükümdarın ev olarak kullandığı sarayı aynı zamanda bir yönetim merkeziydi. Yönetim binası için tahsis edilen binalar örneğin valiler için; dönemsel olarak incelendiği zaman bazı konaklar bölge ileri gelenleri tarafından satın alınır, kiralınır

² Ahmet Refik, **Türk Mimarları Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre**, 1. Basım, İstanbul, Kapı Yayınları, 2013, s.53.

³ Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, "Saltanat İdeolojisi ve Osmanlı Sanatı", **Osmanlı**, C.9, Ankara, 1999, s.19.

⁴ Semavi Eyice, "Kağıthane, Sadabad-Çağlayan", **Taç Vakfı Dergisi**, C.1, S.1, İstanbul, 1986, s.28.

⁵ Stefanos Yerasimos, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul", **Dünya Kenti İstanbul**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.48.

yada sadece bu amaçla inşa edilerek valiye sunulurdu. Bu binaların bazı temel masrafları da halk tarafından karşılanırdı.⁶ Ancak XIX. yüzyılda hemen hemen tüm alanlarda yapılan reformlar Osmanlı topraklarında ki imar faaliyetlerini de etkilemiştir. Yeniden yapılanma ile kamu binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Modernleşme ile birlikte imar ve yapı tiplerinde de çağın getirmiş olduğu zorunluluklara istinaden bir yenileşme yaşanmaya başlamıştır.⁷ XIX. yüzyılda artık dini mimari eserlerin yanı sıra sivil mimari de ihtişamlı bir şekilde yerini almaya başlamıştır. Sivil mimari eserlere en güzel örnek kışlaları göstermek mümkündür. III. Selim dönemi ıslahatları incelendiği zaman inşa faaliyetlerinin geniş bir alana yayıldığını bu anlamda inşaat faaliyetleri kapsamında öncelikli binaların kışlalar olduğunu görebilmekteyiz. Kışlaların yanı sıra eğitim için inşa edilen sanayi mektepleri, hastaneler, çeşitli sektörlerde imalat yapan fabrikalar, limanlar şehrin güvenliğinden sorumlu karakollarda yine sivil mimari örnekler içerisinde yer alabilir. Sivil mimarinin gelişimi ile birlikte başlayan köşk, konak ve saray gibi furyanın sebebi her alanda yaşanan batılılaşma faktörünün yapı imarda da etkisini göstermiş olmasından kaynaklanmaktadır. Göçlerle birlikte yaşanan şehirleşme oranının artması şehirlerde bazı yeni alanların açılmasına sebep olmuştur. Örneğin; insanların yemek yiyip içebilecekleri mekanlar olan; lokantalar, kahvehaneler gibi yapılar inşa edilmiştir. Sosyal devletin varlığına işaret eden kervansaraylar, hanlar, imarethaneler gibi yerler daha çok cami gibi ibadethanelere gelir sağlamak için inşa edilmiştir. Bu bağlamda mimari eserlere bakıldığı zaman yapılış amaçlarına göre yüzyıl içerisinde yaşanan değişimlerin etkisi fazladır. XIX. yüzyıla gelindiği zaman mimari eserlerde yapılış amacına istinaden değişimler yaşanmaya başlanmıştır.⁸

Şehirlerin imarını denetleyen ve düzenleyen kurallar bütünü vardır. Bu anlamda en önemli düzenlemeleri barındıran Ebniye Nizamnameleri'dir. 1848 yılında hazırlanan bu nizamname, Osmanlı Devleti'nde ilk imar düzenlemesidir. Daha sonra Ebniye Kanunu olarak 1882 yılında ilk imar yasası hazırlanmıştır. Bu nizamnamenin varlığından XIX. yüzyılda bahsedebiliriz. Zira bu yüzyıldan önce de imar ve inşa kuralları vardı ancak bunlar bir nizamname değil, padişah ve mimar başlarının emirleri ve buyrukları doğrultusunda hazırlanan kurallar bütünüydü. Bu kurallarla ile esasında sorunlara çözüm aranmaktaydı.⁹

⁶ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 1. Basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s.17.

⁷ Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, 2. Baskı, İstanbul, Yem Yayınları, 2007, s.661-672.

⁸ Mustafa Cezar, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, 2. Basım, İstanbul, EKAV Sanat Merkezi Yayınevi, 1995, s. 86.

⁹ Nurcan Yazıcı Metin, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi Devlet Kapısı**, 1. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2019, s.22-24.

1. KLASİK DÖNEMDE İMAR FAALİYETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu dönemselsel olarak incelendiği zaman “klasik dönem” olarak nitelendirilen zaman dilimi XVI. ve XVII. yüzyılı kapsamaktadır. Klasik Osmanlı dönemi, bilhassa kırk altı yıl Kanuni Sultan Süleyman’ın padişahlık yaptığı; siyasi, iktisadi ve sosyal meselelerin kurumsallaştığı dönemdir. Fatih Sultan Mehmet ile başlayan reform hareketleri II. Bayezid ile devam etmiş Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman ile ivme kazanmıştır.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u fethetmek için ordusu ile Konstantinopolis’e gittiği zaman nüfusu henüz elli bini geçmemiş harabe bir şehir ile karşılaşmıştır. 1204 yılında gerçekleştirilen Latin işgali ile birlikte şehir her geçen gün eski görkemli halini kaybetmeye başlamış şehir adeta bir “hayalet şehri” silüetine bürünmüştür. Konstantinopolis, ticaret şehri olarak bilinmektedir. Bu ticaret, İtalyan deniz devletlerinin kontrolü altındaydı. O dönemlerde bile Osmanlı başkentleri olan Edirne ve Bursa ekonomileri Konstantinopolis’i gölgede bırakmıştır.¹⁰ İpek Yolu güzergahı olan İran’dan Trabzon’a uzanan ticaret yolu oradan İstanbul’a uzanmaktaydı. Ancak XIV. yüzyılın sonlarına doğru bu ticaret yolu değişmiştir. Artık İran üzerinden gelen ipek ve baharat kervanlarının yolları Bursa şehrinde birleşmeye başlamış böylelikle Galata tacirlerinin yüzü Bursa şehrine dönmüştür. Nihayetinde Doğu’dan gelen değerli ticaret ürünlerinin pazarı artık Konstantinopolis değil Bursa olmuştur.¹¹ XV. yüzyıl ticaret ve sanayi sektörü incelendiği zaman Müslüman Türklerin ilk sıralarda yerini aldığı aşikârdır. XVI. yüzyılda ise; Rum, Ermeni ve Yahudi tacirlerin Osmanlı Devleti sınırlarında ticarete aktif rol almıştır. Artan Batı- Avrupa ve Doğu ticareti ile ticarete farklı etnik grupların yer alması kaçınılmaz bir gerçek olmuştur.¹²

Fatih İstanbul’u feth ettiği zaman hem iktisadi hem de siyasi açıdan İstanbul’u, Dünya’nın merkezi haline getirmek arzusu içindeydi. Şehri iskan politikası ile şenlendirmek, kalkındırmak ve hatta yeniden imar etmek istemiştir. Bu bağlamda “sürgün” usulü ile şehri yeniden şenlendirmiştir. Hatta “sürgün” politikasını padişahlığının sonuna kadar sürdürmüştür. Farklı bölgelerden insanları getirip İstanbul’a yerleştirmiştir. Sadece Müslüman halkı değil aynı zamanda Rum ve Yahudi nüfusa sahip olan şehirlerden sürgünler yaptırılmıştır. Şehir adeta yeniden imar edilmeye çalışılmıştır. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’a gelen tüm ulaşım yollarını tamir ettirerek yeniden hayata kazandırmıştır. İstanbul,

¹⁰ Halil İnalcık, “The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City” *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.23-24, 1969-1970, s. 231-249.

¹¹ Halil İnalcık, “Bursa and the Commerce of the Levant”, *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, Vol. 3, Iss.2, 1960,s. 131-147.

¹² İnalcık, s. 124.

ticaretin kalbi olabilmesi için günümüze kadar ulaşan Kapalıçarşı'nın temelleri Fatih Sultan Mehmet zamanında atılmıştır. Kapalıçarşı'nın ana yapısı olan Büyük Bedesten II. Mehmet zamanında inşa edilmiştir.¹³ Osmanlı Devleti'nde kapalıçarşı, “bâzâr” kelimesi ile eş anlamlıdır. XVI. yüzyıla kadar çoğunlukla bu kelimeye rastlamak mümkündür. Hatta bu sözcük batılı kaynaklarda da bu şekilde geçmektedir. Sonraları ise Farsça bir kelime olan çarşı sözcüğü de kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴ Ancak çarşı ve bazar gibi yerler maalesef ki şehrin içinde bulunduğu durumdan olumsuz etkilenmiştir.¹⁵ Kamu binaları gibi bir çok yapı fetih öncesinde harabe şeklindeydi. Kapalıçarşı çevresinde de buna benzer bir çok yapı olsa da yıkılmaya ve ortadan kaldırılmaya mecbur bırakılmıştır.¹⁶

Bizans İmparatorluğu tarafından Kapalıçarşı bölgesinde yerleşim yerleri inşa edilmiştir. Ancak bu alanda daha çok iskan amaçlı bir yapı inşası söz konusudur.¹⁷ Zira ticari faaliyetleri gerçekleştirmek için Bizans İmparatorluğu daha çok Çemberlitaş, Yerebatan, Uzun Çarşı, Divanyolu ve Unkapanı gibi bölgeleri ticaret yapmak amacıyla mesken tutmuştur. İstanbul fethedildiği zaman Kapalıçarşı muhitinde kapalı çarşı ve bedesten mahiyetinde binalar yoktur.¹⁸ Bizans İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü şehirlerde dükkan ve depo gibi daha çok iş hanları tarzında yapılar mevcuttu. Türk toplumunda inşa edilen “bedesten” yapılarına karşılık gelebilecek ticaret hanları Bizans toplumunda görülmemiştir.¹⁹ Bizanslıların çarşıları tüm şehre yayılmışken, Osmanlı çarşıları ise bedesten etrafında kendine has görüntüsü ile kapalı bir mekanı temsil etmiştir.²⁰

Kapalıçarşı Fatih Sultan Mehmet tarafından vakıflar aracılığı ile İstanbul'un yeniden inşa ve imarını yenilemek amacıyla yapılan yapılardan biridir. Bu anlamda İstanbul şehri için sembol bir yapı türü örneğidir denilebilir. Osmanlı topraklarında Türk ve islâm kaidelerini bir arada barındırarak, kadim geleneksel yapısını sürdürebilmek için medrese, han, kervansaray ve çarşılar inşa ederek bir şehrin gelişimine ön ayak olunmuştur.²¹

¹³ Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)**, c. IV., İstanbul, İstanbul Fethi Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınevi, 1974, s. 560.

¹⁴ Osman Ergin, “ Çarşı”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c. III., İstanbul, 1977, s.360; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deneyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt.I., Milli Eğitim Basımevi, 1983, s.33

¹⁵ Doğan Kuban, “ Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, Vakıflar Dergisi, Sayı 7, İstanbul, 1968, s.56.

¹⁶ Halil İnalçık, “İstanbul'un İncisi: Bedesten” Çeviren Selahattin Ayaz, İktisat ve Din, Hazırlayan Mustafa Özel, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 1997, s.123.

¹⁷ Halil İnalçık, “İstanbul(Türk Devri)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXIII., s.221.

¹⁸ Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)**, s.406-409.

¹⁹ Mustafa Cezar, “Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi”, 1. Basım, İstanbul; Mimar Sinan Üniversitesi Yayınevi, 1985, s.28.

²⁰ Semavi Eyice, “Bedesten”, DİA, İstanbul, 1992, c.V., s. 304.

²¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, “İstanbul'un Misilsiz Çarşısına Mersiye”, Milliyet Gazetesi, 28 Kasım 1954.

Kapalıçarşı inşa edildiği zaman iki amaç için oluşturulmuştur; bunlardan birincisi toplumun müşterek kullanımı için vakfedilen hayır kurumları, imaret, cami, hamam, külliye ve mektep gibi kamu kurumu binalarında nakdi ihtiyaçlara ivedilikle cevap vermek ve bu doğrultuda giderlerini karşılamak amacıyla kurulmuştur. İkinci amaç ise; bilhassa yeni fethedilen vilayetlerde ticaret hacmini genişletmek için vakıflaştırma yolu ile büyütmektir. Bu çatı altında toplanan bütün vakıf kira getirileri tüm topluma vakfedilmiştir. Bu tür vakıflara sahih vakıf yada hayrî vakıflar da denilmektedir.²² Kapalıçarşı içinde bulunan bedestenler bir şehrin imar ve ticaret çekirdeğini oluşturmakla birlikte tebaanın ihtiyaç duyduğu temel gıda ve zaruri malların teminini sağlamaktaydı. Bunun dışında da tüm ticari malların muhafaza edildiği yer olarak da tanımlanmaktadır.²³

İstanbul; fetih ile birlikte artık Osmanlı Devleti'nde ticaretin en gelişmiş ve tüm dünyanın ilgisini üzerine çekmeye başarmış bir ticaret vilayeti olarak anılmaya başlamıştır. Bu çarşı için, Max Weber'in de dile getirmiş olduğu; üretim, pazar ekonomisi, satın alma gücü gibi ifadelerin vücut bulmuş halidir. Zira kapalı çarşı sadece vilayet içindeki ihtiyaçlara cevap vermiyor aynı zamanda dış ticaret sektöründe de ciddi bir pay almıştır. İstanbul artık her anlamda tüm imparatorluğun gözdesi olmuştur.²⁴

İmar ve inşaat faaliyetlerinde vakıfların üstlendiği misyon şüphesiz ki oldukça fazladır. Bu anlamda vilayetlerin şehirleşmesinde, gelişmesinde ve dahi büyümesine neden olan vakıf

²² Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", DİA, c.XLII., S.475-479. "Klasik fıkıh eserlerinde birçok vakıf çeşidine rastlanmaktadır. Sonraki dönemlerde ve yakın tarihte bunlara yeni bazı vakıf türleri de eklenmiştir. Vakıfları şu şekilde gruplandırmak mümkündür: 1. Vakıflar malın mülkiyeti itibarıyla sahih ve gayri sahih kısımlarına ayrılır. Konusunu mülk arazi veya diğer mülk menkul ve gayri menkul malların teşkil ettiği vakıflar sahih vakıflardır. Vakıf denilince esasen akla gelen de budur. Gayri sahih vakıflara irsâdî vakıflar yahut tahsisat kabilinden vakıflar da denilmektedir. Bu tür vakıflar devlete ait arazinin kuru mülkiyeti yine devlette kalmak şartıyla gelirlerinin kamu otoritesi tarafından beytûlmâlde hakkı olan bir cihete tahsisinden ibarettir. Buna göre devlet eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri gibi kamu hizmetlerinin finansmanı için devlete ait mirî arazinin gelirlerini vakıf adıyla devamlı şekilde tahsis etmektedir. Vakfın bu çeşidinde vakfedilen malda mülk olma özelliği bulunmadığı ve bu yüzden gerçek anlamda vakıf sayılmadığı için buna gayri sahih vakıf denilmiştir. Bu tabir gayri sahih vakıfların hukuken geçersiz sayıldığı anlamına gelmez. Gayri sahih vakıflar mirî arazi hükümlerine tâbi kılınmıştır. 2. Yararlananlar açısından vakıflar hayrî ve zürri kısımlarına ayrılır. Hayrî vakıflar doğrudan doğruya hayır amacıyla kurulan ve yararlananları fakirler, yolcular, öğrenciler gibi genel bir nitelendirme ile belirlenen kişiler olan vakıflardır. Vakıftan yararlananların vakfedenin zengin veya fakir hısımlarından meydana geldiği ve fakirlerin yararlanması bunların ortadan kalkması şartına bağlandığı vakıflara zürri vakıflar denilmektedir. Bu tür vakıflara evlâtlık veya ehli vakıf adı da verilmektedir. Fakihlerin büyük çoğunluğu tarafından câiz görülen zürri vakıflar son asırlarda uzun tartışmalara yol açmışsa da Osmanlı toplumunda bunların meşrû sayıldığı ve önemli oranda uygulandığı bilinmektedir. 3. Kendilerinden yararlanma biçimleri açısından vakıflar aynı ile faydalananlar ve aynı ile faydalanılmayanlar diye iki kısma ayrılır. Aynı ile faydalanan vakıflara vakıf hukuku literatüründe "müessesât-ı hayriyye, hayrât, hayrât ve meberrât" isimleri verilmektedir. Bunlar da iki gruba ayrılır. Birincisi mâbed, kütüphane, misafirhane, çeşme, kuyu, köprü, ribât ve umumi mezarlık gibi herkesin faydalanabileceği, ikincisi imaret, hastahane ve dulhâne gibi sadece fakirlerin yararlanabileceği kurumlardır. Aynı ile faydalanılmayan vakıflar kendilerinden doğrudan doğruya değil gelirleri sayesinde yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflarda topluma verilen hizmetin devamını sağlamak için ihtiyaç duyulan sermaye vakfın işletilmesiyle elde edilir. Gelirinden yararlanan arazi, bağ bahçe ve maden ocağı gibi vakıf gayri menkullere "müstegallât", üstü kapalı iş hanı, çarşı ve ev gibi akarlar da "müsakkafât" denilmektedir. Osmanlı uygulamasında bu tür vakıflar işletilme usulü bakımından "icâre-i vâhideli, icâreteynli, mukâtaali ve icâre-i vâhede-i kadimeli" şeklinde dört gruba ayrılmıştır. Bunların bir kısmı üzerinde tarihî süreç içerisinde bazı ihtiyaçların zorlamasıyla gedik, kirdâr, hulûv, örf-i belde ve süknâ gibi aynî nitelikli tasarruf hakları tesis edilmiştir."

²³ Ayverdi, Milliyet Gazetesi, 28 Kasım 1954.

²⁴ Max Weber, Modern Kentin Oluşumu, Yarın Yayıncılık, 2010, s.79.

kurumunun rolü büyüktür. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul vilayetinde yer alan vakıf eserlerinin kira gelirlerini; Ayasofya Cami başta olmak üzere, Fatih Cami ve diğer hayır kurumları ve halkın ortak kullandığı kurumların giderlerine karşılık olarak vakfetmiştir. Kapalıçarşı olarak bilinen tarihi bedesten Fatih Sultan Mehmet tarafından Ayasofya vakfına tahsis edilmiştir.²⁵

Osmanlı vilayetlerinde imar ve inşaa faaliyetleri kapsamında vakıf kültürünün etkin olduğunu Fatih Sultan Mehmet'in kendi vakfiyesinde yer alan; *"Hüner bir şehri bünyad etmektir reaya kalbin âbâd eylemektir"* ²⁶ bu beyit ile vakıf sisteminin bir şehrin ihyası hususunda ne kadar ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Vakıfların amacı dini ve sosyal yapıları oluşturmaktır. Sağlıktan eğitime bir çok sosyal yapı faaliyetlerinin bina inşasında vakıf sistemi etkilidir.

Erken klasik Osmanlı Devleti'nde bir şehrin belediye ve hukuki işlerinde sorumlu olan kişi kadiydı. Daha sonrasında şehrin ihyası ve imarı hususunda, Hassa Mimarlar ocağı ekili olmuştur. Bu bilgiler ışığında, İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'dir denilebilir. Kendisi İstanbul Efendisi olarak da bilinmektedir.²⁷ Mimarlık tarihi açısından erken klasik dönem mimari eserler incelendiği zaman, Edirne'de inşa edilen; Edirne Üç Şerefeli Camii'nin yapım yılı olan 1447 yılından Mimar Sinan'ın Hassa Mimarlar Ocağı'nın başına geçtiği döneme kadar olan yılları kapsar.²⁸ İstanbul fetih ile birlikte ticaretin yörüngesini değiştirmiş tüm ticari alanda aktif bir rol üstlenmiştir. Kapalıçarşı'da faal olan esnaflar; iş olanağı, sermaye ve eşyanın üretilip satılması bakımından ticari potansiyelin büyümesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Sektörde ki arz ve talebe göre meslek dalları çeşitlenmiş ve genişlemiştir. Böylelikle toplumun ihtiyaçlarına binaen yeni meslek grupları esnaf örgütü etrafında yeniden oluşturulmuştur.²⁹

1.1. Osmanlı Devleti'nde İnşaat Esnaf Örgütleri

Vakıf kültürü ve esnaf teşkilatı altında yatan temel amaç her daim adalet olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı, esasında "adalet" kavramı üzerinde şekillenmiştir. Literatürde Daire-i Adalet olarak nitelendirilen bu kavram: *"sultan adil olursa halka dirlik ve düzen gelir; dirlik içinde reaya (halk) bol üretim yapıp refaha ulaşır; bol ürün alan reaya çok vergi verir;*

²⁵ Halil İnalcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", Dünya Kenti İstanbul, İstanbul, 1996, s.31

²⁶ Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. , Ankara, 1938, s.36-37.

²⁷ Tarkan Okçuoğlu, Osmanlı Mimarisi ve Sanatı, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2010, s. 88.

²⁸ Okçuoğlu, s.79.

²⁹ Ahmet Kal'a, "Esnaf", DİA, İstanbul, 1995, c. 11, s.424-430.

vergiler devlet hâzinesini doldurur; hâzinesi zenginleşen sultan büyük ordular besler, kuvvetli orduya sahip olan sultanın gücü artar” şeklinde tanımlanmıştır.³⁰

Çeşitli meslek gruplarının ortaya çıkması ve kurumsallaşması Selçuklu Dönemi’ne kadar dayanmaktadır. Bu minvalde, Müslüman Türk Devleti’nde siyasi, iktisadi ve sosyal yaşam kurallarının belirlenmesinde ve hatta iktisadi nizamların oluşturulmasında Ahilik Kurumu’nun ehemmiyeti bir hayli fazladır.³¹ Ahilik Teşkilatı; belli meslek gruplarını kategorize ederek bir arada bulunmalarını sağlayan ve böylelikle kendi nizam ve kurallarını oluşturan bir kurumdur. Ahilik Teşkilatı’nın ilk kurucusu Ahi Evran olarak bilinir ancak asıl adı; Nasirüddin Mahmud Ahi Evran’dır.³² Bilhassa I. Alâeddin Keykubad’ın yardımı ile ve İslam- tasavvufi düşüncesine sadık kalarak aynı zamanda fütüvvet ilkelerine dayanarak oluşturulan, diğer taraftan ise esnaf ilişkilerini düzenleyerek iktisadi hayatın nizamnamesini oluşturan ahiliğin Anadolu topraklarında gelişmesinde Ahi Evran’ın katkısı oldukça fazladır. Ahi Evran’ın düşüncesine göre halk belirli meslek gruplarına göre ayrılmalı ve o meslek gruplarında ihtisaslaşması gerekmektedir. Böylelikle oluşan meslek erbabları diğer fertlerin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir üretim sergilemiş olur. Ahilik teşkilatı hakkında detaylı bilgi aktarımı sağlayan ana kaynaklar mevcuttur. Bu ana kaynaklar; fütüvvetnameler³³, arşiv vesikaları olarak tanımlanan; kadı sicilleri, belgeler, vakıf eserleri kayıtları ve beratlar şeklinde olup, şecerenamerler, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İcazetnameler ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi’dir.³⁴ Örneğin fütüvvetnameler oluşturulan esnaf birliklerini ve pirleri anlatan kaynaklardır. Devlete ait işlerde çalışanlar ve serbest çalışan esnaf olmak üzere Osmanlı Devleti’nde esnaf ikiye ayrılırdı. Saray esnafı ve sanatkarlarına Ehl-i Hiref-i Hassa

³⁰ “Adildir, mucib-i salah-ı cihan. Cihan bir bağdır duvarı devlet
Devletin nâzımı şeriattır. Şeriate haris olmaz illa melik.
Melik zaptedemez illa leşker ile, Leşkerleri cem eden emvaldir.
Emvali cem eden raiyettir. Raiyeti kul eder padişah-ı aleme adi.”

Bkz. Halil İnalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara, 1956, s. 259-271; Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Toplum”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu İstanbul, 1994, s.444.

³¹ İsmet Uçma, Bir Sosyal Siyaset Kurumu Olarak Ahilik, İşaret Yayınları, İstanbul, 2011, S.13.

³² İlhan Şahin, “Ahi Evran”, DİA, İstanbul, Cilt 1, 1998, s.529.

³³ Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet”, DİA, Cilt 13, 1996 s. 261-263 “ * Fütüvvet kavramının tarihi gelişimini ve evrimini iyi anlamak ve takip edebilmek için Câhiliye devrinde Arap toplumundaki fetâ tipinden İslâmî dönemde kurumlaşmış bir fütüvvet teşkilâtına, bu teşkilâtın sūfilikle birleşerek tasavvufî bir nitelik kazanmasına, bu noktadan sonra da esnaf kesimiyle kaynaşarak meslekî bir mahiyet alan Ahilik kurumuna dönüşmesine kadar uzanan süreci bir devamlılık olarak görmek ve birinden ötekine geçişin nasıl meydana geldiğini iyi belirlemek gerekir. Fütüvvet kurumunun, a) Câhiliye fetâsıyla bağlantılı bir şekilde İslâm’ın ilk yüzyılında belirmeye başlayan “sosyal bir kavram olarak fütüvvet”; b) IX. yüzyılda sosyal bir yapılanma halinde gençler arası içtimâî, iktisadî ve siyasî bir kurumlaşmaya dönüşen, son Abbâsî döneminde de (XII. yüzyıl başları) resmî bir devlet kurumu haline getirilen “teşkilât olarak fütüvvet”; c) Yine IX. yüzyılda, artık ferdî yaşayış biçiminden sıyrılıp kurumlaşmaya başlayan tasavvuf hareketine paralel olarak sūfilikle iç içe geçen “tasavvufî fütüvvet”; d) Son aşama olarak da esnaf tabakasıyla bütünüleşerek yine bir sūfî kurum hüviyetini geniş ölçüde koruyan, meslekî teşekkül niteliğindeki “Ahilik fütüvveti” şeklinde dört tarihî merhalesi olduğu söylenebilir”.

³⁴ M. Fatih Köksal, Ana Kaynaklarıyla Türk Ahiliği, Ahilik- Fütüvvet Yazıları, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, 2015, s.11.

denilir.³⁵ Bu kişiler maaş karşılığında sarayda görevlerini ifa etmekteydi. Sanat ustaları; öncelikle sanat işinde ehli olanların alındığı ve eğitildiği bilinmektedir. Lâkin daha sonra sadece sanata meyili olanların değil herkesin alındığı ve “usta-çırak” ilişkisi ile sanat ustalarının yetiştirilmesine olanak tanınmıştır. Devşirme sistemi ile saraya gelen kişilerden yetenekli olanlar ayırt edilirdi. Ehl-i Hiref-i Hassa’da kademlerine göre sanatkârların; kethüda, yiğitbaşı gibi hiyerarşik sıraları mevcuttu.³⁶

Serbest esnaf teşkilatı olarak nitelendirilen grup ise; daha çok kasaba ve şehirlerde bulunan esnaf birliklerinin birbirleriyle rekâbet etmesi anlayışı yerine, yardımlaşma esasına bağlı oluşturulmuş birliklerdir. Benzer meslek gruplarında çalışan kişiler birbirlerini denetleyerek kendi aralarında bir kontrol mekanizması oluşturmuşlardır. Tıpkı Ehl-i Hiref-i Hassa’da yer alan esnaf gibi serbest meslek gruplarında yer alan sanatkârlarda da hiyerarşik yapılaşma mevcuttur. Esnaf şeyhi, esnaf kethüdası, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak yer alıyordu. Görev ve sorumlulukları nizamnamelere göre düzenlenmiştir.³⁷ Muhtelif meslek grupları sınıflandırılarak kendi aralarında gruplandırılmıştır. Gruplanan bu meslek erbapları sanatlarını daha iyi icra edebilmek için kendi aralarına ihtisaslaşmıştır. Ehl-i Hiref-i Hassa kurumunun İstanbul semtinde teşkilatlanması II. Bayezid dönemine rastlar. Bu kurum hem eğitim hem de bir üretim sanat merkezi olarak düşünülebilir.³⁸

Ancak Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren saraya bağlı bir nakkaşhanenin varlığından bahsetmemiz mümkündür. Bu minvalde Ehl-i Hiref-i Hassa teşkilatının II. Mehmet döneminde ilk kez oluşturulduğu ve geliştirildiği bilinmektedir.³⁹

Ehl-i Hiref-i kurumu ile ilgili detaylı bilgiler arşiv belgelerinde yer alan Ehl-i Hiref-i Maaş Defterleri’dir. Maalesef ki bu defterlerin yalnızca bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Bu defterlerde teşkilatta yer alan sanat ustalarının yevmiye miktarları yazmaktadır. Bu ücret kayıtları ile birlikte ustaların isimleri, mensup oldukları meslek erbapları ve nereli olduklarına dair bilgilerin de yer aldığı defterlerdir. Çalışan ustalar gruplandırılarak; en başta bağlı olduğu meslek grubunun baş ustası daha sonra çırakların isimleri yer almaktadır.⁴⁰ Ehl-i Hiref

³⁵ Abdülkadir Özcan, “Hassa”, DİA, Cilt 16. S. 394-395.

³⁶ Sefure Deveci, “Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Zümreleri”, IV. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bilidiriler II. Cilt., Kırşehir, 2018, s.719.

³⁷ Ahmet Kal’a, “Esnaf”, DİA, İstanbul, 1995 Cilt.11. s. 423-430.

³⁸ J. M Rogers ve R. M. Ward, **Süleyman the Magnificent**, 1988, London: British Museum Publications, s.120.

³⁹ Süheyl Ünver, Fatih Devri Saray Nakışhanesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1958, s.5.

⁴⁰ Filiz, Çağman, “Mimar Sinan Döneminde Sarayın Ehl-i Hiref Teşkilatı”, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1988, s.74.

teşkilatına ait olan defterler; genellikle siyâkat⁴¹ yazı türü ile yazılmıştır. En erken dönemlere ait kayıt defterleri Topkapı Sarayı Müzesinde yer almakla birlikte, XVIII. yüzyıla ait kayıtlar ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndedir.⁴²

İlk olarak toplumun ihtiyaçlarına ivedilikli olarak cevap vermek amacıyla oluşturulan teşkilat sanatlarını icra etmekteydi. Bu bağlamda örneğin insanların yeme içme sıkıntılarına çözüm oluşturmak için “bakkal, şekerçi, uncu vs” gibi esnaflar oluşturulmuştur. Yine toplumun giyim ihtiyacını giderebilmek için “bezzaz, terzi” gibi esnaf grupları oluşturulmuştur. İnsanların barınma sorununa binaen inşaat sektörü oluşturulmuştur. İnşaat sektörü içinde “nakkaş, duvarcı, mimar” gibi meslek grupları gelişmiştir. Fütüvvetnâmelerde geçen esnaf zümre sayısı oldukça fazladır. Fütüvvetnâmelerde geçen esnaf birlikleri ve pirleri yaklaşık olarak seksen beş zümreden oluşmaktadır.⁴³ Bu tezde sadece inşaat esnafı içinde yer alan meslek grupları ve pirleri ele alınmaktadır.

Tablo 1:Fütüvvetnâmelerde Yer Alan İnşaat Esnaf Kolları ve Pirleri

İnşaat Esnaf Teşkilatı ile İlişkili Meslek Kolları	Pirleri
Nakkaşçıyan*	Abdullahü’l- Vusta
Mimarlar	Muhammed ibn-i Abu Bekr
Neccarlar**	Ebu-l Kasım Abdul- Vahidi
Taşçılar	Kaasım –ibn-i Nasr Allah
Yapıcûyan***	Mahmud bin Ebu Bekr
Boyacılar	Ömer –ibn-i Abdullah-i Sebbağ
Demirciler (Ahengerler)	Zeyd-i Ahenger

⁴¹ Muhittin Serin, “Siyâkat”, DİA, İstanbul, Cilt 37, 2009, s.291-292. “*Siyâkat farklı bir yazı türü olmakla beraber her döneme ve kâtibine göre değişik özellikler gösterir. Yerine göre nesih, nesta’lik, ince divanî ve rik’a kırmacı, küfî hurdesine benzer bazı yazıların harfleri karıştırılmış olmasına rağmen yeterli olmamakla beraber harflerin müfred ve birleşik şekillerini gösteren siyâkat elifbâsı düzenlenmiştir. Fâtih Sultan Mehmed döneminden Sultan Abdülaziz dönemine kadar Osmanlı Devleti’nin gizlilik isteyen resmî malî kayıtları, özellikle tahrir ve muhasebe defterleri, bunlardan çıkarılan notlar genelde Farsça kalıplar kullanılarak siyâkatle yazılmıştır. Bilhassa İlhanlı geleneğinin de bir yansıması olarak vergi kayıtlarını ihtiva eden tahrir defterleri zamanla iyice stilize hale gelen siyâkat yazısıyla kaleme alınmış, hatta bunların rakamları da siyâkat rakamları olarak belirtilmiştir. Osmanlı Devleti’nin iktisadî, idarî, malî, sosyal ve kültürel hayatına ışık tutan bu kayıtların arşiv ve kütüphanelerde pek çok örneği bulunmaktadır.”

⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref Sanatkarlar Defterleri” Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, sayı 15, c. XI, s. 23-76.

⁴³ Ali Torun, Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvetnâmeler, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1998, s.121-153.

* Nakkaşçıyan; yapıların duvar ve tavanlarına süsleme yapan ustalara denir.

**Neccar; yapıların kaba ağaç işlerini yapan ustalar.

*** Yapıcûyan; bina yapan, taş işleyen ustaya verilen isimdir.

Kaynak: Abdülbaki Gölpınarlı, İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul, 2011, s.76.

Ahilik ile esnaf teşkilatı arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu hususta Fuad Köprülü; *“ahilik teşkilâtı herhangi bir esnaf topluluğu değil, o teşkilât üzerine isnat eden, akidelerini o vasıtaıyla yayan bir tarikat sayılabilir.”* şeklinde tanımlamıştır.⁴⁴ Aynı şekilde Franz Taeschner; *“Ahilik fütüvvetin Anadolu Selçuklularının son devirlerinden itibaren şehirlerdeki zanaat erbabı arasında yayılan Türklere mahsus şeklidir.”* olarak tanımlamıştır.⁴⁵ Ahiliğin sadece meslek gruplarının yer aldığı esnaf teşkilatı alanlarında değil, aynı zamanda fütüvvetin tüm kural ve kaidelerine münasip olan kişilerin bir arada bulunduğu topluluğu temsil eder. Esnaf - ahi ilişkisi, yerini zamanla lonca* - gedik⁴⁶ teşkilatına bırakmıştır.

1.2. Klasik Dönemde İnşaat Faaliyetleri

XVI. yüzyılın başından itibaren en geniş sınırlara ulaşan Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'dan Anadolu topraklarına, doğuya ve hatta batıya uzanan ticari güzergah üzerinde bulunan mevkilere imparatorluğun padişahları, hanım sultanları ve sadrazamları tarafından külliyeler inşa ettirilmiştir. Bu külliyeler sayesinde hem yolculuk eden tüccarın güvenliği sağlanmaktaydı hem de diğer seyahat eden yolcuların ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Böylelikle “sosyal devlet” düşüncesi ile hareket eden devlet erkânı amacına ulaşmış oluyordu.

Külliyelerin yanı sıra bu güzergah üzerinde medreseler, kütüphaneler, imarethaneler, mektep, çarşı ve pazar gibi yerlerde inşa edilmekteydi. Güzergah boyunca hem ibadetlerini yapacakları yerler tahsis edilmiş oluyor hem de ikamet edecekleri yapılar inşa edilerek, seyahat edenler için yolda kalmanın vereceği tedirginlik endişesi ortadan kalkmaktaydı. Aynı zamanda mevki olarak da küçük yeni yerleşim yerleri kurularak bir çeşit iskan politikası güdülmekteydi. İstanbul'un fethi ile İmparatorluğun başkenti, saraydan yönetilerek “merkezi bir devlet kurma süreci” düşüncesi benimsenerek, mimari yapılaşma sürecini etkilemiştir. Özellikle “merkezileşme” cami mimarisine inikâs etmiş, böylelikle uzun yıllar cami inşasına devam edilmiştir.

⁴⁴ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984. s.43.

⁴⁵ Franz Taeschner(çev. Ş.Akkaya), “ Kırşehirde Ahi Evren Zaviyesinin Mütevellisine Ait 1238/1822-1823 Tarihli Bir Berat”, Vakıflar Dergisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı 3,1956, s. 93-96.

⁴⁶ Ziya Kazıcı, “Ahilik”, DİA, 1988, Cilt 1, s. 540-542 “* Özellikle Fâtih devrinden itibaren Ahilik siyasi bir güç olmaktan çıkarak esnaf birliklerinin idarî işlerini düzenleyen bir teşkilât halini aldı. XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar teşkilâtın gedik (lonca) adını aldığı söyleniyorsa da 1824 tarihli Selânik ile ilgili bir arşiv belgesinde (BA, Cevdet-Zabtiye, nr. 266) ve Ahî Evran Zâviyesi'nden bahseden bir takrîrde (BA, Cevdet-Belediye, nr. 5150), ahi baba, ahilik, yiğitbaşı, üstatlık, kethüdâlık gibi Ahiliğe ait terimlerin kullanılması, bu ismin uzun süre devam ettiğini göstermektedir.”

Mimarlık tarihi açısından ilk eserler Orhan Gazi döneminde verilmeye başlanmıştır. İlk etapta taş malzeme ve tuğla kullanılarak küçük çaplı binalar inşa edilmiştir. Almaşık duvar sistemi hem kısa sürede binanın bitirilmesi için uygundu hem de nispeten diğer malzemelere göre daha ucuzdu. Almaşık duvar; *“aşağıdan yukarıya doğru ardışık olarak sıralanan farklı malzeme dizileriyle oluşturulmuş duvar”* anlamına gelmektedir.⁴⁷

Yıldırım Bayezid döneminde sınırların geniş topraklara yayılması ve büyümesi ile almaşık duvar sistemi yerini kesme taş işçiliğine bırakmıştır. Selçuklu’dan miras alınan hem sivil mimariyi hem de kamusal mimari yapıları bir cihan İmparatoru olan, Osmanlı Devleti de sürdürerek fethettiği her yere kendine has yapıları inşa ettirerek günümüzde dahi halâ adından ve gücünden bahsettirmektedir. Klasik Osmanlı mimarisin en belirgin özelliği; mimari kimliği oluştururken savaş, ticaret ve demografik değişimler gibi birden fazla unsurun etkisi ile Memluk, Bizans ve hatta Türkmen Beylikleri gibi çeşitli kültürel yapıların sentezlenerek yeni yapıların inşa edilmesidir.⁴⁸ Osmanlı Devleti’nde inşaat faaliyetleri, devlet ve toplum yapısı ile doğrudan ilişkilidir. Devlet yapısını anlama işi evvela devletin var olan kurumlarını ve hukuk kurallarını iyi çözümlemekten geçmektedir. Osmanlı imar faaliyetleri Osmanlı toprak sistemi ile de bağlantılıdır. Osmanlı Devleti’nin toprak sistemi, hukuki nizamlara göre; miri arazi, öşür arazi ve haraç arazi olarak üç kategoride değerlendirilmektedir. Öşür* ve haraç** arazileri hukuki açıdan mülk statüsündeki arazilerdir.⁴⁹ Miri arazi olarak tanımlanan toprak ise mülkiyeti Osmanlı Devleti’ne ait olup, tasarruf hakkının kullanan bireylere ait olmasıdır. Kişinin vefatı ile toprak üzerinde hakkı bulunan bireyin tasarruf hakkı da sona ermiş olur. Miri topraklar için, rakabesi*** devlete ait olan arazidir de denilebilir.

⁴⁷ Uğur Tanyeli ve Metin Sözen, **Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü**, İstanbul:Remzi Kitapevi, 2003, s.18.

⁴⁸ Okçuoğlu, s.12.

⁴⁹ Mustafa Cezar, “Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi”, IX. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt, Ankara, 1981, s.1391.

*Öşür; *“Umumiyyetle öşür adı altında toplanan vergiler ziraî vergilerdir ve böylece beşte birden (humus) onda bire (öşür) kadar değişen çeşitli oranlar ortaya çıkmaktadır. Bu vergiler tahıl ve bakliyatla mal olarak tahsil edilirdi. Lifli bitkiler, sebze ve meyveler, âdet-i ağnâm, resm-i kovan ve gümrük vergilerinde alacaklısına seçme hakkı tanınırdı. Vergilerin çoğunu buğday, arpa ve çavdardan alınan öşür ve sâlârîyye oluşturmaktaydı. Osmanlı ülkesinde özellikle timar sistemi geçerli olduğu için sahiplerin mülkü olan öşrî toprakların sayısı çok azdı.”* Daha detaylı bilgi için bkz. Ahmet Tabakoğlu, “Öşür”, DİA, 2007, Cilt.34., s.100-103.

**Haraç; *“Arapça harc kökünden gelen ve sözlük anlamı “toprakta çıkan şey” olan harâc kelimesinin Arapça’ya Akkadca veya Ârâmîce’den yahut Süryânîce aracılığıyla Grekçe’den geçtiğine dair farklı görüşler vardır. Talmut’ta “baş vergisi”, Pehlevîce’de “vergi” (özellikle araziden alınan) ve Ârâmîce’de yine “vergi” anlamlarına gelen söylenişleri birbirine yakın kelimelere rastlanmaktadır. İslâm fütuhâtından önce Arapça’da yer aldığı bilinen kelimeye toprak, bina, hayvan, köle gibi kaynakların ürünü, kira, ücret türü getirileri ve devlet gelirleri olmak üzere birbiriyle alâkalı çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden harâc zaman içinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır.”* Daha detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Haraç”, DİA, 1997, Cilt. 16, s. 71-88.

*** Rakabe; *“Rakabe mülkiyeti kavramı devletin mülkiyetindeki bazı gayri menkuller hakkında da kullanılır. Bunun yaygın uygulamasını Osmanlı toprak hukukunda mîrî ya da memleket arazisi denilen toprakların işletilmesinde benimsenen usulde görmek mümkündür. Bu statüye dahil olan araziler, rakabe mülkiyeti devlette kalmak üzere belli bir vergi karşılığında özel kişiler tarafından işletilir, intikal ve ferağı özel düzenlemelerle tesbit edilirdi.”* Daha detaylı bilgi için bkz. Halit Çalış, “Rakabe”, DİA, 2007, Cilt. 34. S. 427-428.

Osmanlı Devleti imar faaliyetleri için devlet bütçesinden ne kadar ayırdığı hususuna gelince; öncelikle bütçenin büyük bir oranı Kapıkulu askerlerine ayrılmakla birlikte genel olarak savaş giderlerine tahsis edilmekteydi. Zira XVI. ve XVII. yüzyıllarda incelenen bütçelerde imar ve inşaat faaliyetleri ile ilgili herhangi bir gider kalemine rastlanmadığı görülmektedir.⁵⁰ Bunun temel sebebi Osmanlı klasik dönemde inşa edilen her türlü mimari eser daha çok dönemin padişahı, sadrazamları, vezirleri ve hanım sultanları tarafından inşa ettiriliyor olmasıdır. Bu minvalde padişahların inşaat faaliyetleri kapsamında daha çok iç hazineyi kullandıkları görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde iç hazine ve dış hazine olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren kıymetli eşya ve malların muhafaza edildiği bir hazine vardır. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar bu hazinenin varlığından bahsetmek mümkündür. Enderun veya Hazine-i Hassa olarak nitelendirilen kısım iç hazineyi tanımlamaktadır. Maliye hazinesi veya Bîrun olarak adlandırılan kısım ise dış hazineyi temsil etmektedir.

İnşaat faaliyetleri kapsamında padişah haricindekilerin yaptırdığı imar faaliyetlerinde mali kaynak olarak iki yönetimin kullanıldığı bilinmektedir. Bunlardan birincisi; bireylerin kendi kazançları ile oluşturdukları gelir sayesinde ve diğer yöntem olarak dirlik ve temlikten* doğan kazanç, inşa faaliyetlerindeki finansın kaynağını oluşturmaktadır.⁵¹ Dirlik; Osmanlı Devleti'nde, devlete ait olan arazilerin/toprakların asker ve sivil görevlilere, görevlerini ifa etmesi sonucu ödenen maaştır.

Bazı vakıf tahrir kayıtlarında temlikin bölgeyi şenlendirmek maksadıyla yani imar amacıyla yapıldığı belirtilmektedir. Bu hususta Kanuni Sultan Süleyman döneminde kapıcıbaşı, beylerbeyi ve vezir gibi mühim görevlerde bulunan ve Yavuz Sultan Selim'in kızı olan, Hanım Hatun ile evli, Çoban Mustafa Paşa'ya ait olan Üsküp'te bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ın verdiği köyler temlik amacıyla verildiği kayıt edilmiştir.⁵² Genel olarak değerlendirildiği zaman hem dirlik hem de temlik amacıyla verilen topraklar şehirden uzak bölgelerde yer almaktaydı. Bir anlamda dirlik ve temlikten sağlanan gelir kırsal alandan oluşmaktaydı. Bu doğrultuda inşa edilen yapıların büyük çoğunluğunun finansını kırsal alan

⁵⁰ Cezar, "Osmanlı Klasik Dönemde İmar Sistemi" s. 1395.

⁵¹ "Eşya üzerindeki mülkiyet hakkını (milk) veya malî bir hakkı başkasına devretmeyi ifade eden temlik özellikle malî nitelikteki hukukî işlemlerin taksimi açısından önem taşır. Hukukî işlemler özellikle işlevleri açısından tasnif edilirken mülkiyet devri sağlayanlara temlikât adı verilmiş, bir malın aynına veya menfaatine dair mülkiyetin aktarımını hedefleyen işlem ve akidler bu kapsamda değerlendirilmiştir. Temlik bir bedel karşılığında (ivazlı) olursa muâvaza, bedelsiz olursa teberru adını alır. Buna göre temlikât muâvazat ve teberruat çerçevesindeki bütün işlemleri kapsar. Bir malın aynına dair mülkiyetin bedelsiz temliki hibe, sadaka, vakıf; bedelli temliki satım (bey') ve alt türlerini oluşturan akidler, menfaatinin ivazsız temliki âriyet, ivazlı temliki kira (icâre) işlemleriyle gerçekleşir." Detaylı bilgi için bkz, Bilal Aybakan, "Temlik", DİA, İstanbul, 2011, 40. Cilt, s. 428-430.

⁵² Cezar, "Osmanlı Klasik Döneminde İmar Sistemi", s.1396.

⁵³ Cezar, "Osmanlı Klasik Döneminde İmar Sistemi", s.1400.

sağlamaktadır. Klasik dönem imar sisteminde daha çok bireyci anlayış söz konusuydu. Bu durum inşa edilen yapı ve her türlü inşaat faaliyetlerinin bireyler tarafından imar ettirildiği anlamını taşımaktadır. Bir başka ifadeyle zaten barınmak için yapılan konut imarları bireyler tarafından gerçekleştirilirken kamu binası olarak tanımlanan; medrese, cami, kervansaray, han, mektep, külliye gibi topluma mâl edilmiş yapıların finansını da kısmi olarak bireyler karşılamaktaydı.

Zamanla tımar sisteminde başlayan değişimden sonra bilhassa XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yapı imar faaliyetlerinde vezirlerin payları azalmış, padişahların da katkısı küçülmüştür. Vezirlerin imar faaliyetlerinde yüklendiği misyonu ayanlar üstlenmiş böylelikle kısmen de olsa inşa faaliyetlerine devam edilmiştir. Lâkin özellikle toplumun ibadetlerini yapacakları yer olan cami ve sosyal yapılar ile birlikte bu yapıların devamını sağlayabilecek finansörlüğü üstlenerek gelir getiren yapılarda herhangi bir eksiklik yaşanmamıştır.⁵³

Yapılan inşaat faaliyetleri kapsamında sadece yapının masraf kalemini temin etmekle kalınmamış, aynı zamanda inşa edilen yapıların devamlılığını sağlayacak nitelikte yapılar inşa edilmiştir. Böylelikle imar faaliyetleri esnasında inşa edilen yapılarda evvela gelir getirebilecek olmasına dikkat edilmiştir. Bu durum da imar çalışmalarının vakfa bağlandığını kanıtlar niteliktedir.⁵⁴

Yapıların inşaat faaliyetlerinde çoğunlukla mimarlar aktif rol üstlenmektedir. Osmanlı Devleti yapı esnafını daha çok “esnaf-ı mimar” olarak nitelendirmiştir. Ancak bazı bölgelerde bu isimde farklılıklar görünmekteydi. Örneğin; İstanbul şehrinde necceran ve buna bağlı bulunan ehl-i hiref kelimesi kullanılmaktaydı veya Diyarbakır bölgesinde esnaf-ı necceran ve mimaran olarak zikredilmiştir.⁵⁵ Yapı esnafı olarak bilinen bu topluluk içinde; taşçı, sıvacı, duvarcı, nakkaş gibi meslek grupları yer almaktaydı.⁵⁶

XVI. ve XVII. yüzyıllarda devşirme sisteminin uygulandığı dönemlerde kamusal binaların yapımı esnasında acemi oğlanlar inşaat işçisi olarak çalıştırılmıştır ve “sair amele” olarak bilinen işçiler İstanbul’da; taşçılık, duvarcılık ve dülgerlik gibi işleri icra etmektedir.⁵⁷ Evliya Çelebi’nin Seyhâtname adlı eserinin II. cildinde yapı esnafı hakkında detaylı bilgiye ulaşmak mümkündür. 1639 yılında kaleme alınmış esnaf sayım defteri bu eserde referans alınmıştır.

⁵³ Cezar, “Osmanlı Klasik Döneminde İmar”, s.1404.

⁵⁴ Cezar, “Osmanlı Klasik Dönemde İmar”, s.1408.

⁵⁵ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, İzmir:Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayinevi,1984,s.7.

⁵⁶ Orhonlu, a.g.e., 1984, s.8

⁵⁷ Refik,” Türk Mimarları; Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre”,s.91.

Yapı esnafı grubunda yer alan meslekler detaylı bir şekilde aktarılarak geniş bir kitleden bahsedilmiştir. İstanbul’da kireççilerin bile kendi aralarında birden fazla kola ayrıldığını ve bu hususta İstanbul’un başkent olması münasebetiyle yapı esnafına verilen ehemmiyetin normal karşılanması gerektiği vurgusu yapılmaktadır.⁵⁸

1.2.1. Hassa Mimarlık Kurumu Yapısı ve Görevleri

Osmanlı Devleti sınırları içinde resmi ve sivil her türlü yapı inşa faaliyetlerini yürüten kuruma Hassa Mimarlık Ocağı denilmekteydi.⁵⁹ Bu anlamda tüm sorumluluk ve yetkilerin hepsi Hassa Mimarlık Ocağı’na aittir. Hassa kelime olarak; saraya ve padişaha ait olarak tanımlanabilir. “Hassa” kelime olarak Avrupa dilleri karşısında “royal” kelimesine eş değerdir.⁶⁰

Bilhassa saray içinde başlayan ve tüm alana yayılan sivil ve resmi her türlü mimari işlerin sorumluluğunu yürüten Hassa Mimarları teşkilatının ne zaman oluşturulduğuna dair net bir bilgi olmamakla birlikte henüz Osman Bey’in Karacahisar civarında inşa ettirdiği camiden başlayan bir süreç olduğu, işin ehli olan usta ve mimarların istihdam edildiği bilinmektedir. Öncelikle Bursa daha sonra Edirne ve nihayetinde İstanbul’un fethi ile taçlanan fetih harekâtları ile imar ve inşa faaliyetleri de ivme kazanmıştır.⁶¹ Osmanlı Devleti’nin padişahları, hanım sultanları ve devlet erkanı tarafından talep edilen yapıların inşasından yine Hassa Teşkilatı sorumluydu.⁶² “*Halkın inşaat işleri ile ilgili gereksinimleri karşılamak Hassa Mimarlar Ocağı’nın vazifesi olmamıştır; fakat bu inşaatlar üzerinde denetim sağladığı bilinmektedir.*”⁶³ Devlet adamlarının yaptırılmasını talep ettiği inşa faaliyetlerinin çoğunluğunu külliye oluşturmaktaydı. Bu anlamda külliye inşa edilirken şehir içindeki konumu ve şehrin gelişimine katkısının ne doğrultuda olup olamayacağı hususunda bütünüyle değerlendirilmekteydi.⁶⁴

Osmanlı Devleti’nin kurumlarından olan Hassa Teşkilatı modern dönemdeki “mimarlık okulu” ile eş değerde görülebilir.⁶⁵ Tıpkı Selçuklu devrinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de “usta-çırak” ilişkisi varlığını devam ettirmiştir.⁶⁶ Örneğin, XVIII. yüzyılda Mimari

⁵⁸ Can M. Hersek, Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı- 1,İslami Araştırmalar Cilt-4, Sayı-1, Ocak 1990, s.42.

⁵⁹ Şerafettin Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Ankara,1964, s.159.

⁶⁰ Orhan Erdenen, “Osmanlı Devri Mimarları Yardımcıları ve Teşkilatları”, Mimarlık, Sayı 27, İstanbul, 1966, s.15.

⁶¹ Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, s.159.

⁶² Aptullah Kuran, “Ayazma Camisi İnşaat Defterine Göre Yapıda Kullanılan Bezeme ve Tefrişat Malzemeleri”, Celal Esad Arseven Anısın Sanat Tarihi Semineri Bildirileri,2000, s.234.

⁶³ Uğur Tanyeli, “Hassa Mimarları Ocağı”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 1997, s.764.

⁶⁴ Cezar, “Osmanlı Klasik Döneminde İmar”,s.1412.

⁶⁵ Selçuk Mülayim, “Mimari”, DİA, 2005, cilt 30, s. 94.

⁶⁶ Abdülkadir Dündar, “Osmanlı Mimarisinde Hassa Mimarları”, Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 1999, Cilt 2, S.167.

Mülazim Ocağı isimli kurumun Hassa Mimarlar Ocağı'na alınacak bireylerin ilk eğitim aldığı yer olarak bilinmektedir. Aslında bu ocağı Kapıkulu teşkilatında yer alan Acemi Oğlanlar Ocağı'na benzetmek mümkündür. Ancak bu ocağın varlığı da 1795 senesinde III. Selim döneminde ihdas edilen Mühendishane-i Berriyi Humayun'un mimar yetiştirmesine kadar devam etmiştir.⁶⁷ Aynı şekilde Enderun Mektebi'nde yer alan iç oğlanlardan mimarlık sanat alanına yatkın olanlarda yine ocak içinde değerlendirilmekteydi.⁶⁸

Osmanlı Saray Teşkilatı içinde birûn bölümü içinde sayılan Hassa Mimarlar Ocağı, Şehreminliği'ne bağlıydı. Şehreminliği ise; Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar devlete ait olan her türlü inşaat, tamir, sarayların iâşesi, gibi her türlü görevleri ifa etmiştir.⁶⁹ Hassa Mimarları Ocağı'nın yerine çoğu zaman Cemaat-i Mimar-ı Hassa ifadesi kullanılmaktadır. Hassa baş mimarı ocağın yönetiminden sorumlu kişidir. Baş mimar kelimesi literatürde; “mimar ağa, ser-ı mimaran-ı hassa, hassa mimar başı, reis-i mimaran-ı dergah-ı alı” şeklinde de geçmektedir.⁷⁰ Hassa Mimarlar Ocağı bir heyet tarafından denetime tabi tutulmuştur. Fen heyeti, Yalı ve Sepetçiler Köşkü'nü merkezleri olarak kullanarak, yapı işleri için gerekli olan her türlü malzeme, usta ve çıraktan sorumluydu.⁷¹ İnşaat faaliyetlerini gerçekleştirip bunları keşif defterlerine yazarak kayıt altına almak ocağın asli görevlerinden biriydi. Kamu ve vakıf inşaatlarının yanı sıra gayrimüslim halkın ibadethaneleri hususunda da yine ocağın ehemmiyeti oldukça fazlaydı. Tüm bunların yanı sıra şehircilik ve kentleşme olgusuna vurgu yapan; yol yapımı, su yolları gibi bir çok kamu hizmetinden de yine ocak sorumluydu. Yapı inşaat işleri ile ilgilenen ve emek veren işçiye yapılan ücret ödemelerinin kontrolü yine Hassa Mimarlar Ocağı'nın vazifelerinden olup, Anadolu şehirlerinde bulunan mimarlara yeterlilik hususunda mahkemede bilirkişi olarak görevlendirilirlerdi.⁷²

Hassa Mimarlar Ocağı bir nizam çerçevesi içindeydi. Ocakta yer alan bireyler kendi aralarında kategorize edilmiştir. Aldıkları eğitim ve ihtisaslaşma ile gruplandırılmışlardır. Örneğin; Baş mimar, kalfa, usta, çırak, müstaid, şakirt ve vasat olarak iş bölümü yapılmıştır.⁷³ Yapılan yapı inşaatlarında gerekli görüldüğü taktirde; benna, haddad, sürger, neccar, sıvacı,

⁶⁷ Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, s.160.

⁶⁸ Selman Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010, s. 18.

⁶⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, TTK Yayınları, 1988, s.375.

⁷⁰ Çiğdem Kafesçioğlu, “Ortaçağ ve Modernite Arasında: Hassa Mimarlar Ocağı ve Osmanlı Mimarı”, Mimar.ist, İstanbul, Sayı 13, 2004,s.98.

⁷¹ Metin Sözen ve Zeki Sönmez, “Osmanlılarda Hassa Mimarlık Örgütü” Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü, İstanbul, 1975, s.7.

⁷² Şerafettin Turan, “Mimarbaşı”, DİA, Cilt 30,İstanbul:2005, s. 90.

⁷³ Cengiz Orhonlu, “Şehir Mimarları”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, 1981,s. 12.

sengtıraş ve kerpiçi de çalıştırılmaktaydı.⁷⁴ Hassa Mimarlar Ocağı'nın atölyesi de Vefa semtinde, “mimarbaşı kârhanesi” olarak varlığını devam ettirmiştir.⁷⁵ Ocak içinde yer alan mimarlar kıdem ve yetkinliklerine göre sınıflandırılarak görevlerini yerine getiriyorlardı ancak bazı zamanlarda işlerin aksamaması için birbirleri yerine de vekalet ediyorlardı. Bu doğrultuda en güzel örnek Mimar Sinan'ın hac vazifesini yerine getirmek görevine ara vererek vekaletten kendisinin sorumlu olduğu işlerin başına Mimar Mehmet Subaşı getirilmesidir. “*Kıdvetül emasilü akran Hassa mimarlarından Mehmet Subaşı'ya hüküm ki hâkâ hassa mimarlarının başı olan Sinan zide mecdühu haccı şerife gidüp varap gelince sen müşarünileyhin kaymakamı olmak emr idüb buyurdum ki... Fi 16 Sefer 992.*”⁷⁶

Hassa Mimarlar Ocağı içerisinde Müslüman olmayan üyeler de yer almaktadır. 1526 ile 1528 seneleri arasında böyle bir durum ile karşılaşılmasına rağmen, 1582 senesinde sefere gönderilen 17 Hassa Mimar Ocağı üyelerinden 9'unun gayrimüslim olduğu tespit edilmiş zamanla bu sayı artmıştır. Örneğin; XVII. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı içinde yer alan üyelerin %57'si Müslüman tebaadan oluşmaktaydı. Bu oran aynı yüzyıl içinde artan bir seyir izlemiştir.⁷⁷ Şöyle bir gerçek var ki, özellikle XVIII. yüzyıl itibariyle; mimarlık kurumunda ve mimarlık faaliyetlerinde gayrimüslimler etkin ve geniş bir rol alarak mimarlık faaliyetlerini “kendi tekellerine” almaya başlamışlardır.⁷⁸ Örneğin; Çemberlitaş semtinde yer alan ve ilk Barok tarzında inşa edilmiş olan Nuruosmaniye Camii inşaatında görevli olan Siemon Kalfa ve Fatih Camii'nin tadilat sürecinde görevli olan Kör Yani Kalfa ve Evkaf-ı Humayun Hazinesi'nden talep olunan mebalîğ hakkında da Ehilifis Zoğrafos Kalfa'nın adı geçtiği görülmektedir.⁷⁹ Hassa Mimarlar Ocağı'nın her bir ferdi ulufelidir*. Gerçekleştirmiş oldukları tüm yapı inşaat faaliyetleri adına harçlar alırlardı.⁸⁰ Mimarbaşının sadece gelir kalemleri ulufe ve harçlardan oluşmuyor aynı zamanda gayrimüslim (Yahudi, Rum ve Ermeni) tebaaya ait evlerden de vergi alıyorlardı.⁸¹ Hassa Mimarlar Ocağı içerisindeki atamaları baş mimarın talebi ile Sadrazam veya Divan-ı Humayun'un buyruğu ile gerçekleşmekteydi. Örneğin; sefer mimarı olan Rüstem'in vefatı üzerine Mimar Sinan'ın talebi ile ve Divanı Humayun'un

⁷⁴ Sözen, “Osmanlılarda Hassa Mimarlık Örgütü”, 1975, s.7.

⁷⁵ Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, s.159.

⁷⁶ Refik, Türk Mimarları, s. 115.

⁷⁷ Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, s.160.

⁷⁸ Hersek, “Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı”, s.45.

⁷⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şuray-ı Devlet, Dosya 2932 Gömlek 33, Tarih Hicri 15-11-1307.; Mert Ağaoğlu, Hassa Başmimarları El-Hac Mustafa Ağa, Kara Ahmed Ağa ve Mehmed Tahir Ağa'nın Döneminde İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, Cinius Yayınları, 1. Baskı, 2018, s. 11.

*Ulufe; Osmanlılar'da saray hizmetlileriyle yeniçeri ve kapıkulu askerlerine ödenen düzenli maaş.

⁸⁰ Erhan Afyoncu, “XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları”, Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, Beta Yayınları, İzmir, 1999, s. 208.

⁸¹ Mülâyim, “Mimarî”, DİA, 2005, cilt 30, s. 94.

onaylaması ile mermerci Mustafa Hassa Mimarlığı'na getirilmiştir.⁸² Hassa Mimarlar Ocağı Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi ile paralel olarak gelişmiş ve Osmanlı Devleti'nin parlak dönemlerini yaşadığı XVI. yüzyılda bilhassa Hassa Mimarbaşı Mimar Sinan döneminde hem faaliyet kapsamı hem de kurum olarak Osmanlı Devleti'nin her türlü imar ve inşaa faaliyetlerini gerçekleştiren bir kurum halini almıştır.

Hassa Mimarlar Örgütü içinde yer alan mimarbaşı her türlü inşaat ve imar işlerinden sorumlu olmakla birlikte, yapılacak olan yeni inşaatlar içinde plan ve çizimler gerçekleştirerek yapı hakkında keşif bedellerini de hesaplamıştır.⁸³ Mimarbaşı'nın önemli görevlerinden biri de imar ve inşaa faaliyetleri kapsamında yapının malzemesiydi. Zira bu malzemeler içerisinde yapı için en mühim olanlar; tuğla, kurşun, kiremit ve kerestedir. Kereste ve ahşap malzeme en çok İzmir Körfezi üzerinden yada Karadeniz üzerinden gelirdi. Her bir ürünün kalitesi cinsine ve sağlamlığına göre değişkenlik arz eder, hangi yapı için kullanılacak ise de ona göre boy ve ebat şekillendirilmekteydi. Kerpiç ve tuğla ile yapılan yapılar daha çok Makriköy ve İzmit civarıydı. Bir yanda devam eden fetih politikaları sebebiyle bir çok bölgede ki kiremit tezgahları kullanılamaz haldeydi. En çok kullanılan tezgah Makriköy tezhagıydı. Kireç için ise özellikle Beykoz Çubuklu bölgesi tercih edilmiştir. İstanbul'un çivi ihtiyacı ise daha çok İzmit bölgesinden temin edilmekteydi. Taş ve mermer benzeri malzemeler Marmara Adası'ndan alınırdı. Tüm bu malzemelerin yanı sıra kurşun da oldukça önemliydi. Özellikle İstanbul'da yaşanan yangın gibi doğal afetler sonucu harabeye dönen camilerin kurşunları da eriyordu. Sarayın kasırların ve camilerin kurşunlarını kârhanelerde çalışan işçiler ve ustalar tarafından tamiratı yapılarak yapıların kurşun bulunan kısımları eski haline dönüştürülmekteydi.⁸⁴

Osmanlı Devleti'nde bulunan Hassa Mimarlar Ocağı'nı kategorize etmek mümkündür. Bu teşkilat içinde; merkez teşkilatı ve taşra teşkilatı başlığı altında; mimarbaşı, mimar, usta, çıрак ve idari personeller yer almaktaydı. İmparatorluğun sınırları genişledikçe teşkilat da ona paralel bir şekilde büyümekteydi. Hassa mimarları haricinde ama yine ona bağlı bir şekilde; köprü mimarı, sefer mimarı gibi alanında ihtisaslaşmış mimarlarda bulunuyordu. Merkez teşkilatında yaşanan bu gelişme ile birlikte Anadolu topraklarında da yapı ve inşaa faaliyetleri merkezde ki teşkilata benzer bir gelişme göstermiştir. Böylelikle hızla gelişen ve büyüyen devletin elinin ulaştığı her yerde yapı ve imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Hassa Mimarları haricinde sivil mimarlar ve vakıf mimarları da oldukça önemlidir.

⁸² Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", s.160.

⁸³ Orhonlu, "Şehir Mimarları", s.13.

⁸⁴ Refik, "Türk Mimarları", s.57.

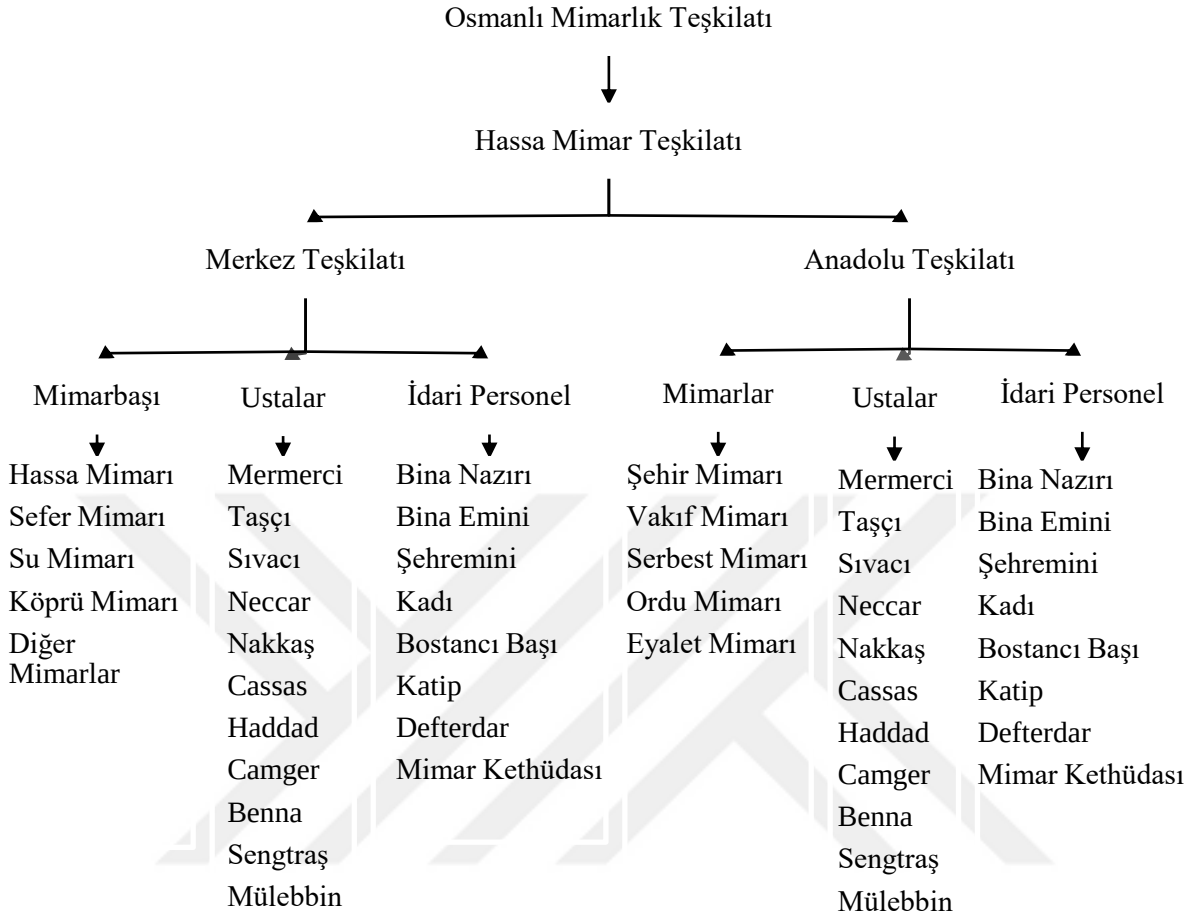
Hassa Mimarları devletin sosyal devlet gücünün vücut bulmuş halidir. Yapı imar faaliyetleri kapsamında her türlü toplumsal hizmeti gerçekleştirmekle mükellef olan devletin varlığını ve gücünü gösteren bir kurumdur. Askeri amaçla inşa edilen sığınak, kale ve ulaşım için inşa edilecek olan her yol ve köprüler ve kamusal binaların yapımı ve tadilat işi devletin sorumluluğu altındaydı. Bu anlamda imar faaliyetleri içinde giderlerin karşılandığı yer devlet hazinesiydi.

Mimarbaşı görevinde olanlar, Hassa Mimarlar Ocağı'nın başkanı sayılırdı. Mimarbaşı bulunduğu şehirde kadı ile birlikte çalışmak zorundaydı. Örneğin; İstanbul şehrinin silüetini bozan yada bozacak olan yapıların kontrolünü birlikte yaparak, yapılar üzerinde dönüşüm yaparlardı. Özel olarak bina yapımı inşa ettirmek isteyen bireylerin inşaat izni mimarbaşı vermekteydi. Mimarbaşı sadece İstanbul'da yapılacak binalardan sorumlu değildi aynı zamanda eyaletlerde de yer alan yapıların hem yapımı hem de denetiminden sorumluydu. Mimarbaşı sorumlulukları ve yükümlülükleri kapsamında modern Cumhuriyet döneminde var olan, İskan Bakanlığı ile özdeşleştirilebilir.

Mimarbaşı, yapı denetimi yaptığı gibi yapıda kullanılacak tüm malzemelerin de hem teminini sağlamakla mükellef hem de fiyatı hususunda değer tespiti gerçekleştirerek olası fahiş fiyatları denetim altında tutmakla sorumluydu. Mimarbaşı ustaların ve çırakların yeterliliklerinden de sorumluydu. Mimarbaşının ataması ile ilgili net bir bilgi olmamakla birlikte bilhassa XIX. yüzyılda Mühendishane-i Berri Humayun'u başarılı bir şekilde bitiren kişileri mimarbaşı yaptıkları bilinmektedir.⁸⁵

⁸⁵ Abdülkadir Dündar, Arşivlerdeki Plan ve Çimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi XVIII.- XIX. Yüzyıl, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 2000, s. 60.

Şekil 1: Osmanlı Devleti’nde Hassa Mimarlar Ocağı Yapısı⁸⁶

Hassa Mimarları mimarbaşının emiri altında görevini ifa ederdi. “usta çırak” çerçevesinde eğitim alan hassa mimarları Hendeshane’de ki eğitimlerine devam ederek mimarlık eğitimi üzerinde ihtisas yapmışlardır. Sefer mimarları ise; ordu, fetih için bir yere hareket etmeden önce evvela o bölgede ki yol yapım çalışmalarını hızlandırır daha sonra ise uzun süreli bir sefer ise o bölgeye ordunun kalabileceği yapılar inşa ederlerdi. Su mimarları ise özellikle fetih ile gerçekleştirilen iskan politikası ile yerleşime açılan alanlara su yolları yapılarak alt yapı

⁸⁶ Murat Taş, “ Osmanlı’dan Günümüze Yapı Üretiminde Meslek Örgütlenmesinin Gelişimi”, Uludağ Üniversitesi Mühendislik- Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 8,Sayı 1, 2003, s.205.

çalışmalarını gerçekleştirmektedirler. Köprü mimarları; bölgeye yapılacak olan her hangi bir köprü çalışmasında görev alırlardı. Mimarbaşı yapılacak olan köprü ile ilgili proje hazırlatarak Dıvan-ı Humayun'a sunardı. Böylelikle sunulan projelerin akıbetini Divan-ı Humayun belirlerdi.⁸⁷

Anadolu topraklarında yapılan her türlü imar faaliyetlerinde “eyalet, bölge veya şehir mimarları” etkin bir rol almıştır. Şehir mimarları kategorisinde yer alan mimarlar; kasabalarda yer alan yapı imar işleri ile ilgilenmekteydi.⁸⁸ Osmanlı Devleti'nde, şehir veya eyalet mimarları XIV. yüzyılda rağbet görmüş ve yaklaşık XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Şehirlerde yapılacak olan herhangi bir yapı inşaatı için evvela bireylerin, o şehrin mülki amirlerinin ve esnafın böyle bir talepte bulunması gerekmektedir. Şehir mimarlarının atamasından mimarbaşı sorumluydu. Her geçen gün topraklarına toprak katan imparatorluk beraberinde şehirleşme ve kentselleşme kavramlarının da ortaya çıkmasına vesile olmuştur. XVI. ve XVII. yüzyıllarda kırdan şehre doğru akan bir göç kavramından bahsetmek mümkündür. Yaşanan bu değişim mekansal açıdan yeni yerleşim yerleri ve inşaat yapı alanlarının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu anlamda şehirlerde yaşanan düzensiz göç ile birlikte plansız bir yerleşim alan oluşumuna engel olmak ve planlı imar faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi için şehir mimarları aktif bir rol üstlenmekteydi. Şayet şehir mimarları esnaf inşaatının yapacağı yapılara izin verirse yapı imar faaliyetleri gerçekleşmekteydi. Şehir mimarları olası inşaat esnafı arasında ki anlaşmazlıklarında veya yapı malzeme fiyatları hususunda ki uyuşmazlıklarda da uzlaşma sağlayan merciiydi.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da yapı imar faaliyetlerinin yapımı müzayede yöntemi ile gerçekleşmekteydi. Müzayede sonucunda bireylere satılan yapı imar işi devlet tarafından emanet usulü ile işletilebilirdi.⁸⁹ Osmanlı Devleti şehirlerinde “açık artırma usulü” ile yapı imar görevi devredilebilir nihayetinde görevi ifa edecek olan kişi/lere berat verilerek bu bireylerin mukataa* toplamasına izin verilirdi. Mukataa toplayabilmek için; malikane, emanet ve iltizam usulü uygulanmaktaydı. Mukataayı toplayan bireylere müteahhit denildiği

⁸⁷ Taş, a.g.m., s.206-207.

⁸⁸ Cengiz Orhonlu, “Şehir Mimarları”, Türkler, 2002, Cilt 10, S. 979.

⁸⁹ Oya Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitapevi, 1. Baskı, 2011, s. 11.

* Mukataa; “Osmanlı maliyesinde vergi gelir birimini ifade eden bir terimdir. Mukātaa, “devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi” mânasından zamanla “iltizamın konusu olan vergi birimi” anlamına doğru kaymıştır. Osmanlı malî metinlerine göre XV. yüzyılın ortalarından başlayarak yüzyılın sonlarında tamamlanmış görünen bu değişim ile mukātaa kelimesi, XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçerli kalan esas terim olarak “hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim” muhtevasını kazanmıştır. Mukātaa kelimesi başlangıçtan beri, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalarından ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanın parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere “mukātaa-i zemîn” veya “mukātaah” gibi tabirlerde de kullanılmıştır. Mukātaa ayrıca “vergi mükellefinden üretimin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç vb. vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması” anlamına da geliyordu. Bu anlamda maktû' kelimesi de kullanılırdı.” Detaylı bilgi için bkz .Mehmet Genç, “Mukataa”, DİA, Cilt 31, s.129-132.

görülür.⁹⁰ Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde müteahhitlik hizmetini Oya Şenyurt şu şekilde açıklamaktadır:⁹¹

“Müteahhit; buradaki kullanımıyla, her türlü mukaatanın ihalesini müzayede usulü üstlenen anlamına gelmekle birlikte, inşaat işlerini yapmayı üstlenme ve yaptırma görevlerinden tümüyle soyutlanmış bir kişi değildir. Mültezim ya da müteahhit olarak adlandırılanlar devletin kendi inisiyatifiyle yarattığı alanda ortaya çıkan ve devlet güdümünde faaliyet gösteren, hem devlet hem de kendi için çalışmayı yürüten taşradaki ilk girişimcilerdir. Mültezim ve müteahhitler XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile Tazminat dönemi arasında taşradaki inşaat faaliyetlerinin örgütlenmesinde önemli bir rol tutmuşlardır.”

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bab-ı Asafi Mektubi Kalemi'nde yer alan belgede görüldüğü üzere; mültezimlerin müteahhitlik hizmetinde etkili olduğu aşîkârdır.⁹² Şehirlerde inşaat işlerinin yapılması faaliyetini ücreti mukabilinde üstlenerek yapı imar görevini gerçekleştirerek tebaadan alınan gelirlerin bir kısmını devlet hazinesine geri kalanı ise kendilerine ayıran müteahhitler, mimarlık faaliyetlerini sonlandırırlardı. Şehir mimarları yapmış oldukları faaliyetler kapsamında bağımsız olmalarına rağmen yürüttükleri işlerde ki resmi prosedürler hususunda bölgenin kadısına bağlıydı. Kadılar yapmış oldukları hizmetin karşılığını devlet hazinesinden alırken şehir mimarları maaşlarını devletten değil bölge halkından temin etmekteydi. Şehir mimarları görevlerini en iyi şekilde ifa etmek zorundaydı. Zira göreve gelirken nasıl ki halk tarafından talep ediliyorsa görevden uzaklaştırılmaları da halka bağlıydı. Şayet mimar vefat ederse yada görevden azledilirse oğlu da mimarlık işinde faaliyet gösteriyor ise işi ona devredebilirdi.⁹³ Bu duruma örnek verilebilecek arşiv belgeleri de vardır. Halep'te vefat eden ehl-i hirefe bağlı bir tüccarın işlerinin oğluna devredilmesi imar yapı alanında babadan oğula geçen sistemin varlığına da işaret etmektedir.⁹⁴

Bir yapı eseri inşa edilirken inşaat ile ilgili bir çok meslek grubu bir araya gelerek yapıyı meydana getirmektedir. Vakıf eserlerinde hem yapım hem de tamir aşamasında farklı mesleklerde ihtisas yapmış bireyler aktif rol üstlenmekteydiler. Vakıf eserlerinde yapılacak olan herhangi bir tadilat işlemi için vakıf gelirlerinden ayrılan pay kullanılmaktaydı. Yapılan

⁹⁰ Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, S.12.

⁹¹ Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s.12.

⁹² Konu ile ilgili olarak; beratlı tüccarlardan Sebok Cilacıyan'ın İçel Sancağı Rüsumat Bedeli'nden dolayı Konya'da oturan Mültezim Yasef oğlu Anesti ile Müteahhit Polat oğlu Aleksi'den alacağı meblağın faizi ile birlikte tahsilini isteyen belgedir. (BOA., A.) MKT.UM., Dosya No:569, Gömlek No: 86, Tarih: H- 30-11-1278)

⁹³ Dündar, Arşivlerdeki Plan ve Çimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi XVIII.- XIX. Yüzyıl, s.72.

⁹⁴ BOA., C.BLD., Dosya No:92, Gömlek No:4598., Tarih: H- 29-04-1204.

bu işlemlere Osmanlı Devleti zamanında “meremmet” bu işleri ifa eden kişilere de “meremmetçi” denilmekteydi.⁹⁵ Meremmetçi, vakıf eserlerinin inşa süreci biter bitmez atanırdı. Aynı zamanda vakfiyelerde de alması gereken ücret miktarı belirtilmekteydi. Vakıf mimarları da meremmetçiler gibi yaptıkları işin karşılığını bağlı oldukları vakıf eserlerinin gelirlerinden temin etmekteydiler. Bu anlamda vakıf eserlerini tamir edenleri vakıf mimarları olarak tanımlamak mümkündür.

Osmanlı Devleti’nde XVIII. yüzyıldan itibaren vakıf mimarlığı kurumunda bazı değişiklikler yaşanmıştır. Bu yüzyıldan sonra kayıt defterlerinde “vakıf mimarları” atamalarına rastlanmamıştır. Vakıf mimarları yerine meremmetçilerin ataması yapılmıştır.⁹⁶ Vakıf mimarlarının sahip oldukları bilgi ve tecrübelerini diğer hassa mimarları gibi aktaracak ve kullanabilecek şekilde istihdam edilmedikleri için atamaları pek mümkün değildi, zira daha çok var olan bir vakıf eseri üzerinde yapılacak olan tamirat ve tadilat ile ilgili kısmından sorumluydular.⁹⁷ Meremmetçilerin de herhangi bir hastalık veya yaşlılık durumunda yerlerine başka bir meremmetçi ataması yapılmaktaydı.⁹⁸

Osmanlı Devleti döneminde yapılan ve yapılacak olan her türlü yapı inşaat faaliyetleri izne tabi olarak gerçekleşmekteydi. Anadolu da bulunan mimarların sorumluluğunda olan inşaat işlerinin kontrolünü ya şehir mimarlarının kontrolü altındaydı yada merkezden kontrol etmek amacı ile görevlendirilen hassa mimarları tarafından teyit ettirilmekteydi. İstanbul şehrinde yer alan tüm imar faaliyetlerinin kontrolü mimarbaşı tarafından gerçekleştirilmekteydi. Vakıf eserlerinde gerçekleştirilecek her türlü tamirat işleri de merkezden alınan izne bağlı olarak yapılmaktaydı. İzne tabi olan tamirat işlerinde hassa mimarlar ocağında mimarbaşının yapacağı keşifler neticesinde projeler oluşturularak tadilat işlerine başlanılmaktaydı. Bu tabloya göre vakıf eserlerinin tamirat kısmı için oluşturulan projeler evvela merkez mimarları tarafından oluşturulur projeye sadık kalarak da tamirat işleri vakıf mimarları tarafından yapılmaktaydı.⁹⁹

Osmanlı Devleti Hassa Mimarlar Ocağı hakkında öncelikle ulufe defterleri başta olmak üzere bir çok belge arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Bu ocakta görev alan tüm mimar, kalfa ve ustaların kütük bilgisinin yanı sıra aldıkları ücret miktarları yer almaktadır. Hassa

⁹⁵ Yusuf Küçükdağ, Karapınar Sultan Selim Külliyesi, Karapınar Belediyesi Kültür Yayını No:3, Konya,1997, s.134.

⁹⁶ Abdülkadir Dündar, “Osmanlı Mimarisinde Vakıf Mimarları” Prof. Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı, Ankara, 2002, s.117.

⁹⁷ Dündar, “Osmanlı Mimarisinde Vakıf Mimarları”, s.119.

⁹⁸ Bu konu ile alakalı olarak 1798 senesinde,Has Bahçe’de meremmetçi olan Sermetmed Hüseyin’in ihtiyarlığından dolayı çıkar edilerek yerine Hasan Bin Osman’ın tayini hakkında bir belge mevcuttur.(BOA., C.SM., Dosya No: 111, Gömlek No:5567, Tarih H- 23-06-1213)

⁹⁹ Dündar, “Osmanlı Mimarisinde Vakıf Mimarları”, s.119-120.

Mimarlar Ocağı'nda gerçekleştirilen her türlü atama kayıtları ise Divan-ı Humayun Sicilleri'nde tutulan mühimme defterlerine yazılmaktaydı. Mühimme defterlerinin ehemmiyeti oldukça fazladır çünkü görüşülen her bir konunun neticesinin padişah onayı ile deftere tutulması düzenli bir sistemin de varlığından göstermektedir. Böylelikle bürokrasinin hiyerarşik bir şekilde ve alınan kararların ivedilikle gerçekleştirildiğini göstermektedir. Sadece merkezi yönetimin işleyişi değil aynı zamanda taşrada yer alan teşkilatın her türlü sosyal, idari, imar ve yapı bilgisini sunan öncelikli belgelerdir. Divan da alınan kararlar ve padişahın vermiş olduğu onay ile birlikte inşaat işlemleri başlatılırdı. Örneğin; Hicri 26 1304 senesine ait bir evrakta;¹⁰⁰ yer alan bilgiye göre padişahın onayı olmadan herhangi bir yapı inşaatına başlamak mümkün değildi.

“Okul ve hastahane gibi binaların inşasına padişahın izni alınmadan inşaat ruhsatı verilmesi yasak olduğu halde Mersin’de Kapuçin rahiplerine ait bir hastane ve mekteb-i ibtidaiye inşasına irade-i seniyye olmadan ruhsat veren belediye memurlarının azliye yerlerine başkalarının tayini..”

Aynı şekilde yapılan yapı faaliyetleri kapsamın izin alınmadan önce de muhakkak Defter-i Hakani¹⁰¹ memurlarına da danışılırdı. Defter-i Hakani; tüm arazi türlerinin deftere tescil edildiği ve korunduğu devlet dairesidir. Literatürde Defter-i Hakani; Defterhane-i Âmire, Defter-i Dergâh-ı Âli ve Defterhane olarak da geçmektedir. 1871 senesinde nezârete dönüştürülerek Defter-i Hakani Nezâreti olarak anılmaya başlanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Kuyûd-ı Kadîme Arşivi’nde bu kuruma ait arşiv kayıt belgeleri bulunmaktadır.¹⁰²

2. TANZİMAT DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti’nde Anadolu toprakları sancaklar ile yönetilmekteydi. Devlet’in uygulamış olduğu gaza ve fetih politikaları ile genişleyen sınırların yönetimi beylerbeyine verilmiştir. Böylelikle Osmanlı coğrafyasının güvenliği ve asayişi beylerbeyine teslim edilmiştir. Daha sonra bazı sancaklar birleşerek eyalet oluşturmuşlardır.¹⁰³ Bilhassa XVIII. yüzyıl ile birlikte

¹⁰⁰ BOA,DH. MKT. Dosya No:1447 Gömlek No:28, Tarih Hicri 26 Zilhicce 1304.

¹⁰¹ Bu hususta Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan Dosya No:2077 Gömlek No:7 olan Hicri 8 Rabiulahir 1314 tarihli belge yer almaktadır. “Daire-i Belediye’lere gönderilen ve inşaat izni taleplerini içine alan, böylelikle ham arazi üzerine bina yasağının korunmasını sağlayan il mühaberlerin Defter-i Hakani İdaresine de gönderilmesi, ayrıca mahalli beledi idarelerince inşaat ruhsat izni verilmeden önce Defter-i Hakani memurlarına danışılması...”

¹⁰² Erhan Afyoncu, “Defterhâne”, DİA, Cilt 9,1994,s. 100-104.

¹⁰³ İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Ankara, 2000, s. 61.

sancak yönetiminde ve eyalet yönetiminde bir takım reformlar yaşanmaya başlanmış bu durum XIX. yüzyılda da ivme kazanmıştır.¹⁰⁴

Alemdar Mustafa Olayı¹⁰⁵ sonrasında tahta geçen sultan II. Mahmud Dönemi'nde özellikle Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi ve tarihte Vak'a-i Hayriyye olarak ifade edilen ve "hayırlı olay" anlamını taşıyan bu ilga ile devletin tüm idari işleyişi ile birlikte bütün kurum ve kuruluşların zamanın şartlarına uygun hale getirilmesi ön görülmüştür. 17 Haziran 1826 senesinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile hemen hemen her alanda reformlar düzenlenmiştir. Tarihsel olarak bakıldığında zaman bu reform hareketleri ve yenileşme çabaları III. Selim döneminden itibaren başlamıştır denilebilir. Klasik Osmanlı Dönemi artık Nizam-ı Cedid¹⁰⁶ olarak isimlendirilen "yeni bir düzen" kurmak anlamını taşıyan bir sürece girmiştir. Bu Nizam-ı Cedid Harekâtı ile eğitim reformu da gerçekleşmiş böylelikle sivil bir kadrolaşma düzeni de başlamıştır.¹⁰⁷ II. Mahmud Dönemi modernleşme ve yenileşme hareketi ile kurumsal ve sosyal faaliyetler hız kazanmıştır. Bu süre zarfında devlet önemli değişim ve dönüşümler yaşamıştır. XIX. yüzyıl'ın Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu dönüşümün ortaya çıkarttığı farklı gereksinimler olmuştur. Bu yüzyılda yeni eğitim yapılarının imar faaliyetleri gerçekleştirilirken Avrupa örnek alınmış ve inşa edilen yapıların birçoğu batılı mimarlar öncülüğünde gerçekleşmiştir. Tanzimat Dönemi'nde yapılan reformlar Osmanlı topraklarında var olan tüm yapı tiplerinde etkisini göstermiştir. Tanzimat ile başlayan modernleşme çabaları; 3 Kasım 1839 yılında Mustafa Reşif Paşa'nın hazırlamış olduğu, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlatılan Tanzimat aslında II. Mahmud'un yapmış olduğu yeniliklerin devamıdır. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü yıllar boyunca Tanzimat Dönemi bir dönüm

¹⁰⁴ Musa Çadircı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1997, s.11-12.

¹⁰⁵ "İstanbul'da her şeye hâkim görünen Alemdar ve "yâran"ının büyük bir gaflet göstererek her türlü tedbiri elden bırakmaları ve yeniçerilerle diğer muhaliflerden gelebilecek tehditleri küçümsemeleri, kendilerini âniden patlayan ve umulmadık bir şekilde gelişen büyük bir ayaklanmanın şaşkınlığı içinde bıraktı. 15 Kasım 1808 gecesi başlayan ayaklanma neticesinde Alemdar Bâbü'lî'de basıldı ve konağı kuşatıldı. Kendisine yardıma gelineceğini düşünen Alemdar buradaki direnmesini büyük bir cesaret ve metanetle sürdürdüyse de beklediği yardım vaktinde yetişmeyince, yeniçerilerin içeriye girmek üzere oldukları bir anda cephaneliği ateşe vererek yüzlerce yeniçeri zorbasıyla birlikte kendisi de öldü." Bu olay Alemdar Olayı(Vakası) olarak tarihte kayıtlara düşmüştür. (16 Kasım 1808). Detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydili, "Alemdar Mustafa Paşa", DİA, Cilt 2, 1989, s.364-365.

¹⁰⁶ "Kaynaklarda, Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadâreti esnasında (1689-1691) cizyenin yeniden düzenlenmesi, hatta din ayrımı gözetmeden Osmanlı tebaası arasındaki farklı uygulamalara son verilmesi, vergi ve hizmet yükümlülüklerinin eşitlik ilkesine göre yeniden tanzimi, dolayısıyla gayrimüslim halkın durumunun iyileştirilmesiyle ilgili yapılmak istenilenleri tanımlamak üzere zikredilmiştir. III. Selim devrinde ise belirli bir anlam kısıtlaması içinde herhangi bir alanda yapılan düzenlemelere işaret eden bir tabir olmaktan ziyade sivil ve askeri bütün kurumların geniş kapsamlı olarak çağdaş ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yenilenmesi, yeni bir düzene kavuşturulması ve eski konumlarına son verilmesi mânasında kullanılmıştır." Detaylı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit, 1789-1807, Ankara 1946, s.29; J. W. Zinkeisen, Çeviren Özlem Kumrular, Levent Kayapınar, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa I-VII., Hamburg, 1840-63, s.287.

¹⁰⁷ Afife Batur, "Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt IV., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1057.

ve kırılma noktasıdır.¹⁰⁸ Tanzimat Dönemi olarak nitelendirilen süreç; Sultan Abdülmecid¹⁰⁹, Sultan Abdülaziz¹¹⁰ ve V. Murad'ın¹¹¹ saltanat yıllarına tekabül eder.

II. Mahmud'un başlatmış olduğu reform adımlarına Abdülmecid'in getirmiş olduğu düzenlemeler ile devam edilmiştir. 1849 yılında yürürlüğe konulan “eyalet meclisi” talimatına göre her eyalette, eyalet meclisleri kurulmuştur. “*Marmara Adası ve köylerinden bir ikiyüz eli senesinde vergiye mahsuben yapılan tahsilatın mikdarlarını hakkında Tanzimat Fermanı gereği olarak Edirne, Hüdavendigâr ve Sayda Eyaletlerinde “eyalet meclisleri” namıyla meclisleri açılması...*”¹¹² eyalet meclisi adı altında büyük meclisler kurulmuştur. Bu anlamda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde de bir çok belge yer almaktadır.¹¹³ Düzenlenen eyalet meclisleri ile devletin yönetimi revize edilmiştir. 1858 yılında yeni bir düzenleme ile eyalet terimi yerine “vilayet” kelimesi esas alınarak 1864 Vilayet Nizamnamesi hazırlanmıştır.¹¹⁴ Yapılan bu düzenleme ile Osmanlı Devleti'nde toplam yirmi yedi vilayet ve yüz on üç sancak merkezi oluşmuştur. Düzenleme ile ülkede idari bir yapılanma oluşmuş ve böylelikle hiyerarşik olarak; vilayet, sancak, kaza ve köy olarak ayrılmıştır. Bu nizamnameyi 1867 ve 1871 senesinde yapılan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi takip etmiştir. Düzenlenen bu son nizamname ile kaza, liva ve nahiye ilk kez idari bir birim olarak literatürde yerini almıştır.¹¹⁵

Tanzimat döneminde hemen hemen her alanda yapılan yenilik harekâtlarından en mühim olanı, 1838 senesinde kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye*'dir. Meclis-i Vâlâ-ya bağlı

¹⁰⁸ Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, çev. O. Akınay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2005. Tanzimat dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Edouard Philippe Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, çev. A. Reşad, İstanbul, Kaknüs yayınları, 1999, s.497-500.

¹⁰⁹ “Babası II. Mahmud, annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan'dır. 25 Nisan 1823'te İstanbul'da doğdu. Tahsil ve terbiyesine itina edilerek zamanın icaplarına göre, tıpkı Avrupalı bir prens gibi yetiştirildi. 1 Temmuz 1839'da babasının ölümü üzerine, on yedi yaşında iken tahta geçti. Abdülmecid dönemi ıslahat tarihi açısından büyük önem taşır. Padişah, ilân ettiği fermanlara sadık kalarak, çeşitli unsurları eşitlik prensibi içinde ve Osmanlılık fikri etrafında birleştirmeye çalıştı. Fakat özellikle gayri müslim unsurlarda uyanan milliyetçilik duygularının ıslahat Fermanı'nın getirdiği imtiyazlarla desteklenmesi, dinî, iktisadî ve millî haklara kavuşan azınlıkların Batılı devletlerce de himaye edilmeleri, böyle bir birliğin kurulmasını imkânsız hale getirdi...” Detaylı bilgi için bkz., Cevdet Küçük, “Abdülmecid”, DİA, Cilt 1, 1988, s. 259-263.

¹¹⁰ “II. Mahmud'un oğlu ve Abdülmecid'in kardeşi olup annesi Pertevniyal Vâlide Sultan'dır. 7-8 Şubat 1830 gecesi doğdu. Kardeşi Abdülmecid'in saltanatı süresince oldukça serbest bir hayat yaşadı ve itinalı bir eğitim gördü...”. Detaylı bilgi için bkz., Cevdet Küçük, “Abdülmecid”, DİA, Cilt 1988, s.179-185.

¹¹¹ “25 Receb 1256'da (22 Eylül 1840) doğdu. Asıl adı Mehmed olup babası Abdülmecid, annesi Şevkiefser Kadınefendi'dir. Şehzadeliğinde iyi bir eğitim gördü. Vükelâ Meclisi 30 Ağustos 1876'da yaptığı toplantıda V. Murad'ın hal'ine ve Abdülhamid'in cülüsüne karar verdi. Ertesi sabah Kubbealtı'nda toplanan devlet adamlarının huzurunda hal' fetvası okundu. Fetvada Sultan Murad'ın dâimî cinnet halinde olduğu ve görevini yapamadığı açıklanıyordu. V. Murad hal'edilerek kardeşi Abdülhamid tahta çıkarıldı (31 Ağustos 1876). Böylece doksan üç gün süren V. Murad'ın saltanat dönemi sona erdi...” Detaylı bilgi için bkz., Cevdet Küçük, “V. Murad”, DİA, Cilt 31, 2006, İstanbul, s.183-185.

¹¹² BOA, C..ML., Dosya No: 279, Gömlek No: 11436, Tarih: H-29-12-1256.

¹¹³ BOA, A.MKT., Dosya No: 176, Gömlek No: 62, Tarih: Hicri 29-03-1265. Detaylı bilgi için arşiv belgesinde yer alan belge; Edirne'de yeni teşkil edilen Eyalet Meclisi Riyaseti'ne Sadreddin Bey'in tayin edildiğin dair Edirne Valisi İsmail Rahmi'nin yazısı.

¹¹⁴ Çadircı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, s.218-224.

¹¹⁵ Çadircı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, s.252.

* II. Mahmud'un kurduğu, reformları planlayıp icrasını denetleyen yüksek yasama ve yargı organı.

olarak çalışan bir diğer meclis ise; Mecâlis-i İ'mâriyye olarak bilinen; imar meclisidir ve bu meclis bağımsız olarak faaliyet göstermemiş, Meclis-i Vâlâ-ya bağlı olarak görevini ifa etmiştir.¹¹⁶ Kurulan imar meclisleri eyaletlerin imar, iskan, ziraat ve ticari sıkıntılarına çözüm bulma merciydi. Hazırlamış oldukları raporları Meclis-i Vâlâ-ya sunmak zorundaydılar. Meclisteki görüşmeler neticesinde uygun görüldüğü takdirde bölgede imar çalışmaları yapılmıştır. İmar meclisleri gittikleri eyaletlerde özenli bir çalışma gerçekleştirebilmek için bazen uzunca bir süre kalabiliyorlardı.¹¹⁷ Kurulan İmar Meclisleri Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki meclis ile temsil edilmiştir. Her iki meclisin kontrolü altında da beşer meclis kurulmuş böylelikle iş bölümü gerçekleşmiştir. Anadolu Meclisi; Konya Eyaleti İmar Meclisi, Hüdavendigâr Bolu Eyaletleri ve Biga Sancağı İmar Meclisi, Ankara ve Sivas İmar Meclisi, Diyarbakır ve Maadin-i Humayun İmar Meclisi, Erzurum İmar Meclisi'nden oluşmaktaydı. Rumeli Meclisi; Vidin ve Niş İmar Meclisi, Üsküp İmar Meclisi, Selanik İmar Meclisi, Tırhala Eyaleti İmar Meclisi ve Elviye-i Salâse¹¹⁸ İmar Meclisi'nden oluşmaktaydı. Tüm İmar meclisleri ise elbette ki Bâb-ı Âlî'ye bağlı olarak hareket etmekteydi. Bâb'ı Âlî'de Meclis-ü Vâlâ'da oluşturulan heyet raporları inceledikten sonra uygun görüldüğü takdirde bilhassa payitahta yakın olan muhitlerde incelemeye ve gerekli görülen imarı uygulamaya başlanılmaktaydı.¹¹⁹ Tanzimat öncesinde şehrin ihyası ve kentin kentsel mekan analizini, yapım aşamasından sonuna kadar, kullanılan her türlü yapı malzemelerine kadar etkili olan Hassa Mimarlar Ocağı, 1831 senesinde Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ile birleştirilmiştir. İlerleyen zamanlarda da (1836) yılında Meclis-i Umur-ı Nafia ve (1839) Umur-ı Ticaret ve Nafia Nezareti kurulunca mimarlık ve mimar başlarının bağlı bulundukları kurumlar bu nezaretlere bağlanmıştır.¹²⁰ 1839 senesinde ilan edilen Tanzimat Fermanı devletin hemen hemen her kurum ve kademesinde yapılacak olan yenilikleri vaat ediyordu. Vergi hususunda bilhassa bir takım yenilikler yapılmıştır. Vergi bireylerin kazançları ile doğru orantılı olacak şekilde alınmaya başlanmıştır.

¹¹⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 3, Ankara, 1992, s.323-324.

¹¹⁷ Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", s.329.

¹¹⁸ "Elviye-i selâse İmar Meclisi ismi en baştan benimsenmişse de bu bir ara Yanya Eyaleti Meclis-i İmariyesi şeklinde değiştirilmiş olup sonrasında Elviye-i Selâse İmar Meclisi olarak Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir. Aynı şekilde Üsküp ve Manastır Eyaletleri İmar Meclisi şeklinde isimlendirilen meclisin ismi daha sonra Üsküp ve Rumeli Eyaleti meclisi olarak takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir." Detaylı bilgi için bkz., Metin Ünver, "Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması; İmar Meclislerinin Kurulması Süreci" **Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi ve Kitapevi Yayınevi, İstanbul, 2009, s.140.

¹¹⁹ Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", s.329.

¹²⁰ Şerafettin Turan, "Mimarbaşı", DİA, C.30, İstanbul, 2005, s.91.

*“Şam sakinlerinden Geylanzade Mehmed’in, emlak ve ekarı olmadığından Tanzimat hükümlerine göre kendisinden vergi alınmaması gerektiğinden, buna dair Şam müşirine ferman verilmesi talebine dair arzuhalı, mukteza kaydı vardır ve bu belge buyrulmuştur. Fi 20 Cemaziyelevvel 1266”*¹²¹

İltizam¹²² sisteminin kaldırılması ferman ile duyurulmuştur. Askerlik hizmetleri gözden geçirilerek sınırlı bir süre ile yapılacaktır. Yargı sisteminde ise herkes eşit haklara sahip olacak ve kimsenin hukuki hakları sınırlandırılmayacaktır.¹²³ Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme harekâtı ile eyalet ve sancak sisteminde de bir dizi yeniliklere vesile olmuştur. Bu doğrultuda vergilendirme hususunda adil bir sistem kurulmaya çalışılmıştır. Tanzimat Fermanı ile getirilen her türlü yenilik esnasında ihtiyaç duyulan finansmanı karşılayacak olan kaimeler¹²⁴ olmuştur. Kaime; kağıt para olup ilk kez Tanzimat Dönemi’nde gündeme gelmiştir. Kaimeler acil ihtiyaca cevap verebilmek için matbaa ile basılmamış, el ile yazılmış ve mühürlenmiştir. İlk kaime Abdülmecid Dönemi’nde 1840 senesinde “Kaime-i Nakdiye-i Mutebere” adıyla tedavüle sürülmüştür. “Kâimelerin tedavül süresi sekiz yıl olup senede % 12,5 faiz getirisi vardı. Faiz verilmesinden amaç; kâimelerin karşılığı yoktur, lakin ödenecek faizlere İstanbul gümrüğü malından karşılık gösterilmektedir.”¹²⁵

Başta yapı inşaat faaliyetleri olmak üzere; eğitimden tarıma, sağlıktan iktisadi faaliyetlere kadar bir çok alanda aktif rol oynamaları için imar meclislerine genelgeler sunulmuştur. İmar terimi günümüzde daha farklı anlamlar taşımakla birlikte terim üzerinde çeşitli münazaralarda gerçekleşmiştir.¹²⁶ İmar meclislerinin oluşturulması fikri Osmanlı tarihi içinde bir daha görülmemiştir. Bu minvalde Tanzimat Dönemi içinde uygulanan bu meclislerin ehemmiyeti oldukça yüksektir. Meclisin yapmış olduğu işlemlerden özellikle İstanbul’da bulunan Meclis-i Vâlâ’nın ilgilenmesi konuya verilen ehemmiyetin göstergesidir.

19. yüzyılın mimarlık tarihi üzerinde ki etkisi incelendiği zaman; doğal afetlerin de mimarlık üzerinde etkin bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Bilhassa Avrupa

¹²¹ BOA, A.)DVN., Dosya No: 58, Gömlek No: 73, Tarih Hicri 20-05-1266.

¹²² “Osmanlılar’da devlete ait vergi gelirinin özel bir şahsa verilmesini ifade eden bir terim...” Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Genç, “İltizam”, DİA, C.22,2000, İstanbul,s.154-158.

¹²³ Ahmet Cevat Eren, “Tanzimat”, DİA, C. XI., İstanbul,1979,s.719.

¹²⁴ Tophane-i Amire önünde inşa ettirilen rıhtımdan dolayı Ohannes Kalfa’ya vericek akçenin kaime olarak ödenmesine dair belge.. Detaylı bilgi için bkz., BOA., İ..ŞD., Dosya No: 39, Gömlek No: 2046, Tarih; H-09-06-1295.

¹²⁵ Ali Akyıldız, “Kaime”, DİA, Cilt 24, 2001, s. 212-215.

¹²⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Mustafa Celaleddin Bey’in “Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükaleme” Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler”, XI. Türk Tarih Kongresi(5-9 Eylül 1990), Bildiriler, c. IV., Ankara,1994,s.1470.

medyasında yankı bulan İstanbul yangınları sonrası dönemin sadrazamı Mustafa Reşit Paşa¹²⁷, dönemin padişahı II. Mahmud'a bir niyet mektubu yazmıştır. Kaleme aldığı bu mektupta bilhassa mimari konular üzerinde durmuştur. Osmanlı Devleti'nde işin ehli mimarların yetiştirilebilmesi ve Avrupa'dan getirtilen mimarlardan faydalanılmasını öngörmüştür. Getirilen mimarların özellikle kâgır yapı inşaat faaliyetleri hususunda tecrübeli olmasını arzu etmiştir.¹²⁸ Hassa Mimarlar Ocağı içinde yetişmiş akabinde 4 Kasım 1831 tarihinde Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nde yöneticilik yapmış olan Seyyid Abdülhalim Efendi, mimarlığın kendine has özelliklerini koruyacak nitelikte diğer kurumlardan bağımsız bir şekilde tek başına oluşturulması gereken bir kurumun varlığından ilk defa söz eden kişi olup bu arzusunu da dönemin padişahı olan Sultan II. Mahmud'a sunmuştur.¹²⁹ Tanzimat Dönemi'ne kadar mimarlık faaliyetleri kapsamında en etkin rol Hassa Mimarlar Ocağı'na ait idi. Etkinlik kapsamı alanında devletin tamir ve inşaat yapım sürecinden sorumlu tutulan Hassa Mimarlar Ocağı 1831 yılından itibaren mimarlık düşüncesi yeni düzen ile uyum içinde hareket edemediği için kurumun kapalı yapısı içinde varlığını sürdürmüştür.¹³⁰ Tanzimat'ın getirmiş olduğu yeniliklerin sonucu olarak batılı tarzda yapı ve inşaa faaliyetlerinin gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur. Ancak bunun için evvela bu işlemleri yapacak mimar ve ustaların gerekliliğinden bahsetmemiz gerekecektir.

Tanzimat Dönemi mimari faaliyetler kapsamında etkin olan aktörler daha çok gayrimüslim ve levanten mimarlardan oluşmaktaydı. Müslüman müteahhit, mimar ve kalfaların bağımsız bir şekilde kendi iş yerlerinde çalışması Osmanlı Devleti mimarlarlığında Tanzimat döneminde rastlanmamıştır. Yeniliklerle birlikte inşa edilen yapıların oldukça fazla olduğu bu dönemde bağımsız Müslüman mimar isimlerinin aktif rol alamamasının altında yatan sebeplere bakıldığında zaman; uygun koşulların oluşturulamaması, yeni bir düzen ile bu düzene itaat edip uyum sağlayacak mimarların olmayışı, Müslüman tebaa arasında tercih edilen bir meslek grubu olmayışı ve nihayetinde en önemlisi olan; maddi imkansızlık sebebi ile inşaat ihalelerine katılım sağlanamaması olarak sıralanabilir. Osmanlı Devleti erkanının önceliği sırasında mimarlık faaliyetlerinin görülmemesi de bir diğer etken olarak karşımıza

¹²⁷ “Tanzimat Döneminin önde gelen devlet adamlarından biridir. Sultan Abdülmecid'in padişahlığı esnasında 6, toplamda 7 yıl sadrazamlık makamında bulunmuştur. 4 kez Hariciye Nazırlığı'nda görev almıştır. Cevdet Paşa'nın deyişiyle “efkârı neşri maârif, ta'mîm-i terbiye ile ve devleti usûl-i cedide-i Avrupa'ya tevfiқан tanzim etmek” kanaatine sahipti. Bunu devletin ayakta kalmasının başlıca şartı olarak görmekteydi. Dolayısıyla ıslahatçılığı III. Selim devrinden beri kendisini hissettiren zaruretin kaçınılmaz bir sonucudur. Bu anlamda II. Mahmud tarafından cesaretlendirilmiş ve halefi Abdülmecid de onu desteklemiştir...” Detaylı bilgi için bkz., Kemal Beydili, “Mustafa Reşit Paşa”, DİA, Cilt,31, 2006, s.348-350.

¹²⁸ M. Cavit Baysun, “Mustafa Reşit Paşa'nın Siyasi Yazıları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul, 1960, s.124-25.

¹²⁹ BOA., HAT., 23977'aktaran; Mustafa Cezar, “Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar” 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara,1995, s.479-488.

¹³⁰ Uğur Tanyeli, “19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Biçimlenişi”, 19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı, İstanbul; Sanat Tarihi Derneği, 1996, s.83.

çıkılmaktadır. Zira Tanzimat ile birlikte Avrupa'ya eğitim için öğrenci¹³¹ yollanılmasına rağmen mimarlık eğitimi ile ilgili talebe yurt dışına gönderilmediği bilinmektedir. Osmanlı kendi içinde var olan veyahut Avrupa'dan getirtmiş olduğu uzmanlar ile var olan mimarlık ihtiyacına cevap bulmuştur.¹³² Mimarlık meslek grubunun Müslüman tebaa arasında tercih edilmeme durumunu, mimarlık okulunun açıldığı tarihten sonra da görmek mümkündür. 1893 yılında Vallaury'nin öğrencilerinden yalnızca ikisi Müslüman Türk olup geri kalan talebelerin farklı etnik köke sahip olduğu bilinmektedir. Bilhassa askerlik ve bürokrasi içinde gerçekleşecek olan atamalar ile ilgili eğitim almak için Osmanlı aydınları Avrupa'ya çocuklarını yollamaktaydılar. Dönemin aydınları tarafından mimarlık alanında Hakayik-ül Vekayi¹³³ gazetesi gibi bir çok basın yayın organlarına mimarlık hususunda öz eleştiri¹³⁴ yapılmıştır.

Tanzimat ortamının getirmiş olduğu yenilikçi harekât ile birlikte bölgesel çapta imar faaliyetleri başlamıştır. Modern anlamda “kentsel dönüşümün” tohumları da Tanzimat Dönemi'nde atılmıştır denilebilir. Bu anlamda bir çok yasal düzenleme¹³⁵ yapılmıştır. Mekânsal düzenleme ile ilgili ilk yazılı resmi belge özelliği taşıyan 8 Haziran 1839 tarihli “İlmühaber” adı ile yayınlanmıştır.¹³⁶ Nizamname veya ilmühaber olarak literatürde yer alan yasalar da; yapı inşaat malzemeleri, arsa ve arazi ifrazı, arsalarda yapılması planlanan tevhit işlemi, trampa, kamulaştırma ve yapıların fiziksel özelliklerine ilişkin düzenlemeler ile yine doğal afetler sonucu yaşanan yangınların önlenmesi amacı ile yollar üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Yeni ulaşım araçları ile ilk kez tanışma yine bu yasal düzenlemeler ile oluşturulmuştur. 8 Haziran 1839 yılında yayınlanan bu ilmühaber ile şehrin fiziki yapısında yapılacak olan mekânsal düzenlemenin sınırları çizilmiştir. İnşa edilecek olan konutların plan

¹³¹ 1836 yılında Reşit Paşa ülkede var olan yetenekli çocukları 10-15 kişilik gruplar oluşturarak mimarlık eğitimi almaları için Avrupa'ya gönderilmesi hususunda talep de bulunmuş ise de maalesef uygulamaya konulmamıştır. Detaylı için bkz. M. Cavit Baysun, “Mustafa Reşit Paşa'nın Siyasi Yazıları”, s.125.; Nurcan Yazıcı, “Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2006., s. 125-126.

¹³² Yazıcı, “Osmanlılar'da Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, s. 125.

¹³³ Hakâyîk'ül Vakayî; Menafî-i şarkîye ve umûr-ı düvelîyeye dair Türk gazetesidir. 1-133 (7 Cemadilahir 1287-22 Şavval 1287), 133-287 (23 Şavval 1287-5 Rebiülahir 1288), 288-440 (7 Rebiülahir 1288-8 Şavval 1288); Mustafa Cezar, “Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar” 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, s.378.

¹³⁴ Bkz. Hakâyîk'ül Vakayî' gazetesinde yer alan yazıya; “...Mimarlık sanatında öyle bir durumda bulunuyoruz ki en büyük mabedimizin tamirini bile kendi kendimize yapamamış ve büyük binalarımızdan birinin bir tarafına kendi milletimizden birisi hizmet edememiş haldeyiz...”; Mustafa Cezar, “Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1995, s.378.

¹³⁵ Türk İmar sistemini üzerinde yapılan çalışmaları 1839-1908 olarak belirlemek mümkündür. İlhan Tekeli; “ Osmanlı geç döneminden Cumhuriyet dönemine kadar uzanan kentsel planlama sürecini Modernleşme Projesi” olarak tanımlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. İlhan Tekeli, “Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye’de Kent planlaması”, Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Yayına Hazırlayan; Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 136-152.

¹³⁶ Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-i Belediye, Haz., C. Özdemir, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 1240-1243.

üzerinde gerçekleşmesi, ahşap yapıların yapımının sınırlandırılması¹³⁷, dar sokakların genişletilmesi, kâgir yapıların inşa edilmesi, kamusal alanlara fazla yer ayrılması, İstanbul sur içi ve dışında yer alan ana yolların düzenlenmesi gibi bir çok madde yayınlanan ilmühaberde yer almıştır.¹³⁸ Tanzimat Dönemi İstanbul’unda Divanyolu’nun¹³⁹ 6 metre olup, en geniş yol olduğu bilinmesine rağmen, düzenlenen ilmühaberde en dar yolun 7.60 metre olması öngörülmüştür. Bu anlamda bu belgenin uygulamadaki yeri tartışmaya açıktır.¹⁴⁰ Tanzimat ile uygulamaya konulan bölgesel imar faaliyetleri özellikle büyük yangınlar ve Anadolu’dan İstanbul’a yapılan göç ile birlikte oluşan mahallelerin planlarında etkili olduğu söylenebilir.

Kentin planlanması ve yapı inşaat faaliyetlerinin düzen içinde gerçekleştirilmesini sağlayan ilk nizamname 1848 yılında düzenlenmiştir. 1848 ile 1882 yılları arasında 34 yıllık süre zarfı içinde 6 adet nizamname düzenlenmiştir. 1848 Ebniye Nizamnamesi, sokakların düzenlenmesi ile ilgili 1858 yılı nizamnamesi, 1863 yılı Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, 1875 yılında düzenlenen İstanbul ve Belde-i Selase’de gerçekleşecek olan Ebniyenin Suret-i İnşaiyesine dair nizamname, 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu ve nihayetinde 1882 tarihli Ebniye Kanunu düzenlenmiştir.¹⁴¹ Çoğunlukla bu kanunlar aynı konulara temas etmiştir.

Türk imar yapısının oluşturulduğu Tanzimat Dönemi’nin ilk uygulamalarını daha çok payitaht İstanbul’da olduğunu söylemek mümkündür. Hatta ilk deneyimin; “1838 yılında Alman ordusundan Osmanlı İmparatorluğu askeri eğitim hizmetinde kullanılmak üzere Anadolu’ya gönderilen Alman subayların hizmet dönemlerine” tarihlendirilmektedir.¹⁴² İmar planlaması açısından Alman subay Helmuth Von Moltke 1835-1838 yılları arasında Payitaht başta olmak üzere Boğaziçi ve Çanakkale’nin haritalarını hazırlamıştır. Osmanlı Devleti’nin bürokratlarından olan Mustafa Reşit Paşa Tanzimat’ın ilanı ile birlikte batılı uzmanlara danışma fikrini devlet erkanına sunmuş ve ivedili bir şekilde uygulamaya da geçilmiştir. Von Moltke ilk kez İstanbul planını hazırlanmıştır. 1839 yılında Von Moltke tarafından düzenlenen planın uygulama aşamasına geçilmemiş olması bir başarısızlık olarak lanse edilmemesi gerekir. Zira Türk imar sistemi çalışmaları içerisinde ilk yasal çerçeveyi

¹³⁷ Bununla ilgili bir çok belge BOA’nde yer almaktadır. BOA. HAT., , Dosa No: 832, Gömlek No: 37535, Tarih; H- 11-07-1252. “İstanbul’da kâgir binalar yapılmasının yangından korunmak için elzem olduğu ve birkaç müstaid gönderilerek fenn-i mimari tahsil ettirilmesi hakkında Londra Sefareti’nden gelen şifre tahirat...”

¹³⁸ Ergin, Mecelle-i Umur-i Belediye, s. 1240-43.

¹³⁹ BOA. HAT.,, Dosya No: 637, Gömlek No: 31394, Tarih; H- 29-12-1253. Detaylı bilgi için BOA. Yer alan belgeye bakılabilir. “...Divanyolu’nda Kökcüler Kapısı Sokağı gayet dar olduğundan genişletilmesi ve Divanyol üzerinde bulunan harap ve eski dükkan ve binaların tamiri...” hakkında serasker paşadan Mabeyn’e sunulan belge mevcuttur.

¹⁴⁰ Stephanos Yerasimos, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, ed. P. Dumont-F. Georgeon, Çeviren A. Berkay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.1.

¹⁴¹ Zeynep Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, çeviren; Selim Deringel, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul,2019, s.65.

¹⁴² İlber Ortaylı, “İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, 100. Doğum Yılında Atatürk’e Armağan Dizisi:24, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1881, s. 28-29.

oluşturması ve üstelik yazılı halde 25 Haziran 1839 senesinde Tanzimat İlmühaber başlığı altında yayınlanması oldukça önemlidir.¹⁴³

Kabaca söylemek gerekirse İlmühaber ile bu imar planlarının tablosu belirlenmiştir. Von Moltke imar planının oldukça önemli olmasının altında yatan sebep şüphesiz ki 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nin oluşturulmasında katkı sağlamasıdır da diyebiliriz.¹⁴⁴ Ebniye Nizamnamesi İlmühaber'de yer alan konu başlıklarını ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Ebniye Nizamnamesi'nde İlmühaber'de de konu edilen; sokak ve yol çalışmalarında ki genişlik¹⁴⁵, binaların fiziki özellikleri hususuna değinilmiştir. Tanzimat ile birlikte getirilen “herkesin eşit olması” ilkesi bu Nizamname'de kendini göstermiştir. Öncesinde gayrimüslim tebaanın, Müslüman tebaanın inşa ettiği ve ettirdiği yapıların yüksekliğini geçmeyecek şekilde yapı inşa edilebilir kıstası vardı. Lâkin Tanzimat'ın ilanı ile bu sınırlandırılma kaldırılmıştır. Aynı zamanda dönemin ilklerinden olan kullanılamayan arsa ve arazilerin imara açılması padişahın iznine tabi hale gelmiştir.¹⁴⁶

İmar faaliyetlerinin ve kent planlamasının ivme kazandığı dönem 1863 yılından sonraya rastlar. 1863 yılında çıkartılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi¹⁴⁷ ile alt yapı çalışmaları da gündeme gelmiştir. Yapılacak olan her türlü alt yapı çalışması faaliyetlerinde devlet etkin bir rol üstlenmiştir. Ebniye Nizamnamesi ile şehirleşme faaliyetlerinin sonucu olan Turuk Nizamnamesi¹⁴⁸ sadece İstanbul sınırları içinde değil Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda uygulanmak amacıyla yayınlanmıştır.

Von Moltke'nin 1836-1837¹⁴⁹ tarihli 1/25.000 ölçekli İstanbul planı¹⁵⁰ kentsel mekan analizi açısından ilk olma özelliği taşımaktadır. Moltke hazırlamış olduğu bu plan ile öncelikle hedefi İmparatorluğun kalbi olan İstanbul'da kesintisiz ve sınırsız ulaşım ağı oluşturabilmek ve konut yapımında yangını en aza indirgeyebilmek amacı ile kâgir yapı inşaatına dönüştürmektir. Genel olarak bir analiz yapıldığı zaman Tanzimat Dönemi imar mevzuatına

¹⁴³ Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, C. 3, s. 1243-44.

¹⁴⁴ 1848 sayılı Ebniye Nizamnamesi'nin tam metni için bkz.; Ergin, Mecelle-i Umuru-u Belediye, s. 1032-1037.

¹⁴⁵ BOA., AA.MKT.MHM., Dosya No: 9, Gömlek No:41, Tarih: H-02-02-1265. Selanik'te çıkan yangından sonra geniş sokaklar açılması için bir mühendis ile Ebniye Nizamnamesi ekinin gönderildiğine dair belgedir.

¹⁴⁶ BOA., A.MKT.NZD., Dosya No: 343, Gömlek No:38, Tarih: H-09-08-1277. “Siroz, Karaağaç İskeleyi'nde Fener tabir olunan harab şehrin münasip mahaline muhacirin için şehir inşası ile gerekli yardımın yapılması ve Siroz'da Gözlü karyesi hududunda bulunan boş araziye Yenice-i Karasu ahalisinden muhacire iskan ile buranın imarına Ebniye Hulefası'ndan hacı Tahir Efendi'nin tayini...” hakkında belge mevcuttur.

¹⁴⁷ 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi tam metni için bkz.; Ergin, “Mecelle-i Umur-u Belediye” s. 1673-1685.

¹⁴⁸ BOA., A.) DVN.MKL., Dosya No: 75, Gömlek No: 14, Tarih: H-21-04-1278. “Turuk Ebniye Nizamnamesi” belgesi yer almaktadır.

¹⁴⁹ Bir çok kaynakta farklı görüş bildirilmiş olmakla birlikte genel olarak 1836, 1837, 1838 ve 1839 tarihleri baz alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, s.1340-1343.; Koray Özcan, “Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları VII/2, 2006, s. 5-6.

¹⁵⁰ Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, s.1243-1244.

bakıldığı zaman nihai amaç; geniş sokak araları ve caddelerin imarı ile birlikte kentte konut mimarisinde tercih edilen malzemelerin tuğla veyahut taş olmasıdır.

Ahşap yapı mimari Osmanlı döneminde sürekli tehlike arz etmiştir. Artan nüfus ile birlikte bireylerin inşa ettiği yapı miktarı paralel olmuştur. Yaşanan bu yapı yoğunluğu akıllara sürekli yangın tehlikesini getirmekteydi. İstanbul tarih boyunca bir çok yangına maruz kalmıştır. Literatürde de geniş yangın uyandıran Cibali yangını (1633), oldukça fazla tahribata sebep olmuştur. XIX. yüzyılın İtalyan gezgini olan Edmonde De Amicis;

*“ İstanbul sakinleri için “yangın” kelimesi “her türlü belayı” ifade eder. “Yangın var!” ifadesi ise tüyleri diken diken edici, korkunç, meşum, duyanı yeise gark eden bir feryattır. Bütün şehir iliklerinde hisseder ve insanlar Allah’ın gazabından haberini almışçasına sokaklara akarlar.”*¹⁵¹

şeklinde yaşanan yangınların oluşturduğu endişe verici ortamı tanımlamaktadır. Şehrin dokusuna nüfuz eden yangınlardan bir diğeri 1856 Aksaray yangınıdır. Bu yangından sonra İstanbul’un kent planlamasında gözle görülür bir değişim yaşandığı aşikârdır. İlk kez yangın mekanının haritası oluşturulmuştur.¹⁵² Reşat Paşa’nın şehrin modern tarzda yeniden oluşturulması için yardım aldığı yabancı uzmanlardan olan İtalya Louigi Storari şehrin yeniden imarı ve ihyası için görevlendirilmiştir.¹⁵³ Bu yangından sonra; İstanbul 1865 yılında Hocapaşa yangını ile tarihinin en büyük yangınlarından birini daha yaşamıştır. Bu yangınla birlikte bir kez daha yapı malzemelerinde artık ahşap malzemenin tercih edilmemesi gerektiği ve taş ile tuğlanın ne kadar elzem olduğu anlaşılmıştır. Esen rüzgarla birlikte yangının etki alanı artmıştır. Eminönü’nde başlayan yangın bir çok yöne savrulmuştur. Bu yangının bıraktığı iz “harik-i kebir” olarak tarih sayfalarında yerini almıştır. Bu yangından sonra yine büyük yangınlardan biri sayılabilecek olan 1870 yılında Pera’da yaşanan yangından bahsetmemiz mümkündür. Bu yangın Taksim Feridiye Sokakta ki bir evde başlayıp, Tarlabası ve Galata bölgesini de etkisi altına almıştır. Yaşanan yangınlar sonrası bir dizi yeni önlemler alınarak İstanbul şehrinin silüetinde yeniden yapılaşmaya gidilmiştir. Tanzimat Fermanı’nının ilanından yedi yıl sonra oluşturulan Meclis-i Vala’da izah edilen; “*Osmanlı tebaasının ayırt edilmeksizin tümünün kâgir yapı inşa ettirmesi*” ilkesi ile ekonomik açıdan üstün durumda olan gayrimüslimler kâgir bina yapımında veya yaptırılmasında etkili hale gelmiştir. Böylelikle “*götürü usulü yapı inşaat faaliyetlerinin*” temelleri de atılmıştır. Daha önce yalnızca kâgir ev veya iş yeri yapımı yalnızca Müslümanlara sunulan bir haktı. Lakin yine de

¹⁵¹ Detaylı bilgi için bkz; Edmondo De Amicis, **İstanbul**, İstanbul:Pegasus Yayıncılık,2009, s.10-150.

¹⁵² Z.Çelik, “19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul”, s. 69.; “Bu yangında BOA.’de yayınlanan 20937 nolu belgede 666 bina yangında harap olmuştur. Mecelle de ise bu sayı 748 ve Journal de Constantinople bu sayı 1000 olarak belirlenmiştir.”

¹⁵³ Z. Çelik, “19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul”, s. 69.; BOA., İrade,Dahiliye No:23150.

Müslümanlar tarafından bu dönemden önce kâgir bina inşasına dair her hangi bir kayıtlı bilgi günümüze ulaşmamıştır.¹⁵⁴ Bunun altında yatan çeşitli sebepler olmakla birlikte en önceliklisi olan kuvvetli ihtimal kâgir bina yapım inşaatının maliyetinin fazla olmasından kaynaklıdır. Bu anlamda Müslüman halk bu yapıdan kaçınmıştır. Bir diğer sebep ise bu yapı çeşidinin gösterişli olması herhangi bir yağmalamaya karşı, halkı korku ve endişeye sevk etmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonrada ekonomik güçsüzlük bir çok aile de devam etmiştir. Örneğin 29 Cemaziyelahir 1303 tarihli Meclis-i Vükala Mazbatası'nda yer alan belgede; Yenibahçe civarında bazı hane sahiplerinin fakir ve yoksul olmalarından kaynaklı kâgir bina yapamayacaklarından dolayı ahşap bina yapabilmeleri için ruhsat verilmesine dair bilgi yer almaktadır¹⁵⁵. Aynı şekilde 2 Cemazeyilevvel 1313 tarihli İrade Şehremaneti dosyasında yer alan belgeye göre; Hasköy Turşucu Mahallesi'nde Çıksalın adlı yerde çıkan yangın sebebiyle konut sahibinin evinin yok olmasıyla birlikte yeniden inşa edecekleri binanın maddi imkanlarının olmadığı gerekçesi ile kişiler hakkında tetkik yapılmış olup durumun anlaşılır olması sonucu kişilerin ahşap olarak bina inşasına ruhsat verilmesi hakkında belge mevcuttur.¹⁵⁶

XIX. yüzyıl yapı inşa faaliyetleri ihaleler yolu ile gerçekleştirilmiştir. İhale usulü olarak adlandırılan; kamu kuruluşlarının özel bireyler tarafından gerçekleştirdikleri yapısal işlevlerin uygun fiyatlara mâl olabilmesi için uyguladıkları bir sözleşme türüdür. Böylelikle imar faaliyetleri kapsamında literatürde farklı bir uygulamaya geçilmiştir. İnşaat işlemleri kapsamında en fazla uygulanan yöntem olan “münakasa yöntemi” tercih edilmeye başlanmıştır. Münakasa ise; devlet eliyle yapılacak bir işlemin indirim uygulanarak yapılan hizmeti kapsar.¹⁵⁷ 1849 senesine kadar bağımsız ve aktif bir şekilde görevini ifa eden Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, 1849 yılında Ebniye Muavinliği'ne dönüştürülerek Ebniye Meclisi ile yürütmüş oldukları yapı inşaat faaliyetlerini tek bir koldan yürütebilmek amacıyla Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır.¹⁵⁸ Yeni yapılan düzenlemeden sonra İstanbul ve taşrada yer alan tüm ebniyelerle alakalı işler Nafia Nezareti çevresinde toplanmıştır. Nafia Nezareti, Ticaret Nezaretiyle birleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim 1851 yılından itibaren Nafia Nezareti bünyesinde yer alan Ebniye Meclisi, Nafia Meclisi ve Ebniye Muavinliği, Ticaret Nezaretine bağlanarak tüm faaliyetlerini tek elden yürütmüşlerdir.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Ergin, “Mecelle-i Umur-u Belediye”, s.996.

¹⁵⁵ BOA., MV., Dosya No:8- Gömlek 94, Tarih; H-29-06-1303.

¹⁵⁶ BOA., İ. ŞE., Dosya No: 8, Gömlek No: 25, Tarih: H-02-05-1313.

¹⁵⁷ Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972,s.616.

¹⁵⁸ Ergin, “Mecelle-i Umur-u Belediye”, s.934.

¹⁵⁹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, 2004, s.59-60.

XIX. yüzyıl ‘da Ebniye Muavinliği ile Ebniye Meclisi’nin Ticaret Nezaretine bağlanması ile birlikte imar ve inşaa işleri hususunda; ihale, emaneten veya münakasa usulü ile işlemler yapılmıştır. XIX. yüzyılda inşaat yapı faaliyetleri çerçevesinde müteahhitlik hizmeti sunulmuştur. Müteahhit olarak belirtilen kişiler öncelikli olarak kalfa statüsünde çalışan kişilerden oluşmaktaydı.¹⁶⁰ 1877 senesinde çıkartılan Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiyye İnşaat ve Tamirâtı Hakkında Nizamname toplam dört bölümden oluşmuştur. Münakasa usulü ile ilgili bilgi sunmaktadır.¹⁶¹ 1877 senesinde çıkarılan bu nizamnamenin II. bölümünde münakasa sistemi hakkında detaylı bilgi verilmiştir.¹⁶² Nizamnamede belirtilen şartlara uyulduğu söylenemez. Taahhüt ve sözleşme usulü ile gerçekleştirilen imar işlemleri padişah ve devlet erkânı tarafından tercih edildiği dönemler XVIII. yüzyılın başlarına tekabül etmektedir. Kalfadan alınan sözleşme örnekleri ile müteahhitlere yaptırılan inşaa faaliyetleri tarihsel olarak nizamnameden daha da eskiye dayanır. Hal böyleyken, çıkartılan nizamname örneğinde teorik ve uygulama farklılığı da söz konusu olabilir.¹⁶³

Keşf-i evvel defterlerinde, taşrada vilayet gazetesi, payitaht da ise; yayınlanan tüm gazeteler olmak üzere münakasa vakti en az bir hafta evvelinden ilan edilmek zorundaydı. İlan edilen inşaatın yapımı veya tamiri için ilana başvuracak gerçek veya tüzel kişiler de bir hafta içinde yayınlanan ilan hakkında detaylı bilgi alabilme fırsatına sahipti. Münakasa yapımı şartnameye bağlıydı ve bu şartname içerisinde süresi, ödeme bilançosu, bedeli, bazen kullanılacak yapı malzemelerinin cinsine ve kalitesine kadar her şey en ince ayrıntısına kadar belirlenirdi. Tüm bunların yanı sıra inşaatın büyüklüğü ve hacmi de bu şartnamenin oluşumu esnasında oldukça önemliydi.

Münakasanın en önemli tarafı ise; olabildiğince indirimli fiyat ile yapı inşaat faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesiydi.¹⁶⁴ Özellikle devlet yapı inşaat faaliyetlerinin münakasa yöntemi ile gerçekleştirilebilmesi için ihaleye girecek olan bireylerin İstanbul içinde inşa edilecek bir yapıysa İstanbul Şehremaneti Meclisi’ne, değilse taşrada ki mahalli meclislerine kefil gösterilecek kişi veya kişilerin adlarını en az iki gün önceden bildirerek, bir sözleşme örneği niteliği taşıyan adına “*münakasa pusulası*” denilen evrakı imzalayıp sunmaları gerekmektedir. Böylelikle yapılacak olan devlet yapı inşaat faaliyetlerine talip olduklarını beyan etmekteydiler. Meclislerde kabul görülen isimler Dersaadet’de ser-mühendisin

¹⁶⁰ Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, İstanbul, 2010, s.67.

¹⁶¹ Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, s.117. ; ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarında yer alan; Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiyye’nin inşaat ve tamirâtı hakkındaki nizamnamenin 12. Maddesinde tezyid olunan fıkrayı tadilen kaleme alınan fıkra-i nizamiye sureti.. belgesine bkz. BOA., DH.İD., Kutu: 128, Gömlek;10, Tarih: H-04-05-1330.

¹⁶² Ergin, “Mecelle-i Umur-u Belediye,” s.1741-1742.

¹⁶³ Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, s.118.

¹⁶⁴ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 616.

huzurunda Şehremaneti¹⁶⁵ meclisinde, Anadolu da ise belediye mühendisi veya nafia mühendisi huzurunda meclis idaresinde münakasa gerçekleştirilirdi. Ayrıca da devlet dairesinde çalışmayan bireyler münakasaya kabul edilirdi.¹⁶⁶ Münakasa sisteminin takip edilebildiği belgeler daha çok Darülaceze¹⁶⁷ binalarıydı.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti'nde münakasa yöntemi kapalı zarf ve açık eksiltme yöntemi ile gerçekleşmekteydi. Devlet'in tekelinde inşa edilecek olan yapı imar faaliyetlerinde bedel ve şartlar hususuna öncelik verilip yapının başlangıç ve bitişi hakkında muhakkak bir tarih aralığı belirlenirdi. Bunu yazılı münakasa şartnamesi veya münakasa pusulası ile kayda geçirip ihaleye katılmak isteyenlere imzalatılarak ve teklif fiyatlarında¹⁶⁹ ayrı yazıldığı bir evrak, zarfa yerleştirilip teslim edilirdi. Zarflar daha sonra belirlenen günde tüm görevli personelin karşısında açılarak en az fiyat teklifi veren kişi veya kişilere ihale edilirdi.¹⁷⁰ Açık eksiltme¹⁷¹ yönteminde ise taraflar karşı karşıya gelerek indirim yaparlardı. Bu anlamda kapalı zarf tekniğini daha çok, Osmanlı Devleti'nde son dönemlerde rastlamak mümkündür. 1909 tarihli bir tezkireye göre; Sinop Tahaffuzhane su hazinesi için gerçekleştirilecek olan inşaatın kapalı zarf usulü ile Karamizi Kalfa'ya ihale edilmesi gerektiği hususu bildirilmiştir.¹⁷²

İnşaat ve yapı imar faaliyetlerinde uygulanan bir diğer yöntem ise; pazarlık usulü ile gerçekleşen ihalelerdir. Tıpkı kapalı zarf yöntemi gibi daha çok son dönemlerde uygulamalarda görülmüştür. Olağanüstü durumlar olan; doğal afet, salgın hastalık gibi durumlarda ihalenin ivedilikle yapılması elzem olduğu için tercih edilen yöntem pazarlık usulüdür. Bilhassa savaş esnasında hapishane ve tevkifhanelerin inşaat ve imarında pazarlık usulü esas alınarak yapı malzemesi ve kalfa temini sağlanmaktaydı.¹⁷³ Sözgelimi; hapishane ve tevkifhanelerin her türlü erzak ihtiyacının alımı ve inşaat ve tamirat işlerinin münakasa usulü ile yapılması, talipli çıkmadığı takdirde pazarlık suretiyle ifası gerektiği hakkına belge

¹⁶⁵ “Şehremaneti tarafından inşa edilmek istenilen ve resmi gönderilen binanın, incelenip uygun görüldükten sonra münakasa suretiyle izin verileceğinin bildirilmesine dair arşiv belgesi yer almaktadır., BOA.,MF.İBT., Dosya No: 1, Gömlek No:19, Tarih: H-06-01-1289.

¹⁶⁶ Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s.118-119.

¹⁶⁷ Darülaceze binasının inşasının münakasa neticesinde Vasilaki Efendi'ye ihale edilmesi hakkında belge yer almaktadır. BOA., Y.A...HUS., Dosya No: 265, Gömlek No: 109, Tarih: H-19-03-1310.

¹⁶⁸ Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s. 120.

¹⁶⁹ İnşaat, mübayaat ve muamelat-ı saire ile aşar-ı müzayede ve ihalatın talibleri tarafından yapılacak tekliflerin kapalı zarflar içinde pusulalarla belediye meclislerine bildirilmelerinin daha munasip olacağı hakkında belge arşiv kayıtlarında yer almaktadır. BOA. DH.MKT., Dosya No: 2624, Gömlek No: 74, Tarih: H-11-09-1326.

¹⁷⁰ Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, s.616.

¹⁷¹ Yalova'dan Üsküb'e kadar inşası kararlaştırılan demiryolunun iki parça olarak ihalesi için 15 Mart- 15 Nisan 1290 tarihleri arasında açık eksiltme yapılacağı; ihaleye talib olanların bu tarihte Sofya'da olmaları gerektiğinin Sofya Demiryolu İnşaat Komisyonu Başkanlığı'na bildirildiğine dair arşiv kaynaklarında belge yer almaktadır. BOA., YB.,04., Dosya No: 8, Gömlek No:1, Tarih: H-25-01-1291.

¹⁷² BOA., DH.,MUİ., Dosya No: 14, Gömlek No: 21, Tarih: H-17-10-1327.

¹⁷³ Kürşat Hamurcu, **Kamu İhale Kanunu, Sözleşmeleri ve Uygulaması**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2003, s.28.

de mevcuttur.¹⁷⁴ Aynı şekilde yine bir başka yöntem olan emanet usulünde ise; inşaat ve tamirat için yapının masraf bedeli belirlendiğinde üstlenecek kimse çıkmadığı zaman devlet erkânı tarafından oluşturulan heyet komisyonu tarafından müteahhit araya girmeden emaneten gerçekleştirilmesidir.¹⁷⁵ 29 Şevval 1331 tarihli bir belgede, Çapa’da inşa edilmekte olan Darulmuallimin binasının müteahhidi tarafından bitirilemediği ve başkaca taliplinin olmamasından mütevellit inşaatın emanet usulü ile bitirilmesine karar kılınmıştır.¹⁷⁶ Bu minvalde vakıf eserlerinde de daha çok emanet usulü uygulanmaktaydı. Hicri 30 Safer 1305 tarihli bir başka belgede; “*Yıldız Sarayı caminin sağ tarafında yer alan derenin tadilatı ve inşası emanet usulüyle giderlerinin Şehremaneti’nce karşılanmak üzere Dördüncü Daire-i Belediye Nezareti altında yapılması ve buna ilişkin keşif defterinin yollanması...*”¹⁷⁷ şeklinde yapının emanet usulü ile yapılmasına karar kılındığı bilgisi mevcuttur. Emanet usulü bilhassa eski eser tamiratında eserin kendine has olan dokusunun bozulmaması¹⁷⁸, tüm mimari özelliklerine sadık kalarak ve güvenilir kişilere emanet edebilmek amacıyla tercih edilmekteydi. Böylelikle mevcut eserin dokusuna zarar vermeden yada en az tahribat ile revize veya restorasyon gerçekleşmekteydi.

Tanzimat ile başlayan modernleşme Islahat Fermanı¹⁷⁹ ile desteklenmiştir. Bu ferman ile daha önce mülkiyet hususunda kısıtlı olan gayrimüslimlere çeşitli imtiyazlar tanınmıştır. Yapı inşaat sektöründe hem mimar hem de yüklenici olarak aktif görev alan gayrimüslim tebaa, Islahat Fermanı ile birlikte artık “mülk edinebilir” duruma gelmiştir. Bu bağlamda bilhassa demiryollarının geçeceği güzergâhları bilmeleri, bu muhitten arsa ve arazi almaya itmiştir. Gayrimüslimlere fermanlar ile tanınan “mülkiyet hakkı” olmasına rağmen çok fazla rağbet edilmemiştir.¹⁸⁰ Mekânsal değişim ve kentsel mekan algısının olduğu Tanzimat Dönemi’nde

¹⁷⁴ BOA.,DH.MB.HPS., Dosya no: 80, Gömlek No: 69, Tarih: H-26-09-1337.

¹⁷⁵ Mümtaz Tarhan, **Arttırma Eksiltme ve İhale Kanunu Şerh ve İzahları**, Universum Matbaası, 3. Basım, İstanbul, 1945, s.14.

¹⁷⁶ BOA., MF.,MKT., Dosya No: 1190, Gömlek No: 36, Tarih: H-29-10-1331.

¹⁷⁷ BOA., DH.,MKT., Dosya No: 1464, Gömlek No: 25, Tarih: H- 30-02-1305.

¹⁷⁸ “Zeyrek’te yer alan Kilise Cami’nin mimari özelliklerinin korunması amacıyla pazarlık veya ihale usulü yerine emaneten usulün tercih edilmesi” hakkında arşiv belgesi yer almaktadır. BOA., MV., Dosya No: 159, Gömlek No:58. , Tarih: H-05-1329; Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s.128.

¹⁷⁹ “3 Kasım 1839’da ilân edilen ve bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit sayıldığını, herkesin can, mal ve namus dokunulmazlığının devletin güvencesi altında olduğunu açıklayan Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu yeterli bulmayan Batılı devletlerin, Osmanlı tebaası müslümanlarla gayri müslimler arasında bazı siyasî ve hukukî farklılıkların bulunduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılmasını istemeleri sonucunda hazırlanan ferman olup Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir. Gayrimüslimlere yeni haklar tanıyan 1856 tarihli hatt-ı hümayun.” Detaylı bilgi için bkz.;Ufuk Gülsoy, “Islahat Fermanı, DİA,Cilt 19,1999, s.1985-190.

¹⁸⁰ Konuyla ilgili Donald Quataert şu bilgiyi veriyor: “1867 kanunun kanuni haklar verip vermediği çok münakasa edilir, ama kanunun pratik bir tesiri olmadı. Yabancılar daha ziyade Filistin’e yerleştiler, ama orada hadi arazinin ve nüfusun çok cüzi bir nispetindeydiler. Batılılar uysal işçiler çalıştıracak vasi çiftçilere sahip olma ümitleri hükümet memurlarının düşmanca hareketleriyle suya düştü; üstelik ziraatta çalışacak fazla işçi de yoktu. İngilizlerin yüzyılın ortasında İzmir civarında sahip olduğu söylenen araziler hiçbir zaman beklenen neticeyi vermedi. Yabancılar Osmanlı tebaaları gibi işçi temin edemediler, aşiretleri de çalıştıramadılar. Konsolosların devamlı surette şikayet etmelerine rağmen, Osmanlı mahkemeleri yabancı mülkiyetine karşı çıktı. Kısaca, fazla yabancı yerleşmesi olmadı.” Domald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Ed.: Halil İnalcık, Donald

“kamuya açık park alanı” Osmanlı Devleti literatürüne 1860’lı yıllarda girmiştir. Kamusal alan olarak nitelendirilen alan; kentin içinde toplumsal ilişkilerin pekiştiği sürdürülebilir kamusal faaliyet kapsamındadır. Bu anlamda Taksim bahçesi¹⁸¹ Osmanlı Devleti başkentinde türünün ilk örneğidir denilebilir.

İmparatorluğun mimarlık kurumunu temsil eden Hassa Mimarlar Ocağı 4 Kasım 1831 tarihi ile; Şehremaneti ve baş mimarlık birleştirilerek oluşturulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü olarak tarihte yerini almış ve bu tarihten sonra yapı inşaat faaliyetleri ve imar faaliyetleri farklı birimler tarafından kontrol altında tutulmuştur. İlmühaber veya nizamnamelerin ortak paydası kentsel mekan düzenlemesi için oluşturulan kanun maddelerini içermeleriydi. Türk imar yapı sisteminin 1855 senesinde oluşturulan ve ilk belediye olma özelliği taşıyan VI. Daire-i Belediye ve İntizam-ı Şehir Komisyonu’nun kurulması ile daha anlamlı bir hale gelmiştir. VI. Daire-i Belediye Beyoğlu ve Galata semtlerini kapsamaktaydı.¹⁸² Bu anlamda ilk belediyecilik kanunlarının uygulama yeri olan bu bölgeler Tanzimat’ın vermiş olduğu “eşitlik ilkesi” ile mülkiyet hakkı kazanımı açısından ve azınlıklara tanınan haklar mekânsal açıdan birlikte değerlendirildiğinde oldukça mühimdir. Tüm bunların yanı sıra imar hususunda ilk planlama Luigi Storari¹⁸³ tarafından 1848-62 yıllarında doğal afet ve yangınlar sonucu tahrip olan İzmir ve İstanbul’un bazı bölgelerinde bir dizi çalışmalar yapmıştır.¹⁸⁴

2.1. İnşaat Esnafının Örgütlenmesi

XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde mevcut olan inşaat faaliyetlerinde etkin rol alan kişiler; tuğlacı, kireççi, çivici, nalbur, sıvacı, keresteci ve taşçı olarak sınıflandırılabilir. İnşaat ve imar faaliyetleri gerçekleştirileceği vakit tecrübe ve ihtisas isteyen inşa faaliyetlerinde bilhassa mahir kişileri tercih etme arzusu vardı. Bunun yanında sadece ehli kişiler değil vasıfsız kişilerde istihdam edilerek zamandan tasarruf sağlanmaktaydı. İnşaat faaliyetleri kapsamında kullanılacak yapı malzemelerinin sevki için de hamallar istihdam edilmekteydi.

Quataert, Çev: Ayşe Berktaş, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, C.II, s. 987.; Kuntay Gücüm, “Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devleti Yapısındaki Değişme Fransa’nın Etkisi” İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s.309.

¹⁸¹ “Taksim- Pangaltı yolu inşa edilirken Taksim’de yer alan Hristiyan mezarlıklarının Şişli’ye taşınması ile boşalan alana bir bahçe yapılması düşünülmüştür.” Detaylı bilgi için bkz.; Çelik, “19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul”, s. 92.

¹⁸² Sıddık Tümerkan, **Türkiye’de Belediyeler; Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum**, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1946, s. 13-15.; İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Mahalli İdareleri(1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2018, s. 140-43.

¹⁸³ “Luigi Storari 1821 Ferrara’da doğmuştur. Babası Felice Storari, annesi Marianna Manfredini’dir. Roma’da mühendislik eğitimi ilk defa 23 Ekim 1817’de devrin Papa’sı VII. Pio tarafından Roma Üniversitesi bünyesinde Mühendislik Okulu (Scuola d’Ingegneria) açılmasıyla başlamıştır. Burada okuyanlar bina, yol, su kanalı ve köprüler inşa edebilecek formasyonla yetiştirilmişlerdir. Luigi Storari, Roma’daki eğitimi sırasında sadece devrin modern inşa tekniklerini öğrenmemiş, aynı zamanda Roma Forumunu ve kentteki antik kalıntıları gezip, etüd ederek Antik Çağ Tarihi ve Arkeoloji üzerine bilgilerini geliştirmiştir...” detaylı bilgi için bkz. Cenk Berkant, “İtalyan Mühendis Luigi Storari (1821-1894) Ve “Tarihsel Notlarla İzmir Rehberi”, Bartın ve Yöresi Tarih – Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (BAYTAM), 2017, s.3.

¹⁸⁴ Zeynep Çelik, “The Italian Contribution to the Remaking of Istanbul”, Environmental Design, sayı 9 ve 10, 1990, s. 128-133.

İnşa faaliyetleri kapsamında işin son kısmı olan dekoratif işlemlerinin ifası için de simger, zerger ve hasırcı gibi hizmet sektöründe faal olan kişiler istihdam edilmekteydi.

Yapı inşaat sektörünün mihenk taşı olan inşaat esnafı Hassa Mimarlığı sorumluluğu ve kontrolü altındaydı. Günümüz de var olan esnaf odalarına eş değer olarak görülebilir. İnşaat esnafının yaptıkları işleri kontrol eden memurlar vardı. Bu memurlar, inşaat esnafının; yiğitbaşı, esnafbaşı veya kethüdası olarak isimlendirilen tecrübeli ve alanında uzman ustalardan oluşmaktaydı.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti yapı inşaat faaliyetlerini gerçekleştirirken bilhassa da taşra da, müzayedeye yöntemi kullanmaktaydı. Bunun sonucunda da bireyin satın almış olduğu görev, devletin güvendiği isimlere emanet usulü ile intikal ettirilirdi. Literatürde yer alan şehir/ eyalet mimarlarının yüklendiği misyon ihale ile veya emanet usulü ile yapı inşa etmek olmasına rağmen daha çok taşrada inşaat işi ile ilgilenen esnafı denetlemek olmuştur. Bu doğrultuda inşaat esnafında yer alan usta ve kalfalar eyalet mimarlarının hiç bir izni olmadan herhangi yapı imar faaliyetlerini gerçekleştiremezdi. 26 Rabiulevvel 1272 tarihli bir belgede¹⁸⁶ “*inşaat amelesi ve esnafının elinde, yiğitbaşları tarafından verilen mühürlü bir kağıt olmadıkça kendilerine tezkire verilmemesi ve tezkiresiz başka mahallere gitmesine meydan verilmemesi..*” hakkında bilgi yer almaktadır. Sadece yapı imarının inşası değil aynı zamanda arazi üzerinde yaşanan uyuşmazlık veya olası muhtemel problemler üzerine şehir mimarları araya girerek çözüme kavuşturulmaktaydı.¹⁸⁷

XVIII. yüzyıl sonlarına kadar şehir mimarları aktif olarak taşrada görevlerine devam etmiştir. Osmanlı topraklarında imar faaliyetlerini gerçekleştiren mimarlara “berat” verilerek mukataa toplama yetkisi verilebiliyordu. Mukataa toplama işi daha öncede bahsettiğimiz gibi; malikane, emanet ve iltizam sistemi uygulanarak gerçekleştirilirdi. Bu çerçevede mukataa toplayan bireylere “müteahhit” olarak isimlendirildiği görülmektedir. Burada yer alan müteahhit kavramı yapı imar işini taahhüt eden değil bilakis mukataanın ihalesini artırma usulü ile üstlenen kişidir. Mültezim veya müteahhit olarak adlandırılan bu kişiler devlet erkânı tarafından oluşturulan kurum çerçevesinde faaliyet gösteren girişimcilerdir denilebilir.¹⁸⁸ Bu anlamda Osmanlı Devleti içerisinde taşrada yapılan imar faaliyetlerinde oldukça önemli bir paya sahiptirler.

¹⁸⁵ Yüksel Çelik ve Murat Uluskan, “İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre Osmanlı Başkentinde İnşaat Esnafı(XVIII. Yüzyıl”, XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 20-24 Eylül 2010, s. 238.

¹⁸⁶ BOA., HR., MKT., Dosya No: 129, Gömlek No: 2, Tarih; H-26-03-1272.

¹⁸⁷ Cengiz Orhonlu, “Şehir Mimarları”, s. 23-24.

¹⁸⁸ Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 11.

Taşrada kendi içerisinde oluşturulan kontrol sistemi daha çok kıdeme bağlı oluşan hiyerarşik bir sisteme bağlıydı. Oluşan aksaklıkların bazen düzeltilememesi sonucu bir takım yaptırımlar söz konusu olabiliyordu. Örneğin; inşaat esnafı arasında oluşan haksız rekâbet, mevcut düzene aykırı hareket etmek gibi durumlarda meslekten ihraç olma veya bağlı bulundukları iş kolunda kullandıkları malzemelere el konulması gibi müeyyideler mevcuttu. İnşaat esnafı içinde düzeni bozan bu kişiler hakkında gerekli işlemleri başlatan kişi yiğitbaşı olmasında rağmen Osmanlı topraklarında bazı bölgelerde yiğitbaşının yanı sıra bostancıbaşı ve yeniçeri ağası da asayıştan sorumlu tutulup bireylere yaptırım uygulamak için harekete geçebiliyordu. Mahkemeye intikal ettirilen bu durum “Meclis-i Şer” mahkemelerinde görülürdü. Mahkemede öncelikle esnafbaşı olmak üzere, kethüda veya yiğitbaşı ile birlikte hangi inşa faaliyetini gerçekleştiriyorlarsa o anda orada bulunan ustalarda mahkemede hazır bulunmak zorundaydı. Nihai karar ve tutum tüm şartlar göz önünde tutularak verilmekteydi. İhraç edilen esnaf üyelerinin kaydı silinerek terkin işlemi gerçekleştirilirdi. Terkin işlemi yapılan esnafa ait malzemeler de diğer esnaf üyelerine rayiç bedel üzerinden satışı yapılırdı. Ölümü gerçekleşen esnaf üyeleri hakkında yapılan işlemler ise miras hukukuna tabi olarak gerçekleşmiştir. İnşaat yapı imar işlerini yapmak istemeyen varisler beratlarını satışa da çıkarabiliyordu. Kişinin varisi varsa esnaf içinde yer alan bireyin intikal işlemleri yapılırdı. Ancak murisin kimsesi yoksa esnaf içerisinde bilirkşi tarafından oluşturulan heyetin kararına bağlı olarak neticeye bağlanırdı.¹⁸⁹

Osmanlı topraklarının her bir köşesinde inşaat yapı işlemleri ile hemhal olan inşaat esnafı ile birlikte beratlı mimarlarda imar faaliyetleri için etkin rol üstlenmekteydi. Bu minvalde örneğin dini yapı inşaat işlerinde beratlı mimarlar tercih edilirdi. Kudüs’te yapımına devam edilen dini mabetlerin yapımı için İstanbul’dan belli bir bütçe ayrıldığı için Kudüs’te mimarbaşı olarak görev alan mimarın bu hususta hazırladığı rapor oldukça önemliydi. XVIII. yüzyıl Kudüs’ünde artan yapı imar faaliyetleri mimarbaşı olarak görevini ifa eden kişilere oldukça yüksek bir kazanç sunuyordu. Lakin Kudüs bölgesinde esnaf dışı faaliyet gösteren “*vesair inşaatçılar*” olarak nitelendirilen bir grup zuhur etmiştir. Esnaf başının Kudüs’te de Müslüman olduğu bilinmekle birlikte kuvvetli ihtimal “*vesair inşaatçı*” olarak isimlendirilen inşaatçılarında lideri Müslüman’dır. Gayrimüslimler yönetimde aktif bir rol üstlenmemelerine karşın genel olarak inşaat sektöründe oldukça aktiflerdir. İnşaat esnaf teşkilatının yanı sıra bağımsız olarak çalışan inşaat ustaları ve kalfaları da mevcuttur. Taşra da yapılacak olan imar faaliyetleri kapsamında işin büyüklüğüne göre dışarıdan istihdamı sağlanan;“*parça başı*

¹⁸⁹ Çelik ve Uluskan, “İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre Osmanlı Başkentinde İnşaat Esnafı(XVIII. Yüzyıl)”, s. 239.

taahhüt” sistemi ile çalışan mimar ve inşaat çalışanları vardır.¹⁹⁰ Anadolu’da inşaat yapı faaliyetlerinde rol alabilmek için beratlı mimar olma zorunluluğunun kalkması ile vesair inşaatçı olarak isimlendirilen kişilerin de inşaat sahasında daha fazla görev aldığı bilinmektedir.¹⁹¹ Yapı inşaat sektörü içinde imar faaliyetleri ile ilgili olan esnaflar; taşçı esnafı, nalbur esnafı, kireççi esnafı, kiremetçi esnafı, tuğlacı esnafı ve keresteci esnafı olarak sınıflandırılarak daha düzenli bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır. Üsküdar semtinde faaliyet gösteren taş ustalarının hala daha günümüze uzantısı olan Üsküdar Taşçılar Mahallesi’nin kadim bir geçmişi olduğu aşikârdır.¹⁹²

2.2. İnşaat Sektöründe Etkin Mimarlar

III. Selim’in başlatmış olduğu yenilik hareketi ile birlikte Nizam-ı Kadim yerini Nizam-ı Cedid’e bırakmıştır. Tanzimat’ın ilan edilmesi ile birlikte hemen hemen her alanda yapılan reformlar Osmanlı şehirlerinin silüetine de yansımış böylelikle gerek savunma alanı olan; askeri ve güvenlik önlemi amacıyla inşa edilmiş yapılara yansımış, gerekse eğitim amacıyla inşa edilmiş yapı imar faaliyetlerine yansımıştır. Sivil mimarlık örnekleri de dahil olmak üzere kamusal yapıların en fazla inşa edildiği dönem olan Tanzimat ile birlikte modernleşme de ivme kazanmıştır. Devletin gücünü temsil eden kamusal yatırımlar ile hükümet binalarının inşası Osmanlı Devleti’nin ihtişamını da yansıtmıştır. Toplumsal değerlerin en somut hali olan ve siyasi güç ile birlikte devletin otoritesini ve gücünü temsil eden kamu hizmetleri tarihte her toplulukta görülen bir olgudur. Bu yapıları önemli yapan ise devletin finansör olmasıdır. Bunun örneklerini Dünya tarihi mirasında da görüyoruz. Bir çoğu günümüze kadar intikal eden yapıların siyasi iktidarın birer simgesiydi. İstanbul’da Ayasofya Kilisesi*, Londra’da bulunan Buckingham Sarayı ve Roma’da inşa edilen Hadrian Partenon’u bu yapılara verilecek örneklerden sadece bir kaçıdır. Siyasi gücün Osmanlı Devleti’nde yansımalarını daha çok selâtin camilerinde ve elbette ki külliyelerinde görmek mümkündür. Bu anlamda Osmanlı Mimari geleneği analiz edildiği vakit prensip olarak süreklilik arz eden bir durum haline gelmiştir.¹⁹³

¹⁹⁰ Ammon Cohen, **Osmanlı Kütüs’ünde Loncalar**, Çeviren; Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 147-148.

¹⁹¹ Cohen, **Osmanlı Kütüs’ünde Loncalar**, s. 147-148.

¹⁹² Nilgün Çöl, “XV.- XVI. Yüzyıllarda İstanbul’da Kent Dokusu- Yapı Kuruluşları İlişkisi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1999 Ekim, s.217.

*Ayasofya Kilisesi eski ismidir. Resmi ismi Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif olarak bilinmektedir. Bizans İmparatoru I. Justinianus tarafından 532-537 yılında inşa ettirilmiştir. 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u feth ettiği zaman camiye çevrilmiştir. 1934 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla müzeye dönüştürülmüştür. 2020 yılı senesinde dönemin başkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın resmi gazetede ki ilanı ile resmen müze statüsünden çıkıp eski statüsüne kavuşmuş ve artık Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif olarak literatürde yerini almıştır.

¹⁹³ Howard Crurne, “The Ottoman Sultan’s Mosques; Icons of Imperial Legitimacy”, The Ottoman City and Its Parts; Urban Structure ad Social Order, ed., I. Bierman-R. Abaou- El Haj , New Rochelle; Aristide D. Caratzas,1991, s.173.

Osmanlı Devleti şehri temsil eden selâtin cami ve külliyelerini yalnızca başkentlerde inşa ettirmemiş, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının ulaştığı her yere inşa ettirmiştir. Selâtin cami ve külliyesi inşa ettirilirken İmparatorluğun gücünü temsil etmek bir yana sosyal devlet anlayışı ile şehrin gelişimine katkı sunmak ve ekonomiyi canlandırmak nihai amaçlardan biri olmuştur. Külliye; cami, hastane, kütüphane, medrese ve imaret gibi birden fazla kuruluşu bünyesinde barındırmıştır. Bu kurum ve kuruluşlar sayesinde eğitimden ibadete ve hatta iâşe ve konaklama ihtiyaçlarına kadar bir çok ihtiyaca cevap vererek kamusal hizmetleri düzenlemiştir. Bunun yanında külliye ve medreselere ekonomik katkı sağlamak amacıyla dükkanlar ve hamamlar ve bir çok sanayi kuruluşu inşa edilerek şehrin ekonomisine katkı sağlanmıştır. Padişah, halkının refah ve huzur içinde yaşamasını ve halkının isteklerini yerine getirme arzusu ile ideal iktidar profili oluşturma gayesi vardır.¹⁹⁴ Amy Singer'e göre padişahın yapı mimarisine ve bina inşaatına ehemmiyet vermesinin altında yatan sebebi; *"Osmanlı padişahını hayırsever ve adil bir hükümdar, tebaasına manevi ve entellektüel destek sağlayan bir kişi olarak yüceltmeye ve bu ideali benimsetmeye yöneliktir"*¹⁹⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Kentsel mekan olgusunun oluşumu ve imar yapı denetimi evvela padişahın gözetiminde olmakla birlikte en önemli karakter Hassa Mimarlar Ocağı mensubu mimarbaşı ve bina eminidir denilebilir. Bağlantılı olarak usulsüz işlemlerden dolayı da şer'i mahkeme ve heyeti ile birlikte kadı en önemli merciydi. Şehirlerin denetimi dönemin padişahlarının fermanlarında yer alan imar faaliyetleri ile ilgili nizamla da yansımıştır. Dönemin bazı fermanları özellikle bir kaç hususa dikkat çekmiştir; su yolu güzergahına her hangi bir yapının inşa edilmesi yasaklanmıştır, caddeler ve yol üzerine konuttan dışarı sarkan balkon gibi çıkıntıların olmaması, işin ehli olmayan mimarları çalıştırmama, surlara yapışık yapıların inşa edilmemesi veya bilhassa Tazminat öncesinde cami etrafında gayrimüslimlerin ikamet etmesinin yasaklanması gibi durumlara rastlamak mümkündür. Bu durum sadece bir padişaha has değil Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde uygulanan bir politikadır.¹⁹⁶

Devletin sınırları içerisinde yer alan kamusal yapı yada halka ait olan bir çok yapının sorumlusu ve denetimi Mimar Ağa, Hassa Mimarbaşı veya Sermimarân-ı Hassa olarak isimlendirilen baş mimara aittir. Baş mimarın nihai görevleri arasında gerek vakıf arazisi üzerinde gerek miri topraklar üzerinde inşa edilecek her türlü yapı imar denetiminden sorumluydu. Mimarbaşı günümüz şehir planlamacısı, mimarı ve mühendisinin yapmış olduğu tüm işlerden sorumlu olup tek başına bu işi icra etmekteydi. Bu anlamda Hassa Mimarlar

¹⁹⁴ Amy Singer, **Osmanlı'da Hayırseverlik; Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti**, çev. D. Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s.193.

¹⁹⁵ Amy Singer, **Osmanlı'da Hayırseverlik; Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti**, s. 192.

¹⁹⁶ Ahmet Refik Altınay, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı;(1495-1591), , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.200.

Ocağı Osmanlı kurumlar tarihi açısından oldukça fonksiyonel bir yapıya sahiptir. İnşa edilecek olan yeni yapılarda kullanılacak yapı malzemelerinde ki kalite kontrolü de yine Hassa Mimarlar Ocağı gözetimindeydi. Tüm işlemleri mimarbaşı tek başına ifa etmemiş daha önce bahsettiğimiz gibi, bir iş bölümü gerçekleştirerek taşrada yer alan mimarlık kurumu ve İstanbul’da bulunan mimarlık kurumu olarak hiyerarşik yapıya ayrılmıştır. Hassa mimarlık kurumu bütün olarak değerlendirildiği zaman Osmanlı Devleti mimarisinin gelişip büyümesinde etkin rol üstlenmiştir. Bir eseri meydana getiren, o eserin projesini oluşturan ve yönetenin mimar olduğu aşikârdır. Mesleki olarak bir görev tanımlaması olmamasına karşın temel olarak kalfa ve mimarlar aktif olarak yapı imar sektöründe birlikte görev almışlardır.

XIX. yüzyıl mimarlık alanında mimar, kalfa ve müteahhit birlikte görevlerini ifa etmiştir. Osmanlı mimari, müteahhiti veya kalfasının iş tanımlarında; *“belirli uzmanlık alanları belirlemeyen, bulanık sınırlar tarifleyen görevlerin karşılığı olarak gözüktür. Görevlerin arasındaki karmaşık ilişki, ünvanların arasındaki karmaşık ilişkiyi gerektirmiştir”*.¹⁹⁷ Bu anlamda Osmanlı Devleti’nde faal olarak görev alan mimarlar günümüze kadar uzanan kalıcı eserler bırakmış olması kuşkusuz kusursuz olan bir kurum olan Hassa Mimarlar Ocağı sayesinde olmuştur. Bu süreç kurumun ilga edileceği sürece kadar devam etmiştir.

Gerek Hassa Mimarlar Ocağı’nda gerekse kurum dışı, sivil mimari faaliyetleri Osmanlı yapı imar sektöründe her dönem canlı tutulmuştur. Bağımsız olarak nitelendirilen mimarlık bürolarının kurulduğu Tanzimat Dönemi’nde sivil Müslüman mimar sayısı oldukça azdır. Halbuki Tanzimat ile birlikte başlayan reform hareketleri bir çok yeni yapının yapılmasına vesile olmuş böylelikle yapı inşaat sektöründe doğrudan doğruya bir hareketlilik sağlanmıştır. Kurum içinde Müslüman ve gayrimüslim bir çok mimar görev almıştır. Lakin Hassa Mimarlar Ocağı başındaki mimar her daim Müslüman mimarlar arasından tercih edilmiştir. Bu bağlamda faal olarak görev alan mimar, usta ve kalfalara daha detaylı değinmekte fayda vardır.

2.2.1. Tanzimat Öncesi Hassa Başmimarları

Osmanlı Devleti’nde gerek yapı mimarisinin ilerlemesi gerek sanat mimarisinin ivme kazanabilmesi için bilhassa Payitaht’da yapı imar faaliyetlerinde mimar başlarının rolleri oldukça fazladır. Fatih’in İstanbul’u feth etmesi sonrasında en mühim ikametgâh alanlarından biri Yedikule civarındır. Bu doğrultuda da sur çevresinde en çok Karamanlılar yerleşmiştir. Fethin sonrasında yerleşim bölgelerinde bilhassa etnik kimliklerin birleştirici ilkeler çerçevesinde oluşturulduğu görülmektedir. Müslüman tebaa daha çok sur çevresine iskan

¹⁹⁷ Şenyurt, Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm, s.211-213.

edilirken Ermeni, Musevi, İtalyan ve Rum tüccarlar faklı muhitlerde iskan edilmekteydi. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet döneminde Müslüman olmayan halkın camilere yakın yerlerde yerleşmesi yasaklanmıştır.¹⁹⁸ Fatih Sultan Mehmet, şehrin yeniden imar ve ihyası için Subaşı Süleyman Bey'den yardım istemiştir. İstanbul'un fethine katılanların Payitaht'a ilk yerleşen kişiler olduğu Çelebi tarafından aktarılmaktadır.¹⁹⁹ Fatih, İstanbul şehrinin İslam şehri olmasını talep etmiştir. Topraklandırma veya toprağa yerleştirme olarak bilinen şenlendirme politikası hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Devlet erkanı yeni feth edilen Hristiyan şehirlerini ivedilikle imar ve ihyâ faaliyetlerini gerçekleştirmek zorundaydılar. Gönüllü olarak kurulan vakıf sistemi doğrultusunda imar taahhüdü gerçekleşmiş bulunmaktadır.²⁰⁰ Fatih İstanbul'ın iskanını ve imarını bir an evvel gerçekleştirebilmek için öncelikle Hızır Bey'in tayinini gerçekleştirmiştir. Hızır Bey²⁰¹ İstanbul'un ilk kadısıdır. İstanbul'da yoğun yerleşim yerleri daha çok ticari, dini ve idari merkez olarak bilinen; Fatih, Kocamustafapaşa, Zeyrek ve Saraçhane bölgesi olmuştur. Bu doğrultu da Tanzimat Dönemi öncesine rastlayan mimar ve mimar başarından da bahsetme zorunluluğu doğmaktadır.

2.2.1.1 Mimar Sinan

İstanbul'un fethi ile birlikte adeta şehrin yeniden doğumuna vesile olan Fatih Sultan Mehmet, Payitaht için özellikle yapı imar faaliyetlerine ağırlık vermiştir. İstanbul'da bir çok yapıda izine rastladığımız Koca Mimar Sinan, Türk mimarisinin mihenk taşıdır denilebilir.

Koca Mimar Sinan Ağa Osmanlı Devleti başmimarı olarak tarihte yerini almıştır. Özellikle Sultan Süleyman'ın en parlak devrinde, II. Selim ve III. Murat'ın padişahlık dönemlerinde başmimar olarak çalışmıştır. Mimar Sinan hakkında en kapsamlı çalışma Ömer Lütfi Barkan'ın iki ciltlik yayınlanan eseri olan "Süleymaniye Camii ve İnşaatı (1550-1557) adlı eseridir.

Mimar Sinan 1490 senesinde Kayseri'de Ağırnas köyünde dünyaya gelmiştir. 1512 senesinde devşirme olarak alınarak "acemi oğlanlar" okuluna verilmiştir. Sultan Selim'in İran ve Mısır Seferi'ne katıldığı bilinmektedir. 1538 Moldavia seferinde Prut Nehri üzerinde elverişsiz toprak üzerine 13 gün gibi kısa sürede büyük ve bir o kadar da sağlam bir köprü

¹⁹⁸ Nilgün Çöl, "XV.- XVI. Yüzyıllarda İstanbul'da Kent Dokusu- Yapı Kuruluşları İlişkisi", s.114.

¹⁹⁹ Evliya Çelebi, Seyahatname,C.2, Çeviri Zuhuri Danışman, Zuhurî Danışman Yayınevi, İstanbul,1969, s.113.

²⁰⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, Cilt II., Ankara, 1942, s. 283.

²⁰¹ "Eskişehir'e bağlı Sivrihisar kazasında doğdu. Doğum tarihi bazı kaynaklarda 810 (1407) olarak verilir. Babası Sivrihisar kadısı olan Celâleddin Efendi'dir. Annesinin Nasreddin Hoca'nın soyundan olduğuna dair bilgiler şüphelidir. Hızır Bey asıl şöhretini II. Mehmed'le tanıştıktan sonra kazandı. eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye'de geçen ve diğer kaynaklarda da tekrarlanan rivayete göre Hızır Bey, Edirne'de II. Mehmed'in huzurunda yapılan ilmi toplantılardan birinde Mısır veya Suriye'den gelen bir Arap âlimiyle giriştiği tartışmada üstünlük sağlayınca padişahın dikkatini çekmiş, bir Osmanlı âliminin bu başarısı karşısında memnun olan padişah sırtından kürkünü çıkarıp kendisine giydirmiş ve onu Bursa'daki Çelebi Mehmed (Sultâniye) Medresesi'ne 50 akçe ile müderris tayin etmiştir...." Detaylı bilgi için bkz.; Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Hızır Bey", DİA, Cilt 17, İstanbul, 1998, s. 413-415.

kurarak Kanuni Sultan Süleyman'ın beğenisini almıştır. Tuna Nehri üzerinde de köprüler inşa etmiştir. Ordu içinde mimar olarak eğitimini tamamlamış ve nihayetinde 1539 senesinde mimarbaşı olarak tayini yapılmıştır.²⁰² Ancak bu hususta bazı kaynaklarda farklılıklar söz konusudur. Oktay Aslanapa, Afet İnan²⁰³, Semavi Eyice²⁰⁴ ve Gülru Necipoğlu²⁰⁵ Mimar Sinan'ın Hassa Mimarbaşı olarak atanma tarihini 1539 olarak kaynaklarında yer vermelerine rağmen Aptullah Kuran bu tarihi 1538²⁰⁶ olarak vermektedir.

Mimar Sinan ömrüne sayısız eser sıgıdırmıştır. İlk eseri 1536-1537 yılında Şam Beylerbeyi Hüsrev Paşa adına inşa ettirdiği Hüsreviye Külliyesi'dir.²⁰⁷ Koca Mimar Sinan'ın Payitaht'da ilk eseri Hürrem Sultan adına yaptırdığı Haseki Külliyesi'dir. Bu külliye içerisinde medrese, darüşşifa, imaret ve sıbyan mektebi vardır.²⁰⁸

Mimarbaşı Koca Sinan Paşa'nın en önemli üç eseri ise, İstanbul'da yer alan; Şehzade Cami, Süleymaniye Cami ve Edirne'de yer alan Selimiye Cami ve Külliye'leridir. Süleymaniye Cami'nin yapım aşamasında Koca Sinan büyük bir ekiple çalışmıştır. Bu büyük caminin muhasebe kayıtları Topkapı Sarayı Müzesi'nin arşivinde yer almaktadır. Ömer Lütfi Barkan 1974 senesinde bir kitap olarak yayınlamıştır. Bu kitapta bu cami hakkında teknik alt yapıdan, kullanılan malzemelerin teminine ve nihayetinde bunu devletin eliyle gerçekleştiren bu gücün nasıl ve ne şekilde gerçekleştirebildiğine değinmiştir. Binlerce acemioğlanları Süleymaniye Cami inşaatında Koca Mimar Sinan istihdam fırsatı sunmuştur.²⁰⁹

Mimar Sinan sadece cami inşaatlarında aktif rol üstlenmemiş, sayısız çeşmelerin yapımında da görev almıştır. Kabaca tarif etmek gerekirse çoğu günümüze kadar uzanan toplamda 364²¹⁰ eserin yapım ve inşasında görev almıştır. Bu minvalde Koca Sinan değerlendirildiği zaman Tanzimat öncesinde Osmanlı Devletinde mimarlık tarihi ve sanat tarihinin yanı sıra iktisat tarihi açısından da ne kadar büyük bir önem sahip olduğu aşîkârdır. İmzası bulunduğu sayısız eserde, inşaat esnaf üyelerini istihdam etmiştir. 1588 senesinde ebediyete irtihâl etmiştir.

²⁰² Oktay Aslanapa, **Mimar Sinan**, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 1992, s.5.

²⁰³ Afet İnan, **Mimar Koca Sinan**, Türkiye Emlak Kredi Bankası Yayınları, Ankara, 1968, s.27.

²⁰⁴ Semavi Eyice, "Ayas Paşa Türbesi", DİA, İstanbul, 1991, s.204.

²⁰⁵ Gülru Necipoğlu, Sinan Çağı; Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür, Çeviren.; G.Ç. Güven, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 180.

²⁰⁶ Aptullah Kuran, Sinan The Grand Old Master Of Ottoman Architecture, Institute Of Turkish Studies, İstanbul, 1987, s.23-26.

²⁰⁷ Oktay Aslanapa, **Mimar Sinan**, s. 6.

²⁰⁸ Oktay Aslanapa, **Mimar Sinan**, s. 7.

²⁰⁹ Oktay Aslanapa, **Mimar Sinan**, s.27.

²¹⁰ Oktay Aslanapa, **Mimar Sinan**, s.6.

2.2.1.2. Mimar Davud Ağa

Koca Mimar Sinan'ın vefatı sonrasında “Ser- Mimar-ı Alem” Davud Ağa'dır.²¹¹ Mimar Davud Ağa'nın doğum tarihine, etnik kökenine ve baş mimar olmadan önceki hayatı ile ilgili bir bilgi maalesef yoktur. Mimar Davud Ağa, Mimar Sinan ile birlikte su yolu nazırlığı zamanından itibaren tanışırlar. Arşiv belgeleri ışığında Mimar Davud Ağa ilk kez 1575 tarihli bir hükümde su yolu nazırı* olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹² Mimar Sinan'ın tecrübelerinden faydalandığı bilinmektedir. Davud Ağa hakkında literatürde çeşitli bilgiler yer almaktadır. Kendisinin Hasbahçe'de yer alan mimarlık mektebinden²¹³ yetiştiği veya sarayda Hasbahçe'de neccarlık tahsili almış sanatkar olarak tanımlanmaktadır.²¹⁴ Osmanlı Devleti'nde mevcut bulunan tüm mimarların bir uzmanlık alanı muhakkak vardı. Davud Ağa 1583 senesinde Doğu Seferi'nde, 400 usta neccarın kontrolü amacıyla başlarına tayini yapılmıştır.²¹⁵ Bu anlamda Davud Ağa'nın uzmanlık alanının neccarlık olduğu vurgusu bir kez daha yapılmıştır. Baş mimar olarak tayini yapılan Mimar Davud Ağa 1587 senesinden sonra, İstanbul'un tüm inşaatı kendisinin kontrolü altındaydı.

Hassa baş mimarlarının asli görevlerinden biri de keşif yapmalarıydı. Bu ritüel Mimar Davud Ağa döneminde de devam ettirilmiştir. 1594 ve 1595 senelerinde Hüseyin Ağa evkafından bir han tadilat ve tamiri için Davud Ağa keşif yapmıştır.²¹⁶ İncili Köşk, Divanyolu üzerinde Sinan Paşa Sebili, Beyazıt Köşkü ve Eminönü civarında bulunan hala daha en görkemli yapısını koruyup Eminönüne gelenleri selamlayan Yeni Cami'nin* mimarı Davud Ağa'dır. Tıpkı Mimar Sinan gibi bir çok esere imzasını atan Davud Ağa'da 1598 senesinde vefat etmiştir. Ölümü ile ilgili farklı bilgiler literatürde yer almakla birlikte o dönemde yaşayan Selaniki Mustafa Efendi; “*Safer ayının ilk günleri, bahsedilen senede Mühendis-i Rüzigar, Mimar Davud Ağa veba hastalığına yakalanıp dünyadan göçtü Mimarbaşılık vazifesi de Su Nazırı Dalgıç Ahmed Çavuş ismiyle tanınan mimara verilmiştir*”²¹⁷ şeklinde bilgi vermiştir.

²¹¹ Ahmet Refik, Türk Mimarları, s.23.

* “Su yolu nazırlığı: Dönemi içerisinde oldukça önemli bir makam olan su yolu nazırlığı aynı zamanda başmimarlığa giden yolda bir alt basamaktır.”

²¹² Ahmet Refik, Türk Mimarları, s.8.

²¹³ Muzaffer Erdoğan, “Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri”, Türkiyat Mecmuası, s. XII., İstanbul, 1995 s.181.

²¹⁴ Celal Esat Arseven, **Türk Sanat Tarihi**, cilt 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul, 1955, s.767.

²¹⁵ Muzaffer Erdoğan, “Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri”, s. 182-83.

²¹⁶ Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Davud Ağa”, Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1999, s.367-368.

* “Yeni Cami;Eminönü'nde liman ve ticaret bölgelerinin önünde yer almakta ve cami, hünkâr kasrı, arasta (Mısır Çarşısı), türbe, dârülkurrâ, sebil, çeşme ile sıbyan mektebinden oluşmaktadır. Daha sonra külliye kütüphane, muvakkithâne ve bir türbe ile çeşmeler ilâve edilmiştir. Külliye'nin ilk inşası esnasında medrese, imaret ve ribâtlardan bahsedilirse de bunlar yapılmamış, sıbyan mektebi ile cami avlu duvarı ise günümüze ulaşmamıştır. 3 Ramazan 1006 (9 Nisan 1598) tarihinde inşasına Mimar Dâvud Ağa tarafından başlanılmış olan külliye'nin bânisi III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'dır...” Detaylı bilgi için bkz., Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Yeni Cami”, DİA, Cilt 43, 2013, s. 439-442.

²¹⁷ Ahmet Refik, Türk Mimarları, s.29.

2.2.1.3. Mimar Kasım

Mimar Kasım tarihte XVII. yüzyılın bürokratlarından. Bürokratlarından deniliyor zira bu dönemlerde mimarlıktan çok siyasi alandaki yetkinliği ön plana çıkmıştır. Davud Ağa'dan sonra Hassa Mimarlar Ocağı'na getirildiyse de, IV. Mehmed ve Sultan İbrahim dönemlerinde ahır harici başka bir inşaat eserinde imzası bulunmamaktadır.²¹⁸

2.2.1.4. Mimar Mustafa

Mimar Mustafa, XVII. yüzyılın önemli mimarlarından. Zira Mimarbaşı Kasım'dan sonra mimarbaşı vazifesine getirilmiştir. Mimar Mustafa, Mimar Kasım mimarbaşı olduğu dönemde meremmetçiydi. Mimar Kasım'ın saray içerisine siyasete katılma arzusu sürekli saray ileri gelenleri ile birlikte olma tutkusu onu mimarlıktan uzaklaştırmıştır. Bu duurm Mimar Mustafa'nın lehine olmuştur. Böylelikle Mimarbaşı Mustafa olmuştur.²¹⁹

Mimar Mustafa yada Meremmetçi Mustafa olarak da literatürde anılmaktadır, en önemli imar faaliyetlerinden biri olan ve yapım aşamasında yarım kalan Yeni Cami'nin tamamlanması Mimar Mustafa'ya nasip olmuştur.²²⁰

2.2.1.5. Diğer Hassa Mimarbaşları

Osmanlı yapı inşaat faaliyetlerinin düzenli olarak gerçekleşmesi hiyerarşik bir düzene bağlıydı. Ayrıca fetihlerle birlikte her geçen gün artan sınırlar için iskan politikası öngörüldüğü için yapı inşaat faaliyetleri de günden güne hız kazanıyordu. Hassa Mimarlar Ocağı'nın etkinliği ve yetkinliği bu sektörde oldukça fazladır. Bu anlamda Tanzimat Dönemi'ne kadar Hassa Mimarlar Ocağı'nda görevini ifa eden mimarbaşlarını bir tablo şeklinde vermek icap eder.

Tablo 2: Hassa Mimarlar Ocağı'nda Tanzimat Dönemine Kadar Faal Olan Mimarbaşları

Mimarbaşı İsimleri(1537-1830)	Yıllar
Mimar Sinan	1537 - 1587
Mimar Davud	1587 - 1598
Dalgıç Ahmet Çavuş	1598 - 1603
Mimar Mehmed Ağa	1603 - ?
Mimar Hasan Ağa	1638 – 1640

²¹⁸ Ahmet Refik, Türk Mimarları, s. 31.

²¹⁹ Ahmet Refik, Türk Mimarları, s.44-51.

²²⁰ Ahmet Vefa Çobanoğlu, “ Mustafa Ağa, Meremmetçi”, DİA, Cilt 31, 2006, s.286-287.

Mimar Kasım Ağa	1640 – 1644
Mimar Mustafa Ağa	1644 - ?
Mimar Kasım Ağa	1644 - ?
Mimar Mustafa	1650 -1665
Mimar İsmail Ağa	1691-?
Mimar Mehmed Ağa	1697 -?
Mimar Elhac Hüseyin Ağa	1700 -?
Mimar İsmail Ağa	1701 -?
Mimar İbrahim Ağa	1717 - ?
Mimar Mehmed Ağa	1724 -1737
Mimar Elhac Hüseyin Ağa	1747 - ?
Mimar Ahmed Ağa	1749 -1753
Mimar Tahir Ağa	1764 - ?
Mimar Nurullah Ağa	1793 - ?
Mimar Mehmed Rasim Efendi	1821 -?
Mimar Abdülhalim Efendi	1824 -1830

Kaynak: Ahmet Refik, Türk Mimarları, s. 63-65.; Fatma Afyoncu, XVII. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı, s. 26-27.

Osmanlı Devleti'nde kural olarak gayrimüslim mimar tebaa mimarbaşı olarak görev alamıyordu. Ancak Hassa Mimarlar Ocağı içerisinde nasıl ki Müslüman mimarlar çalışıyorsa gayrimüslim mimarlar da yer almaktaydı. Çalışmanın amacından uzaklaşmamak için kurum içinde çalışan Müslüman ve gayrimüslim mimar, usta ve kalfa ayrımına girmiyoruz. Zira Fatma Afyoncu bu hususta detaylı bir çalışma gerçekleştirmiştir.²²¹

2.3. Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarları

2.3.1. Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi

Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi, Osmanlı Devleti'nin gözde kurumlarından olan Hassa Mimarlar Ocağı'nın mimarbaşlarından. Literatüre göre vazifesini ifa ettiği dönemler 1824 ile 1831 yıllarını kapsamaktadır.²²² Modernleşme çağının önde gelen padişahlarından olan II. Mahmut, Hassa Başmimarlık Kurumu'nu, Şehreminlik ile birleştirme kararı almış böylece

²²¹ Fatma Afyoncu yapmış olduğu bu çalışmada Hassa Mimarlar Ocağı bünyesinde faal olarak görev alan müslim ve gayrimüslim tüm çalışanları ele almıştır. Yapmış olduğu bu çalışmada yine yevmiye miktarlarını kıyaslamıştır. Detaylı bilgi için bkz., Fatma Afyoncu, XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.37-49.

²²² Hassa Mimarbaşı Mustafa Efendi'nin azliyle yerine Havz-ı Cedid Bina Emni Abdülhalim Efendi'nin tayini hakkında belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır. BOA., HAT., Dosya No: 475, Gömlek No:23275, Tarih: H- 29-12-1241.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur. Kurulan yeni müdürlüğün başına da Kırımlı Mahmud Efendi ²²³ getirilmiştir. Böylece Seyyid Abdülhalim Efendi'nin, Hassa Mimarları Ocağı başmimarlık vazifesi sona ermiştir. Kırımlı Mahmud Efendi'nin yeni kuruma yapılan ataması da kısa sürmüştür. Yine Seyyid Abdülhalim Efendi kurumun başına geçirilmiştir.²²⁴ Seyyid Abdülhalim Efendi 4 Ramazan 1847 tarihli bir belgede Ebniye-i Hassa başına tayin edildiği bildirilmiştir.²²⁵ Seyyid Abdülhalim Efendi'nin doğum tarihi bilinmemekle birlikte Hassa Mimarlar Ocağı'nda yer alan bilgiye göre 5 Aralık 1798'de günlük yevmiyesi iki akçe olacak şekilde mimar olarak iş başı kaydı yapılmıştır.²²⁶ Abdullah oğlu Abdülhalim olarak kayıtlarda bahsi geçen Seyyid Abdülhalim Efendi akıllara devşirme olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde kullanılan Abdullah ismi daha çok devşirmelere verilen isim veya daha sonra Müslüman olan bireylere verilen ad olarak kullanılmaktadır. Abdullah "*Allah'ın kulu*" anlamına gelir. Ancak seyyid unvanının da bir çok belgede kullanılması bir başka kapı aralamıştır. Nihayetinde "*seyyid*" kelimesini literatürde ki karşılığı Hz. Peygamber'in (s.a.v) soyundan gelenleri ifade edebilmek için kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır.²²⁷ Bu minvalde her iki ihtimalde göz önünde bulundurulmalıdır.

Seyyid Abdülhalim Efendi III. Selim zamanında oluşturulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da eğitim almıştır. Burada batılı mühendislerden eğitim görmüş alanında ihtisas sağlamış ve nihayetinde kısa sürede mühendishane birinci, ikinci ve üçüncü halifeliğine terfi etmiştir.²²⁸ Haliç Tersanesi'nde inşa edilecek büyük havuzun bina emanetine Mühendishane üçüncü halifesi Seyyid Abdülhalim Efendi'nin tayin edildiğine dair arşiv belgesi yer almaktadır.²²⁹ Bu kadar kısa sürede terfi etmesinin ardında göstermiş olduğu üstün başarı yatmaktadır. Daha sona da 1825 yılında yani Haliç Tersanesi'nin inşasından sadece üç yıl sonra gibi kısa süre içerisinde başmimarlığa atanmıştır.

²²³ "Osmanlı mimarlık teşkilâtı olan Hassa Mimarlık Ocağı'nın kaldırılmasından önce görev yapan son başmimarlardandır. Târih-i Lutfi'de kendisinden Ebniye-i Hassa müdürü şeklinde söz edilse de 1831'de oluşturulan bu kurumdan evvel 1827-1829 yıllarında sermi'mârân-ı Hassa olarak görev yaptığı Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Maliyeden müdevver 8959 numaralı inşaat defterinde, kendisinden önce başmimar olan Seyyid Abdülhalim Efendi'nin 12 Zilkade 1242 (7 Haziran 1827) tarihli tüfenkhâne tamiratına ait kaydından sonra Kırımlı Mahmud Ağa'ya ait ilk kayıt 8 Muharrem 1243 (1 Ağustos 1827) tarihini taşımaktadır. Bu durumda Mahmud Ağa'nın 1827 yılı Haziran veya Temmuz ayında başmimarlığa getirilmiş olduğu söylenebilir." Detaylı bilgi için bkz.; Selman Can, "Kırımlı Mahmud Ağa" DİA, Cilt 25, Ankara, 2002, s. 465- 466.

²²⁴ Zeki Sönmez, "Abdülhalim Efendi, Seyyid", DİA, Cilt 1, İstanbul, 1988, s. 212.

²²⁵ BOA., A.(TŞF., Dosya No: 3, Gömlek No: 61, Tarih: H-04-09-1263.

²²⁶ Selman Can, "Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktor Tezi, 2002, İstanbul, s. 57.

²²⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Seyyid", DİA, Cilt 37, 2009, İstanbul, s. 40-43.

²²⁸ Selman Can, "Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi," s. 57.

²²⁹ BOA., HAT., Dosya No: 596, Gömlek No: 29275, Tarih: H- 29- 12- 1238.

Seyyid Abdülhalim Efendi art arda göstermiş olduğu başarılar sayesinde 1847 yılında Ebniye-i Müdürlüğü'ne getirilmiştir. 8 Mart 1849 tarihiyle itibariyle Ebniye Muavinliği kurulduğunda da Seyyid Abdülhalim Efendi için mimarlık mesleğinin içinde en üst mertebeye gelmiştir. 13 Nisan 1852 tarihiyle de emekli olmuştur.²³⁰ Bu hususta Vakanüvis Lütü Efendi, Seyyid Abdülhalim Efendi'nin bilhassa Ebniye-i Müdürlüğü'ne tayini gerçekleştiği zaman daha çok popüler bir isim haline geldiğini vurgular. Kendisine rütbe-i cedide verilmiştir.²³¹

Seyyid Abdülhalim Efendi konumu itibariyle bir çok yapının hem yapımında hem de inşa sürecinde rol almıştır. Örneğin; eski Seraskerlik Binası, Anadolu ve Rumeli hisarı tamirâtı, Galata Kulesi tamirâtı, Bahriye Mektebi'nin inşası (ancak 1837'den sonraki dönemi kapsamaktadır), yangın kulesi inşası, Hırka-ı Şerif Cami ve civarında bulunan kagir bina tadilatları bunlardan sadece bazılarıdır.²³² Seyyid Abdülhalim Efendi'nin yapmış olduğu yapı inşaat sektöründe daha çok günümüz tabiri ile “*kamusal yapı*” üzerinde gerçekleşmiştir. 1849 senesinde Eyüp, Ayvansaray, Üsküdar iskelelerinin bizzat keşfini kendisi gerçekleştirerek Ebniye-i Müdürü unvanı ile tadilat işlemlerini üstlenmiştir.²³³

XIX. yüzyılında bir çok esere imzasını atarak mimarlık- müteahhitlik kavramlarına katkı sunan Seyyid Abdülhalim Efendi, 1855 yılında dâr-ı bekâ'ya göç etmiştir. Eyüp Taşlıburun Dergahı Haziresi'ne defnedilmiştir. Lâkin Cumhuriyet Dönemi'nde (1960) bu dergah yıktırılmıştır. Hazirede yer alan mezarlar hususu muğlaklığını korumaktadır.²³⁴ Seyyid Abdülhalim Efendi gerek Hassa Mimarlar Ocağı'nda gerekse Ebniye-i Müdürlüğü'nde çok uzun süre görev aldığı için kurum içerisinde mimarlık hususunda en önemli problemlerin neler olduğunu tespit etmiştir. Buna paralel olarak dönemsel olarak incelendiği zaman Avrupa'da mimarlık eğitimi ile Osmanlı'da ki mimarlık eğitimi kıyaslandığı vakit; Osmanlı topraklarında henüz bir mimarlık okulunun olmaması gerçeği batılı mimarlar ile kıyaslamada maalesef ki negatif bir etki oluşturduğu aşıkardır. Zira Osmanlı'da yapı üretimi hâlâ daha “*usta- çırak*” ilişkisi içerisinde yürütüldüğü görülmektedir. Ancak bir diğer gerçeği de göz ardı etmemek gerekir; çünkü bir çok mimar eğitim almamasına rağmen Dünya çapında günümüzde dahi adlarından övgü ile bahsedilmektedir.

²³⁰ BOA., İ.D., Dosya No: 7774; BOA., İ.D., Dosya No: 15362; Selman Can, “Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi”, s.58.

²³¹ Ahmet Lütü Efendi, Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi 1-8, Sadeleştiren; Y. Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 1226.

²³² Ahmet Lütü Efendi, Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi 1-8, s. 1256.

²³³ “Üsküdar, Eyüp ve Ayvansaray iskelelerinin keşfedilerek Ebniye Müdürü marifetiyle tamir ettirilmesi ve hatta suçluların da Midilli Adası'nda mahpus olanlara erzak verilmesi..” hakkında BOA., A.) AMD., Dosya No: 14, Gömlek No: 13, Tarih: H- 29-12-1265.

²³⁴ Ekrem Işın, “Taşlıburun Tekkesi”, Düünden Bugüne İstanbul Aksiklopedisi, Cilt I- VII., İstanbul, 1993-1995, s. 224.

Seyyid Abdülhalim Efendi; Ebniye-i Müdürlüğü'nün kuruluşu ile birlikte Payitaht'ın yeniden imar ve ihyası için bina nizamnamelerini hazırlamıştır. Bu çalışmalar literatürde Ebniye-i Nizamnameleri olarak geçer. Bu nizamnameler ile daha önce de belirttiğimiz gibi bilhassa sokakların imarı peyzajı ve kullanılacak yapı malzemeleri ile ilgilidir. Yeni imar planları hazırlanarak yeni mesken yerleri oluşturulur. Yangın gibi afetlere karşı bir dizi önlemler alınır, özverili çalışmalar ilerleyen zamanlarda da itfaiye ekibinin oluşturulmasına da katkı sağlamıştır.²³⁵

Seyyid Abdülhalim Efendi'nin Osmanlı Devleti'ne damgasını vuran Eski Çırağan Sarayı mimarlığı hakkında bilgi vermemiz de elzemdir. Eski saray, 1863- 1871 yılları arasında Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan Çırağan Sarayı'nın yerinde yer almaktaydı. 1834 senesinde inşasına başlanılmıştır. Saray 1842 senesinde Osmanlı padişahı, II. Mahmud'un vefatından iki yıl sonra tamamlanabilmiştir. Seyyid Abdülhalim Efendi'ye eski Çırağan Sarayı'nın yapımından dolayı Maçka bölgesinde yer alan arsadan 75,8 m² hediye edilmiştir.²³⁶

İstanbul'un en önemli meselelerinden biri olan yangınlar gerek yönetici sınıfının gerekse tebaanın birincil sorunlarından biriydi. Semtte sık sık yaşanan yangınlar imar faaliyetlerinde kullanılan malzemelere yansımıştır. Yaşanan bu afetin yapı inşaatına yansması ise kaçınılmaz gerçek olmuştur. Bu bağlamda kentlerin merkezlerinde inşa edilen yangın havuzları semtin kurtarıcısı olmuştur. Seyyid Abdülhalim Efendi de semtin bir çok noktasına yangın havuzları inşa etmiştir. Ancak burada üzerinde durulması gereken konu şudur ki; yapılan bu havuzlar semtin selatin camilerinin avlu duvarlarının birleştiği yere veyahut da mahallelerin meydanlarına inşa edilerek ihtiyaç halinde daha çabuk kısa sürede ulaşılması arzu edilmiştir. Seyyid Abdülhalim Efendi sadece idari yönetim binalarında değil eğitim alanında da binalar inşa etmiştir. Kasımpaşa Bahriye Mektebi İnşası ve Galata Sarayı Tıbbiyesi inşasını Seyyid Abdülhalim üstlenmiştir.²³⁷

²³⁵ “Beyoğlu'nda Tatavla denilen yerde çıkan yangında yanan evlerini Ebniye Müdürü'nün talimatı vechile yaptıklarından bahisle bazı zimmiler tarafından evlerinin yolunun kapatılmasının önlenmesine dair evleri yanan reâyanın arzuhalı ve buyruldı...” hakkında belge arşiv belgesinde yer almaktadır. BOAÇ, A)MKT., Dosya No: 171, Gömlek No: 74, Tarih: 05-03-1265.

²³⁶ “ Sabık ebniye-i hassa müdürü Seyyid Abdülhalim Efendi'nin Beşiktaş Sarayı inşa ve tamiri masrafından matlubu olan mebaliğe mukabil Maçka Sarayı arsasından verilen ve mumaileyh tarafından da başkasına satılan arsa için mülkname..” verilmesine dair belge arşiv belgesinde yer almaktadır. BOA., C.SM., Dosya No: 121, Gömlek No: 6070, Tarih: H-07-02-1258. ;Selman Can, “Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyılındaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi,” s.73. Selman Can bu tezde şöyle bir ek bilgi paylaşımı yapmıştır; “Beşiktaş Sahilsarayı'nın bu dönemde inşası değil yıkılıp yerine Dolmabahçe Sarayı'nın yapılma planları vardır. Bu nedenle belgede bahsi geçen Beşiktaş Sarayı, bilinen Eski Beşiktaş Sahil sarayı değil bilakis yeni bitmiş olan Çırağan Sarayı'dır.”

²³⁷ Selman Can, “Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyılındaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi,” s. 82-83.

Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarından olan Hassa Mimarlık Ocağı kurumunun kalitesinin azalmasının, kurum içerisinde vasıflı işçiye olan talebin artması kurumun saray teşkilatına bağlı olarak çalışması ve saray teşkilatında başlayan bozulmayla ortaya çıktığı ve birbirleriyle ilintili olduğu için bu aksaklığın yaşandığını hususuna temas etmekte fayda vardır. Kurum içe alınan bireylerin liyakata dayalı olmaması bir diğer mevzudur. Nihayetinde mali ve ekonomik sıkıntılar yapı inşaatı alanında yapılacak olan çalışmalara engel olmuştur. Ancak bilhassa III. Selim döneminde, kurum içinde bir dizi yenilikler yapılarak eski görkemli haline getirtilmeye çalışılmıştır. Belki de en mühim olanı da artık “usta-çırak” ilişkisi ile değil de belli bir eğitime tabi tutulmaları ve alanlarında ihtisaslaşması gerektiği üzerinedir. Bunun için ilk adım Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da eğitim almalarına yönelik olan girişimdir. Bu süreç uzun soluklu olmamıştır, lakin Osmanlı Devleti adına bir çok kalıcı esere imza atmış birden fazla isim vardır. Bunlardan en önemlisi de Seyyid Abdülhalim Efendi'dir. Sırasıyla; Mehmed Emin Ağa, Mustafa Ağa, Mehmed Rasim Ağa, Kırmı Mahmur Ağa ve Seyyid Abdülhalim ile çok sık karıştırılan Abdülhalim Efendi gibi isimler aldıkları eğitimlerle başmimarlığa kadar yükselmiş bazıları da Ebnie-i Müdürlüğü'nde de faaliyet göstermiştir.²³⁸

Osmanlı mimarlık kurumu modernleşme ile birlikte aldığı bir dizi önemlerin yanı sıra bir takım yeniliklere de kapısını aralamıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi münakasa kurumun revize edildiği dönemde yapıların daha az maliyet ile yapılabilmesi için tercih edilmiş bir yöntemdir. Bu anlamda bu sistemi bütün olarak incelediğimiz taktirde şöyle bir tablo ile karşılaşmışır. Üst gelir seviyesine sahip batılı mimarlar Tanzimat ile birlikte yapı inşaat faaliyet ve uygulamalarında söz sahibi olmaya başlamıştır böylece finansör olan gayrimüslim mimarlar sektörde daha fazla nam sağlamaya başlamıştır.

Özellikle belirtmekte fayda var ki; bir çok yapının finansörlüğünü alan gayrimüslimler yapı imar faaliyetlerinin masraf kalemlerinde ve borç tutanaklarında kendi isimleri plan içinde geçmektedir. Hâl böyleyken yapının gerçek mimarı olarak algılanması problemi zuhur etmektedir. Ancak bir yapının imarı gerçekleşmeden önce planlarının hazır olması ve sonrasında ihaleye gidiliyor olması durumunu unutmamak gerekir. Bu bağlamda net olarak; yapıların mimarları ile planı uygulayan bireylerin farklı kişiler olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen bölümlerde üzerinde duracağımız “Balyan Ailesi” örneğinde olduğu gibi mimarı gösterildikleri bir çok yapının, esasında yüklenici firma olarak finansörlüğünü üstlenen, modern tabirle “müteahhit” olarak sektörde yer aldıklarını göreceğiz.

²³⁸ Selman Can, “Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi,” s. 86.

2.4. Tanzimat Dönemi Öncesi Yapı İnşaat Sektöründe Etkili Olan Gayrimüslimler

Aslında kuruluştan itibaren, Osmanlı Devleti'nde bir çok farklı etnik grup bir arada yaşamıştır. Osmanlı hem şer-i hem de örfi hukuk sistemine tabi olarak yönetilmiştir. Bu anlamda Osmanlı Devleti yönetiminde yer alan gayrimüslimler hak ve yönetim açısından “millet sistemi” içerisinde değerlendirmeye tabi olunmuştur. İslam hukukunda ise “zimmet kurumu” içerisinde idari statüleri belirlenmiştir.²³⁹ Tüm insanlığa gönderilmiş hak din olan Kur’ân-ı Kerîm’de “dinde baskı” yasaklandığı için, Osmanlı Devleti topraklarında farklı inançlarda olan bireylere inanç hürriyetine, can güvenliğine sahip çıkmış ve saygı duymuştur. Zimminin literatür karşılığı; İslam ülkelerinde yaşayan gayrimüslim tebaa için kullanılan bir ifadedir. Tanzimat’ın ilanı ile birlikte gayrimüslimlere tanınan haklar ile birlikte inşaat sektöründe gayrimüslimler oldukça fazla etkin rol almışlardır. Yapı sektöründe aktif olarak görev alan gayrimüslim mimar ve kalfalar daha çok kendi cemaatlerinde tercih edilmekteydiler.

Tanzimat ilan edilmeden evvel gayrimüslim tebaa için ayırt edici bir dizi kurallar mevcuttu. Gayrimüslimlerin ibadet ettiği yapıların iç işleyişine karışılmamaktaydı. Lâkin yeni ibadethanelerin inşa edilmesi zinhar yasaktı. Buna örnek olabilecek bir çok emsal de vardır. Mesela 1565 senesinde ki Balat civarında bir konutun kiliseye çevrileceği öğrenildiği vakit yıkılmasına karar verilmiştir.²⁴⁰ Elbette ki istisna durumlar mevcuttu. Örneğin; deprem, sel ve yangın gibi afetler sonucunda tahrip olmuş yapılar aslına sadık kalarak yeniden inşa edilebiliyordu. Ancak bu hususa çok önem verilmekteydi. Bu anlamda muhakkak tahkikat bizzat hassa mimarları tarafından gerçekleştirilirdi. İlk olarak keşif yapılır, tadilat sonrası da tekrardan kontrol amacıyla keşif yapılarak aslına uygun olup olmadığı kontrol edilirdi. Örneğin; 1729 senesinde Beşiktaş civarında bulunan Meryem Ana Kilisesi’nin hem tamir aşamasında hem de tadilattan sonra başmimar Mehmed, El- Hac Mehmed Halife katib mimar Salih tarafından tahkikat gerçekleştirilmiştir.²⁴¹ Bunun yanında gayrimüslimlerin ikamet ettikleri yerler hususunda da bir takım sınırlamalar vardı. 1324 tarihli bir belgede Ayaspaşa’da Alman Sefarethansi’nin önünde yüksek bir bina inşa edilmesinin men edilmesi ve o muhitte İslam mekanlarının ecnebilerin eline geçmesinin önlenmesine dair ferman vardır.²⁴² 1268 tarihli bir belge de İzmir’de Avusturya himayesindeki Katolik Kilisesi ile hastahanesi karşısına yapılmakta olan yüksek binanın yapımının durdurulması ve konuyla ilgili meclis

²³⁹ Ali Güler, **Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar**, İstanbul, 2003, s.10.

²⁴⁰ Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 77.

²⁴¹ Ahmet Refik Altınay, “Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı”, s.118-19.

²⁴² BOA., DH.MKT., Dosya No: 1121, Gömlek No: 53, Tarih: H-14-08-1324.

mazbatasının gönderilmesine dair tezkire vardır.²⁴³ Bu hususta örneğin Eyüp'te yer alan Eyüp Haziresi muhitinde gayrimüslimlerin oturmalarının yasak olmasına dair hüküm vardır.²⁴⁴ II. Mahmud zamanında yayınlanan bir fermana göre kâgir bina yapılması hususuna dikkat çekilmiştir. Bazı özel durumlarda Ebniye Kanunu hükmüne bağlı kalınarak ahşap bina inşaat ruhsatına izin verilirdi.²⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin bilhassa yangınlardan mütevellit çok ağır hasar bırakması hasebiyle özellikle kâgir bina yapılması uygun görülmüştür. Lâkin bu durum gayrimüslim tebaa için geçerli olmayıp sadece ehl-i İslama mahsus olanları kapsamaktadır.²⁴⁶ Bu kural Tanzimat'ın ilanı ile birlikte sona ermiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nde ki bu ayırım sadece bununla sınırlı kalmamış Moltke'nin 1836 yılında yayınlanmış olan bir eserinde;

“ Türklerin evlerinin dış görünüşü reayaninkilerden ayrılır. Müslüman, evini geniş cephesi Boğaz'a doğru yapar, kırmızı, mavi veya sarı renge, ancak daha çok kırmızıya boyar; halbuki Ermeniler ve Rumlar konutlarının dar taraflarını, başşehrin ana caddesi olan Boğaz'a çevirirler ve kurşuni renkle badana ederler. Bu evlerin çoğu pek büyük olduğu için sokağın üstünden aşar ve arkadaki tepelere ve setlere kadar tırmanır. Eğer buna rağmen ev yine de tamah uyandırıcı bir zenginlik manzarası gösteriyorsa bunu sanki iki ayrı mülkmüş gibi görünsün diye, kurşununun iki ayrı tonuyla boyarlar...”²⁴⁷

bilgisi yer almaktadır. Belgelerden anlaşılacağı üzere sadece binaların yüksekliği değil aynı zamanda binaların renkleri hakkında da bazı düzenlemeler vardır. Bu hususta da örneğin 1203 tarihli bir tezkirede “binaların adetten ziyade yüksek yaptırılmaması, Müslüman evlerinin siyah boyanmamasına” dair bilgi yer almaktadır.²⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim mimar aktif olarak rol almıştır. Ancak başmimarlığa gayrimüslim getirilmemiştir. Osmanlı Devleti'nden çok önce henüz Anadolu Türk İslam beyliklerinin kuruluş aşamasında dahi inşa edilen yapıların bir çoğunda gayrimüslim mimarların ve ustaların rol aldığı bilinmektedir.²⁴⁹ Hayatın olağan akışı içerisinde Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslim mimarlar istihdam edilmiştir. Bu minvalde Hassa Mimarlar Ocağı kurumunda kayıtlı olarak çalışan gayrimüslim mimarlar nicel olarak her yıl değişkenlik

²⁴³ BOA., HR.MKT., Dosya No: 46, Gömlek No: 100. Tarih: H- 29-08-1268.

²⁴⁴ Ahmet Refik Altınay , “Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı”, s.90-91.

²⁴⁵ “Vezneciler 'de Dolap Sokağı'ndaki yangın mahallinde Ebniye Kanunu hükmüne tabi olacak şekilde yüksek duvarlı ve yüksek .atılı bina inşasına ruhsat talep edildiği ve verildiği...” dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir tezkire mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz.; BOA., DH.,MKT., Dosya No: 1565, Gömlek No: 15. Tarih; H-13-03-1306.

²⁴⁶ Osman Nuri Ergin, “Mecelle-i Umur-i Belediye “,s. 1022.

²⁴⁷ Helmuth Von Moltke, Moltke'nin Türkiye Mektupları, Çev.; H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999,s.97.

²⁴⁸ BOA., HAT., Dosya No: 192, Gömlek No: 9415, Tarih: H-29-12-1203.

²⁴⁹ Zeki Sönmez, **Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.18.

göstermektedir. XVI. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı içinde aktif görev alan gayrimüslim mimarlar sayı olarak az olup üç kişiyi geçmemiştir.²⁵⁰ 1582 senesinde mimarbaşına yollanılan bir tebliğde Ferhad Paşa'nın sefere çıkarken yanına alacağını söylediği on yedi mimardan²⁵¹ dokuzunun gayrimüslim olduğu bilinmektedir. XVII. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın nüfusu otuz dokuza kadar çıkmıştır. Bunlardan on altısı gayrimüslim mimarlardan oluşmaktaydı.²⁵² Osmanlı Devletinde hızla artan nüfus oranı kurum içinde de kayıtlı mimar sayısını artırmıştır. 1640'lı yıllara gelindiği vakit kayıtlı bulunan mimar sayısı kırk iki olmuştu. Bu sayının yarısını gayrimüslim mimarlar oluşturmaktaydı.²⁵³

Osmanlı Devleti'nin yapı imar işlerini gerçekleştiren gayrimüslimler, Tanzimat'ın ilanından önce, tüm vergi çeşidinden muaf sayılmışlardır. Örneğin; Levend Çiftliği, Üsküdar Ocağı ve Tophane binalarının inşasında hizmet eden Foti Kalfa ve evladının cizye ve diğer vergilerden muafiyet talebi üzerine III. Selim tarafından elindeki işlerin bitirilmesine dair emrine ait belge arşivde rastlanılmaktadır.²⁵⁴

Gayrimüslim mimarları sadece Hassa Mimarlar Ocağı içinde değerlendirmemek lazım gelir zira kurumdan bağımsız şekilde görevini ifa eden sivil mimarlar da vardır. Bu anlamda gerçek rakamı tespit etmek biraz zor olacaktır. Bilhassa Tanzimat sonrası büroların kurulması ve müteahhit olarak gayrimüslim mimarların yapı sektöründe yer aldığı bilinmektedir.

2.5. Tanzimat Fermanı Sonrası Yapı İnşaat Sektöründe Etkili Olan Bazı Gayrimüslimler

3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Hattı-ı Hümayunu'nun ilanı ile birlikte gelen eşitlik ilkesi sermayesi bol olan gayrimüslimi inşaat sektörüne yöneltmiştir. Daha önce ki konu başlıklarında da belirttiğimiz üzere Müslüman tebaa inşaat sektörüne biraz daha mesafeli yaklaşmıştır. Gayrimüslim mimarların hitap ettiği kitlede genel olarak kendi çevreleriydi. Örneğin; Rum kökenli mimarların yine Rum kökenli ailelere mimari bir yapı eseri yapması gibi. Mimar Çilenis'in Stamatiadis Ailesi için yapmış oldu konut inşası veya Dimitri Panayotides'in Zarifi Ailesi'nin talebi üzerine inşa ettiği apartman gibi örnekler verilebilir.²⁵⁵ Ancak uzun süre faaliyet kapsamı içine dahil oldukları için nüfuz ettikleri alan genişlemiştir.

²⁵⁰ Erhan Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, s.209.

²⁵¹ "Mimarbaşına hüküm; Serdar Ferhad Paşa yanına bir miktar mimar istemekte onyediyi mimarın hazır olmalarını tenbih eylemesi.." hakkında bkz.; BOA., A.(DVNSMHH.d..., Dosya No: 44, Gömlek No: 243, Tarih; H-25-12-990.

²⁵² Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları" s.180-181.

²⁵³ Fatma Afyoncu, XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı, s. 37-39.

²⁵⁴ BOA., HAT., Dosya No: 1490, Gömlek No: 32, Tarih: H- 22-12-1219.

²⁵⁵ Bu hususta bilhassa Rum mimarları hakkında detaylı bilgi için bkz., Oya Şenyurt, "1800-1950 Yılları Arasında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar", Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

Böylelikle sadece kendi cemaatlerine değil; Türk ve Müslüman ailelere dahi hizmet sundukları görülmüştür. Bu hususta Arif Paşa'nın Konstantin P. Pappa'ya inşa ettirmiş olduğu yapılar örnek verilebilir.²⁵⁶

Tanzimat ile birlikte, çoğu kez padişah, saraya mensup kişiler veya kentli yönetici sınıfın bizatihi kendilerinin arzu ve isteği ile Osmanlı topraklarına davet edilip çalıştırılan mimarlardır. Tanzimat'ın en önemli isimlerinden olan sarraflar sermaye hususunda sıkıntı yaşamadıkları için inşaat faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. Osmanlı Devleti'nde bazı meslek erbaplarının inşaat sektörüne yönelik faaliyetler gerçekleştirdiği aşîkâdır.²⁵⁷

Osmanlı Devleti topraklarında yapı inşaat sektöründe istihdam edilen bireyler çeşitli yöntemlerle gerçekleşmiştir. Örneğin; bazen sefaretlerin tavsiyesi üzerine yada işçi göçü ile inşaat sektöründe bireyler istihdam edilmiştir. *“1854 senesinde Fransa'dan getirtilen Mesina adında bir şahsın Dolmabahçe Sarayı'nda yaptığı inşaat işlerinin Ticaret Nezareti ile Fransa Sefareti'nden tayin edilen kalfalar ile kontrol edilmesi istenmiştir.”*²⁵⁸ Fransız mimarlar XVIII. yüzyıl ile birlikte saray içinde çok rahat hareket edebilmişlerdir. Zaten Tanzimat Fermanı ilan edilmeden evvel Dersaadet'te istihdam edilen ecnebi mimarlar arasında en kalabalık grup İtalyan'lardı. Hatta bu süreç bir sonraki konu başlıklarında işlenecek olan Gaspere Fossati ile başlamıştır.²⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde tarih boyunca bilhassa İstanbul'da inşa edilen büyük yapılar daha çok tuğla ve taş gibi yapılarla inşa edilmiştir. Ancak ikamet edilen yapılar daha çok ahşap malzemeden inşa edilmiştir. Her geçen gün artan nüfus ile birlikte yeni yerleşim alanlarının açılması ve yeni konutların yapımı ile birlikte artan konut sayısı, bitişik nizamlı konutların yapısı yaşanan yangın gibi afetler ile tam anlamıyla afeti, felakete çevirmektedir. Bilhassa 1870 yılında yaşanan yangın İstanbul'un yeniden imarı ve ihyası anlamında önemli bir dönüm noktasıdır. 1912 Aksaray yangını ile mukayese edildiği vakit yanan konutlar açısından arada epeyi fark vardır. Beyoğlu yangınında zayi olan konut sayısı baz alındığında ve yıl faktörü göz önüne alındığında Beyoğlu yangının en az Aksaray yangını kadar zayıat bıraktığı ortadadır. Aksaray yangınında 5500 konut yanarken, Beyoğlu yangınında ise 3000 bina yok

²⁵⁶ Pınar Öğrenci, “Mimar Constantin P. Pappa”, İstanbul Dergisi, Sayı 36, 2001, s.25-32.

²⁵⁷ “Yeniköy'de yalı inşa ettiren sarraf Mıgırdıç ile Mimar Melik Kalfa ve işçilerin alacak hesaplarının görülmesine..” dair bir belge yer almaktadır. BOA., A.) MKT.NZD., Dosya No: 75, Gömlek No: 37, Tarih: H-15-06-1269.

²⁵⁸ Oya Şenyurt. “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s.177; BOA., HR. MKT., , Dosya No: 74, Gömlek No:7, Tarih: H- 11-07-1270.

²⁵⁹ Mustafa S. Akpolat, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı”, Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları, Türkler, Cilt 15, s. 350-359.

olmuştur.²⁶⁰ Bu durum acil imar planlarının oluşmasını ve yapılacak olan binaların ahşap olmaması üzerine yoğun çaba sarf edilmesi gerektiği gerçeğini gözler önüne sermiştir. Yangın sonucu gazete kupürlerine yansıyan bir habere göre;

“... inşa olunan kagir hanelerde kiminin 3-4 katında ve kiminin 1-2 katında yapılan ahşap cumbalar ki her biri cesm-i ebniyeye yapıştırılmış birer çakmaksız kibrit kutusu hükmündedir, bu defa vuku bulan barikde alev-i ibtida bunları sararak ebniyenin derununa sirayet ettiği ve ekser haneye cumbaların bu sūratle kunak makamında olduğu maattessūf görüldü. Kagir ebniye haricinde öyle ahşap çıkıntılar yapılarak binayı bir hal-i tehlikede bulundurmaktan ise bade’z-zin yapılacak hanelere öyle cumbaların yaptırıldığı ve inşası murat olunduğu taktirce birtakım oyuncaklı ahşabın parasıyla demirden yapılabileceği cibetle ol suretle inşasına ruhsat buyrulmasının..”²⁶¹

ahşap binaların sadece kendilerine değil mevcut bulunan bazı kagir binalara bile zarar verdiğini bu anlamda tüm yapı tipinde ahşap yapı malzemelerinden kaçınılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yangınların artan hızla büyümesinin altında yatan yegane sebep elbette sadece yapı sektöründe kullanılan yapı malzemesinin ahşap olması değildir. O yıllarda günlük rutin ihtiyaçlar ve aydınlatma için kullanılan gazların bakkallarda satılması da bir etkidir. Bu anlamda devlette de büyük görev düşmekteydi zira bakkallara bolca sulu gaz vermeyerek tedbir alması hususunda özellikle yazılı basın tarafından çağrı yapılmaktaydı.²⁶²

Bilhassa 1870 yangını sonrasında değişen yapı imar faaliyetlerindeki algı, gazete haberlerine de yansiyarak Pera’ya dışardan mimar gelmesi hususu üzerine durulmuştur. Gelecek olan mimarların da eğitilmiş olması bu işin ehli kişilere bırakılmasıyla önlenebileceği düşünülmüştür. Bu şekilde ülkeye giriş yapan yabancı mimarlar geldikleri yerlerin mimari tarzlarını Osmanlı Devleti yapılarına yansıtma fırsatı buluyor hem de yanlarına çalışan gayrimüslim çırak ve kalfalara batılı tarzı öğretmiş oluyorlardı. Bu minvalde batılı mimarları yazılı basın, “kurtarıcı” olarak lanse ederek ülke içinde yabancı mimarları çekmeye başlamıştır. Yabancı mimar ve müteahhitlerin yanı sıra yapı inşaat sektöründe gayrimüslim amelelere de rastlamak mümkündür.²⁶³ Bu hususta arşiv kayıtlarında, “Cezayirlioğlu Mıgırdıç’ın inşa ettirdiği köprü ve ebniyede amele olarak çalışan Avusturyalı David ve

²⁶⁰ Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2005, s. 488-89.

²⁶¹ Ruzname-i Ceride-i Havadis, Sayı 1417, Tarih; 13 Ra 1287; aktaran; Merve Cemile Keyvanoğlu, “1870 Büyük Beyoğlu Yangını”, OTAM Yayınları, 2017, s.5.

²⁶² Ruzname-i Ceride-i Havadis, Sayı, 1414, 7 Ra 1287, aktaran; Merve Cemile Keyvanoğlu, “1870 Büyük Beyoğlu Yangını”, s.5.

²⁶³ Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s. 178.

Bedic'in ücretlerinin tahsili” hakkında belge yer almaktadır.²⁶⁴ Cezayirlioğlu Mıgırdıç, XIX. yüzyılda sarraflık mesleğinde hem de dahil olduğu Ermeni cemaati içerisinde ehemmiyeti yüksek olan bir kişiydi. 1805 senesinde İstanbul Hasköy’de dünyaya gelen Mıgırdıç, Sarkis Amira Cezayirliyan’ın evladıdır. Osmanlı Devleti içinde oldukça önemli bir isimdir. Zira kendisinin de yıldızını parlattığı işe imzasını atan Cezayirliyan; Ayvansaray ile Piri Paşa arasına bir köprü inşa ettirmiştir. Aynı şekilde Hasköy’de yer alan Karaağaç rıhtımının da mimari kendisidir.²⁶⁵

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin varlıklı olmalarına ilaveten Tanzimat’ın vermiş olduğu haklarda birlikte değerlendirildiği vakit yapı inşaat sektöründe neden ön plana çıktıklarını görebiliriz. Mimarlığın yanı sıra daha çok müteahhitlik hizmeti sundukları gerçeğini de unutmamak gerekir. Arşiv kaynaklarında müteahhit kavramı yerine daha çok *“kalfa marifetiyle yapılan, kalfanın memur edildiği, kalfaya ihale edilen”* gibi ifadeler kullanılmış ve bir müteahhit tarafından yapılacak işleri yapmışlardır. Burada dikkat edilmesi gereken durum ise gayrimüslimler mimarlık ve mühendislik meslek gruplarına yönelik eğitim faaliyetlerine de önem vermiştir. Arşivde yer alan 1274 tarihli belgeye göre²⁶⁶; Fatma Sultan için kış sarayı olarak tahsis edilen Tahsin Beyefendi Konağı’nın Küçük Ohannes Kalfa’ya ihale edildiği bildirilmektedir. Yine bir başka belge de; Galata Harik Kalesi Sancak Serendi’nin tecididi ve sair tamiratının Kalos Kalfa’ya ihale olunduğuna dair ve hatta masrafının hazinece tesviyesinin yapıldığını bildiren belge yer almaktadır.²⁶⁷ Bir başka örnek teşkil edecek belge de ise; Keşf ve münakaşası yapılarak Anastas Kalya’ya ihale edilen İstanbul ve bilad-ı selasede ki tamire muhtaç zabtiye karakollarının kış görmeden tamir ettirilmesine dair belge yer almaktadır.²⁶⁸ Devlet desteği veya hususi olarak eğitim alan gayrimüslimler yapı sektöründe *“müteahhit mimar”* olarak yer almışlardır. 1839 ve 1876 arası 37 yıllık süreçte Fransa’ya eğitim için gönderilen 244 talebenin 171’i müslüman, 73’ü ise gayrimüslimdir. Ancak gönderilen bu talebelere mimarlık eğitimi için yalnızca Nikola Alambi adında bir talebe mimarlık eğitimi için gönderilmiştir. Belli bir müddet sonra da yaşadığı çeşitli sağlık sorunları münasebetiyle eğitimini yarıda bırakmıştır.²⁶⁹

²⁶⁴ BOA., HR. MKT., Dosya No: 72, Gömlek No:75, Tarih; H-19-06-1270.,; Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s.178.

²⁶⁵ Serap Sunay, **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, “Tanzimat’ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdıç Amira ve Mal Varlığı”, Etkin Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2011, s.265,266.

²⁶⁶ BOA., HH.İ., Dosya No: 25, Gömlek No: 12, Tarih; H-15-02-1274.

²⁶⁷ BOA., A.) MKT.MVL., Dosya No: 129, Gömlek No: 97, Tarih; H-23-01-1278.

²⁶⁸ BOA., A.) MKT. MHM., Dosya No: 413, Gömlek No: 47, Tarih; H-22-03-1285.

²⁶⁹ Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 85-100.

Tarihsel olarak yabancı mimar, usta ve kalfaların istihdam edildiği dönem Tanzimat ile başlamıştır ve Cumhuriyet dönemine kadar da devam etmiştir. İlk olarak yabancı ustaların çalıştırıldığı bina Rus Elçiliği Binası'nın yapım aşamasında rastlanılır. Daha sonra üzerinde de duracağımız Gaspere Fossati inşa etmiş ve Fossati gibi bir çok İtalyan usta istihdam edilmiştir.²⁷⁰ Osmanlı Devleti'nde yaşanan batılılaşma hareketi modern kent olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bu minvalde değerlendirme gerçekleştirildiği vakit, kentleri oluşturan yapı ve imar sektörünün ne derece etkili olduğunu görüyoruz. Şehirlerin ihyası ve dahi imarı gerçekleştirilirken bir çok etnik kökeni farklı olan mimar ve kalfalar etkili olmuştur. Bu hususta belki de gerek sanat tarihi gerek mimarlık tarihi açısından üzerinde en çok durulan isim veya soy Balyan Ailesi'dir denilebilir.

2.5.1 Balyan Ailesi

Tanzimat ilanı ile birlikte batıya açılma, Osmanlı Devleti'nde yeniden yapılanma girişimi ve dönüşüm hamleleri yapı imar ve inşaat faaliyetlerini hareketlendirerek sektöre yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu süreçte bilhassa Rum mimar²⁷¹ ve Ermeni mimarlar bu sektörde ön plana çıkmıştır. İçinde bulundukları çağa uygun yapı imar faaliyetlerini gerçekleştirebilmeleri ve Balyan Ailesi'nin üst yönetici sınıfı ve bürokrasi ile olan yakınlığı da göz önüne alındığında neden bir çok yapıyı üstlendiklerini de anlamış oluyoruz. Balyan Ailesi olarak nitelendirilmesinin müsebbibi ise, bir aile mesleği olması ve bunu gelenek haline getirmeleridir. Babadan oğula uzanan bir sürece tabi olunması onları uzun yıllar saray etrafında olmalarına vesile olmuştur. Tarih boyunca bir çok aile saray etrafında görev almasına rağmen bilhassa Balyan Ailesi en gözde mimarlar olmuştur. Haklarında oldukça tartışmalı ve bir o kadar da sınırlı bilgiler mevcuttur.

Balyan Ailesi hakkında literatür araştırmasında ailenin kökeni hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur. Adana'ya bağlı Balyan Köyü'nün muhtarı olan Bali Balyan'ın²⁷² İstanbul'a göç etmesi ile başlayan süreci iddia edenlerin yanı sıra çoğunlukla bir çok araştırmacı tarafından mutabık olunan menşe ise Balyan Ailesi'nin ilk ferdinin Kayseri asıllı Bali Kalfa adında birinin olduğudur.²⁷³ Bir başka araştırmacının iddiası da Bali Kalfa'nın 1683 senesinde Maraş'ın Belen Köyü'nden İstanbul'a geldiğini hassa mimarlarından Ermeni bir kalfanın

²⁷⁰ Selman Can, **Belgelerle Çırağan Sarayı**, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 1999, s. 131.

²⁷¹ Rum Mimarlar konusunda çalışılmış bir yüksek lisans tezi mevcuttur detaylı bilgi için bkz; Oya Şenyurt, "1800-1950 Yılları Arasında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar", Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

²⁷² Ethem Hançer, **Sultanın Mimarları Balyanlar**, Atlas Yayınları, İstanbul, 2007, s.98.

²⁷³ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi**, İstanbul, 1981, s. 237.

kızıyla izdivaç gerçekleştirerek kendisini de kurum içine dahil olduğu yönündedir.²⁷⁴ Bir diğer araştırmacı ise Bali Kalfa'nın Klikya'daki Belen köyünden geldiğini ve hassa mimarları arasında yer aldığını söylemektedir.²⁷⁵ 1803 yılında vefat eden Bali Kalfa'nın Üsküdar'da yer alan Ermeni Mezarlığı'nda mezar taşında; "Keresteci Usta Bali" bilgisi yer almaktadır.²⁷⁶ Pars Tuğla'cının aktardığı bilgi ile eş değer olan Kevork Pamukciyan'ın iddiası da Balyan Ailesi'nin Kayseri'li olduklarına dairdir. Hatta bunun delili olarak da Pamukciyan; XVI. ve XIX. yüzyıllarda aktif olarak yapı inşaat sektöründe faaliyet gösteren kişilerin Ermeni mimarlardan oluşması ve bu mimarların da % 80'in Kayserili olduğunu, Balyan Ailesi'nin ilk kuşağı olan Krikor'un sürgüne gönderildiği yerin Kayseri olduğunu bildirmektedir.²⁷⁷

Tüm bunların yanı sıra en doğru bilgi olarak kabul edilen Sarkis Balyan'ın "Revue de Constantinople" gazetesine Alfred de Caston'a vermiş olduğu röportajdır. Röportaja göre; Sarkis Balyan, menşesinin Maraş'tan gelen Bali Kalfa'ya dayandığını, hassa mimarı olan bir Ermeni'nin kızı ile evlendiğini, izdivaç sonrasında evlendiği kızın babasının vefatı üzerine onun yerini aldığını hatta Bali Kalfa'nın IV. Mehmed zamanında tamirat işleri ile uğraştığını beyan etmektedir.²⁷⁸ Görüldüğü üzere Bali Kalfa ve soyu hakkında bir çok bilgi literatürde yer almaktadır. Balyan Ailesi üç kuşak olarak İstanbul'un Üsküdar semtinde ikamet etmiştir.²⁷⁹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde de mevcut bulunan bir belgede Bali Kalfa'nın ismi zikredilmektedir.²⁸⁰ Balyan soyadını ilk kullanan Bali Kalfa değildir, oğlu Kirkor Kalfa'dır. Kirkor Balyan'ın kardeşi Senekerim Balyan, Balyan Ailesi'nin birinci kuşağını oluşturmaktadır. Daha sonra ikinci kuşağı temsil eden; Kirkor Balyan'ın oğlu Garabed Balyan olmuştur. Tarihsel olarak sınıflandırdığımızda üçüncül nesil olan Nigoğos (Nikoğos) Balyan, Sarkis Balyan, Agop Balyan ve Simon Balyan'dır.

²⁷⁴ Vahan Zataryan, Hişadagaran, **Hay Yerevelinerru Gensakrutyyunneri, Lusanıgarneri, Tzerakirneri, Krutyunneri Yevayln 1512-1912**(Hatrat, Ünlü Ermenilerin Biyografileri, Fotoğrafları, El Yazmaları, Yazıları vs. 1512-1912), Nişan-Babigyan Matbaası, İstanbul, 1910, s. 160.

²⁷⁵ Rahip Yeprem Boğosyan, Balyan Kertasdanı, (Vieana: Mekhitaryan Trapan,1981),133 on Nigoğos, 178 on Serkis, 245 on Agop s. 2-4.

²⁷⁶ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi**, s. 8.

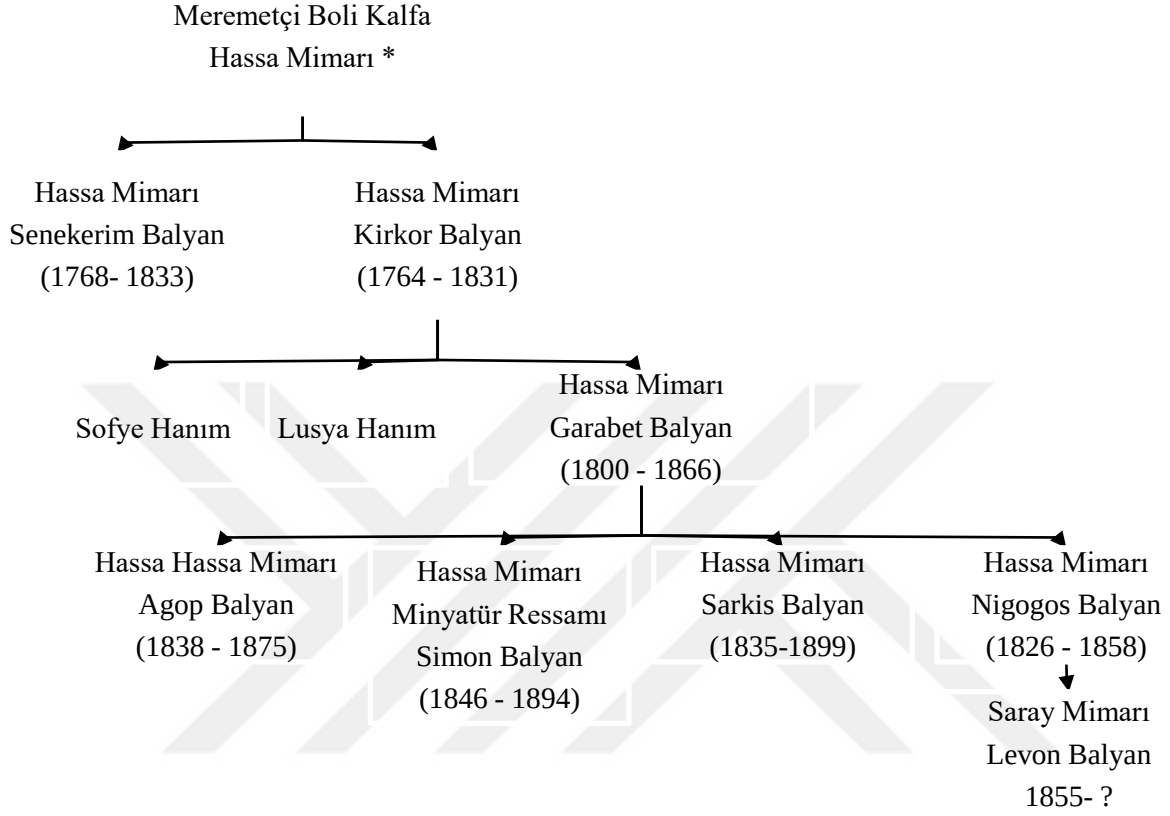
²⁷⁷ Kevorik Pamukciyan, **Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar**, Aras yayınları, İstanbul, 2003,s 124-125.

²⁷⁸ Alyson Wharton, *The Architects of Ottoman Constantinople*, Soas University of London, London, 2005, s. 30.

²⁷⁹ Saro Dadyan, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX.** ,"Üsküdarlı Bir Mimar Ailesi; Balyanlar",Cilt 2, 2016, s. 5

²⁸⁰ "İstanbul'da Serrachane başında kain vüzeradan hasan Paşa'nın inşa ettirdiği Darülhadis'in meremmetçiliği erbab-ı sanatadan Meremmetçi Bali Kalfa namında birine tevcihi iltimasına dair Seyyid Hasan imzasıyla yazılan arz üzerine sadır olan buyruldu...." Detaylı bilgi için bkz.,;BOA., İE.TCT, Dosya No: 9, Gömlek No: 1097, Tarih; H-23-11-111

Şekil 2: Balyan Ailesi Soy Ağacı ²⁸¹

2.5.1.1. Kirkor Balyan

Balyan ailesi olarak bilinen bu ailede bilhassa Kirkor ve Senekerim Balyan ile mimarlık faaliyetleri başlamıştır denilebilir. Balyan soyadını da ilk kez Kirkor'un kullandığı da

²⁸¹ Reşad Ekrem Koç, Mehmed Ali Akbay, İstanbul Ansiklopedisi, c. VII., İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyyat Kollektif Şirketi, 1965, s. 3537.; Kevorik Pamukciyan, **Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar**, Aras Yayınları, 2003, s. 126

* Selman Can, **Tarihte Türkler ve Ermeniler Sosyo- Ekonomik Hayat**, “ Balyan Ailesi ve Osmanlı imar Sektöründeki Yeri, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Cilt 5 ,Ankara, 2014, s.9. çalışmada özellikle şu bilgiye; “Balyan Ailesi ile ilgili bu güne kadar yapılan yayınlar eksik ve yanlış bilgiler içermektedir. Balyanlar’a ilişkin en yaygın yanlışların başında sahip oldukları idari unvanlar gelmektedir. Krikor Balyan’dan itibaren bu ailenin hemen bütün fertlerinin hassa mimarı olduklarına ilişkin bilgiler bütün yayınlarda kullanılmaktadır. “Hassa Mimarı” tabiri 1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı kaldırıldıktan sonra mimarlar için kullanılmıştır. XIX. yüzyıl başına ait tespit ettiğimiz Hassa Mimarlar Ocağı listesinde bu aileden hiçbir ferdin ismi geçmemektedir.” dikkat çekmek isteriz. Zira bu aile için birbirine zıt düşen bir çok bilgi yer almaktadır. Hassa Mimarlar Ocağı’na dahil edilmediklerine dair sadece Selman Can’ın bu eserinde rastlanıldığı için oluşturduğumuz şekilde “Hassa Mimarı” unvanını kullanmayı uygun gördük.

bilinmektedir. Balyan ailesinin önemli bireylerinden biridir. II. Mahmud ve II. Selim zamanında çalıştığına dair bilgiler yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nde III. Selim'den itibaren batılılaşmanın başladığı söylenebilir. Bilhassa ordu için gerekli olan kışlaların bu dönemden itibaren inşa edildiği bilinmektedir. 1801 senesinde inşası bitirilen Selimiye Kışlası III. Selim'in Nizam-i Kadim'den Nizam-ı Cedid'e geçişin mekânsal analiz açısından en güzel somut örneğidir denilebilir. 1826-29 senelerinde revize edildiği ve günümüze kadar ulaşan kışlanın mimarı dönemin hassa baş mimarı ilan Seyyit Abdülhalim Efendi'dir.²⁸² Selimiye Kışlası için 2003 yılında hazırlanan doktora tezinde de²⁸³;

“dönemin Hassa Başmimarı Abdülhalim Efendi'nin binanın inşasıyla doğrudan ilişkisi bulunduğu öne sürülebilir. İnşaatın Bina emini Hacegan-ı Divân-ı Hümayûn'dan eski Filibe Nazırı Morevi(Mora'lı) Osman Efendi'dir. Kesin hesapların hazırlanmasında görev yapan Şehremini, Mimar Ağa Abdülhalim Efendi, “fen bilgileri olan mimar halifeleri”, “muteber tüccar kalafalaran” Kirkor Kalfa, Bağcıoğlu Nikoli, Singerdof ve Madgi Kalfa ile “isimleri bilinen” taşçı, hamamcı ve sıvacı esnafından kimselerin büyük bir kısmının kışlanın inşaatında görev aldıkları düşünülmektedir.”

bilgisi yer almaktadır. Bu minvalde Selimiye Kışlası'nın mimarı olarak Krikor Balyan'ı söylemek eksik ve hatalı olabilir. Ancak bir çok araştırmacı Selimiye Kışlası'nın baş mimarının Kirkor Balyan olduğunu dile getirmektedir. Bir başka arşiv belgesinde yer alan bilgiye göre Üsküdar Kışlası'nın inşaatında Kirkor Kalfa tarafından yapılan mucebince tadilat icra edileceğine dair bilgi vardır.²⁸⁴ Balyan Ailesi için arşiv belgelerinde “Ebniye-i Seniyye Kalfası” ifadesi kullanılmaktadır. “Ebniye-i seniyye kalfalarından Simyon Bey ve kalfa Kirkor Efendi'ye 3. Rütbe ile 4. Rütbeden birer kıta Mecidiye Nişanı...”²⁸⁵ Ebniye-i Seniyye Kalfası; işi gerçekleştiren müteahhit veya işi yüklenici olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda örneğin başka bir belgede de; “Beyoğlu Zabtiye Dairesi için Galatasaray'dan getirtilecek suyun Ebniye-i Seniyye kalfası Kirkor Kalfa'ya ihale edilmesi...”²⁸⁶ yer almaktadır. 1278 tarihli bir belgede; “Ebniye-i Seniyye kalfalarından Kirkor'a hizmetinde gösterdiği gayretlerinden dolayı beşinci rütbeden Mecidiye Nişanı tevcih edilmesi...”²⁸⁷ hakkında bilgi yer almaktadır.

²⁸² Mustafa Cezar, Osmanlı Başkenti İstanbul, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 463-476.

²⁸³ BOA., MAD.d., Dosya No:8959; Aktaran Gözde Ramazanoğlu, Osmanlı Yenileşme Hareketleri İçerisinde Selimiye Kışlası ve Yerleşim Alanı, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 126.

²⁸⁴ BOA., HAT., Dosya NO: 593, Gömlek No: 290076, Tarih; H-29-12-1241.

²⁸⁵ BOA.,MB.İ., Dosya No: 30, Gömlek No: 149, Tarih ; H-28-09-1291.

²⁸⁶ BOA.,) MKT.MHM., Dosya No: 285, Gömlek No: 39, Tarih; H-16-06-1280.

²⁸⁷ BOA., A) DVN.MHM., Dosya No: 35, Gömlek No: 70, Tarih; H-10-08-1278.

1826 yılında açılan Nusretiye Cami'nde mimarı Kirkor Balyan olarak bilinmektedir.²⁸⁸ Nusretiye Cami'nin yapım aşamasında diğer bir çok kaynakta da belirtilen Nusretiye Camii'nin mimarı Kirkor Balyan, aynı dönemlerde Kayseri'de sürgünde olduğu yönünde bir belge mevcuttur.²⁸⁹ Zira bir başka kaynakta da Nusretiye Cami'nin mimarının Hassa Mimarbaşı Abdülhalim olduğu yönündedir.²⁹⁰ Nusretiye Camii, II. Mahmud zamanında 1823 senesinde Tophane-i Amire Arabacılar Kışlası Camii'nin yerine yaptırılmıştır.²⁹¹ Kirkor Balyan'ın saray ile olan bağlantısının kuvvetli olması onu saray etrafında gözde bir konuma getirmiştir. 1831 senesinde ise vefat etmiştir.²⁹²

2.5.1.2. Garabet Balyan

Kirkor Balyan'ın oğludur. Literatürde 1800 ile 1866 yılları arasında bu isme rastlanılmaktadır. Garabet Balyan bilhassa Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde faaliyet göstermiştir. Garabet Balyan eşi Nazeni Babayan ile olan izdivacından on çocuğu olmuştur. Bu çocuklardan; Nigoğas, Agop, Sarkis ve Simon Balyan mimarlık ve müteahhitlik işlerinde aktif rol üstlenmiştir. Bir çok hususta olduğu gibi Garabet Balyan'a atfedilen eserler için de mutabık bir bilgi olmadığı aşikârdır. Örneğin 1842 senesinde inşasına başlanılan ve 1856 senesinde tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'nın mimarının bir çok eserde Balyan Ailesi'nden olan Garabet Balyan'a ait olduğu hususuna değinilmiştir.²⁹³ Ancak bir başka çalışmaya göre ise sarayın ilk tasarımını gerçekleştiren mimarın, dönemin son baş mimarı Seyit Abdülhalim Efendi olduğu söylenmektedir.²⁹⁴ 1270 tarihli bir belgede, Dolmabahçe inşaat bedelinin Ebniye-i Hümayun kalfası olan Garabet Kalfa'ya ödenmesi talep edilmiştir.²⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl mimari eserlerinde reform olarak nitelendirebileceğimiz bina eminliğinden münakasa sistemine olan geçişin getirmiş olduğu bir takım yenilikler oluşmuştur. Daha önce de münakasa hakkında bilgi verdiğimiz üzere, inşaatların ihale usulü ile gerçekleşeceği hususundadır. Münakasa ihaleye çıkılarak müteahhit aracılığıyla

²⁸⁸ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi**, s. 47.; Semavi Eyice, "Nusretiye Cami", DİA, Cilt 33, 2007, İstanbul, s.274-276.

²⁸⁹ BOA., HAT., Dosya No: 796, Gömlek No: 36924, Tarih: H- 29-12-1237. Aktaran ; Selman Can, **Tarihte Türkler ve Ermeniler Sosyo- Ekonomik Hayat**, " Balyan Ailesi ve Osmanlı imar Sektöründeki Yeri, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Cilt 5 ,Ankara, 2014, s.11'de ; "caminin başlamasından bir yıl önce Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasındaki ihtilaflar sebebiyle karıştığı olaylardan dolayı 1822'de Kayseri'ye sürgüne gönderilmiştir ve bir kaç yıl orada kalmıştır. Yapının planları hazırlanırken Kirkor Balyan Kayseri'dedir ve cami ile bir ilişkisi yoktur" bilgisini vermektedir.

²⁹⁰ Mustafa Cezar, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 463-476.

²⁹¹ Doğan Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul 1954, s. 34.

²⁹² Selçuk Batur, "Balyan Ailesi", **Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi**, 1992, s. 1089.

²⁹³ Mustafa Cezar, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, s.563.

²⁹⁴ Selman Can, **Balyanlar ve Dolmabahçe Sarayı Mimarı Sorunu**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 2010, s.6

²⁹⁵ BOA., İ.DH., Dosya No: 304, Gömlek No: 19254, Tarih ; H-10-10-1270, aktaran Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, Yeni Çığır Yayınları, 1993, s.697.

gerçekleştirilen yapı imar ve inşaat faaliyetleridir. Bu bağlamda gerçekleştirilecek olan yapıların projeleri evvela Ebniye Müdürlüğü tarafından oluşturulur daha sonra rayiç bedel tutarında ihaleye çıkarılırdı. Bu ihalede en düşük rakamı veren üstleniciye veya müteahhit ile bir akid düzenlenerek iş teslim edilirdi. İhaleyi üstlenen bireylere kalfa da denilirdi. Arşiv belgelerinde de bir çok kez yüklenici kişi olarak kalfa kayıtlara düşmüştür.²⁹⁶ Bu anlamda 1270 tarihli belgede geçen kalfa Garabet ifadesi de yüklenici müteahhit anlamında kullanılmış olabilir. Böylece Dolmabahçe sarayı mimarının Seyyid Abdülhalim olma ihtimalinin kuvvetli olması muhtemeldir.

Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan Mecidiye Cami, 1848 senesinde yapımına başlanılmış ve 1854 yılına tamamlanmıştır. Abdülmecid Çırağan Sarayı'nın ibadet vazifelerini yerine getirebilmek amacıyla Mecidiye Cami'ni yaptırtmıştır.²⁹⁷ Yine bir çok yapı da olduğu gibi bu eserinde mimarı hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. Kimine göre Mecidiye Cami mimarı Garabet²⁹⁸ olmakla birlikte bir başka araştırmacıya göre yine Balyan Ailesi'nden Garabet'in oğlu Nigoğos Balyan'ın mimar²⁹⁹ olduğu iddia edilmektedir. Arşiv kaynaklarında yer alan 1269 senesine ait bir belgeye göre; Mecidiye Cami Şerifi'nin bazı yerleri Garabet Kalfa'ya tamir ettirildiğine dair bilgi yer almaktadır. Ancak mimari olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır.³⁰⁰ Bir diğer tutarsızlık ise Kevork Pamukciyan'a ait iki farklı kaynakta Mecidiye Cami hakkında iki farklı mimar isminin zikredilmesidir. Pamukciyan Mecidiye Cami veya Ortaköy Cami olarak da bilinmektedir, mimarı Nigoğos Balyan olarak aktarmaktadır.³⁰¹ Diğer eserinde ise;

“Sultan Abdülmecid, sadıkane hizmetlerinden ve inşa ettiği görkemli binalardan dolayı, Harutyun Ağa'ya murassa kıymetli bir iftihar nişanı tevdi etti. Az sonra sultan ehemmiyetsiz bir bina olan Hırka-i Şerif Dairesi'nin muhteşem bir şekilde onarılmasını arzu ettiğinden bu görevi de onun uhdesine vermiş. Bir müddet sonra çoktan beri yanıp harabe halinde bulunan Ortaköy

²⁹⁶ BOA., HH.İ., Dosya No: 25, Gömlek No: 10, Tarih: H-14-02-1274. Ortaköy Camii nezdindeki köprü ve üzerindeki dükkanın inşası için Ohannes Kalfa'ya ihale edilmesi hakkında belge yer almaktadır. Bir çok belgede de yine ihale edilen kişilerin kalfa olduğu yönünde kayıtlar mevcuttur.

²⁹⁷ Orhan Erdenen, “ Adım Adım İstanbul Ahırkapı Feri'nden Rumeli Hisarı'na 2700 Yıllık Bir Yürüyüş”, Kentim İstanbul Yayıncılık İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, 2003, s.

²⁹⁸ Selçuk Batur, “Mecidiye Camii”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s.

²⁹⁹ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, 1993, s.695-697.

³⁰⁰ BOA., HH.İ., Dosya No: 10, Gömlek No: 12, Tarih: H-11-11-1269.

³⁰¹ Kevork Pamukciyan, **Biyografileriyle Ermeniler/ Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-IV.**, çev. Osman Köker, Aras Yayıncılık ,İstanbul, 2003,s.96.

Cami'nin yeniden inşasını da ona teslim etti. Ortaköy Cami'nin mimarının şimdiye kadar Balyan Nigoğas Bey olduğu zannedilmekteydi...”³⁰²

Böylelikle belirtilen eserinde Mecidiye Cami mimari olarak Kayserili Hovhannes Serveden* olduğunu iddia etmektedir.³⁰³ Arşiv belgelerinde yer alan bir diğer bilgi ise 1264 senesine aittir. Bu belgeye göre Ortaköy Cami için üç bin sekiz yüz kese akçe masrafiyla müteahhidi bulunan Artin Kalfa marifetiyle inşasına dair bir tezkiredir.³⁰⁴ 1266 tarihli belgede ise; Hacı İstefan Kalfa'nın kendisine devredilen Ortaköy Cami ve Hırka-i Saadet binasının yapımında gösterdiği ihmalkârlıktan mütevellit bu binaların inşasının tekrar Artin Kalfa'ya devrinin uygun olunacağına dair bilginin yer almasıdır.³⁰⁵ Her iki belgeden de anlaşılacağı üzere Ortaköy Cami ihale usulü ile inşası yaptırılmaya çalışılmıştır. Evkaf Defteri'nde yer alan bilgiye göre ise Ortaköy Cami'nin mimarı Seyit Abdülhalim Efendi'dir.³⁰⁶

2.5.1.3. Nigoğas Balyan

Balyan Ailesi'ne mensup olan Nigoğas, Osmanlı Devleti topraklarında yapı inşaat sektöründe görev almıştır. Garabet Balyan'ın oğlu olup, Sarkis, Simon ve Agop Balyan'ın kardeşleridir. Levon Balyan'ın ise babasıdır. 19 Kasım 1826 senesinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir.³⁰⁷ Tıpkı diğer Balyan Ailesi mensubu olan Garabet ve Kirkor Balyan gibi Nigoğas Balyan'a atfedilen eserler hakkında mutlak bir bilgi söz konusu değildir. Bir çok araştırmacı kaynak gösterdikleri eserlerde yapının mimari hakkında farklı bilgi vermektedir. Balyan Ailesi içerisinde Nigoğas Balyan mimarlık alanında ihtisasını yapmış olan ilk kişi olarak bilinmektedir. 1843 ve 1845 yıllarında Paris'te Saint Barbe Okulu'nda eğitimini aldığı bilinmektedir. Lakin eğitim hayatı boyunca yaşamış olduğu bir takım sağlık problemleri münasebetiyle eğitimini yarı da bırakıp ailesinin yanına İstanbul'a dönmek zorunda kalmış, döndükten sonra da ailesinin isminin geçtiği bir çok projede kendisi de görev almıştır. Çok genç yaşta henüz tarihler 1858'i göstermekteyken vefat etmiştir.³⁰⁸ Ancak Aygül Ağır'ın Sainte Barbe Koleji ile yapmış olduğu yazışmalarda resmi kayıtlı olarak eğitim alan tek

³⁰² Kevork Pamukciyan, **Zamanlar , Mekanlar, İnsanlar, Ermeni Kaynaklardan Tarihe Katkılar- III.**, Yayına Hazırlayan; Osman Köker, Aras Yayıncılık, 2003, s.143-145

*Hovhannes Serveden'in ilk eşi Kirkor Balyan'ın kızı Sofya Hanım'dır. Eşi Sofya Hanım Üsküdar Ermeni Mezarlığı'nda yatmaktadır. Serveden'de 1889 senesinde vefat etmiştir.

³⁰³ Kevork Pamukciyan, **Zamanlar , Mekanlar, İnsanlar, Ermeni Kaynaklardan Tarihe Katkılar- III.**, s. 141.

³⁰⁴ BOA., İ.MSM., Dosya No: 26, Gömlek No: 703, Tarih; H-17-10-1264.

³⁰⁵ BOA., A.) MKT.NZD., Dosya No: 15, Gömlek No: 50, Tarih; H-26-11-1266.

³⁰⁶ BOA., Evkaf Defterleri, Dosya No: 13498, aktaran; Selman Can, **Tarihte Türkler ve Ermeniler Sosyo- Ekonomik Hayat**, “ Balyan Ailesi ve Osmanlı imar Sektöründeki Yeri, s.121.

³⁰⁷ Kevork Pamukciyan, Balyan, İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 4, Hazırlayan Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Şirketi, İstanbul, 1960, s.2092.

³⁰⁸ Kevork Pamukciyan, “Balyan, Nigoğas Bey”, İstanbul Ansiklopedisi, c.IV, İstanbul, 1960, s. 2092; Pars Tuğlacı, Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rolü, s.303.

kişinin Nigoğas Balyan'ın oğlu Levon Balyan olduğunu ortaya çıkarmıştır.³⁰⁹ Ancak Levon Balyan'ında gitmiş olduğu Sainte- Barbe Koleji de bir mimarlık okulu değil bir ortaöğretim okuludur.³¹⁰ Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu mimarı olarak Nigoğas Balyan'a atıfta bulunulsa da Dolmabahçe Sarayı Tiyatro binasının mimari İtalyan G. Fossati'dir.³¹¹

Göksu veya Küçükso Kasrı olarak bilinen yapının mimarı bir çok kaynakta Nigoğas Balyan olarak geçmektedir.³¹² Göksu Kasrı Sultan I. Mahmud'un kalabilmesi amacıyla Devetdar Mehmed Paşa deniz kıyısına iki kattan oluşan ahşap bir bina yaptırmıştır. Hatta bu yapı III. Selim ile II. Mahmud zamanında dahi tadilata alınarak tamir edilmiştir. Hicri 1207 tarihli keşif defterinde yer alan Göksu Kasrı'na ait tadilat raporu yer almaktadır. Bu keşif defterini hassa sermimarı Mehmed Arif hazırlamıştır. Daha sonra Sultan Abdülmecid bu ahşap kasrı yıktırarak yerine kagir buna inşa ettirmek istemiştir. Bu hususta Nigoğas Balyan'ı görevlendirmiştir. Yapı 1856 yılında tamamlanmıştır. Kasrın fenni mimarisi bir plan çerçevesinde 1845 senesinde Mühendishane talebeleri tarafından çizilmiştir.³¹³ 1855 yılında Robertson'un çektiği ilk İstanbul fotoğrafında kasrın yerinin boş olması akıllara yıkılan ahşap kasır ile yeni yapılan kagir kasrın aynı zeminde olmama ihtimalini vermektedir. Zira 1854 tarihli bir belgede, Anadoluhisarı sakinlerinden kayıkçı Ömer ve daha sonra hanımının vefatı üzerine öksüz kalan Hayreddin ve Hediye'ye babalarından intikal eden yerin Küçükso Kasrı inşaatı sebebiyle satın alınarak çocuklara maaş tahsis edildiğine dair bilginin yer alması ihtimali kuvvetlendirmektedir.³¹⁴ Zamanla bir çok kez tamiri yapılan Küçükso Kasrı'nın kalfalar tarafından tadilatı gerçekleşmiştir.³¹⁵

Balyan Ailesi içinde yapı inşaat faaliyetlerini sürdüren Nigoğas Balyan'ın kardeşleri Sarkis Balyan, Simon Balyan ve Agop Balyan ile Nigoğas Balyan'ın oğlu Levon Balyan bir başka bölüm olan "II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri" konu başlığında ele alınacaktır. Bilhassa Balyan Ailesi bir çok yapıda yer almıştır. Bu sebeple de devlet erkânı tarafından muafiyet beratı alarak ödüllendirilmişlerdir. XIX. Yüzyılın başlarında yapı imar faaliyetlerinde Ermeni kalfaların etkin rol oynamasının nedenlerinden biri de Yunan bağımsızlığını destekleyen Rum cemaatinin devletin gözünde eskiye nazaran değer kaybetmesi, böylelikle Rum mimarların geriye çekilmesi Ermeni kalfaların bunu fırsat bilip

³⁰⁹ Aygül Ağır, "Balyan Ailesi'nin Mimarlığında Palladio İzleri", EJOS, IV,2001; M.Kiel, N. Landman& H. Theunnissen (eds.), Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht- The Netherlands, Agust 23-28, 1999, No: 3, s. 1-24.

³¹⁰ Selman Can, Balyanlar ve Dolmabahçe Sarayı Mimarı Sorunu, s.4.

³¹¹ BOA.,HR.TO., Dosya No: 437, Gömlek No: 29, Tarih; M-22-05-1861 Aktaran; Selman Can, Balyanlar ve Dolmabahçe Sarayı Mimarı Sorunu, s. 14.

³¹² Kevork Pamukciyan, Balyanlar, s. 81

³¹³ Semavi Eyice, "Küçükso Kasrı", DİA, Cilt 26, 2002, s. 530-532.

³¹⁴ BOA., HH.İ., Dosya No: 10, Gömlek No: 80, Tarih: H-24-01-1270.

³¹⁵ Kostantin kalfa'nın Küçükso Ve Göksu Kasrı hümayunları inşaatından matlubu olan mebalığın tesviyesine ait belge, detaylı bilgi için bkz., BOA., ŞD., Dosya No: 279, Gömlek No: 12, Tarih; H-09-10-1296.

saray ve çevresi ile daha iyi ilişkiler kurması ve netice itibariyle bu hususta arzu edilen seviyeye gelinmesi, Ermeni cemaatini başarılı kılmıştır. Elbette ki sermayesi yüksek olan bu cemaatin ihale usulü ile bir çok yapısal faaliyet de yer alması da kaçınılmaz bir gerçektir.

Bu dönemi sadece Balyan Ailesi'ne mâl etmemek lazım zira bu dönemde farklı etnik kökenli mimar, kalfa veya müteahhit olarak sektörde barınan isimler olmuştur. Ama tarih boyunca Balyan Ailesi sansasyonel bir etki oluşturmakla birlikte muğlaklığını da birçok eserde korumuştur. Sahih olarak nitelendirilen birçok bilgi, ulaştığımız birden fazla arşiv belgeleri ile farklı bir boyut kazanmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde müteahhitlik hizmetinin nasıl ve nerede başladığı sorusuna da cevap bulunmuş oldu.

2.5.2. Artin Kalfa

Osmanlı Devleti mimarlık ve yapı inşaat faaliyetlerinde; Artin Kalfa/Mimar, Artin Bilezikci ve Mimar Serkis'in oğlu olan, 1298 Mamuretülaziz doğumlu Artin Efendi'nin³¹⁶ isimleri sıkça zikredilmektedir. Birbirleri ile karıştırmamak gerekir. 1266 tarihli bir tezkirede Mimar Artin Kalfa ismi kayıtlara geçmiştir. Sadaret tarafından gönderilen Mısır Valisi Hilmi Paşa'nın yazısında Sahilhanesinin yapı inşaat işlemleri için Mimar Artin Kalfa'ya ihalenin yapıldığı yazılmaktadır.³¹⁷ Ortaköy'de ki camii ve Hırka-i Saadet binalarının inşasının Artin Kalfa'ya devredildiğine dair arşiv belgesine daha önce değinmiştik. Hırka-i Saadet binasının masraflarından mütevellit Artin Kalfa'nın birikmiş alacağının mahsubu yapılmış ve Artin Kalfa'nın alacağını Hazine-i Hassa'dan ödeneceğine dair kayıt vardır.³¹⁸ Bu belgeye göre de Hırka-ı Saadet binasının yapım aşamasında görev aldığı aşikârdır ve bu hususta da alacağını tahsil edeceği yazmaktadır.

1269 tarihli bir belge de yine Hırka-i Saadet binasında taşçı olarak çalışan Anastas'ın alacağının Artin Kalfa aracılığıyla tahsil edilmesine dair belge yer almaktadır.³¹⁹ Bu belge de Artin Kalfa'nın yüklenici olarak bu yapıda görev aldığını ispatlar niteliktedir. Yüklenici olarak çalıştığını gösteren bir diğer belge ise yine Hırka-i Şerif Dairesi ebniyesinde çalışan ustaların alacağı yevmiyelerin Artin Kalfa nezaretinde gerçekleştirileceğine dairdir.³²⁰ 1264 tarihli bir tezkirede inşası yapılacak olan Bahriye Hastanesi'nin keşfi sanisi olan dokuz bir kese akçe üzerinden Artin Kalfa'ya ihale edildiğine dair bilgi yer almaktadır.³²¹ Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl itibariyle yapı inşaat sektöründe başvuru yöntemlerinden biri münakasa yani ihale yöntemidir.

³¹⁶ BOA., DH. SAİDd., Dosya No: 153, Gömlek No: 87, Tarih: H-29-12-1298.

³¹⁷ BOA., A.) MKT.UM., Dosya No: 32, Gömlek No: 3, Tarih: H- 11-11-1266.

³¹⁸ BOA., HH.İ., Dosya No: 9, Gömlek No: 57, Tarih: H-29-10-1269.

³¹⁹ BOA., MB.İ., Dosya No: 11, Gömlek No: 46, Tarih: H-16-11-1269.

³²⁰ BOA., HR.MKT., Dosya No: 62, Gömlek No:62, Tarih: H-12-11-1269.

³²¹ BOA., İ.DH., Dosya No: 177, Gömlek No: 9557, Tarih : H-01-08-1264.

Beykoz muhitinde yapılan devlet binasının inşasına memur edilen Artin Kalfa'nın görevine devam etmesi hususunda da 1267 tarihli bir belge yer almaktadır.³²² Bu devlet binasının muhtemelen Beykoz Kasrı olduğu düşünülmektedir. Stefan Kalfa'nın da görev aldığı Beykoz Kasrı'na Artin Kalfa'nın da görev alması birbirleri ile bağlantıları olduğunu doğrulamaktadır.³²³

2.5.3. Artin Bilezikçioğlu

Artin Bilezikçioğlu Altıncı Daire-i Belediye Mimarı olarak bilinmektedir.³²⁴ Modern anlamda bir belediye kurma fikri Tanzimat ile başlamıştır. Bu fikir batılılaşma hareketinin meydana getirmiş olduğu bir gereksinimdir. XIX. Yüzyıl Osmanlı iktisadi ve sosyal hareketlilikte elbette ki bu fikrin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Hatta bu kurumun lokasyonu Beyoğlu ve Galata civarı olması bölgenin daha çok gayrimüslimlerden oluşması ve iktisadi anlamda şartların daha iyi olmasına da bağlanılabilir. Bir başka sebep olarak iddia edilen ve literatürde vücut bulmuş olan ise; Osmanlı Devleti'nde aydın toplum olarak nitelendirilen bireylerin batıya bu semtlerden bakmasıdır. Yani ilk olarak buranın tercih edilmesi bölgede refah seviyesinin yüksek olması münasebetiyle devlet yöneticilerine daha çok bu semtten böyle bir isteğin gelmesidir.³²⁵ Bu anlamda VI. Daire-i Belediye'nin kuruluşu Osmanlı Devleti adına ilk modern anlamda bir belediye teşkilatı adımıdır denilebilir.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte yaşanan bir dizi değişimler ile Şehremaneti teşkilatının 1855 senesinde kurulması ve akabinde Islahat Fermanı'nın 1856 yılında ilan edilmesi, Tanzimat Fermanı tarafından getirilen yenilikleri genişletmiştir. Tüm bunların yanı sıra ilk belediye teşkilatının kurulması nizamı kadimden kopup yeniliklere açılmanın göstergesidir. Beyoğlu ve Galata Belediyesi ilk belediye olmasına rağmen VI. Belediye Dairesi³²⁶ denmesinin

³²² BOA.A) MKT.NZD., Dosya No: 18, Gömlek No: 2, Tarih; H-01-01-1267. Aktaran ;Nurcan Yazıcı, "Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı, s.179.

³²³ Nurcan Yazıcı, "Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı, s.179.

³²⁴ BOA., HR.MKT., Dosya No: 508, Gömlek No: 76, Tarih; H- 24-08-1281.

³²⁵ İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 143. Detaylı bilgi için bkz; "İntizam-ı Şehir Komisyonu örnek belediyeyi Galata-Beyoğlu bölgesinde kurmaya karar verirken, Avrupalılara hayranlık veya yaranmak gibi bir amaçtan çok; paranın ve refahın rastlandığı ve belediye hizmetinin şiddetle istendiği tek semtin burası olduğunu göz önüne alınmıştı. Üstelik oturdukları semt düzenlenirse, yabancı misyonların şikâyeti de önlenebilirdi. Bütün İstanbul'u modernleştirmek zordu. Onun için havagazı isteyen paralı kimselerin oturduğu semtten işe başlamak yeğlendi. Gerçekten Osmanlı yöneticileri bu konuda gerçekçi davrandılar. Ecneblerin yaşadığı bölgede para varsa, sorunların çözümü orda denenmeliydi."

³²⁶ Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-i Belediye, s. 1307-1308. Detay için bkz. "İlk defa olarak açılan bir numune dairesine "Birinci Dâire" demek lazım gelir iken Altıncı Dâire denilmesinin sebebi: Belediye teşkilâtında numune ittihaz edilen Paris'in en ma'mur yerini Altıncı Dâire-i Belediye itibar olunan kısmı tenkil etmiş ve İstanbul'un da teblîgât-ı resmîyyede imâ edildiği üzere nisbeten ma'mur yerinin Galata ve Beyoğlu cihetleri olmasıdır. Hatta bu cihet 1285 tarihli İdâre-i Belediye Nizâmnamesi'nde nazar-ı dikkat alındığı gibi 1293 Belediye Kânûnu'nun hîn-i tanziminde de muhafaza edilmiştir. Ezcümle yapılan taksimata göre sıra itibariyle Besinci Eyüb Dâiresi'nden sonra Hasköy "Altıncı Dâire" addedilmek lazım gelir iken orası Yedinci ve Beyoğlu kemâfi's-sâbık "Altıncı Dâire" ittihaz olunmuştur. 1296'da devâir-i belediyenin adedi ona tenzil edildiği zaman Bâyezid Birinci, Fatih İkinci, Cerrahpaşa Üçüncü dâire itibâr olunmuş ve gözetilen sıraya nazaran Beyoğlu Dördüncü Dâire olmak icab ederken yine hâl-i sabıkında bırakılıp Dördüncü Dâire Beşiktaş

müsebbibi Tanzimat Dönemi'nin en popüler isimlerinden olan Mustafa Reşit Paşa ve Ali Paşa'nın uzun süre ikamet ettikleri Paris'in en modern semti olan Sixieme Arrondissement'ten etkilenmiş oldukları bu yüzden de İstanbul'da altıncı daire ismini uygun gördükleri bilinmektedir. Paris Belediyesi yirmi daireye ayrılmıştır. Paris Belediyesi örnek alınarak İstanbul Şehremaneti düzenlenmiş ve planlanmıştır. Böylelikle de İstanbul şehri de tıpkı Paris gibi taksim edilerek on dört daireye³²⁷ ayrılmıştır.³²⁸

VI. Daire-i Belediye Nizamnamesi'nin 6. maddesine³²⁹ göre; mimar, mühendis ve tabib gibi üyelerde meclis içerisinde yer almaktaydı. Belediye için sekiz kişiden oluşan meclis azaları arasında yer alan isimler arasında daire mimarı Bilezikçioğlu Artin'de yer almaktaydı.³³⁰ Oluşturulan nizamnamenin kuralları içinde; belediye de aza olarak görevini ifa edecek olan kişilerin, en az on yıldır Beyoğlu muhitinde ikamet ediyor olması icap etmekteydi. Yine bu belediye sınırları içinde en az yüz bin kuruş edecek olan bir taşınmaza sahip olması gerekmektedir. Mimar Artin Bilezikçioğlu'nun bu şartlara haiz olması kendisini bu belediyede mimar olarak çalışmasına fırsat vermiştir. VI. Daire-i Belediye'si kurum olarak ilk olma hasebiyle muhtemeldir ki belediye mimarı olarak aktif rol üstlenen Artin Bilezikçioğlu'da mühim yapılarda imzası vardır.³³¹ Ancak Mimar Artin Bilezikçioğlu, daha sonra (1863) VI. Daire-i Belediye'den ihraç edilmiştir.³³²

2.5.4 Fossati Kardeşler

Fossati kardeşlerin aileleri de sanatçı bir kimliğe sahiptir. Bilhassa XIV. yüzyıldan itibaren mimarlık alanında bir çok yetişmiş ve tanınmış aile bireyleri mevcuttur. Fossati kardeşlerden Gaspare Fossati ilk eğitimini babasının müteahhitlik yapmış olduğu Venedik'te Johannis Lateranensis Venetiarum mektebinde tamamlamıştır. Milano Brera Akademisi'nde 1822-27 yılları arasında mimarlık eğitimini almıştır. Tahsilini bitirdikten sonra kısa bir süre Roma'da kalır. Bu süre zarfında Roma mimarisini inceleme fırsatı bulur. Fossati 1835 yılında Rus İmparatorluğu bünyesinde yer alan yapı ofisinde çalıştıktan hemen sonra Güzel Sanatlar

addolunmuştur. Ancak 1328 Teşkilatı'nda dairenin bu tarihi ismi Üsküdar'a verilerek Beyoğlu cihetine "Üçüncü Daire" namı verilmiştir."

³²⁷ 1274/ 1857 VI. Daire-i Belediye Nizamı; "1. Madd.; Nefs-i İstanbul ve Bilad-i Selase Boğaziçi'nin 2 sahili ile beraber 14 daire-i belediye taksim olunmuş tayin olunan hududu ile Beyoğlu ve Galata VI. Daire-i Belediye itibar olunmuştur."

Dustur: Tertib-i Sani ., I. Tertip, Cilt 2, s. 460-463, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/71>

³²⁸ Bilal Eryılmaz, **Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması**, Birleşik Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 65-66.

³²⁹ 6. Madde; Nizamat-ı umümiyye mücebince iş bu dairede istihdam olunacak mimar ve mühendis ve tabib daire meclisinde müşavir sıfatıyla bulunacaktır..." detay için bkz.; Altıncı Daire-i Belediye Nizamı, Düstur, I. Tertip, cilt II, 1.Kısım, s. 461, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/71>

³³⁰ Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-i Belediye,, cilt 3, s. 1313.

³³¹ Bu dairenin faaliyet kapsamına daha detaylı bakmak ve incelemek için bkz.; Mustafa Cezar, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, s. 349-351; Nur Akın, "VI. Daire'nin Galata ve Beyoğlu'ndaki İmar Faaliyetleri üzerine", **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, Hazırlayan; B. Mahir, İstanbul, 200, s. 39-47.; Abdullah İslamoğlu, "Osmanlı Devletinde Modern Belediye'nin Hukuksal Açından Kurumsallaşması, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2012.

³³² BOA., A.) MKT.NZD., Dosya No: 460, Gömlek No: 9, Tarih; H-21-05-1279.

Akademisi'ne ataması gerçekleşir. Gaspore yapmış olduğu başarılı yapıtlar neticesinde bir çok mimar arasından ön plana çıkarak Osmanlı Devleti payitahtında elçilik binası yapmak için seçilir. 1836 senesinde Rus Bakanlığı'ndan bir yazı ile İstanbul elçilik binası için, yılda 3000 Rus ruble maaş ile görevlendirilmiştir.³³³ Gaspore Fossati 1837 senesinde Osmanlı Devleti'nin payitahtına gelmiştir. 21 yıllık meslek hayatına (1837-1858) bir çok eser sığdırmıştır.³³⁴

Pera'ya inşa edilmiş olan bu elçilik binası Beyoğlu'nun mimari yapısına uygun olmakla birlikte dönemin Osmanlı- Rus siyasi ilişkilerine de yansımıştır. Şöyle ki 1839 senesinde inşaatına başlanılan elçilik binası 1849 senesine kadar sürmüştür. Elçilik binasında ismi geçen Fossati için bu yapı bir dönüm noktası olmuş ve bir çok arşiv kayıtlarına da bu durum yansımıştır. Bundan sonra da inşa edeceği gerek kamu binası olsun gerek sivil mimari yapılar olsun Fossati'den bahsederken Rusya Sefarethanesi Mimari olarak anılmıştır.³³⁵

Bir çok eserde ismi zikredilen Fossati kardeşler yaşanan Kırım Harbi ile birlikte yaşanan olumsuzlukların etkisi büyük çaptaki yapı inşaat faktörlerine de yansımıştır. İktisadi anlamda yaşanan darboğazlık inşaat sektöründe de etkili olmuştur. Bu minvalde bir çok çalışma askıya alınmış veya yavaşlatılmıştır. Böylelikle Fossati kardeşlerden Gaspore elli yaşında, Giuseppe ise kırk yaşında kendi ülkelerine İsviçre'ye dönmeye karar verirler.³³⁶ 1841 senesinde Beyoğlu'nda büro açarak bir ilke imza atmıştır. İlk kez eğitilmiş bir mimar büro sahibi olmuş ve payitahtta mimar olarak görevini ifa etmiştir.³³⁷

Fossati'nin yapmış olduğu bir diğer önemli çalışma ise, Ayasofya üzerinde yapmış olduğu tamir işlemleridir. Dönemin padişahı Abdülmecit o yıllarda büyük yapıların inşaat ihalelerini Balyan Ailesi tarafından gerçekleştirilmesine rağmen ne hikmetse Ayasofya Cami'nin tamirâtı için Fossati kardeşleri uygun görmüştür. Bu ihale 1847 yılında gerçekleşmiştir. Evvela yirmi altı bin kese harcama düşünülse de yapılan tahkikler sonucunda büyük çaplı bir tamirin yapılacağı 1847 yılında çıkarılan bir nizamname ile onaylanmıştır. Dönemin Şeyhülislam Efendisi Mekkizâde Mustafa Asım Efendi'nin³³⁸ mirası Ayasofya Cami'nin

³³³ Cengiz Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 92-101.

³³⁴ Nurcan Yazıcı, "Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı, s. 229.

³³⁵ BOA., İ.HR., Dosya No: 23, Gömlek No: 1091, Tarih; H-15-10-1259.; BOA., İ.HR., Dosya No: 33, Gömlek No: 1481, Tarih; H-08-01-1262.

³³⁶ Cengiz Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", s. 108-109.

³³⁷ Nurcan Yazıcı, "Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı, s. 230.

³³⁸ "I. Abdülhamid ve III. Selim devri şeyhülislâmlarından olan Mekki Mehmed Efendi'nin oğludur. İstanbul'da doğdu, tahsilini özel olarak tamamladıktan sonra 1785'te genç yaşta hâric derecesiyle ilmiye mesleğine girdi. 1797'de Galata kadısı, 1809'da İstanbul kadısı, 1812'de Rumeli kazaskeri ve 27 Ocak 1818'de şeyhülislâm oldu. Ancak padişaha yakınlığıyla tanınan Hâlet Efendi'nin isteklerine karşı, ileride çıkabilecek mahzurları hissederek çekingen davrandığı için 3 Eylül 1819'da

tamirâtı için tahsis edilmiştir. 800 işçinin istihdam edildiği bu tamirat işlemi için Fossati iç ve dış olmak üzere yenileme işlemini gerçekleştirmiştir.³³⁹

Fossati kardeşlerden Giuseppe Fossati'nin 1855 senesinde başlatmış olduğu inşaat olan Telgrafhane-i Amire binasını Fossati kardeşler birlikte sonlandırmışlardır. Bugün mevcut olmayan Gülhane parkı girişinde inşa edilen bina iki katlı inşa edilmiştir.³⁴⁰

Fossati Gaspare 1847 senesinde Osmanlı Devleti adın gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar neticesinde Beyoğlu civarından konu satın almak istemişse de bu arzusu gerçekleşmemiştir. Zira bu tarihlerde yabancıların taşınmaz edinmesi yasaktır.³⁴¹

2.5.5.(I)stefan Kalfa

Istefan veya Stefan Kalfa olarak adı birçok yapı imar faaliyetlerinde geçmektedir.³⁴² Dönemin sultanı, Abdülmecid zamanında da saray için hizmette bulunmuştur.³⁴³

1263 tarihli bir belgeye göre; “*neccar kalfalarından Hacı Istefan’a, Babıali’nin tamir ve inşasındaki hizmetine mükafaten verilen nişan beratı...*”³⁴⁴, Istefan Kalfa Babıali binasında görev almıştır. Tarihsel olarak bakıldığı zaman bu tarih Babıali yangını sonrasına tekabül etmektedir. Bundan yola çıkarak Istefan Kalfa Babıali binasının yapımını kagir olarak üstlenmiştir yorumunu yapabiliriz. Babıali’nin hemen hemen tamamının üçüncü kez yandığı tarih 20 Ocak 1839 yılıdır. Çıkan yangın kısa bir süre içinde rüzgarın da etkisi ile etki alanını genişletmiş ve büyüyerek tüm alanı kaplamıştır. Devletin en mühim basın organı olan Takvim-i Vekayi’de yangının ertesi günü yayınlanan gazetesinde yangının çıkış sebebi ile ilgili teferruatlı bir bilgiye haiz olunmadığı hatta “kazaen” ifadesi kullanılmıştır. Ancak

azledildi. 25 Eylül 1823’te ikinci defa şeyhülislâmlığa getirildi. Fakat Yeniçeri Ocağı’nı kaldırmaya karar veren II. Mahmud, meşihat makamında daha sert ve kararlı birinin bulunmasını istediğinden, aslında takdir ettiği ancak ocağa yakınlığını bildiği Mustafa Âsım Efendi’yi görevinden azletmek zorunda kaldı (26 Kasım 1825). Âsım Efendi, sekiz yıllık bir aradan sonra 8 Şubat 1833’te üçüncü defa şeyhülislâm oldu. Sultan Abdülmecid tahta çıktığında onu görevinde bıraktı ve bu üçüncü şeyhülislâmlığı 19 Kasım 1846 tarihinde vefatına kadar devam etti. Ölüncü Fatih’te babasının yanına defnedildi. Ölümünden sonra yerine Ârif Hikmet Beyefendi’nin tayini münasebetiyle Sultan Abdülmecid tarafından çıkarılan fermanla onun ahlâk ve iffet sahibi şahsiyetinden takdirle bahsedilmiştir. Çok tutumlu olan Âsım Efendi geride büyük bir servet bırakmış, evlâdı olmadığından vasiyeti üzerine bu servet Ayasofya Camii’nin tamarine harcanmıştır. II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid zamanlarındaki şeyhülislâmlığı toplam 17 yıl 6 ay kadardır.” Detaylı bilgi için bkz. ; Mehmet İpşirli, “ Âsım Efendi, Mekkezâde”, DİA, Cilt 3, İstanbul, 1991, s. 478.

³³⁹ Semavi Eyice, “Fossati, Gaspare Trajone”, DİA, Cilt 13, İstanbul, 1993, s.171.

³⁴⁰ Semavi Eyice, “Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul”, Arredamento Dekorasyon, Sayı 43, 1992, s.130.

³⁴¹ BOA., İ.HAR., Dosya No: 43, Gömlek No: 2011, Tarih: 23 Za 1263, aktaran: Nurcan Yazıcı, “Osmanlılarda Mimarlık Kurumu’nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, s.217.

³⁴² Kevork Pamukciyan, **Biyografileriyle Ermeniler/ Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-IV**, s.350

³⁴³ Savvas Tsilenis, “İstanbul’un Rum Mimarları ve Eserleri”, Mimar İst Dergisi, Sayı 17, İstanbul, 2005, s. 22.

³⁴⁴ BOA., C..MF., Dosya No: 158, Gömlek No: 7852, Tarih: H-29-08-1263.

neşredilen bu gazetede babıali eskisine kıyas ile daha büyük inşa edileceği ve son teknolojik teçhizatlar ile ivedili olarak görkemli bir bina inşa edileceği yazılmıştır.³⁴⁵

Dönemin padişahı Sultan Abdülmecid'in üzerinde durduğu “ kâgir inşaat” hususu devlet erkanının yapı inşaat işlerinde etkili olan kurumunu harekete geçirmiştir. Yapılacak olan kâgir bina sadece yangından korunmak için değil aynı zamanda yaşanacak olası deprem, sel ve fırtına gibi başka doğal afetlerden de korunabilecek nitelikte olması hasebiyle padişahın dikkatini çekmekteydi. Bu anlamda yeniden yapılacak olan Bâbiâlî binasının inşaat yapı giderleri ve planının oluşturulması için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de ele alınmıştır. Dönemin Ebniye-i Hassa müdürü Abdülhalim Efendi'dir. Yapılan bu toplantıya evvela Ebniye-i Hassa müdürü ile birlikte bir çok mimar ve kalfa da katılmıştır. Abdülhalim Efendi'nin hazırlamış olduğu yarı kâgir yapı inşaat planında toplam masraf 4.889.000 kuruşu tekabül etmekteydi. Bu da 9.778 kese akçe demektir. Mecliste bulunan tüm üyeler hazırlanan bu planı onaylamıştır. Yalnızca İstefan kalfa bu planı onaylamayarak alternatif bir plan hazırladığını üstelik bu planın mevcut planın maliyetinden oldukça düşük olduğunu beyan etmiştir. Stefan Kalfa ince işçilik detaylarını da göz önünde bulundurarak yapılacak olan binanın maliyetini 8.390 kese akçe ile gerçekleştireceğini söylemiştir. Böylelikle İstefan kalfa Bâbiâlî binasının yapımını üstlenmiştir.³⁴⁶

İstefan Kalfa bir çok ibadethanenin de mimarıdır. Örneğin, Heybeliada Ruhban Okulu³⁴⁷ ve Heybeliad Aya Nikola Kilise'sinin mimari kendisidir.³⁴⁸ İstefan Kalfa'nın belirttiğimiz üzere Ortaköy Cami ve Hırka-i Saadet bina yapımında ihmalkarlık göstermesi üzerine çeşitli şikayetler oluşmuştur. Örneğin 1269 senesinde İstefan Kalfa hakkında çıkan haberler doğrultusunda Mecidiye Kışlası inşaatı kalfası olan İstefan Kalfa'nın değiştirilmeyip inşaatın kendisine tamamlatılmasına lakin aldığı paraları telef etmeden inşaatı harcayıp harcamadığını bu hususta muhakkak tüm hesapların kontrol edileceğine dair bir tezkire mevcuttur.³⁴⁹ Hicri 1266 senesine ait bir belge de de Mecidiye Kışlası'nın İstefan Kalfa tarafından yapıldığını aktaran bilgi mevcuttur.³⁵⁰ Dolmabahçe'de İstefan Kalfa tarafından yapılan Mecidiye Kışlası evvela Mekteb-i Tıbbiye olarak inşa edilmiş ancak daha sonra kışlaya çevrilmiştir. Dolayısı ile oluşturulan masrafın üzerine çıkmıştır. Bu yüzden tekrar masraf keşfi düzenlenmiştir ve

³⁴⁵ Ahmet Lütfi Efendi, Tarih-i Lütüf, I, V, VII, Dersaadet 1290; X, XII, XV, (Münir Aktepe neşri), Ankara, 1988, 1993. Aktaran; Kemalettin Kuzucu, Babıali Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri(1808-1911) , Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum, 2000, s. 43.

³⁴⁶ Kemalettin Kuzucu, Babıali Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri(1808-1911), s.50-51.

³⁴⁷ Pars Tuğlacı, Tarih Boyunca İstanbul Adaları, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.31.

³⁴⁸ Savvas Tsilenis, “İstanbul'un Rum Mimarları ve Eserleri”, s.22.

³⁴⁹ BOA., HH.İ., Dosya No: 9, Gömlek No: 35, Tarih: H-14-10-1269.

³⁵⁰ BOA., İ.MVL., Dosya No: 157, Gömlek No: 4519, Tarih: H-06-02-1266.

bu anlamda bir kontrat tanzim edilmiştir.³⁵¹ XIX. yüzyılda inşa edilen bugün hala ayakta olan Beykoz Mecidiye Kasrı'nın da müteahhidi İstefan Kalfa'dır. Bunu doğrulayan bir ipucu ise; *“taşçı Apostol'un inşaat kalfası Hacı İstefan'daki alacağının tahsili..”*³⁵² hakkındaki belgedir. Bu belgeye göre de İstefan Kalfa tarafından inşaat işinin yürütüldüğü aşıkardır. İstefan Kalfa yalnızca Mecidiye Kasrı değil, bir çok ibadethanenin tamirat kısmında da aktif rol üstlenmiştir. Örneğin; Ahiçelebi Cami'nin tamiratını da İstefan gerçekleştirmiştir.³⁵³ Bu cami literatürde Kanlıfırın Mescidi veya Yemişçiler Cami olarak da yer almaktadır.

İstefan Kalfa Seyyid Abdülhalim Efendi'nin Ebniye-i Müdürlüğü döneminde Ebniye Meclisi'nde bulunan on iki mimardan biri olan ve Rum milletinden olduğu söylenen kişidir.³⁵⁴

2.5.6. Mimar William James Smith

Osmanlı Devleti'nin her anlamda yaşadığı yeniliklerin çağı olan Tanzimat Dönemi'nin mimarlarından. Mimar William James Smith'in doğum yılı, eğitim gibi kişisel bilgilerin muğlaklığı hala devam etmektedir. Ancak Mimar William James Smith hakkında en önemli sayılacak olan bilgi olan İngiliz Çevre Bakanlığı mimarlarından olduğu ve bir başka mimar olan Charles Barry tarafından tasarlanarak oluşturulan İngiliz Elçilik Binası'nın yapımı amacıyla 1841 senesinde görevlendirilerek İstanbul'a gönderilmesidir. Smith'e ait bilinen tasarlanmış ve planlanmış bir eser yoktur. İstanbul'da ikamet ettiği süre zarfında Sultan Abdülmecit tarafından “maaşlı” olarak çalıştırılmıştır. 1841- 1853 yılları arasında Osmanlı topraklarında hizmette bulunmuştur.³⁵⁵

İstanbul'da yer alan İngiliz Elçiliği binasında görev aldığını ve bu hususta kendisine bir nişan verildiği arşiv kayıtlarında yer almaktadır.³⁵⁶ Aslında elçilik binası daha önceden inşa edilmiştir. Ancak İstanbul'da yaşanan 1831 senesindeki Pera yangını neticesinde hasar gören İngiliz Elçilik Sarayı tekrardan Smith tarafından inşa edilmiştir.³⁵⁷ Bugün İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi olarak kullanılan Mecidiye Kışlası'nda görev almıştır. Hicri

³⁵¹ BOA., A) AMD., Dosya No: 94, Gömlek No: 44, Tarih; H-29-12-1277.

³⁵² BOA., A.) MKT.NZD., Dosya No: 165, Gömlek No: 68, Tarih: H-24-01-1272.

³⁵³ BOA., İ.MVL., Dosya No: 266, Gömlek No: 10125, Tarih: H-26-05-1269.

³⁵⁴ BOA., İ.M.M., Dosya No: 175, Tarih; 11 Mayıs 1848, aktaran; Nurcan Yazıcı, “Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı, s. 174.

³⁵⁵ Ayşe Nasır, “Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar”, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1991, s.326.

³⁵⁶ “İngililere Sefarethanesi Mimarı Smith'in nişanının tebdili.” hakkında arşivde yer alan tezkire için bkz.; BOA., İ.HR., Dosya No: 35, Gömlek No: 1605, tarih: H-14-05-1262

³⁵⁷ J. Mordaunt Crook and M.H. Port, The History of the King's Works, Volume VI.1782-1851, London, 1973, s. 636.

1269 tarihinde Mecidiye Kışlası'nda mimarlık yapan İngiltereli Smith'in Londra'ya gittiğinden dolayı maaşının kesilmesine dair belge yer almaktadır.³⁵⁸

Aynı şekilde Gümüşsuyu Asker Hastanesi'nde, Selimiye Kışlası'nda, şu anda kalıntısı dahi olmayan Kuledibin'nde eskiden var olan İngiliz Gemiciler Hastanesi'nde, bugün Beyoğlu Hastanesi olarak kullanılan eski ismi Konsolosluk Hapishanesi ve Konsolosluk Gemicilik Bürosu olan yerin, Sultan Abdülmecit için inşa edilen Tophane Kasrı ve bir çok özel konut projelerini üstlenen Smith, Türklerin hesabına çalışması hasebiyle şikayetlere sebebiyet vermiş böylelikle İngiliz elçiliği tarafından geri gönderilmiştir.³⁵⁹

2.5.7. Mimar Charles Garnier

Mimar Charles'in İstanbul'da gerçekleştirmiş olduğu yapı inşaat faaliyetlerini iki farklı döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, S. Eldem'in 1860 ile 1865 dönemini kapsayan beş yıllık süreçtir. Bu yıllarda bir çok yalının inşa edilmesine katkıda bulunmuştur. Bunlardan Üsküdar Fethipaşa Korusu içinde bulunan Hüseyin Avni Paşa yalısı ve Bebek'te Yusuf Kamil Paşa yalısı Garnier tarafından imar edilmiştir. Aslında bu yıllar için Boğaz'ın her iki yanını süsleyen Boğaz yalılarında ki değişim sürecinin başladığı dönemdir.³⁶⁰

2.5.8. Mimar Giovanni Battista Barborini

Aslında İtalyan asıllı olan Battista Barborini Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde Osmanlı payitahtında yapı imar faaliyetleri kapsamında aktif rol üstlenmiştir. XIX. yüzyıl ile değişim gösteren İstanbul'un silüetinde Mimar Barborini'de etkili olmuştur.³⁶¹

Mimar Giovanni Battista Barborini Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılının ikinci yarısında daha aktiftir. Bu dönemlerde kilise, tiyatro binası, İstanbul Çemberlitaş'ta çevre düzenlemesinde, VI. Daire-i Belediye binasında ve hatta 1869 senesinde Mahmut Paşa'nın başkanlık görevini ifa ettiği Kadastro Komisyonu'nda da görev almıştır.³⁶² Fossati'den sonra bilinen ilk büro sahibi yabancı mimarlardandır. Şark Ticaret Yıllığı kaydında göre 1868- 1887 seneleri arasında büro sahibiydi³⁶³

³⁵⁸ BOA., HR., MKT., Dosya No: 60, Gömlek No: 75, Tarih; H-16-09-1269.

³⁵⁹ Ayşe Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar", s. 327.

³⁶⁰ Cengiz Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", s. 192- 193.

³⁶¹ Nurcan Yazıcı, "Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı, s.241.

³⁶² Ayşe Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar", s.332-333.

³⁶³ Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'un Unutulmuş Mimarları 4", İstanbul, Sayı 34, 2000, s. 74

Mimar Barborini Kalfa Bâbîâli’de bulunan bir çok binanın tamiri için keşif defterleri düzenlemiştir.³⁶⁴ Bu belge bizlere Hocapaşa yangını³⁶⁵ sonrasında Bâbîâli civarında oluşan hasar ile birlikte yeniden kâgir bina inşa edilmesi zorunluluğunu hatırlatmaktadır. Bu yangında ziyan olan evler ivedili şekilde ancak bu kez kâgir olacak şekilde imar edilmeye başlanmıştır. Bu belgeye göre Barborini hakkında sadece kamusal yapılarda görev almadığını aynı zamanda sivil yapılarda da görev aldığını göstermektedir. Büro sahibi olması da kendisinin bilhassa Beyoğlu ve Pera bölgesinde levantenlere konut inşa etme ihtimalini akıllara getirmektedir. Barborini Hocapaşa yangınından 4 gün sonra meydana gelen Gedikpaşa yangınında zayi olan bölgelerde ki taşınmazların ihyası içinde Nafia ve Ticaret Nezareti tarafından vazifelendirilmiştir.³⁶⁶ Bu anlamda Barborini’nin sivil mimaride etkin bir isim olduğu, zengin gayrimüslim tebaaya mimarlık ve mütaahhitlik hizmeti sunmuş olması kaçınılmaz bir gerçektir.

2.5.9.(Mimar) Dimitri Kalfa

(I)stefan Kalfa’nın kardeşidir. Bir çok yapının tamir ve inşasında görev almıştır.³⁶⁷ Dimitri Kalfa sadece dönemin kamu binalarının yanı sıra sivil konut mimarisinde de görev almıştır. Örneğin Adana valisi olan Ziya Paşa bir konak yaptırtmıştır. Arşivde yer alan belgede ;”*Sabık Adana Valisi Ziya Paşa’nın inşaa ettirildiği konaktan dolayı Dimitri Kalfa’ya olan borcun tesviyesi..*”³⁶⁸ hakkında tezkire yer almaktadır. Yine Konya Valisi Mustafa Hakkı’ya konak inşa etmiş olmalı ki; “ *Dülger kalfalarından Mimaroğlu Dimitri Kalfa’nın sabık Konya Valisi Mustafa Hakkı’daki konak inşasından dolayı olan alacağının tahsili..*” hakkında Hicri 1266 tarihli bir belge vardır.³⁶⁹

Dimitri Kalfa gümrük binalarının imar ve ihyasında da görev almıştır. Dimitri Kalfa’nın inşasını üstlendiği gümrük binası için daha önce yapılan mevcut temellerin kontrolünü yapacağına dair ve bu kontrol ile birlikte harcanan masraf tutarının mukayesesini yapacağına bu hususta bir tutanak hazırlayacağına dair bir belge arşiv kayıtlarında mevcuttur.³⁷⁰

Hocapaşa yangınında zarar gören Yeşil Mekteb’in tamiratında da yine Dimitri Kalfa görev almıştır.³⁷¹ Dimitri Kalfa görev aldığı bir çok inşaatta aslında bir müteahhit olarak görev almıştır. 1328 tarihli bir belgede, Üsküdar’da Kadıahmed Mahallesi’nde Harmanyeri üzerine

³⁶⁴ BOA., A.) MKT. MHM., Dosya No: 434, Gömlek No: 68, Tarih: H-27-10-1285.

³⁶⁵ BOA., İ.DH., Dosya No: 540, Gömlek No: 37561, Tarih: H-21-04-1282.

³⁶⁶ Zeynep Çelik, “The Contribution to the Remaking of Istanbul”, Environmental Design, VIII. Year Roma,1990, s. 132.

³⁶⁷ Savvas Tsilenis, “İstanbul’un Rum Mimarları ve Eserleri”, s.20.

³⁶⁸ BOA., A) MKT.NZD., Dosya No: 370, Gömlek No: 74, Tarih: H-03-04-1278.

³⁶⁹ BOA., HR.MKT., Dosya No: 29, Gömlek No: 81, Tarih: H-03-04-1266.

³⁷⁰ BOA., A) MKT.NZD., Dosya No: 127, Gömlek No: 6, Tarih: H-19-04-1271.

³⁷¹ BOA., MF.MKT., Dosya No: 15, Gömlek No: 66, Tarih: H-18-10-1290.

bina edilen ibtidaiye mektebinin inşaatını üstlenen ve mukavale şartlarında riayet etmedikleri anlaşıldığından Mehmed Rıza ve ortağı Dimitri ve Yorgi Kalfa'ların inşaatı biran evvel bitirmeleri için uyarılmışlardır. Bu belgeye göre de “inşaatını üstlenen” ifadesi Dimitri Kalfa'nın yüklenici bir müteahhit gibi görev aldığı gözükmemektedir.³⁷² Gümüşsuyu Hastanesi ve Beyoğlu'nda bulunan kışlânın tamiri ve tadilatı için de keşif sonucunda Dimitri Kalfa tarafından onarımı gerçekleştirilmiştir.³⁷³ Bu minvalde Dimitri Kalfa tarafından yapılan onarımda gerçekleşen ödeme hususunda ki yazışmada “müteahhit” ifadesi Dimitri Kalfa için kullanılmıştır.³⁷⁴

2.5.10. (Mimar) Yani Kalfa

Osmanlı Devleti yapı inşaat keşif defterleri içerisinde adı geçen bir diğer isim de Yani Kalfa'dır. Aksaray'da bulunan bugün de hala daha ihtişamını koruyan Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin, 1869 senesinde ve daha önce de yapılan tadilat işlemlerinde ki keşiflerde Yani Kalfa adı geçmektedir.³⁷⁵

1850 tarihli bir belgede yer alan; neccar kalfalarından Delon'un ölümü üzerine boş kalan kadroya Ebniye Meclisi azalarından olan Yani Kalfa'ya verildiği bilgisi Yani Kalfa'nın o tarihlerde Ebniye Meclisi'nde aktif olduğunu göstermektedir. Yine 1847 tarihinde Ayasofya Camii için yapılan tadilat ve tamirat yazışmalarında görev alabilecek isimler düşünülmüş ve bu isimler içerisinde Yani Kalfa'nın da ismi geçmiştir.³⁷⁶

2.5.11. (Mimar) Vasil Kalfa

Yapı inşaat ve imar hizmetleri belgeleri içinde Vasil Kalfa'nın da adı zikredilmektedir. Vasil Kalfa'yı diğer kalfalardan ayıran bir özelliği vardır. 1298 tarihli belgede; “*Ereğli Kömür Madeni'nden kışın kömür çıkarmak zor olduğu için Kozlu'ya Kalfa Vasil Efendi refakatinde bir mendirek* inşası için keşif yapılması*”³⁷⁷ hususunu bildirmektedir. Bu belgeye göre liman şehirlerinde de müteahhitlik faaliyetlerini yürütmektedir. Vasi Kalfa'nın müteahhit gibi görevini ifa ettiğini gösterir daha geç dönemli bir diğer belgede “*Darülfünun İnşaat Müteahhidi Vasi Kalfa*” olarak bahsedilmesidir.³⁷⁸ Vasi Kalfa'nın yapı inşaat sektörü

³⁷² BOA., MF.İBT., Dosya No: 271, Gömlek No: 92, Tarih: H-06-05-1328.

³⁷³ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, 1993, s. 690.

³⁷⁴ Nurcan Yazıcı, “Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, s.181.

³⁷⁵ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, 1993, s. 724.

³⁷⁶ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Barış, **Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 491.

* Mendirek; “kısmen su altında inşa edilmiş yapılara verilen addır. Mendirekler limandan bağımsız olarak denizde inşa edilebilecekleri gibi, limanın bir parçası ya da uzantısı olarak da inşa edilebilirler.”

³⁷⁷ BOA., Y.PRK.BŞK., Dosya No: 4, Gömlek No: 54, Tarih: H-09-03-1298.

³⁷⁸ BOA., MF.MKT., Dosya No: 1223, Gömlek No: 100, Tarih: H-24-05-1335.

içinde faaliyet gösterdiği bir diğer yapı ise; Bahriye Mektebi ile Tersane-i Amire Hastanesi'dir.³⁷⁹

2.6. Diğer Girişimci Kalfa, Müteahhit ve Mimarlar

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte bir çok alanda yapılan değişimler ve dönüşümler devletin tüm yapı, imar ve inşaat alanında etkisini göstermiştir. Tanzimat Dönemi'nde daha çok gayrimüslim mimarları ve levantenleri görmekteyiz. Şüphesiz ki bunun en önemli faktörü, onlara tanınan bir takım imtiyazlar ile birlikte bilhassa bu sektöre daha sıcak bakmaları kendilerini bu alana sürüklemiştir.

XIX. yüzyılda sahada aktif rol alan mimarları günümüz şartlarına ve günümüz “mimar” mesleğinde tanımlanan kalıba sıkıştırmak yanlış olur. Zira arşiv belgelerinde de sıkça rastladığımız durum olan kalfaların münakasa yöntemi ile işi yüklenmesi aynı zamanda kalfa olarak anılmaları ve aynı evrak içinde mimar olarak tanımlanmaları onlara daha geniş bir perspektiften bakmaya yeterlidir.

Osmanlı Devleti'nde müteahhitlik işi ile ilk kez hemhal olan bireyler kalfalar olmuştur. Kalfa olarak nitelendirilen kişiler aslında yapı ve imar inşaat işlemleri için hemen hemen tüm üretim faktörlerini bir arada bulundurarak yapıyı inşa etmek için görevlidir denilebilir. Kalfaların münakasa sistemi ile yüklendikleri misyon onlara “girişimci” vizyonu yüklemektedir. Bir çeşit iş kurma ve nihayetinde o işi yürütebilme kabiliyetine sahip olması açısından Osmanlı Devleti'nde bir çok belgede de “kalfa” olarak adlandırılan meslek grubu bireylerinin gerçekleştirmiş oldukları iş kapsamında, girişimci müteahhit kalfa olarak tanımlayabiliriz.

Osmanlı Devleti'nde yenileşme dönemi olarak belirtilen dönemine modernleşme dönemi de denilebilir. Hatta modernleşme dönemini mikro parçalara da ayırmak mümkündür. Nizam-ı Cedid (1790 ve 1807 yılları), II. Mahmud (1808-1839), Tanzimat (1839-1876) ve II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909 yılları, Osmanlı Devleti adına bir çok yeniliğin yapıldığı dönemlerdir. XIX. yüzyıl sinai kapitalizmin başlangıcını oluşturur. Modern kapitalizm karşısında kendi enerjisini kaybetmeye başladığı ve zamanla kapital sistemin etkisine girdiği dönemdir.³⁸⁰ Yenileşme döneminin temelleri; Lale devri (1718-1730) ile atılmıştır. Mevcut yeniliklerle birlikte halkın tüketim ve ihtiyaçlarında ve tercihlerinde de değişim yaşanmıştır.

³⁷⁹ Nurcan Yazıcı, “Osmanlılarda Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, s.183.

³⁸⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, 13.Baskı, 2015, s.64.

Ülkelerin gelişimi ve büyümesi mevcut kaynakların yanı sıra milli gelir, istihdam, gelir ve paralel olarak adalet ile şekillenmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde dahi yapı inşaat sektörü bir ülkenin ekonomisi ile sıkı ilişki içindedir. Geç Osmanlı Devleti'nde yapı inşaat ve taahhüt sisteminde öncelikle gayrimüslimlerin etkin rol almaları ve bir yandan da kullanılan yapı malzemelerinin belli bir kısmının dışardan temin edilmesi, hazinenin yapılacak olan inşaatların maliyetini üstlenecek bütçeye sahip olmaması ve bundan mütevellit yabancı bankerlerden veyahut yabancı ülkelere borç alınması ve bu borca faiz işletilmesi gibi bir çok sebep, ülke ekonomisine zarar vermektedir.³⁸¹

Kalfaların kendilerini ispatladığı dönem daha çok XVIII. yüzyılın son çeyreğine rastlar. Sultan saraylarının inşa edilmesiyle başlayan debdebeli süreç XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Belli bir dönem Hassa Mimarlar Ocağı faal olarak görevini ifa etse de, bilhassa Nizam-ı Cedid'in padişahları bazı kalfalarla bir çok yapıyı inşa etmek istemiştir. Mesela, Sultan II. Mahmud'un ismi Kirkok Balyan ile, Sultan Abdülaziz'in ismi Serkis Balyan ile, III. Mustafa'nın ismi Simon Kalfa ile çok sık anılmıştır. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır ki, bu kalfalar ile ismi geçen padişahlar saltanatları süresince yalnızca bu isimlerle çalışmamıştır, lâkin Gayrimüslim kalfaları dönemin padişahları ile birlikte düşünmek, dönemi daha rahat sınıflandırmak için uygun görülebilir.³⁸² Ayrıca gayrimüslim bir kalfanın devlet nezdinde yapı inşa edebilmesi için sultanın etrafında bulunan saraylı kişiler tarafından tavsiye edilen isim olması gerekmektedir. Modern ifade ile “referanslı” kalfalar padişah ile görüşüp istişare ettikten sona faaliyetler içinde yer alabilmekteydi.³⁸³

Tanzimat ile başlayan ve Tanzimat'tan sonraki dönemde yoğunluk kazanan yapı inşaat sektöründe bilhassa Payitaht İstanbul'da Rum ve Ermeni ailelerinin mimarlık ve kalfalık meslek grubunda fazla etkin olduğu bilinmektedir. Araştırmalar şöyle bir tabloyu da gözler önüne sermektedir; Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş etkinliğinin azaldığı ve sona sürüklendiği dönemlere paralel olarak Osmanlı mimarisinde de bozulma başlamıştır. Kalfaların diplomasız olup olmaması gündeme gelmiştir. Eğitimli olup olmadıklarının sorgulanmasının altında yatan sebep yaşanan doğal afetlerde zayıflığın fazla olmasıdır. Şöyle ki; günümüzde yaşanan afetlerin sonucunda müteahhitlerin işlerini plana ve projeye uygun yapmamalarına bağlanması ve hatta malzemenin eksik kullanılmasına bağlanması gibi, Osmanlı Dönemi'nde de deprem ve yangın gibi doğal afetler sonucu ortaya çıkan zararın

³⁸¹ Oya Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s. 208.

³⁸² Oya Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s. 208.

³⁸³ Kevork Pamukciyan, **Biyografileriyle Ermeniler/ Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-IV**, s. 142.

faturası kalfalara kesilmekteydi. Bu durum özellikle doğal afetler sonucu gerçekleşmekte olup daha sona onların diplomalı ve eğitimli olup olmadıkları hususunu gündeme getirmekteydi.

Osmanlı Dönemi mimarisinde yaşanan yozlaşmayı yapı inşaat sektöründe yer alan gayrimüslim kalfalara bağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılda genel olarak tablosuna bakıldığı zaman yalnızca mimarlık alanında oluşan aksaklığı değil, siyasi, iktisadi ve sosyal alanların nüfuz ettiği bir çok alanda aynı durumun yaşandığı gerçeğini unutmamak gerekir. 1866 senesinde Hamiyet Gazetesi'nde yayınlanan habere göre de yapı sektöründe yaşanan olumsuz durumun müsebbibinin tamamıyla eğitimsizliğe bağlanmasıdır.

“ ...Bizde ise yukarıda açıklandığı üzere mimarlık bilimi her halde yok olmuştur ki; geçmişteki büyük mimarlarımızın bırakmış oldukları eserlerin birisinin tamirine ihtiyaç duyulsa ve güya kalfa dediğimiz kimselerin eline verilse, bu cahiller elinde büsbütün harap edileceği meydandadır..Bilahere Müslümanlarda olduğu gibi Hristiyanlarda dahi mimarlık sanatı Tophane Camii Şerifini bina eden Garabet Kalfa'dan sonra yok olup gittiği cihetle halen mevcut olan kalfalar arasında mimarlık namına söz sahibi olabilecek kimse bulunmuyor. ”³⁸⁴

Osmanlı Devleti'nde mimarlık kurumu çeşitli evreler geçirmiştir. Hassa Mimarlar Ocağı ilga edildikten sonra dülger ustaları ve neccar ustaları müteahhitlik yapmıştır. Burada asıl mühim olan mesele şudur; ehl-i hiref sistemi içinde usta çırak ve kalfa üçlüsü içinde ön plana çıkan ve müteahhit olarak görevini ifa eden kişi usta değil de kalfadır. Hiyerarşik olarak kontrol edildiği zaman bu üç görev tanımı içinde aslında ustanın daha üst seviyede olduğu aşıkardır. Bunun temel müsebbibi diğer esnaf teşkilatlanmasında usta, kalfadan önce gelmesine rağmen inşaat esnafında kalfa, ustanın üzerindedir. Yani kalfa, ustadan daha mühim mertebeyi ifade eder. Zamanla kalfa ifadesi ve kalfa görev tanımı değişse de genel olarak son dönem Osmanlı inşaat sektöründe çoğu belgede müteahhit ve yüklenici veya ihale alan olarak tanımlanmıştır. Örneğin bir duvarcı veya taşçı kalfa unvanı aldığı vakit mesleğinde gelebileceği en üst seviyeye gelmiş kabul ediliyordu. ³⁸⁵ Bir diğer husus ise ki bunu daha çok Balyan Ailesi tablosunda görebilmemiz mümkündür; kullanılan unvanların sınırlarının çizilmemiş olması ve ayrıştırılmamış olmasıdır. Bir çok belgede mimar veya kalfa ifadesi bir arada kullanılmıştır. Söz misali; “*kalfa Kirkor*”, “*ihale ile masrafları alan Garabed*” veya “*mimar Garabed*” ifadelerine sıkça rastlanılmaktadır.

³⁸⁴ Cemal Bora, “Güzel Sanatlarımız, Mimarlık Hamiyet Gazetesi 15 Eylül 1886 Sayı 11”, Mimarlık Dergisi, 1981, s. 4-5.

³⁸⁵ Oya Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s.212-213.

Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus da şudur; mimarlık unvanı her zaman inşaat esnafı içinden yetişen bireye verilmemektedir. Örneğin; Mehmed Ağa Sultan Ahmed Camii mimarı saray müzisyeni olmak üzere eğitilmiş akabinde mobilya ustalığına geçmiş nihayetinde en sonunda Suriye’de komutan olarak vazifelendirilmiştir.³⁸⁶ Hülasa mimar olmak için illa mimarlık eğitimi alıp fenni mimariye mensup olma zorunluluğu yoktur.

XIX. yüzyıl Osmanlı yapı inşaat sektöründe faal olan gayrimüslim mimarlar bazı zamanlar aynı anda birden fazla işi yürütebilmekteydi. Bunu gerçekleştirirken inşaatı, yapı kalfasına emanet ederek gerçekleştirebilmekteydiler. Ancak bunun için en mühim kıstas inşaat kalfasının işi yapabileceğine dair Ebniye Müdürü tarafından “*çalışma ruhsatı*” alabilmesidir. Zira bu belgeyi alamayan inşaat işlerinde yapı kalfası olarak çalışmamaktadır. Osmanlı yapı inşaat sektöründe gayrimüslim mimar kalfaların etkinlik alanı fazladır. Bir çoğunun ismi yapmış oldukları yapılar ile birlikte zikredilirken bir çoğu da sadece bahsi geçen yapının belgelerinde yer almaktadır. Buna verilebilecek en güzel örnek Selimiye Kışlası olabilir. Selimiye Kışlası yapı inşaat faaliyet kapsamında ismi geçen Kirkor Balyan’ın yanı sıra, Yağcıoğlu (Bağcıoğlu) Nikoli, Madgi Kalfa ve Sinderodorf’tan oluşan bir ekip tarafından imarı gerçekleştirilmesine rağmen yalnızca Kirkor Kalfa’nın adı anılmıştır.³⁸⁷

Bugün Sefa Hamamı olarak bilinen Kiryakidis Hamamı, 1857 senesinde Abdülmecid’in saray kalfalarından olan Hacı Kosti tarafından imar edilmiştir. Hacı Kosti inşaat için gerekli olan tüm masrafları kendisi karşılayarak, Maltezaki ve Panayotis Kalfa ile plan ve projesinin çizildiği bilinmektedir.³⁸⁸ Kosti Kalfa Ebniye kalfalarındandır.³⁸⁹ 1323 tarihli bir belge de yine Kosti Kalfa Çırağan Sarayı’nın mabeyn, yatak, ve valide dairelerinin bulunduğu binalar ile rıhtımının noksan kalan tamiratını tamamlamıştır.³⁹⁰ Kosti Kalfa’nın Kumkapı’daki Nizamiye Karakolhanesi’nin tamiri için keşif gerçekleştirdiğine dair de belge yine arşiv kayıtlarında mevcuttur.³⁹¹ Ancak yapı ile bütünleşmeyip tıpkı diğer kalfalar gibi ismi sadece belgelerde yer almıştır.

Kalfa olarak nitelendirilen isimlerin bir çoğu günümüzde ki müteahhit gibi çalışmaktadır. İsmi daha çok Üsküdar semtinde ki bazı binaların yapımında duyduğumuz Melkon Kalfa’da bunlardan biridir. Üsküdar semtinde imar edilecek olan dergahın teklif edilen keşif bedelini

³⁸⁶ Tahsin Öz.,” Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariyye”, Arkitekt Yayınları, İstanbul, 1944, s.4.

³⁸⁷ Mustafa Cezar,” Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar”, s.78.

³⁸⁸ Orhan Türker, **Osmanlı İstanbulundan Bir Köşe Tatavla**, İstanbul, 1998, s.27,55,39.

³⁸⁹ BOA., BEO., Dosya No: 963, Gömlek No: 72164, Tarih: H-07-01-1315.

³⁹⁰ BOA., HH.İ., Dosya No: 180, Gömlek No: 55, Tarih: H-16-12-1323.

³⁹¹ BOA., ZB., Dosya No: 377, Gömlek No: 27, Tarih: R-12-03-1325.

pazarlık yaparak düşürdüğü ve böylelikle ihalesine talip olduğunu içeren belge mevcuttur.³⁹² Yine aynı semtte Üsküdar Ayazma'da hazine kethüdasına³⁹³ ait yalının tamiri için Kalfa Melkon'un masrafların bedelini tamamen aldığı ve işi kısa bir sürede bitireceğine dair belge yer almaktadır.³⁹⁴

Bir çok yapı üzerinde çalışması olan Avram Kalfa'da Üsküdar semtinde bulunan yapılarla ismi anılmayan sadece belgelerde ismi geçen kalfalardandır. Daha çok eğitim yapıları üzerinde durmuştur. Avram Kalfa'da diğer bir çok kalfa gibi ihalelere katılarak inşaat üretimini gerçekleştirmiştir. Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi'nin altında bulunan üç dükkan hazine tarafından satın alınarak mektebin büyütülmesi talep edilmiştir. Bunun için de Avram Kalfa inşaat ihalesini almıştır.³⁹⁵ Bu Rüşdiye Mektebi'nin müteahhidi olan Avram Kalfa'ya, bedelin taksite bağlanarak ödenmesi şartıyla ihale edilmiştir. Bu ödeme Muallim-i Evvel Mürşid Efendi'ye verilecek olup Avram Kalfa'ya peyderpey ödemesi yapılacaktır. Bunun için de Sadaret'çe gereğinin yerine getirilmesi için yazılan tezkireyi gösteren 1293 tarihli belgede yer almaktadır.³⁹⁶ Avram Kalfa'nın Üsküdar'da yaptığı mektebin, keşf-i sanisi üzerinden münakasa bedeli tespit edilmiştir.³⁹⁷ Ancak mektep tamiratında bulunan Avram Kalfa'nın izinsiz ve yetkililere haber vermeden ilaveler yaptığı mektebin keşf-i evvel ve sani defterlerindeki farktan kendisinin sorumlu tutularak yalnızca keşf-i evvel defterinde gösterilen masraf üzerinden Avram Kalfa'ya ödeme yapılması talep edilmiştir.³⁹⁸ Avram Kalfa ve Maarif Nezareti arasında mutabık olunamadığı için konu mahkemeye taşınmıştır.³⁹⁹

Üsküdar'lı bir diğer girişimci müteahhit Hacı Mıgırdıç Kalfa'dır. Beylerbeyi Sarayı Harem-i Humayun Dairesi'nde yapmış olduğu faaliyet kapsamında ücretinin bir kısmını daire maktuatından geri kalan kısmını da Hazine-i Hassa'dan aldığına dair belge mevcuttur.⁴⁰⁰ Bu belgeye göre Beylerbeyi Sarayı Harem-i Humayun Dairesi'nde görev almıştır. Saray çevresi için önem arz eden Mıgırdıç Kalfa Sulan Abdülmecid'in kızı olan Refia Sultan'a ait Üsküdar

³⁹² BOA., A.) MKT.NZD., Dosya No: 94, Gömlek No: 43, Tarih: H-07-01-1270.

³⁹³ "Kâhya ve kethüdâ hemen daima eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte devlet hizmetlerini ifa eden kethüdânın daha eski olduğu, sivil kuruluşlardaki hizmetlilerin unvanı olan kâhyanın ise çok sonra Osmanlılar zamanında ortaya çıktığı veya en azından resmî devlet hizmeti olarak pek kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim IV. Murad'ın, "Al bre kâhya" şeklindeki emrinin yeniçeri kethüdâsı tarafından hemen anlaşılmamış olması (Hammer, IX, 248) bu görüşü destekler mahiyettedir. Bu iki terim işlev açısından hemen aynı görevleri ifade etse de kullanım alanları bakımından aralarında küçük farklar bulunduğu görülmektedir. Hazine kethüdâsı, bostancılar kethüdâsı, kapıcılar kethüdâsı, baltacılar kethüdâsı, defter kethüdâsı, sadâret kethüdâsı, tersane kethüdâsı ve kul kethüdâsı örneklerinde görüldüğü gibi arşiv kayıtlarında ve Osmanlı kaynaklarında kethüdâ daha ziyade resmî devlet görevlileri için geçmektedir." Detaylı bilgi için bkz., Mehmet Canatar, "Kethüdâ", DİA, Cilt 25, 2002, s. 332.

³⁹⁴ BOA., TS.MA., Dosya No: 193, Gömlek No: 9, Tarih: H-22-11-1207.

³⁹⁵ BOA., MF.İBT., Dosya No: 6, Gömlek No: 82, Tarih: H-23-03-1292

³⁹⁶ BOA., MF.MKT., Dosya No: 39, Gömlek No: 72, Tarih: H-18-06-1293.

³⁹⁷ BOA., MF.MKT., Dosya No: 36, Gömlek No: 85, Tarih: H-19-04-1293.

³⁹⁸ BOA., MF.MKT., Dosya No: 85, Gömlek No: 29, Tarih: H-27-01-1302.

³⁹⁹ BOA., MF.MKT., Dosya No: 128, Gömlek No: 75, Tarih: H-17-10-1308

⁴⁰⁰ BOA.MB.İ., Dosya No:30, Gömlek No: 36, Tarih: H-11-03-1291.

Koşuyolu mevkiinde bulunan bir köşkün ihalesini alarak inşasını üstlenmiştir.⁴⁰¹ Aynı yıllarda başka bir belgede adı “*Refia Sultan’ın kalfalarından Nüvazdil Kalfa*” olarak anılan kalfada vardır. Refia Sultan’a ait köşkün daha sonraki tadilat ve tamiratını üstlendiği bilinmektedir.⁴⁰²

Tanzimat ile birlikte serbest çalışan ve bağımsız mimarlık ofisleri açan mimarların adları bazı gazetelerde yer almaktadır. 1870 yılında Rus elçiliğinin bulunduğu sokakta büroları olan P. Puverel ve O. Lee Fe adlı mimarlar mühendislik mimarlık ve tadilat işlerini icra ettiklerine dair bürolarında hizmet sunmaktadırlar.⁴⁰³

Bugün çiçek pasajı olarak bilinen ama aslında Naum tiyatrosu olan yapı Büyük Pera yangınında 1831 senesinde yanınca yerine 24 dükkan ve 18 daireden oluşan çiçek pasajı 1874-1876 yılları arasında inşa edilmiştir. Çiçek Pasajı olarak anılması XX. yüzyıla rastlar. Rusya’dan kaçarak gelen Rusların bu pasajdaki dükkanlarda çiçek satması münasebetiyle literatürde bu şekilde anılmıştır. Bugün bu pasajda çiçeklerin esamesi bile okunmamaktadır. Bu binanın da yapım aşamasında müteahhit Cleanthe Zanna ve Mimar Micheli Capello de görev almıştır.⁴⁰⁴

Daha ileri tarihli belgelerde adı geçen Yorgi Kalfa, Ebniye-i Seniyye Ambarı müteahhidi olarak bahsedilmiştir. Beykoz’da Emlak-ı Humayun inşaatı için ihaleyi Yorgi Kalfa üstlenmiştir.⁴⁰⁵ Yorgi Kalfa’nın adının bir çok belgede geçiyor olması onun mühim bir kalfa olduğunu göstermektedir. Nitekim 1873 yılında Viyana Dünya Sergisi’nde bir konağın yapım ve inşası için vazifelendirilmiş olması Osmanlı’yı temsil etmesi açısından önem arz etmektedir. Hatta bu durum yazılı basına dahi konu olmuştur. Yorgi Kalfa’nın sergide görevli olduğu yapı için 1288 tarihli yayında şöyle bir haber yapılmıştır; “*Yorgi kalfa marifetiyle inşa ettirilmekte olan alaturka hane birinci katına kadar hitam bulmuştur. İşbu konak Dersaadet’te inşa ettirilen konaklardan daha ala ve güzel surette yapılmakta olduğundan mumaiyleh Yorgi Kalfa’nın tezyid-i mahaterini mucib olacaktır...*”⁴⁰⁶

Kalfa olarak ismi geçen bireylerin bilhassa gayrimüslim olmaları olağan bir durum mudur yoksa tercih edilen bir durum mudur sorusu ayrı bir çalışma konusudur. Osmanlı Dönemi’nde yapı taahhüt işlemlerinde Müslümanların yer almamasını bir çok farklı sebebe bağlamıştık. XIX. Yüzyıl mimarını; özellikle müteahhit olarak algılamak gerekir. Yapı inşaat faaliyetleri belirli dönemlerde farklı kurumlar tarafından yönetilse de Ebniye İdaresi’nin denetimi ve yönetimi altındaydı. Hususiyetle devlet namına inşa edilecek olan yapıların ihaleleri, devlet

⁴⁰¹ Ali Akyıldız, Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.214-216.

⁴⁰² BOA., TS.MA., Dosya No: 10, Gömlek No: 91, Tarih: H-23-04-1292.

⁴⁰³ Nur Akın, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera**, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.320.

⁴⁰⁴ Zeki Sönmez, Türk-İtalyan Siyaset ve Sanat İlişkileri, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, s.304-305

⁴⁰⁵ BOA., ML.EEM., Dosya No: 704, Gömlek No: 50, Tarih: R-08-07-1324.

⁴⁰⁶ Mustafa Cezar, “Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar”, 515.

kurumu olan Ebniye İdaresi tarafından açılarak yürütülmüştür. Ebniye İdaresi tarafından çıkartılan ilanlar bazen basın yoluyla muhtelif gazetelere ilan verilerek gerçekleştirilmekteydi.⁴⁰⁷ Ebniye kalfaları bir çok farklı yapı türü olan; cami, türbe, dergah, konut vb yapıların inşa ve tadilatında yer almışlardır. Tanzimat ile birlikte başlayan yenilik hareketleri yapı sektörünü de harekete geçirmiştir. Bu dönemlerde inşa edilen yapıların bir çoğu gayrimüslim Ebniye kalfası eliyle gerçekleşmiştir. Ebniye Meclisi içinde uzun süre hizmet sunmuş başarılı kalfalara nişan verilmiştir. Örneğin; Ebniye kalfalarından Kostantin Kalfa'ya beşinci rütbeden Mecidiye Nişanı verildiğine dair 1272 tarihli arşiv belgesi mevcuttur.⁴⁰⁸ Aynı rütbe üzerinden Istefan Kalfa'ya da nişan verilmiştir.⁴⁰⁹ Ebniye Meclisi üyelerinden nişan alan kalfaların vefatı halinde bir başkasına geçebilmektedir. Örneğin; neccar kalfalarından Delon'un vefatı üzerine şahsına verilen nişanın Ebniye Meclisi azalarından Yani Kalfa'ya takdim edilmesi gibi.⁴¹⁰

Özellikle Balyan Ailesi'nin etkinliği bilhassa Tanzimat ile hissedilmeye başlamıştır. Bir çok yapının yapım aşamasında ve tamir aşamasında yer almaları onları daha da tanınır hale getirmiştir. Öyle ki Balyan Ailesi'nde Osmanlı Devleti adına imar ve yapı üretiminde faaliyet gösteren hemen hemen her ferdine nişan takdim edilmiştir. Ebniye kalfalarından olan Kırkor Balyan'a yapmış olduğu hizmetlerden ve göstermiş olduğu gayretlerden dolayı beşinci Mecidiye Nişanı takdim edilmiştir.⁴¹¹ Garabed Balyan'a verilecek olan nişanın Hariciye nezareti aracılığıyla gönderildiğine dair Hicri 1276 tarihli belge mevcuttur.⁴¹²

Ebniye Meclisi içinde “*tüccar kalfa*” olarak adlandırılan saygın kalfalar da mevcuttur. Tüccar kalfalar, yapı inşaat faaliyetlerinde bulundukları gibi yapı inşaatında kullanılacak yapı malzemeleri de satarlardı. Bundan sebeptir ki kalfalık meslekleri önüne tüccar ifadesi gelmektedir.⁴¹³ Gayrimüslim kalfaların tadilat yaptıkları yapıların listesini içeren bir belge mevcuttur. Listede yer alan kalfa isimleri çeşitli şekilde tasnif edilmişlerdir. İş tecrübeleri, uzmanlık alanlarına göre sınıflandırılmış olup, devletin devamlı hizmetinde bulunmayan kalfalar da listede yer almıştır. Bu kişiler için “*perakende*” ifadesi kullanılmıştır. Kalfa

⁴⁰⁷ “Üsküdar’da yeniden inşası kararlaştırılan hapishanenin münakasa şartlarına ait ilanın muhtelif gazetelerde neşri için verilecek ücretin Hapishane-i Umumiye müteferrik masraflarına ait fasıldan ödenmesi...” detaylı bilgi için bkz.. BOA., DH.MB.HPS., Dosya No: 2, Gömlek No: 29, Tarih: H-06-05-1332.

⁴⁰⁸ BOA., A) DVN.MHM., Dosya No: 17, Gömlek No: 56, Tarih: H-29-10-1272.

⁴⁰⁹ BOA., A) DVN.MHM., Dosya No: 17, Gömlek No: 57, Tarih: H-29-10-1272.

⁴¹⁰ BOA., A.) MKT.MHM., Dosya No: 20, Gömlek No: 82, Tarih: H-17-06-1266.

⁴¹¹ BOA., A.) DVN.MHM., Dosya No: 35, Gömlek No: 70, Tarih: H-10-08-1278.

⁴¹² BOA.HR.MKT., Dosya No: 303, Gömlek No: 72, Tarih: H-07-02-1276.

⁴¹³ Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s.205.

isimleri önünde bazen yer isimleri de yazılarak hangi bölgede çalıştıkları vurgulanmaya çalışılmıştır.⁴¹⁴

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan gayrimüslim ve Levanten Osmanlı mimarlık süreci ile modern yapılar inşa edilmiştir. Sadece saray, köşk ve yalı ile sınırlı kalınmayıp, ibadethaneler, çeşmeler, sivil ve askeri her türlü yapı imar faaliyetleri içinde rol almışlardır. Bu anlamda gelenekselden batılı mimari anlayışa doğru yönelme başlamıştır denilebilir. Bu döneme özgü Osmanlı-Batı sentezi bir çok yapıda mevcuttur.

XIX. Yüzyıla kadar yapılaşmanın merkezi İstanbul yarımadası ve Bilad-ı Selâse'dir. Yapılaşma zamanla kuzeye doğru kaymaya başlamıştır. II. Mahmud ile Topkapı Sarayı'nda ikamet etmeyi bırakan yönetici sınıfı, batılı yapı mimarlığı ile bezenmiş yeni saraylar yaptırmışlardır. Sultan Abdülmecid döneminde ise Topkapı Sarayı tamamıyla terk edilmiştir. Bu dönemlerde inşa edilen Dolmabahçe Sarayı, Küçüksu, Yıldız, İhlamur ve Beylerbeyi Sarayı gibi bir çok görkemli yapı inşa ettirilmiştir. Bu yapıların inşası ile yerleşim alanı artık boğaz çevresine doğru kaymıştır. Örneğin Dolmabahçe Sarayı çevresi ve Yıldız Sarayı Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü son zamanlara doğru saraya bağlı konut yapı inşaatını etkilemiş bu anlamda bölgede yerleşim alanı da artmaya başlamıştır. Yabancı elçiliklerin özellikle Galata ve Beyoğlu / Pera bölgesinde yoğun olması bölgeye yerleşim amacıyla gayrimüslim tebaanın talebini artırmıştır. Artık; Beşiktaş, Nişantaşı, Yıldız civarı ve Maçka bölgesi mevcut tarihi yarım adadan farklılığını oluşturmuş batılı bir imar nizamına göre yerleşime başlayarak büyüme hızı ivme kazanmıştır. Burada bir diğer önemli faktör olan Unkapanı ve Azapkapı'nın 1836 senesinde, Karaköy ve Eminönü'nün ise 1845 yılında inşa edilen köprüler bölgenin cazibesini artırmış olmasıdır. Bu yıllarda yeni yapı tipleri yabancı mimarlar eliyle gerçekleşmiştir. Bu anlamda İstanbul kentinde oluşan yeni İstanbul silueti XIX. yüzyılda temelleri atılmıştır. Birçok ticari yapı, dükkanlar, çok katlı kagir binalar ve yeni yaşam kültürünü sunmuştur.

⁴¹⁴ BOA., CB., Dosya No: 6067, Tarih: Ağustos- 1857; aktaran Oya Şenyurt, "Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu", s.206.

İKİNCİ BÖLÜM

B) OSMANLI DÖNEMİ MİMARİSİNDE YAŞANAN DEĞİŞİM

Osmanlı Devleti mevcut kurumlarını ıslah etmek amacıyla batılı modelleri emsal almıştır. Mimarlık hususu da bu değişimin bir parçasını oluşturmaktadır. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte devlet adına en mühim yenilik şüphesiz ki sorunlar karşısında uygulanacak olan kanun ve yönetmeliklerin oluşturulmasıdır. Bu yeniliklerin uygulanacağı pilot şehir elbette İstanbul olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte oluşturulan ayrı kamu binaları yeniden yapılanma ve değişim açısından önemli bir husustur. İnşa edilecek olan kamu binaları öncelikli mevzuat yapı planları içinde yer alsa da devletin ve hatta toplumun içinde bulunduğu durum münasebetiyle ivedilikle inşa edilememiştir. Lâkin kamu binalarının işlevini gerçekleştirecek büyük yapılar kiralanmış yada bir çok yapı sunmuş olduğu mevcut işlevinden arındırılarak kamu binası olarak kullanılmıştır. Bilhassa küçük yerleşim alanlarında kamu binası için; “*bedel-i icâr*” ifadesi Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar uzanan süreçteki yazışmalarda kayıtlarda yer almaktadır.⁴¹⁵

Tanzimat ile başlayan modernleşme akabinde “modern kent” olgusunu oluşturmaya başlamıştır. Modern kent uygulamalarında hükümet meydanları dizayn edilmiştir. Bu meydanların mihenk taşı ise; hükümet konaklarıdır. İnşa edilen hükümet binaları yalnızca imparatorluğun başkentinde değil Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü tüm coğrafyada inşa edilmiştir. Bu durumu açıklayan siyasi bir duruş da yok değildir. Zira Osmanlı Devleti'nin ihtişamını ve gücünü göstermek amacıyla günümüze kadar dahi intikal eden büyük hükümet konakları mevcuttur. Hükümet konakları bir bakıma Tanzimat'ın idari düzenlenmesini Osmanlı Devleti'nin şehirlerine yansıtmış olduğu somut örneklerdir. Hükümet konağı binalarının yapımı 1850'li yıllara tekabül etmektedir. Bu yapıların yapımı hassaten Sultan Abdülaziz Dönemi'nde artmış, haddi zatında bu binaların yapımı II. Abdülhamid Dönemi'nde daha da artmıştır.⁴¹⁶

Tanzimat'ın en önemli yapı değişimini içinde barındıran ve ilk örneklerini gözler önüne seren şehir İstanbul olmuştur. Bu bağlamda Bâb-ı Âli kamu binalarına örnek olabilecek en güzel yapıdır. Bâb-ı Âli binası ilk aşamada sadrazamın konutu ve ülkenin yönetimi için kullanılan bir binadır. Bu süre. 1839 yılına kadar devam etmiştir. 1839 senesinde geçirmiş

⁴¹⁵ Nurcan Yazıcı Metin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi Devlet Kapısı*, s. 31.

⁴¹⁶ Nurcan Yazıcı Metin, a.g.e, s. 32.

olduğu yangın ile birlikte yepyeni bir döneme girilmiştir.⁴¹⁷ Uzun bir süre hem konut amacıyla hem de yönetim binası olarak kullanılması artık sona ermiş, yaşanan doğal afet sonrası, yalnızca yönetim binası olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Hükümet Konakları hem nitelik hem de nicelik bakımından Osmanlı Devleti için oldukça önemli yapılardır. Devletin tebaası ile karşı karşıya kaldığı en önemli somut simgelerdir. Bu tür yapıların en mühim özelliği; bir çoğunun yerel gelirler veya toplanan yardımlar ile gerçekleşmesidir.

Hükümet konakları “*iane*” yöntemi ile halktan toplanarak inşa edilmekteydi.⁴¹⁸ İane yöntemi ile yapılan inşaatlar oldukça fazladır. Ancak bu durum bilahare bilhassa II. Abdülhamid döneminde artmıştır. İane-i ahali tarafından gerçekleştirilen inşalar bazen bir kışla, bazen bir cami bazen de karakolhane olabilmekteydi. Örneğin Yanan Tırnova Kışlası’nın bir kısmının bir miktar arazi satışından elde edilecek gelir ve diğer kısmı da ahali ianesi ile inşaatının yapılmasına karar verilmiş olup, ahalinin talebi üzerine kış gelmeden ivedilikle bitirilmesine karar kılınmıştır.⁴¹⁹ 1282 tarihli bir başka belgede karakolhane inşası için Çekmece-i Kebir civarında ahali tarafından iane olarak inşa ettirilmiştir.⁴²⁰ Trebin kasabasının Zahad mahallesinde inşa olunacak cami-i şerifin ahali tarafından masrafları karşılanmıştır. Geriye kalan iane-i seniyye olarak karşılanması hakkındaki taleplerine istinaden Bosna Vilayeti’nden rapor istenildiğine dair belge yer almaktadır.⁴²¹ Sofya’da kışla yapımı için inşasından vazgeçilen ancak halktan iane olunan akçe ile Siyavuşpaşa Hanı’nın tamir ve asker için kışla ittihaz edilmesine dair karar kılındığı 1252 tarihli belgede yer almaktadır.⁴²² Hükümet konaklarının inşa sürecinde finansı sağlayan kaynaklar görüldüğü üzere başkent tarafından karşılandığı gibi bazen de tebaa tarafından karşılanabilmekteydi.

XIX. Yüzyıl sonu XX. yüzyılın başında, hükümet konaklarının inşasından sorumlu olan Dahiliye Nezareti’dir. Hükümet konaklarının denetimi başkent üzerinden sağlanmaktaydı. İane-i ahali yöntemi ile inşa edilecek olan yapıların inşası için evvela başkentten izin alınarak nereye inşa edilecek ise bulunduğu vilayet ile yazışmalara başlanılırdı. Dikkat edilmesi gereken en mühim mesele, minimum maliyet ile yapı inşa faaliyetinin fenni mimariye uygun olarak gerçekleştirilmesidir. İnşa edilecek olan yapıların özellikle hazineye yük olmadan inşa edilmesi ve inşa edilecek olan yapıların tasarruf kurallarına uygun inşa edilmesi esas alınmıştır.

⁴¹⁷ M. Nermi Haskan, Çelik Gülersoy, **Hükümet Kapısı; Bâb-ı Âli**, İstanbul, 2000, s. 18.

⁴¹⁸ Mitroviçe kazasında iane-i ahali ile inşasına başlanan hükümet konağının ikmalî zımnında sarfına lüzum görülen mebalığın tesviyesi hakkında belge yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. ; BOA., ŞD., Dosya No: 1965, Gömlek No: 68, Tarih: H-11-08-1299

⁴¹⁹ BOA., MVL., Dosya No: 1022, Gömlek No: 81, Tarih: H-20-05-1283.

⁴²⁰ BOA., MVL., Dosya No: 1017, Gömlek No: 92, Tarih: H-19-05-1282

⁴²¹ BOA., MVL., Dosya No: 1013, Gömlek No: 1, Tarih: H-23-01-1282.

⁴²² BOA., HAT., Dosya No: 591, Gömlek No: 29021, Tarih: H-29-12-1252.

Taşrada inşa edilen hükümet konaklarının da iane-i ahali tarafından gerçekleştirilmiş olmasına rağmen yetersiz kaldığı zamanlarda masrafın hazineden karşılandığı durum da söz konusudur. Örneğin; Vidin’e tabi İvraca kazasında yeniden inşa olunan hükümet konağı masrafının bir kısmı iane ve mal sandığından, kalanının da Hazine’den karşılanması uygun görülmesine dair belge mevcuttur.⁴²³ Bazen de Hükümet konağı inşası için, iane yöntemine hiç başvurulmadan direkt hazine tarafından karşılandığı da söz konusu olmuştur. Ancak bunun için “*hazineye yük olmadan*” ilkesine sadık kalınmıştır. Mecidiye kazasında inşa olunacak olan Hükümet konağı ile mahkeme ve hapishane masraflarının hazine tarafından mahsubunun gerçekleştirilmesine dair 1281 tarihli belge mevcuttur.⁴²⁴ Bazı zamanlarda ise ne hazineden ne de iane-i ahali sistemi uygulanarak masraf yapılmıştır. Tamamıyla farklı bir yöntem kullanılmıştır. İnşa edilecek olan yapılara ek olarak aynı arsa içinde yer alan zemin üzerine ahşap dükkanlar inşa edilerek bu dükkanların kiraya verilmesi öngörülmüştür. Kiraya verilen dükkanların geliri ile asıl yapı inşaatının gider kalemi karşılanacaktır. Bu hususta Trabzon vilayetinde 1862 senesinde Hükümet konağı yanınca tekrardan tadilat edilmesi icap etmiştir. Konağın masrafları aynı arsa üzerinde bulunan dükkanlardan sağlanmıştır.⁴²⁵

İaneye katılan ahalinin vermiş olduğu paraların kayıt edildiği defterler keşif defterleri veya iâne defterine kayıt yapılmaktaydı. Bu doğrultuda kimlerden para alındığı da bilinmektedir.⁴²⁶ Gerçekleştirilen iane örneklerinde maddi durumu iyi olan tebaadan yardım toplandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra iâneye katılacak olan tebaanın taşınması gereken özellikler belirtilmemiştir. Örneğin; Volos’da inşa edilecek olan hükümet konağı masraflarının “servet sahibi” kişiler aracılığı ile gerçekleşmesi talep edilmiştir.⁴²⁷ Ancak daha ileri tarihli bir belgede hükümet konağı yapımı için halktan zorla iane toplandığını ancak buna rağmen konağın tamamlanamamasını Ermenek kaymakamının suiistimalinden kaynaklı olduğu ve bu suretle hakkında şikayet yapıldığına dair belge mevcuttur.⁴²⁸ Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğu zaman, çoğunlukla maddi durumu yerinde olanlardan iâne yöntemiyle para talep edilse de bu belgede olduğu gibi istisnai durumlar da söz konusu olabilmekteydi.

Bazen uygulanan bir diğer durum ise; kullanılamayacak halde olan bazı yapıların enkazı satışa çıkartılarak gelir sağlanmaktaydı. Örneğin; Tire Hükümet Konağı’nın enkazının

⁴²³ BOA., A.) MKT. MHM., Dosya No: 425, Gömlek No: 5, Tarih: H-14-07-1285.

⁴²⁴ BOA., MVL., Dosya No: 1009, Gömlek No: 51, Tarih: H-27-10-1281.

⁴²⁵ Nurcan Yazıcı Metin, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi Devlet Kapısı**, s.44.

⁴²⁶ BOA., DH.MKT., Dosya No: 2230, Gömlek No: 120, Tarih:1317, aktaran; Nurcan Yazıcı Metin, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi Devlet Kapısı**, s. 47.

⁴²⁷ BOA., İ.MVL., Dosya No:551, Gömlek No: 24737, Tarih: 08 Zilhicce 1282, aktaran; Nurcan Yazıcı Metin, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi Devlet Kapısı**, s. 47

⁴²⁸ BOA., DH.MKT., Dosya No: 2499, Gömlek No: 29, Tarih: H-29-02-1319.

satılması ile elde edilen meblağa ahali tarafından yapılacak iane ilave edilerek yanan eski konağın arsasına yeni bir hükümet konağı inşasının yapımına karar verilmiştir.⁴²⁹

Hazine tarafından karşılanan Hükümet Konağı inşaat masrafları bazı kesimler tarafından nahoş karşılanmaktaydı. Yüksek inşaat bütçeleri ile inşa edilen debdebeli yapılar eleştiriye maruz kalmıştır. Jöntürkler tarafından Paris'te yayınlanan mecmuada* hükümet konakları “Hamidiye kaprisi” olarak değerlendirilerek eleştirilmiştir.⁴³⁰

Ömer L. Barkan'ın “*Türk arşivlerinin en kıymetli hazinesi tahrir defterleridir.*”⁴³¹ diye vurgu yapmış olduğu tapu tahrir belgeleri, XV. yüzyılda oluşturulmuş olup vergi ve nüfus sayım çizelgesinin tutulduğu kayıtlardır. XIX. Yüzyıl Osmanlı iktisadını oluşturan; Osmanlı tahrir geleneği, Osmanlı taşrasında ve şehirlerinde reform hareketlerinin başını oluşturarak XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunun ekonomik yapısı hakkında bilgi vermektedir. Tahrir belgeleri, Osmanlı Devleti'nde mevcut bulunan yapı stoğu ile birlikte mülkiyet rejimi hakkında sağlıklı bilgiler vermektedir. Şehirlerin oluşmasına yardımcı olan mülkiyet rejimleri ile birlikte oluşturulan kadastro çalışmaları kentlerin bir düzene bağlı olarak oluşmasına etki eder. 1858 senesinde Tahrir-i Emlak Nezareti kurularak yeni bir kayıt sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Oluşturulan bu nezaret ile arazilerin nasıl kullanıldığı, bu arsalar üzerine inşa edilen yapıların niceliği ve niteliği, yapıların nakdi değeri, yapıların sahiplerinin kim oldukları ve ne işle meşgul oldukları gibi bir takım soruların yanıtları kayıt edilmiş ve buna istinaden de vergi yükümlülüğü oluşturulmuştur.⁴³² Daha ileri tarihte 1874 Dersaadet ve Bilâd-i Selase Tahrir-i Emlak'ı oluşturulmuştur. Böylelikle kent mekan analizleri ile birlikte mülkiyet ilişkileri düzenlenmiştir. Oluşturulan bu nezaretler şehirleşme tarihini analiz edebilmek için önemli gelişmelerdendir.⁴³³ Oluşturulan emlak tahrirlerinin amacını iki ana başlıkta toplamak gerekir. Bunlardan birincisi; vergi düzenlenmesi ve mülkiyet düzenlenmesi denilebilir. Mülkiyet düzenlemesinin hukuki bir çerçevede oluşturması da önemlidir. XIX. Yüzyıl Osmanlı'sında uygulanan emlak tahriri her iki amacı da bünyesinde barındırmaktadır. Taşrada

⁴²⁹ BOA., MVL., Dosya No: 709, Gömlek No: 78, Tarih: H-28-01-1282.

* “Mechveret; Türk basın tarihinin en önemli ürünlerinden olan gazete, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Paris şubesi başkanı Ahmed Rızâ tarafından 1 Aralık 1895'te çıkarılmaya başlandı. *Mechvéret supplément français* başlığını taşıyan Fransızca nüshası da 7 Aralık'ta yayın hayatına girdi. *Meşveret* 6 Mayıs 1898'e kadar otuz sayı, Fransızca nüshası da 1908'e kadar 202 sayı yayımlandı. Gazetede *Meşveret* başlığının altında “ve şâvirhüm fi'l-emr” âyeti (Âl-i İmrân 3/159) yer almakta, “Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin vâsita-i neşriyatıdır” denilmektedir. İlk zamanlarda on beş günde bir altı ile on sayfa halinde ve el yazısı taşbaskı olarak çıkarılmaya başlanan gazetenin iki veya dört sayfası “İlâve-i Meşveret” başlığıyla veriliyordu. 12-23. sayılar matbaa hurufatıyla basılmış, 13. sayıdan itibaren “İlâve-i Meşveret” terkedilmiş ve zamanla yayım takvimi aksamıştır.” Detaylı bilgi için bkz. Azmi Özcan, “Mechveret”, DİA, Cilt 29, 2004, s.396-398.

⁴³⁰ Zeynep Çelik, *İmparatorluk, Mimari ve Kent; Osmanlı Fransız Karşılaşmaları (1830- 1914)*, İstanbul, 2012, s. 252.

⁴³¹ Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I, TTK, Ankara, 1988, s. 3.

⁴³² Stanford Shaw, “The Nineteenth- Centurry Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 6, Sayı 4, 1975, s.426-427.

⁴³³ Alp Yücel Kaya, Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir'den Kadaströ'ya; 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi; “Kadaströ tabir olunur tahrir-i emlak””, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 9, 2009, s. 7

veya şehirde emlak tasarrufu biçimini düzenlemiş böylelikle taşrada miri arazi üzerinde tasarruf hakkı, şehirde vakıf emlaki üzerinde tasarruf hakkı sağlamlaştırmıştır.⁴³⁴

1. MİMARLIK TEŞKİLATINDA BİNA EMİNİNİN ROLÜ

*“Bina emini; padişah ve yakınları tarafından kamu yararına yaptırılan binaların inşa ve tamir işlerine bakmakla görevli kimseye verilen addır.”*⁴³⁵ Bina emini; Osmanlı Devleti’nde inşa edilen resmi ve büyük yapıların yapı inşaat masraf gider bilançosunu tutan, yapı inşaatı için malzemeleri tedarik eden ve inşaatta çalışan işçilerin yevmiyelerini tutan kişidir.⁴³⁶ Kâtibi ve muhâsibi olan binâ emini hem Osmanlı Klasik Dönemi’nde hem de erken dönemde büyük cami yapıları inşa edileceği vakit dönemin padişahları tarafından yapıya ataması gerçekleşirdi. Bir binanın yapım aşamasında yüklenici ve mimarlar kadar ehemmiyetli olan bina emini çoğu zaman “şerefli bir memur gibi” sayılırdı.⁴³⁷

Hem erken dönemde hem de klasik dönem içinde bina emininin görev tanımı tam manasıyla bazı muğlaklıklar taşımaktadır. Zira bir bina emini yalnızca bir yapının inşası gerçekleştirilirken gözeten mi yoksa biraz daha ileri tarihli dönemlerde inşaatta kullanılan malzemenin tedariki için mi görevliydi? 1827 tarihli bir belgede kazaen yanan Babıalı’nın yeniden inşası için bina emini tayini gerçekleştirilmiş olup, Bina Emini Halil Bey’e hilat giydirildiği bilinmektedir. Bina Emini Halil Bey, yapılacak binanın malzemelerinin tedarikine başlamıştır.⁴³⁸ Bir diğer ihtimalde bilhassa taşra da inşa edilecek olan yapılarda olası meydana gelecek yolsuzlukları önlemek ve bu hususta tutanaklar hazırlayan kişi olduğu yönündedir. İleri tarihli bir tezkirede; Diyarbakır’daki Hükümet Caddesi’nin açılması esnasında yıkılan binaların istimlak işlemleri esnasında yolsuzluk yapılmış olmasından dolayı Heyet-i Teftişîyye Müdüriyet-i Umumiyesi’ne bildirildiği ve bu hususta bina eminin görevlendirildiği yazmaktadır.⁴³⁹ Bu minvalde değerlendirildiği zaman görev tanımı içinde birden fazla sorumluluğu taşıdığı aşıkardır. Bir binanın planı ve keşfinin yapım aşamasında mimarbaşına aittir. Klasik dönemde Hassa Mimarlar Ocağı’nın en aktif olduğu süreçte hassa mimarları yapının tüm yapı inşaat sürecinden sorumluydu. Genelde; cami, saray, kamu hizmet binaları gibi büyük yapı eserlerinin inşası aşamasında hassa mimarlarına yardımcı olmak suretiyle bina emini ataması gerçekleştirilmekteydi. Bu büyük yapıların yapı aşamasından mimar başları sorumlu tutulurken yapının harç gibi tüm masraf kalemleri bina emini tarafından

⁴³⁴ Yücel Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri; 19. Yüzyılda Batı Anadolu’da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar, Sayı 4, 2006, s. 121-147.

⁴³⁵ Cevdet Küçük, “Bina Emini”, DİA, Cilt 6, 1992, s. 179.

⁴³⁶ Celal Esâd Arseven, “Bina Emini”, Sanat Ansiklopedisi, Cilt 1, Baskı 4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975, s. 249.

⁴³⁷ Celal Esâd Arseven, “Bina Emini”, s. 249

⁴³⁸ BOA., HAT., Dosya No: 596, Gömlek No: 29284, Tarih: H-29-12-1242.

⁴³⁹ BOA., DH. UMVM., Dosya No: 102, Gömlek No: 51, Tarih: H-08-11-1336.

hesaplanır ve bu gelir gider tablosundan bina emini mesul tutulurdu. Bina emininin tutmuş olduğu deftere masraf defteri denilmekteydi. Bu masraf defterlerinde inşası gerçekleştirilen yapının tüm masraf kalemleri, hangi malzemelerin bu yapıda kullanıldığı hangi işçilerin ne kadarlık bir yevmiye ile istihdam edildiği gibi bir çok bilgiye ulaşmak mümkündür.

Sanat faaliyetlerini icra eden mimarlar ve mimar başlarının bütçe sorunlarından arındırılarak sadece yapmış oldukları faaliyetlere yoğunlaşmaları açısından, ekonomik faaliyetlerin bina eminin sorumluluğuna bırakılması önemli bir ayrıştımadır. Bu doğrultuda bir binanın yapım aşamasında yaşanacak ekonomik sıkıntılar hasebiyle mimarlar kendilerini soyutlamış olacaktır. Bunun en güzel örneği Mimar Sinan olabilir. Süleymaniye Cami inşaatı sırasında inşaat için taksim edilen bütçeden çalındığı yönde rivayetler kulaktan kulağa dolaşmıştır. Mimar Sinan bu durumu işittiği vakit, yapı inşaatı için görevli olan mimar değil bina emininin olduğunu söylemiştir, böylelikle bu olumsuz durumun hesabının kendisinden sorulmayacağını söylemiştir.⁴⁴⁰ İnşaat esnafı mimarbaşının yanı sıra bina emini tarafından da sürekli kontrol altında tutulmuştur. Fatih Sultan Mehmet zamanında bina emininin teftiş ederek çoğu zaman mimarı dahi aşağı görerek kötülediklerini söylemek mümkündür.⁴⁴¹

Osmanlı Dönemi'nde bir çok padişah döneminde yaptırılan yapı inşaat faaliyetleri esnasında mimarbaşının yanı sıra bina emini de yaptırılan yapı ile birlikte anılmıştır. Bu durum bizlere en az mimar başı kadar bina eminlerinin de yapı inşaat faaliyetlerinde etkin bir isim olduklarını göstermektedir. Rıfkı Melûl Meriç'in aktardığı bilgiye göre;

“ Beyazıt Medresesi bina eminliğine sipâhioğullarından Solak-oğlu Ali (Ali bin Solak), Selanik kervansarayını binâ emânetine kapı-oğlanı Yahya, Bursa'daki Koza Han'a Şüca'bin Karaca, Beyazıt Camisi binâ emîni Hüsam Bey, Pirinç Hanı inşaatında binâ emîni Ya'kub-ı Anadolu, Silahdarandan firenk Mehmed, Nova Kalesi İstanbul'a dönen Nasuh, Ankara Kalesi'nin tamire memur olan binâ emîni ebnâ-i sipâhiyândan ermeni Yakub, Akkirman Kalesi tamirden sonra İstanbul'a dönen binâ emîni Mustafa'nın II. Beyazıt devrinde yapılan inşaat ve tamir işlerinde “binâ emîni” olarak vazife aldıkları görülmektedir. ”⁴⁴²

⁴⁴⁰ Cevdet Küçük, “Bina Emîni”, s. 179.

⁴⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 107.

⁴⁴² Rıfkı Melûl Meriç, Beyazıt Camii Mimarı II. Sultan Beyazıt Devri Mimarları ile Bazı Binaları Beyazıt Camii ile Alakalı Hususlar, San'atkarlar ve Eserleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi II, 1957, s. 14-40.

II. Beyazıd Dönemi’nde inşa edilecek olan yapıların mimarları belirlenirken eş zamanlı olarak bina eminleri de muhakkak görevlendirilmiştir. Osmanlı Devleti’nde mimarlar kadar bina eminleri de önceden düşünülmüş ve ona göre yapı inşaatı gerçekleştirilirken bina eminlerinin de mimar başları ile birlikte görev ve yetkinlikleri tanımlanmıştır.

Bina eminleri sadece saray ve çevresinin gerçekleştirmek istediği yapıların inşasında görevli değildiler, kimi zaman bir kale⁴⁴³ kimi zaman da bir köprü⁴⁴⁴ yapımında görevlerini ifa etmişlerdir. Bina eminleri sadece saray çevresinde yapı inşaatlarını sürdürmedi gerek Balkanlarda gerekse Anadolu’nun bir çok noktasında yapı faaliyetlerini gerçekleştirmiştir.

Bina eminleri sorumluluk kapsamı alanında hiyerarşik bir sınıflandırmaya tabidir. Şehremini, mimarbaşı ve bina emini biçiminde bir hiyerarşiye tabi olarak bina eminin yapı inşaatında yapılan tüm masrafları üstlendiği bilinmektedir.⁴⁴⁵ Lâleli Camii yapı inşaatı esnasında bina emini mimarbaşından daha ehemmiyetli olup hiyerarşik sıralamada mimarbaşının önünde yer almaktadır.⁴⁴⁶ Mesela 1232 tarihli bir belgede de Belgrad Bina Emni Mehmed Efendi maiyetinde memur edilen Hassa Mimar Ocağı mimarlarından Abdulkadir halifeye ait maaşın bina emininin bir kısmının alındığına dair bilgi yer almaktadır.⁴⁴⁷ Burada da mimarın bina eminin maiyetinde çalıştığı bildirilmektedir.

Osmanlı Devleti bünyesinde “kapıcıbaşılık”⁴⁴⁸ görevini ifa eden bireyler için bu, bina eminliği görevine atanabilmek için önemli bir basamaktır. Kapıcıbaşılık görevi; Anadolu’da yüksek bir mertebedir. Bu görevi ifa edip taşra için faydalı işler gözetenlere veyahut padişaha sadakat ile hizmet sağlayan ayanlara verilen ve merkezde de şeref makamına ait bir unvandır.⁴⁴⁹ Bazen bina emini mimarbaşı da olabilmıştır. Buna en güzel örnek; 1241 tarihli belge verilebilir. Bu belgeye göre Hassa Mimarbaşısı Mustafa Efendi’nin çeşitli sebepler öne

⁴⁴³ “Varna Kalesi tamiri için bina emini tayin edilen zat ile maiyyetindeki mimar halifesine, İstanbul’dan hareketleri gününden itibaren bina eminine mevzu miri akçeden almak üzere mahiye 300 kuruş mimara maaş tayini...” Detaylı bilgi için bkz. BOA.,C.NF., Dosya No: 4, Gömlek No: 199, Tarih: H-23-06-1212.; “Van Kalesi’nin Divan-ı Hümayun hâceganından mezkur kalenin bina emini olan Mehmed Kamil Efendi’nin bina emini olması....” detaylı bilgi için bkz. BOA.,AE.SMHD.II., Dosya No: 68, Gömlek No: 4932, Tarih: H-30-03-1229.

⁴⁴⁴ “ Hırsova Kalesi’ndeki top ve havanların kundak ve tekerlek ile muhtac-ı tamir şeylerin mahallinde tamiri hususunda Hırsova Voyvodası Ahmed Ağa’nın bina emini tayini, kaleye civar adaya ahali marifetiyle bir köprü inşası, demirci ve marangoz gibi lüzumlu olan ustaların Silistre’den celbleri....” BOA., C.AS., Dosya No: 48, Gömlek No: 2232, Tarih: H-11-09-1204.

⁴⁴⁵ İlhan Yerlikaya, **Tanzimat’tan Önce Osmanlı Devleti’nde Belediye Hizmetleri**, Osmanlı Ansiklopedisi, der. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 137.

⁴⁴⁶ Gülsün Tanyeli, “18. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı’nda Yapım Süreci; Laleli Külliyesi Örneği”, Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 2000, s. 323.

⁴⁴⁷ BOA., C.ML., Dosya No: 234, Gömlek No: 9830, Tarih: H-08-03-1232.

⁴⁴⁸ “ Çürüksu kalesine bina emini tayin olunan Trabzon vücutundan Şatrzade Kapıcıbaşı Osman Ağa’nın, bir an evvel mahalline giderek inşaata başlaması ve inşaata lazım olan paranın istihsali kolay olan miri emvalinden itası...” detaylı bilgi için bkz. BOA., C.AS., Dosya No: 927, Gömlek No: 40126, Tarih: H-20-03-1236.; “Hırsova Kalesi tamir ve inşasında istihdam edilmek üzere Bina Emni Kapıcıbaşı Süleyman Ağa emrinde bulunacak olan arabalar ve amelenin kaleye yakın mahallerden tedarikinin imkan haricinde olduğundan bahisle başka kazalardan maddi teşviklerle ihtiyacın giderilmesi ve teferruatını...” detaylı bilgi için bkz. , BOA., AE.SMHD.II, Dosya No:10, Gömlek No: 488., Tarih:H-10- 7-1230.

⁴⁴⁹ Oya Şenyurt, “Geç Osmanlı İnşaat Ortamında “Bina Eminliği”“, METU JFA,2008, s. 153.

sürülmesi neticesinde azledilmesi ve yerine Havz-ı Cedid Bina Emmini Abdülhalim Efendi'nin tayini yapılmıştır.⁴⁵⁰

Bina emini olarak değil de mütesellimler⁴⁵¹ tarafından da bir yapının yediden inşa edilmesi vakidir. Bilhassa XIX. yüzyıl yarısında gizli bina eminlerinin varlığından bahsetmek mümkündür. Bir yapının finansmanını sağlamak amacıyla illa bir bina eminine ihtiyaç duyulmayabiliyordu.⁴⁵² Bu sebeple XIX. yüzyıl yarısında meslek ve unvan tanımlamalarında muğlaklık söz konusudur.⁴⁵³

Bina emininin görev tanımına baktığımızda zaman özellikle dikkat çeken husus; devlet yetkilileri tarafından kamu yapısı olarak inşa ettirilen yapı inşaat faaliyetlerinde görev almalarıdır. Yapılan bu iş, bina eminlerinin daimi bir mesleği olmayıp daha çok herhangi bir meslek grubunda ancak yüksek dereceli memurlar statüsünde olmaları sonrasında emekliye ayrılmaları neticesiyle bina eminliği vazifesine getirilebilmektedir.⁴⁵⁴ Burada görevlendirilen kişilere “emin” sıfatını yakıştırmaları, elbette onların bu işi halis bir niyetle ve güvenilir biri olma sebebi ile yapılmıştır. Emin sıfatı ile devlet görevlilerinin ki başta dönemin padişahı olmak üzere tüm saray erkanının yaptırmak istediği kamusal yapılar bina eminlerine emanet edilmiştir. Burada bina emini olarak görevini ifa eden kişiden mesleki formasyon olarak mimarlık bilgisi beklenilmemektedir. Temel mesele yapı imar faaliyetleri ile ilgili bütçeleme raporunu oluşturabilmektir. Görevi; iktisadi anlamda temin etmekle birlikte çoğu zaman, temin edilmiş bütçeyi muhafaza etmektir.

Ancak burada her ne kadar bina eminlerine emanet edilen yapıların varlığından bahsetsek de bazı durumlarda verilen görevi kötüye kullanan bina eminleri de yok değildir. Örneğin 1232 tarihli bir tezkirede Belgrad Kalesi'nin bina emini olan Hacı Ali işini yapamadığından mütevellit kendisine verilen görev Rumeli Valisi ve Belgrad Muhafızı Vezir Paşa'ya ihale edildiğine dair bilgi yer almaktadır.⁴⁵⁵ Aynı şekilde başka bir belgede de Erzurum Gümrük Emmini Mehmed Ağa'da Kapı Çukadarı Ali Ağa'ya; Vidin Bina Eminliği görevini yürüten şahsın işini hakkıyla yapmadığını belirterek bu göreve başka birinin tayinini isteyen halkın bu

⁴⁵⁰ BOA., HAT., Dosya No: 475, Gömlek No: 23275, Tarih: H-29-12-1241.

⁴⁵¹ “Sözlükte “teslim edilen şeyi alan, kabul eden” anlamındaki mütesellim kelimesi Osmanlılar'da çeşitli idarî görevliler için kullanılmıştır. Beylerbeyinin veya sancak beyinin vekili olarak onların sefere gittiklerinde veya görev bölgelerine gitmedikleri zamanlarda yerlerine bakan, vergileri toplayan görevlileri ifade eder. Bazan bunlara voyvoda da denmiştir. XVI. yüzyılın sonlarından Tanzimat dönemine kadar varlığını sürdüren mütesellimlik, Osmanlı taşra idaresinde önemli gelişmelere yol açan bir kurum niteliği kazanmış, özellikle âyan denen mahallî güçlerin sivrilmesinde bir basamak oluşturmuştur.” Detaylı bilgi için bkz., Yücel Özkaya, “Mütesellim”, DİA, Cilt 32, 2006, s.203-204

⁴⁵² Oya Şenyurt, “Geç Osmanlı İnşaat Ortamında “Bina Eminliği”, s.155.

⁴⁵³ BOA., C.ASK., Dosya No: 665, Gömlek No: 27939 aktaran; Oya Şenyurt, “Geç Osmanlı İnşaat Ortamında “Bina Eminliği”, s.155.

⁴⁵⁴ Cevdet Küçük, “Bina Emmini”, s.179.

⁴⁵⁵ BOA., C.AS..., Dosya No: 303, Gömlek No: 12532, Tarih: H-06-08-1232.

yolda bir arzuhal ile Dersaadet'e başvurduğunu gösteren bir mektub bulunmaktadır.⁴⁵⁶ Bir başka tezkirede Sohum Kalesi ebniyesini tamir için Trabzon cizyesi malından gönderilen parayı yiyerek tamiratı gerçekleştirmeyen bina emini Mehmed Ağa'nın yerine bir başka bina emini tayini yapılmış olup yapılacak olan tamirat için ek bir bütçe talep edilmesine dair belge mevcuttur.⁴⁵⁷ Tüm bunların yanı sıra bazen de verilen görevi hakkıyla eda etmesine rağmen verilen bir başka görevi yerine getiremeyecek durumda olan bina eminleri yerine başka bina emini tayini yapıldığı durum da olmuştur. Örneğin; verilen emri yerine getirerek binayı inşa ettiği lakin aynı mahallede yer alan bir kale inşası için tarafına emredilmişse de daha sonra kişinin yaş durumu, aylardır ailesinden ayrı olup perişan olduğu durumu düşünüldüğünde görevden azledilen bina emini Serbevvin-i Dergah-ı Âli Abdülkadir Efendi için tezkire yazılmıştır.⁴⁵⁸

İncelenen arşiv belgelerinde bina eminlerinin özellikle XVIII. yüzyılda kale inşaatı veya tamirinde görev aldığını göstermektedir. Cengiz Orhonlu bina eminlerini devlet müteahhidi olarak nitelendirir. Bu şekilde nitelendirmesinin sebebi de bina eminlerinin fazla miktarda borçlanmaları hasebiyle sık sık başlarına musibet gelmesine bağlamaktadır.⁴⁵⁹ Bina emini için; taahhüt işlemini gerçekleştiren girişimci de denilebilir. XVIII. yüzyıl sonuna doğru yapı inşaat faaliyetlerinde etkili olan gayri müslim kalfalar bilhassa başkent Payitaht olmak üzere Osmanlı Devleti'nde müteahhitlik hizmetlerini sunmakta etkili bir rol model olmuşlardır.⁴⁶⁰ Bina eminleri inşaat yapı sektöründe aktif rol oynayan diğer kişiler kadar karmaşık bir görev tanımı vardır. Örneğin baş mimarın görevini ifa etmediği durumlarda kalfaların ön plana atılması veyahut bina emininin hem bina emini, bazen mimar gibi bazen de ihale alan kişi gibi davranması mesleki açıdan sınırlarının ketum çizgilerle çizilmediğini göstermektedir.⁴⁶¹ Bir bina emini devletin tüm çıkarlarını ön planda tutmak zorundadır. Bu anlamda mümkün mertebe istenen süre ve istenen plan çerçevesinde yapıyı bitirmekle mükelleftir.

Bina eminleri yapılacak olan yapıların finansmanı için ihtiyaç duyulan parayı sarraflardan faizle borç alarak sağlamaktaydı.⁴⁶² Bu sebep ile bina eminlerinin ehemmiyeti inşaat faaliyetlerinde birikmiş toplu para temin etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bütçesi belirlenmiş

⁴⁵⁶ BOA., TS.MA.e., Dosya No: 251, Gömlek No:19 , Tarih: H-23-12-1191.

⁴⁵⁷ BOA.,C.AS., Dosya No: 338, Gömlek No: 14020, Tarih: H-19-02-1202.

⁴⁵⁸ BOA.,TS.MA.e., Dosya No: 885, Gömlek No: 44, Tarih: H-17-07-1197.

⁴⁵⁹ Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", s. 11.

⁴⁶⁰ Oya Şenyurt, "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında "Bina Eminliği", s. 159.

⁴⁶¹ Oya Şenyurt, "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında "Bina Eminliği", s.159.

⁴⁶² "Sarraf Ovannes'in Akka Kalesi Bina Emmini müteveffa Rüstem Efendi'de olan alacağının suret-i tesviyesi hakkında Sadaret'in yazısı ile Malie Nazırı Sarim'in konuyla alakalı ekleri..." BOA., A.)MKT., Dosya No: 90, Gömlek No: 6, Tarih: H-02-08-1263.; "Sarraf Andonoğlu Nikos'un Akka Kalesi Esbak Bina Emmini müteveffa Rüstem Efendi'deki alacağının tahsili.." , BOA., A.) MKT.DV., Dosya No: 49, Gömlek No: 82, Tarih: H-13-03-1268. Burada Bina Emmini her iki belge de farklı sarraflardan aynı yapı için para aldığı görülmektedir.

olan ve hazineden sağlanacak olan yapı inşaat faaliyetlerinin ödemeleri günümüz hak edişe benzer şekilde taksitlendirilerek mimar ağaya ihale edilmektedir.⁴⁶³

Osmanlı Devleti'nde bir bina eminin kariyerini belirleyen en önemli unsur şüphesiz ki devlet dairesinde uzun soluklu hizmet vererek tecrübe kazanmak ve süre içinde güvenilirlik ilkesinden hiç şaşmamak ayırt edici temel unsurdur. Başkent İstanbul'da özellikle padişah çevresinden olan kişiler tercih edilmiştir. Ancak taşrada bu durum biraz daha değişik ilerlemiştir. Taşrada yüksek mertebede bulunan ayanlar kamu yapılarının inşaat yapım sürecinde bina emini olarak görev almışlardır.⁴⁶⁴

Hem İstanbul hem de taşrada gerçekleştirilen inşaat yapı imar faaliyetlerinde bina eminleri sıfatıyla yapıda görevli olan kişiler, yapının inşası için devletin sunmuş olduğu meblağı korumakla mükelleftir. Zamanla yapılacak olan yapı inşaatlarında yüklenici olarak götürü usulü ile işi alması da söz konusudur. Böylelikle bina emini olarak ataması yapılacak olan bireyin kendi maddi durumu da ayırt edici unsur olarak görülebilmekteydi. Nihayetinde kendi parasını kontrol etmeyi bilen kişi şüphesiz devletin hazinesinden aktarılacak olan parayı da kontrol edebilecek kıvamda olup, yapı için ayrılan meblağa da göz dikme ihtimali az olmuş olur. Bu anlamda olası yolsuzluğun da önün geçilmesi beklenmiştir. Elbette istisnai durumlar da vuku bulmuştur. Örneğin 1265 tarihli bir belgede; Akka Kalesi Bina Emmini Veli Ağa'nın aynı kalede çalışan amele yevmiyeleri hususunda yolsuzluk yaptığı iddia edilmiş bunun üzerine de tahkik yapılması amacıyla Maliye Nazırı'ndan müfettiş talep edilmiş olup kontrol için Ahmed Bey Akka Kalesi'ne getirtilmiştir.⁴⁶⁵

Tarihsel olarak bakıldığı zaman bina emini görev tanımı esnek bir yapıya sahiptir. Bina eminliği daimi bir iş olmadığı varsayımı da göz önünde bulundurulduğunda dönemin şartlarına ve hatta kişilere (dönemin sultanı veya saraya mensup kişiler) bağlı olarak görevin sınırları çizilmiştir de denilebilir.

Bina emini bir çok belgede mimarbaşının da üzerinde olduğu belirtilmiştir. Bina eminleri de bazı zamanlarda üst düzey memurlar tarafından kontrol altında olabilmekteydi. Tanzimat ile birlikte başlayan değişim ve dönüşüm inşaat sektöründe de kendisini hissettirmiştir. Bu değişim inşaat esnafı ile başlamıştır. Tabi daha sonra yabancı mimar ve kalfaların sahada aktif rol üstlenmesi de bina emininin varlığını devam ettirebilmesi açısından durumu sekteye uğratmıştır. Haliyle bina emini görevini farklı meslek tanımlarında görmeye başlamak

⁴⁶³ BOA., HAT., Dosya No: 285, Gömlek No: 17141 , aktaran; Oya Şenyurt, "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında "Bina Eminliği", s.160-161.

⁴⁶⁴ BOA., C.AS., Dosya No: 209, Gömlek No: 8977, Tairh: H-14-10-1235, detaylı bilgi için bkz; "Antalya Kalesi Bina Emmini İdriszade İsmail Ağa'nın vefatı ile yerine tayini yapılan, Kaş Ayanı Mehmed Ağa..", ; Anapa Kalesi bina emini Cidde kazası ayanı Hasan Çelebizade Halil Ağa.." BOA., C.AS., Dosya No: 483, Gömlek No:20143, Tarih: H-15-11-1228.

⁴⁶⁵ BOA., A.) MKT., Dosya No: 188, Gömlek No: 11, Tarih: H-10-05-1265.

kaçınılmaz bir son olmuştur. Burada bir diğer önemli husus taşrada kale inşaatında faaliyet gösteren bina eminlerinin görevleri sona ermiştir. Nihayetinde XIX. yüzyıl ile birlikte taşrada kamu binaları yapılmış olup daha çok belediye mimarları faal olarak görev almıştır.

2. HASSA MİMARLAR OCAĞININ TASFİYESİ

XIX. yüzyıl ile birlikte siyasi, iktisadi ve sosyal değişim ve dönüşümler zorunlu olarak şehircilik ve imar yapı faaliyetlerinde de bir takım revizyona sebep olmuştur. Yaşanan değişimler yeni kurum ve kuruluşları meydana getirirken yeni bir nizam içinde oluşturulmaya gayret gösterilmiştir.

Tanzimat Dönemi'ne kadar mevcut olan nizamda kentler ferdi olarak hareket edememekteydi. Bütünüyle merkezi idareye bağlı olmuşlardır. Şehircilik faaliyetlerine yansıyan Türk ve İslam sentezi Osmanlı Klasik Dönemi'nde etkin olsa da Tanzimat ile birlikte değişime uğramıştır. Klasik dönemin şehircilik faaliyetleri kapsamında en önemli özelliği kentlerin yönetimi ve idaresi kadı tarafından sağlanmaktaydı. Kadının sorumluluğu ve görevi yargı sistemi olsa da farklı dönemlerde yargı haricinde faaliyet de göstermiştir. Bu minvalde şehrin mihenk taşı olan imar yapı faaliyetleri, şehirlerin alt yapı problemleri gibi bir çok mevzu kadının sorumluluğu altında gerçekleşmiştir. Kadı bu görevini ifa ederken en büyük destekçisi Hassa Mimarlar Ocağı'nda aktif olarak görev alan mimar başlarıdır. Örneğin; bir sureti Galata Kadı'sına gönderilmek üzere, merhum Valide Sultan'ın Üsküdar'da yapılan hamamı için Mimarbaşı Sinan'ın istediği bina ve neccarı tedarik edip bina eminine göndermesi hususunda Üsküdar kadısına hüküm verilmiştir.⁴⁶⁶ Bu belgeden anlaşılabacağı üzere gerçekleştirilecek yapı imar faaliyetlerinde kadılar aktif rol üstlenmiştir.

Osmanlı Klasik döneminde yapılacak olan yapıların nizami bilgisi dönemin padişahı tarafından oluşturulmuştur. Ancak denetim hususu ise mimarbaşının sorumluluğunda gerçekleşmiştir. Burada yalnızca kamu yapı inşaat faaliyetleri değil özel yapı imar faaliyetleri olarak nitelendirilen “*özel inşaat projeleri*” de mimarbaşı tarafından tahkik edilmekteydi. Hicri 1220 tarihli belgeye göre; İstanbul kadısına yazılan tezkirede halkın inşa ettiği evlerin ve binaların nakışlarında altın ve gümüş kullanılması Darphane'nin üretimini zarara uğrattığından işlemlerin mimarbaşı ve nakkaşların gözetiminde izin alınarak gerçekleştirilmesine dair belge mevcuttur.⁴⁶⁷

Bu dönemlerde mimarbaşının yetkinliği daha fazla olmasına karşın yapılacak işlemlerde muhakkak kadının da onayından geçerek saraya iletilmekteydi. Hicri 1191 tarihli belgeye göre İstanbul şehrinde inşa edilen Süleymaniye Camii'nde mimarbaşı Davud Ağa tarafından

⁴⁶⁶ BOA., A.(DVNSMHH.d..., Dosya No: 61, Gömlek No: 100, Tarih: H-21-07-994.

⁴⁶⁷ BOA., A.(DVNSMHH.d..., Dosya No: 129, Gömlek No: 1220, Tarih: H-29-10-1132.

bütçe oluşturmaları ve bu hususta Davud Ağa'nın dönemin kadısı Abdülvahid Selam tarafından bu makama atanması uygun görülmüştür.⁴⁶⁸

Klasik Osmanlı Dönemi yapı imar faaliyetlerinde mimarbaşı, kadı, Yeniçeri Ocağı'nda faaliyet gösteren subaşının yanı sıra esnaf loncaları ve hatta vakıflar önemli rol üstlenmiştir. Osmanlı tarihi boyunca vakıflar gerek ekonomik gerekse sosyal devlet yapısı kapsamında oldukça değerli bir paya sahiptir. Tanzimat ile yaşanan dönüşüm yeni oluşumları da meydana getirmiştir. Devlete ait yapı çeşitliliğinin artması bu döneme rastlar. İnşa edilen konutlarda; çoğu zaman yaşanan afetler sonucu meydana gelen hasarı en aza indirmek amacıyla kullanılan malzemenin değişimi gibi bir çok sebebe bağlı olarak ebniye nizamnamelerinin oluşturulmasını zaruri hale getirmiştir.

Hassa Mimarlar Ocağı varlığını XIX. yüzyıla kadar devam ettirebilmiştir. Kadim Osmanlı Devleti'nin klasik yapısının akıbetini III. Selim değiştirmiş böylelikle Nizam-ı Cedid sürecine girilmiştir. Bu yenileşme II. Mahmud ile devam etmiştir. II. Mahmud devletin teşkilat yapısını revize etme girişiminde bulunmuştur. Böylelikle II. Mahmud mimarbaşılık ile şehremini⁴⁶⁹ görevlerinin iç içe olduğunu ve bundan dolayı karmaşa yaşandığını düşünmüş bu vesile ile şehremenliğinin münferit bir yapıya sahip olacak şekilde bağımsız bir kurum olarak tek başına faaliyet göstermesinin anlamsız olduğunu düşünmüştür.

Şehreminleri bir yapının inşasına ait olan malzemeleri temin etmenin yanı sıra, yapılan veya yapılacak masrafların bilançosunu oluşturarak hesap defterlerinin oluşturulmasından mesul tutulmaktaydılar. Mimarbaşı ise daha çok bir yapının plan ve keşfinden sorumlu olup teknik işlemleri yerine getirmekle sorumluydu. Şehremenliğinin fenni mimari konusuna vâkıf olmaması münasebetiyle de mimarbaşı kurumu ile birleştirilmesini uygun görmüştür. Böylelikle 1831 senesinde bu iki yapı birleştirilmiştir. Şehremenliği ve mimarbaşılık kurumlarının birleştirilerek Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ismi ile yeni bir kurum oluşturulmasına dair arşiv belgelerinde şöyle bir kayıt yer almaktadır⁴⁷⁰;

“Malûmunuz olduğu ve Meclisde müzâkere kılındığı üzere, Şehremânetiyle Mimarbaşılık memûriyetlerinin birleştirilmesi ve işbu memûriyete Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü tesmiyesi, iktizâ-yi irâde-yi isâbet-âde-yi Hazret- i cihândârîden olub

⁴⁶⁸ BOA., C.EV., Dosya No: 618, Gömlek No: 31164, Tarih: H-07-11-1191.

⁴⁶⁹ “Burada şehremenliği ile son dönemde İstanbul'un şehir işleriyle meşgul olan ve yakın zamana kadar Şehremâneti adı verilen İstanbul Belediye Reisliği kast edilmemiştir. Şehremenliği, Osmanlıda Tanzimat'a kadar saray ve hükümete âit bina inşa ve tamirat işleriyle meşgul olan, Galatasaray ve İbrahimpâşa sarayının yiyecek ve giyeceklerine, eski ve yeni sarayların, harem-i hümayûnun maaş ve masraflarına bakan ve şâir vazifeleri olan önemli bir memuriyettir.” Detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, s.375.

⁴⁷⁰ BOA., CS., Dosya No: 2860, Tarih: 28 CA 1247, aktaran: Şerafettin Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları” s.199..

Şehremaneti mansıbının el-hâletü hazihi müstakil memûra muhtaç olacak mertebe hıdmeti olmıyarak mutasarrıfları dahi fenn-i mimâriye vâkıf olmamaları cihetiyle bütûn umur-ı ebniye Mimarbaşı bulunanlar marifetiyle görülmekte olmasına nazaran, bu iki memûriyet birleştirilerek Mimarbaşı bulunan Abdülhalim Efendinin fenn-i mimârî ve hendesede mahareti olmak hasebiyle anın uhdesine tevcihi ve Kıla Nezâret hıdmeti dahi bundan böyle Ebniye-i Hâssa Müdürü bulunanların tetimme-i memûriyetinden olmak üzere ihâlesiyle, yine nizâm-i kadîmi vechile mîrî ve evkaf ebniyelerinden muayyen olarak harc-ı mimârî ve dekâkîn ve milel-i selase hânelerinden rûsûm-i mutâde alınmasına ve mimâr hulefâsı haklarında dahi usûl-i kadîmenin icrâsına ruhsat i'tâ olunarak, fakat şimdi üç me'mûriyet bir yere geleceğinden melhûz olan ziyâde masarîfata medâr olmak üzere Şehremânetinin yevmiye yüz akçe vazifesiyle Harc-ı Hassa'dan üç mâhda bir kerre virilen bin yüz gurus maaşı bi'l-ılgâ yalnız Matbah-ı Âmireden müretteb olan tayinatının Ebniye-i Hassa Müdürlüğüne tahsîsen virilmesi ve efendi-yi mumâileyhin Hvâcelik ile me'mûriyeti ve rütbesinin defter-i Tevcîhât-ı Hümayûnda Asâkir-i Mansûre Kitâbetinin zîrine kayd olunması hususuna irâde-yi seniyye-i şâhâne taallukıyla olbâbda Hatt-ı Humâyûn-ı şevket-makrûn-ı mülukâne şeref-efzâ-yi sahîfe-i sudûr buyurulmuş ve mûceebince hılati iksâ ile rütbesi mahalline kayd itdirilmiş olmağla siz dahi sâbıku'z-zikr yevmiye yüz akçe vazife ile zikr olunan maaşın kayıtları terkîniyle fakat Matbah-ı Âmireden müretteb olan tayînât ile anın tetimmesinden olarak Kasabbaşı Efendi tarafından virilegelen yevmi on buçuk vukiyye lahm-ı ganem ile anbâr-ı âmireden şehriye virilen otuz çeki hatabın fîmâba'd Ebniye-i Hâssa Müdürlüğüne tahsis olunmak üzere iktizâ iden ilmühaberinin itâsiyle tanzimine himmet eyliyesin."

Birleştirilen bu iki kurum artık yeni bir isim taşımıştır. Ebniye-i Hassa Müdürlüğü olarak yeni bir kurum oluşturulmuş başına da Abdülhalim Efendi getirilmiştir.⁴⁷¹ Kıla Nezareti, Hassa Mimarlığı ve Şehreminliği olmak üzere üç ayrı kurum, kurulan yeni müdürlük altında faaliyet göstermeye başlamıştır. Saray için çalışan bireylerin maaşlarını vermekle mükellef olan şehreminliği bu görevi Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne devretmemiştir. Saray mensuplarının maaşları Ceb-i Humâyûn tarafından ödemesi gerçekleşmiş aynı zamanda enderunluların maaşları da Hazine Kethüdâsı tarafından dağıtılması uygun görülmüştür.⁴⁷² Ebniye Müdürlüğü mevcut binaların kontrollerini belirli zaman aralıklarında gerçekleştirmek

⁴⁷¹ BOA., CS., Dosya No: 2860, Tarih: 28 CA 1247, aktaran: Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları" s.178.

⁴⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, s. 376.

ve padişahın onayı ile inşası gerçekleştirilecek olan yapıların yapımı ile ilgilenmek asil görevleri arasında yer almaktaydı.

Osmanlı Klasik Dönemi'nde hazırlanan ilk Ebniye Nizamnamesi 1848 senesinde oluşturulmuştur. Bu nizamnameye bağlı olarak kullanılacak yapı imar ve inşaat malzemeleri, binaların kat adeti, binaların cephe özellikleri gibi bir çok konuya değinilerek kurallar çerçevesinde nizamname oluşturulmaya çalışılmıştır. İmar ve yapı faaliyetlerinin gerçekleşmesi için evvela inşaat ruhsatı alınması gerekmektedir. Kadıköy'den Anadolu Kavağı'na; Söğütözü'nden Rumeli Kavağı'na kadar uzanan bölgede yer alan kasaba ve köylerde ve Eyüp semtinden Yedikule'ye sur dışında kalan araziler üzerinde inşa edilecek olan yapıların ruhsatları alabilmek için mimarbaşından, bostancıbaşından ve Galata voyvodasından izin alınarak kadıdan ve naibden ilam alınması şarttı. Tüm bunlar gerçekleştirildikten sonra yapı faaliyetlerine hemen başlanması uygun görülmemiş, yapı faaliyetinin inşa edileceği bölgede yer alan yeniçeri askerlerine de muhakkak konu hakkında bilgi vererek onların da onayını alma zorunluluğu vardı. Bu yapıların yanı sıra özel bir amaç için inşa edilecek bir bina varsa şayet ne amaçla inşa edilecekse örneğin; ilaç sektörü için inşa edilecek olan yapıların izni hekimbaşından alınmalıydı.⁴⁷³ Klasik dönemde uygulamaya konulan nizamnamelerin kapsamı bir şehri ihya edip, bir şehri kentsel düzene koyarak tüm kenti kapsamaktan ziyade bölgesel olarak yada yapılar üzerine ferdi nizamnamelerin oluşumunu kapsamaktadır. Düzenlenen nizamnamelerin Müslüman ve gayrimüslim tebaaya göre farklılık arz etmesi yine nizamnamelerin uygulamada bazı problemleri beraberinde getirdiği görülmektedir. Bölüm bölüm oluşturulan nizamnamelerin uygulama ve denetimi hususunda yaşanan aksaklıklar Tanzimat'ın ilanı ile bütüncül bir çerçevede oluşturulması ve herkese eşit kanun maddelerinin çıkarılması düşüncesini oluşturmuştur.⁴⁷⁴

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan toprak kayıplarına rağmen Payitaht da artan bir nüfus oranı mevcuttur. Artan toprak kayıplarına rağmen nüfusun artmasının nedenlerinden biri 1838 Ticaret Anlaşması sonucunda Avrupalılara bir takım ayrıcalıkların verilmesi onları liman kentlere yönelmesine sebep olmuştur. Böylelikle liman kentlerin nüfus artış hızı artmıştır. Ancak bu kentlere daha çok gayrimüslim vatandaş yerleşmiştir.⁴⁷⁵ Elbette bu durum tek başına etken olmamakla birlikte nüfus artış oranını tetikleyen sebepler arasında sayılabilir.

⁴⁷³ Kayra Kirpi, II. Abdülhamid Dönemi Ebniye Nizamnameleri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020, s.20.

⁴⁷⁴ İlber Ortaylı, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetimler", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, İlke Yayınları, İstanbul, 1996, ss.448.

⁴⁷⁵ Zeynep Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, s.47.

Buna paralel doğrultuda İstanbul semtinde nüfusun artma sebebi Kırım Savaşı'nda müttefik olarak şehre gelen İngiliz, İtalyan ve Fransız askerlerde sıralanabilir.⁴⁷⁶

Avrupa'da yer alan "Prefecture de la ville" makamına eş değer olarak belirlenen Şehremaneti kurulmuştur. 1855 senesinde beledi hizmetleri sunabilmek amacı ile İhtisap Nezareti kaldırılarak yerine Şehremaneti kurulmuştur. Şehremini yönetiminde on iki üye ile birlikte iki muavinden oluşmaktaydı. Üyeler Osmanlı tebaasından seçilmekteydi.⁴⁷⁷ Osmanlı tebaasından belirlenen yeni meclisin üyeleri gerekli özveriye sahip olmadıkları gerekçesi ile 1856 senesinde dönemin padişahının da iradesi ile oluşturulan yeni bir komisyon kurulmuştur. Yeni kurulan meclisin adı; İltizam-ı Şehir Komisyonu'dur. Kurulan komisyon özellikle alt yapı faaliyetlerinde ve karayolları üzerinde faaliyet göstermiştir. İlerleyen zaman içinde beklenen performansı sağlamadığı gerekçesi ile bu komisyonda ilga edilerek yerine başka bir komisyon oluşturulmuştur. Şehir faaliyetlerinde imar ve iskan faaliyetleri kapsamında etkin faaliyet gösterecek kurumlar içinde böylelikle üçüncü komisyon kurulmuştur.⁴⁷⁸

Kurulan yeni komisyonda belediyenin yapısına ve kuruluşuna yönelik yedi maddeden oluşan bir öneri raporu öncelikle hazırlanmıştır. Hazırlanan rapora göre şehrin on dört bölüme ayrılarak her bölge içinde belediye dairesi oluşturulması talep edilmiştir. Aynı zamanda parçalara ayrılan bu yönetim Şehremaneti'ne bağlı kalarak öncelikle bölgesel olarak sağlanan hizmet tüm kenti içine dahil ederek Şehremaneti ile kontrol altında tutulacaktır.⁴⁷⁹ Uygulanmak istenen belediye teşkilatı modeli ise 1857 yılında hayata geçirilmiştir. Adalar, Boğaziçi ve Bilad-ı Selase olarak ayrılan bölgeler toplamda on dört bölgeden oluşmaktadır. Uygulama aşamasına ise bütüne uygulamaktan ziyade öncelikle tek bir bölgeye uygulanarak sonuçları görülmek istenmiştir. Bundan dolayı da Galata- Beyoğlu bölgesi pilot semt olarak tercih edilmiş olup, VI. Daire-i Belediye olarak adlandırılmıştır.⁴⁸⁰

VI. Daire-i Belediye'si Şehremaneti'ne teorik olarak bağlı bulunulması arzu edilse de uygulamada pek mümkün olmamıştır. Hatta tarihsel olarak da 1868 senesine kadar da bağımsız olarak faaliyet göstermiştir. Bunun yanında Şehremaneti, nezaretlere bağlı olmasına rağmen, VI. Daire-i Belediye'nin sadrazama bağlı olması oldukça ilginçtir. Aynı yıllarda imar yapı denetim kontrolü de Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne bağlı olmasına rağmen sadece bölge sınırlarına dair yetkiler VI. Daire-i Belediye'ye verilmiştir.⁴⁸¹ VI. Daire-i Belediye'nin ilk icraatı bölgede yapmış olduğu kadastro çalışmalarıdır. Bu tarihe kadar İstanbul kentinde

⁴⁷⁶ Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, III, s. 1269.

⁴⁷⁷ Osman Nuri Ergin, a.g.e, s.1268-1271.

⁴⁷⁸ Osman Nuri Ergin, a.g.e., s. 1297.

⁴⁷⁹ Tarkan Oktay, **Osmanlıda Büyükşehir Belediye Yönetimi; İstanbul Şehremaneti**, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2011, s.22.

⁴⁸⁰ Ergin, a.g.e, s. 1308-1311.

⁴⁸¹ Oktay, a.g.e, s. 26.

kadastro çalışmasına dair özgün bir çalışma yapılmaması VI. Daire-i Belediye'nin yapmış olduğu bu girişimi dönemin en önemli faaliyeti olarak anılmasına sebep olmuştur.

Yapılan bu çalışmalar daha önce ki çalışmalara kıyasla daha iyi performans sağlamış ve ilk olması açısından örnek bir uygulamadır denilebilir. Ancak uygulama aşaması biraz daha dar kapsamlı olmuştur. Zira ana cadde üzerinde ikamet eden bireyler bir çok hizmetten fayda sağlamasına rağmen ara sokaklarda ikamet edenler ana cadde üzerinde ikamet edenler kadar şanslı olmayabiliyordu. Burada temel ayırt edici unsur ikamet edenlerin gelir düzeyleri olabilir. Çünkü ana cadde üzerinde oturan kişiler üst gelir seviyesine sahipken ara caddede olanlar alt ve orta gelir seviyesine sahip olan bireylerdir. Bu anlamda tüm bireylere eşit bir hizmet sunulmuş olma ihtimali elbette düşüktür. Yine de genel olarak değerlendirildiği zaman diğer belediye dairelerinin oluşumu ve kurulumu için örnek teşkil etmiştir. Hatta VI. Daire-i Belediye'den sonra Adalar Belediyesi ile Tarabya Belediyesi kurulmuştur.⁴⁸² Planlanan on dört bölümlük dairlerin oluşumu için de 1868 senesinde Dersaadet İdaresi Belediye Nizamnamesi yayınlanmıştır.⁴⁸³

Osmanlı Devleti'nin ulaştığı dört bir yanda imar faaliyetlerinin belli bir nizam içinde uygulanabilmesi için 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnameleri düzenlenmiştir. Osmanlı imar faaliyetlerinin en gelişmiş ve en kapsamlı olanı kuşkusuz 1882 senesinde oluşturulan Ebniye Kanunu'dur.⁴⁸⁴ Bu kanunun çıkması ile 1863 tarihli kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kanunun etki alanı eski kanunlara nazaran daha kapsayıcı olmakla birlikte 12 fasıl ve toplam 98 maddeden oluşmuştur. 1882 Ebniye Kanunu Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. 1956 yılında oluşturulan İmar Kanunu ile 1882 Ebniye Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. Esasında 1956 yılında oluşturulan İmar Kanunu'nun alt yapısını 1882 Ebniye Kanunu oluşturmıştır.⁴⁸⁵

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru şehirlerin gelişim seviyesini ve refah seviyesini artırmak amacıyla bir çok yol denenmiştir. Bu amaçla düzenlenen kurallar bütünü genel anlamda yaygın olarak uygulama yeri bulamasa da yasal bir çerçeve içerisinde oluşturulması modern kent analizi açısından önem arz etmekle birlikte Tanzimat sonrasında hukuki bir şekil ile kurallara bağlı kent planı oluşturma açısından da mühimdir. Tüm bu çabanın arkasında yatan temel sebep şekil olarak Avrupa modeline uyumdur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken şöyle bir gerçek vardır ki; Avrupa kentlerinde uygulanan planlar ile ulaşılan başarının aynısını

⁴⁸² Oktay, a.g.e., s. 26.

⁴⁸³ Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, IV, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 1615-1624.

⁴⁸⁴ 1882 Ebniye Kanunu'nun tam metni için bkz. , Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, s. 1715-1731.

⁴⁸⁵ Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları; Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri(1839-1908)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları; Adnan Adıvar Özel Sayısı**, cilt 7, sayı 2, 2006,s.171.

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda ulaşılması pek mümkün olmamıştır. Coğrafi olarak ve yaşanan ekonomik siyasi ve sosyal faktörler uygulamada da varlığını hissettirmiştir. Oluşan yeni dünya düzeni Avrupa'da köklü imar planları oluşturmuştur. Bilinen en yaygın örnek; Huassmann tarafından Paris'te uygulanan imar planları, Rona, Berlin, Brüksel ve Viyana gibi birçok Avrupa kentlerinde uygulanan imar uygulamalarına örnek olmuştur. 1853 ile 1869 yılları arasına Paris'in kentsel sıkıntılarını çözüme kavuşturmaktan ziyade değişen dünya düzeni ile oluşan burjuvazi kesiminin taleplerine cevap verme mahiyeti taşır. Yeni imar planı ile kentin dönüşümü sağlanmış aynı zamanda yeni oluşturulan bulvarlar üzerine lokantalar, kahvehaneler, dükkanlar ve opera ve tiyatro salonları kurarak burjuvazi hayat standardına uygun hale getirtilmek istenilmiştir.⁴⁸⁶

Avrupa'da uygulanan yapı imar planlarının aynısının Osmanlı coğrafyasında uygulanamamasının altında yatan bir diğer sebep; ekonomik kaygılar ile birlikte imar ve yapı faaliyetlerine ayrılan mali bilançonun yetersiz olmasıdır. Yine de, Tanzimat dönemi ile birlikte oluşturulmaya çalışılan modernizasyon kentsel alana indirgenmiştir. Bu doğrultuda modern kent oluşumu tablosunu özellikle Payitaht'da görmek mümkündür. Uygulanan geniş çaplı imar planları ile şehrin silueti ve mimari yapısında reformlar yapılmıştır. Şehirde inşa edilen yapılardan ziyade alt yapı çalışmaları, yol çalışmaları da bu reform içinde yer almıştır. Oluşturulan Daire-i Belediye'ler de parça parça imar faaliyetleri uygulansa da şehri bir bütün olarak düşündüğümüzde geniş çaplı bir yapı imar faaliyetlerindeki hareketlilik ve kentsel dönüşüm faaliyetlerinden bahsedilebilir.

Tanzimat ile başlayan imarda revizyon, yapı inşaat faaliyetlerine ve mimarlık teşkilatına da yön vermiştir. Şehirlerin dokusunu şekillendiren nizamnameler son şeklini II. Abdülhamid döneminde almıştır. Klasik Dönem mimarlık kurumunun evrimi Tanzimat ile başlamış ve bu süreç içinde farklı bir çok proje düşünülmüştür. Bu evrimin gerçekleştirilmesi ilk olarak Hassa Mimarlar Ocağı'nın tasfiyesi ile gerçekleşmiştir. Ardından 1831 senesinde Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur. Bununla birlikte müdürlük, şehreminliği ile başmimarlığı tek bir çatı altında toplanarak imar ve bayındırlık faaliyetleri tek koldan kontrol altına alınmıştır. Hassa Mimarlar Ocağı'nın gerçekleştirmiş olduğu yapı imar ve inşaat faaliyetlerinde uygulamış olduğu sistemi değiştirmiş başta hükümet konakları ve kamu yapıları olmak üzere, münakasa yani ihale sistemi ile faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Daha sonra 1849 senesinde Nafia Nezareti'ne bağlanan kurum Ebniye Muavinliği olarak anılmaya başlamıştır. İlerleyen tarihlerde 1852 senesinde Ebniye Meclis-i İdaresi kurulmuştur. Bu süre zarfında mimarlık ve

⁴⁸⁶ Leonardo Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. N. Nirven, İfa Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 199-219; İlhan Tekeli, **Türkiye'nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları**, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 2010, s. 54.

mühendislik faaliyetlerinin yanı sıra kentleri düzenlemek amacıyla bir çok nizamname yayınlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde ise en geniş tanımına ulaşmıştır denilebilir.

Mimarlık kurumunun geçirmiş olduğu evrim doğal olarak imar faaliyetlerine de yansımıştır. İmar faaliyetleri belediye-i hizmetlerinin oluşumuna katkı sağlamıştır. Eş güdümlü olarak hazırlanan ebniye nizamnameleri belediye teşkilatlanmalarının çerçevesini oluşturmuştur. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun belediye kanunları temelleri atılmıştır denilebilir. Aslında tüm bu çalışmaların altında yatan temel gaye; şehrin mekanını yeniden dizayn ederek modernleştirmek, baştan başa yeni bir kent tahayyül ederek yeniden bir şehir oluşturmaktır. Hukuki, idari ve hatta askeri alanda örnek alınan Batı ve Avrupa kurumları Tanzimat dönemi reform hareketleri çerçevesinde değerlendirildiğinde başkent İstanbul'da yaşanan değişim ve dönüşümün Avrupa şehirlerinde yaşanan planlı imar faaliyetleri ile aynı döneme rastlaması tesadüfi değil bilakis çağın gerektirdiği modernleşme hareketinin en somut halidir.

Osmanlı Devleti coğrafyasında ve bilhassa başkent özelinde yapı ve imar faaliyetleri adına düzenlenen ve hazırlanan plan ve nizamnameler yürütülürken XIX. yüzyıl padişahlarından Sultan Abdülaziz, III. Napolyon'un daveti ile 1867 senesinde düzenlenen Dünya Sergisi'ne iştirak etmiştir. Bu davet ile Londra ziyaretinden sonra Viyana'ya da seyahat etmiştir.⁴⁸⁷ Aslında bu seyahatleri ile Osmanlı başkenti olan İstanbul'u Avrupa şehirleri ile mukayese edebilecek kıvama getirme niyeti yatmaktadır. Paris'in kentsel planlarına imzası olan III. Napolyon ile Baron Eugene Haussmann kuvvetli ihtimal bu dönemlerde dönemin padişahı Abdülaziz ile tanışmışlardır. Haussmann, Mısır Hidivi tarafından Kahire'ye davet edilmiştir. Bu süre içinde Haussmann, Osmanlı başkentine gelmiş ve İstanbul'da yapılan imar ve yapı faaliyetleri hakkında kendisinden istifade edilmiştir.⁴⁸⁸ Haussmann'ın imar faaliyetleri hakkında bulunduğu öneriler içinde mali destek ve ekonomi üzerinde durmuştur. Yapılacak olan faaliyetlerin mali açıdan organizasyonunun nasıl yapılacağı hususunda deneyimlerini aktarmıştır. Yapmış olduğu öneriler içinde banka kredisinin ehemmiyetinden bahsetmiştir.⁴⁸⁹

Yaşanan doğal afetler sonucu bir çok cadde sokak ve mahallelerde ciddi tahribatlar yaşanmıştır. Yaşanan Hoca Paşa Yangını ile kentte yolların düzenlenmesi amacıyla Islahat-ı

⁴⁸⁷ Zeynep Çelik, *Displaying the Orient, Architecture of Islam at Nineteenth Century World Fairs*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992, s. 34-37.

⁴⁸⁸ Murat Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu*, çev. Büşra Helvacıoğlu, İstanbul 2013, s. 73.

⁴⁸⁹ Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu*, s. 73-74.

Turuk Komisyonu oluşturulmuştur.⁴⁹⁰ Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun kentin iyileştirilmesi ve ıslah edilme sürecinde etkili olduğu bilinmektedir.

Islahat-ı Turuk Komisyonu, afetten etkilenen bölgeleri yeniden inşa edilmesi amacı ile faaliyetlerini sürdürmüştür. Yeni oluşturulan planlamaya göre daha geniş caddeler oluşturulacak böylece yangın gibi yaşanan olumsuz durumlarda yaşanan faciadan en az zararla kurtuluş sağlanacaktır. Komisyonun bu aşamada kullanılan inşaat malzemelerini ucuza satın alma girişimleri de mevcuttur. Hatta bu hususta imalathaneler dahi kurulmuştur. Bunun yanında inşaat yapı alanında kullanılacak malzemenin nakliyesi hususunda da bazı kolaylıklar sağlamışlardır. Komisyonun kapsadığı alan yalnızca afet alanı olmamakla birlikte, şehrin diğer bölgelerini de kapsayacak şekilde 1869'lı yıllara kadar komisyon varlığını sürdürmüştür. Komisyon ilk etapta oluşturulduğunda, Nafia Vekâlet'ine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak daha sonra Dersaadet Şehremaneti Nizamnâmesi yürürlüğe girince komisyon Şehremaneti'ne bağlanmıştır. Komisyon faaliyetlerini sürdüren Server Efendi şehremini olarak ataması yapılmıştır. Server Efendi daha önce de VI. Daire-i Belediye'nin kurucuları arasında bulunmuştur. Kendisi Galata surlarını yıktırarak Beyoğlu semtinde sokakların genişleterek açılması projesinde yer almıştır. Surlardan toplanan taşların ziyan edilmeden Beyoğlu sokaklarının inşa ve yapımında kullanılarak inşaat maliyeti düşürülmüştür.⁴⁹¹

Tanzimat ilan edilmeden önce yapı imar faaliyetlerinde etkin rol üstlenen, kalfa, mimar ve hatta ustaların işlerinde ehil ve bilgili olduklarına dair ruhsatları yani *"icra-yı zenaat için ehliyet belgesi"*ni Hassa Mimarlık kurumundan alarak inşaatlarda çalışmalarına izin verilmiştir. Aksi bir durum söz konusu olduğunda ise yine Hassa Mimarlar Ocağı baş mimarı tarafından verilen ruhsat iptal edilerek gerek kamu inşaatlarında gerekse özel inşaatlarda çalışmadan men edilmekteydiler.⁴⁹² Mimarlık kurumunun geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm sürecinde I. Meşrutiyet ilan edilmeden önce gayrimüslim neccar kalfaları tarafından yaşanan büyük sıkıntılar ile birlikte vuku bulan problemlere çözüm aramak için Şehremanetine taleplerini iletmek üzere yazı yazmıştır. Kalfaların tespitleri daha çok piyasada işin ehli olmayan niteliksiz kalfaların meydana getirdiği olumsuz durum hakkında olmuştur.⁴⁹³

"Bazı kalfalar bilir bilmez istediği yerlerde yapı fiyatlandırması yapmakta, bu keyfi uygulama gerek hazine ve gerekse halkın inşa

⁴⁹⁰ Zeynep Çelik, The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City In the Nineteenth Century, University of Washington Press, Seattle and London, 1993, s. 55-56.

⁴⁹¹ İlhan Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 87

⁴⁹² İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2016, s. 321.

⁴⁹³ Hüseyin Gürsel Bilmiş, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ebniye Kalfalarına yapı İnşa İzni Verilmesi", Art- Sanat Dergisi, 2020, s.24-25.

ettirdiği binalar noktasında mali zararlara sebep olmakta, mal sahipleri de karşılaştıkları zararlar nedeniyle günlerce neccarlar ile kavga etmektedirler.”⁴⁹⁴

Şehremaneti gelen bu talep neticesinde çözüm önerisi olarak neccar loncası kurulması yönünde olmuştur. Sınava tabi tutulan ehli kalfalar lonca odası oluşturulduğunda dülger esnafının işlerine de bakması sağlanacaktır. Bu bağlamda kalfaların kethüdası olan Şakir Efendi görevlendirilmiştir. Oluşturulan lonca odası tarafından emanet usulü ile gerçekleştirilen inşaat ve imar faaliyetlerinin keşfi yapılacaktır. Bunun yanı sıra halk tarafından gerçekleştirilecek olan inşaat faaliyetlerinde de yine keşfi heyetten oluşan bir komisyon sağlayacaktır.⁴⁹⁵

Kamu bina ve yapılarının inşaatından ziyade hususi olarak inşa edilecek olan yapılarda da keşif talebinde bulunulursa komisyon görev alacaktır. İmtihanalarda başarı sağlayan kalfalar yerel gazetelerde duyurusu gerçekleştirilecek böylece herkes tarafından tescilli kalfa oldukları bilinecektir. Tescilli kalfa ve inşaat sahibinin yaşayacağı olumsuz bir durumda da Şehremaneti tarafından sulh gerçekleştirilecektir. Şehremanetinin dikkat ettiği en önemli husus kalfaların ve dülgerlerin belgeli olmasıdır. Şayet belgesiz bir kalfa istihdam edilmiş ise ve yapı sahibi tarafından şikayet talebi oluşturulduysa asla şikayet dikkate alınmamıştır. Neccar ve dülger kalfalarının imtihan ile yapı imar faaliyetlerinde görev alabilmelerine ilişkin inşaat izin belgesine yönelik girişimler ilk olarak 1875 senesinde uygulamaya konulmuştur.⁴⁹⁶

Osmanlı başkenti İstanbul’da yapı ve imar faaliyetleri için istihdam edilecek olan kalfaların imtihana girme zorunluluğu Anadolu’da yayın yapan basın yayın kuruluşları tarafından da yayınlamıştır;

“Ebniye inşaatının münasebetli te’sisinin gerek harik...ve gerekse sâir kazalarda pek çok te’siri olduğundan ve bir bina resmi tersim idemez olan ehliyetsiz ve fakat yalnız cüz’i ma’lûmât-ı ‘ameliyye sahibi kalfaların menfa’atları uğrında ekseriya mazarrat-ı ‘umumiye tevellüd idegelmekde olduğundan ba’demâ bi’l-imtihan kalfalara İstanbulca şehadetname virileceği ve bu hususn için bir komisyon teşkil kılındığı işidilmekdedir. Bursa kalfalarının dahi böyle bir imtihana mecbur idilmeleri derece-i vücûbededir. Çünkü herkesin ve hatta şehrimize lâ-ecl’üz-ziyare gelmiş olan zevâtın ma’lûmları olduğu üzere şehrin en büyük caddeleri üzerinde üstü örtülmüş ve keresteleri çatılmış binaların vücûdı kalfaların mülk sahibinin parasının idare

⁴⁹⁴ BOA, ŞD., Dosya No:684, Gömlek No: 25, Aktaran; Hüseyin Gürsel Bilmiş,a.g.e., s.25.

⁴⁹⁵ Hüseyin Gürsel Bilmiş,a.g.e., s. 28-29.

⁴⁹⁶ Hüseyin Gürsel Bilmiş,a.g.e., s.29- 32.

*ve kifayesi nisbetinde binaya teşebbüs itmediklerine ya'ni mevcûd paraya göre bina tersim ve inşasına muktedir olmayanlarının dahi mevcudiyetine şahiddir. Metanetsiz ve münasebetsiz pek çok binalar dahi kalfaların noksanına delalet itmektedir. Bunlar böyle bir imtihana mecbur tutulursa şehrimizde kullanışlı binalar artar...şehrimiz de ziynet bulur.”*⁴⁹⁷

Sınav ile yapılacak olan alımların altında yatan temel sebep kuşkusuz işin ehli kimselere yapıların teslim edilme arzusuydu. Ebniye kalfalarının imtihan ile belge aldıktan sonra faaliyet göstermeleri uygulama aşamasında çok rağbet görememiştir. İlerleyen dönemlerde sultan II. Abdülhamid döneminde de yine bir imtihan komisyonunun oluşturulması ve sınavı geçen kişilerin kalfa olması için talepte bulunulduysa da Şehremaneti üzerinde durmamıştır. 1909 senesinde ise yine gündeme gelmiştir. Mimar ve kalfaların imtihan olmalarının yanı sıra belge alabilmek için belli bir harç ödenerek belgeyi hak etmeleri sağlanacaktır. Ancak harç durumu tebaayı biraz korkutmuştur. Zira işin ehli olmalarına rağmen ekonomik kaygılardan mütevellit harcı ödeyemeyerek ailevi sorunlar gibi bir takım problemlerin çıkmasına sebep olması gerekçesi ile harç olayı kaldırılmıştır. Daha sonra ise; Sanayi-i Nefise Mektebi'ne başvurarak icra ettiği mesleğin ehli olduğunu ispat eden bireylerden cüzi bir miktar başvuru ücreti talep edilmesine karar kılınmıştır. Böylelikle toplumda kaosa sebebiyet veren sınav uygulaması yürürlükten tamamı ile kaldırılmıştır.

Yapı imar ve inşa faaliyetlerinin çerçevesini oluşturan ebniye nizamnamelerinin gelişimi ve tam anlamıyla uygulanması II. Abdülhamid dönemine rastlar. II. Abdülhamid döneminde oluşturulan nizamnameler ufak tefek revizyonlara uğrasa da Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli faktör çıkartılan nizamnamelerin sadece başkent İstanbul için inşa edilmiş/ edilecek olan yapılar için değil vilayetlerde ve taşrada bulunan inşaat faaliyetlerini de kapsamış olmasıdır.

Şehrin yeniden yapılandırılmasına ve ihya edilmesi hususuna en çok dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid zamanına rastlar. Bilhassa Osmanlı-Rus Savaşı sona erdiği zaman istikrar dönemine giriş yapılmıştır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin borç yönetimi Duyun-u Umumiye eliyle Batılı devletlerin eline geçmesi, şehrin düzenlenmesi ve ulaşım hizmetlerinin sağlanabilmesi için kredi sisteminden faydalanılması bu dönemde yapı imar ve inşa faaliyetlerinde daha fazla önem verilmesine yardımcı olmuştur.

Bilahare Sultan II. Abdülhamid döneminde, dönemin Paris sefiri olan Salih Münir Bey'den başkent İstanbul'un yeniden inşa ettirmek ve silüetini değiştirmek ve güzelleştirmek adına

⁴⁹⁷ Bursa Gazetesi, No: 90,4 Ekim 1892, s. 3. Aktaran; Hüseyin Gürsel Bilmiş,a.g.e., s. 33.

yabancı uzmanlardan destek sağlanması bu minvalde Fransa gibi bazı Avrupa ülkelerinden uzman getirtilmesini talep etmiştir.⁴⁹⁸

3. İNŞAAT FAALİYETLERİNDE ETKİN ROL ALAN İNŞAAT ŞİRKETLERİ

XV. Yüzyıldan, Tanzimat Dönemi'ne kadar başta başkent İstanbul olmak üzere kentlerin hem toplumsal hem de fiziksel oluşumunun parçasını oluşturan yapı ve binaların oluşumu bulundukları coğrafi şartlara ve bulundukları semtlere göre yapı imar kurallarının şekillendiğini dönemin mahkeme tutanaklarından öğrenmek mümkündür. Bazı mahkeme tutanaklarında belirtilen fiziksel özellikler yapının nerelerde inşa edildiğini ve hangi kuralların uygulandığını göstermekteydi. Örneğin; tek katlı bir yapının literatürde ki karşılığı “beyt” olarak ifade edilmiştir. İki katlı yapıya “menzil” denilmiştir. Daha yüksek katlı özellikle üç kattan oluşan binalara sadece Galata bölgesinde izin verilmiştir. Aynı şekilde yapıda kullanılan yapı malzemesinin kagir olması özellikle bazı semtlerde uygulanmıştır. Yada yaşanan yangınlar sonucu zararı minimize etmek için kural olarak kagir bina yapımı bazı mahalleler ve semtler ile sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede Tanzimat Dönemi'ne kadar inşa edilen yapıların nizamını fiziki şartlar belirlemekteydi. Yani inşa edilecek olan yapılar mülkün sahibinin istediği doğrultuda yada binayı inşa edecek olan ustaların belirlemiş olduğu bir plana göre oluşturulamamaktaydı.

Başkent İstanbul'da planlı imar faaliyetleri 1830 yıllarında başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın oluşturulmasında emeği geçen Mustafa Reşit Paşa şehrin imar ve yapı planına ilişkin kurallar bütünü oluşturacak olan ilkeleri belirlemiştir. Bu ilkeleri belirlerken kılavuzu öncelikle siyasi ve diplomatik işlemler sebebiyle ziyarette bulunduğu Viyana, Paris, Londra gibi bir çok Avrupa başkentleri olmuştur.

1848 ve 1882 yılları arasında yerleşim yerlerinde yapı imar ve inşaat faaliyetlerinin gerçekleştirebilmesi için; 1848 Ebniye Nizamnamesi, 1858 Sokak ve Caddelere Dair Nizamname, 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, 1875 İstanbul ve Belde-i Selesede Yapılacak Ebniyenin Suret-i İnşaiyesine Dair Nizamname, 1877 Dersaadet Belediye Kanunu ve 1882 Ebniye Kanunu olmak üzere düzenlenen toplam altı adet nizamname hazırlanmıştır.⁴⁹⁹

1840 senesinde Osmanlı Devleti'nin köklü bir kurumu olan ve bu tarihe kadar özel veya kamu tüm yapı imar faaliyetlerinde aktif olarak görev alan mimarların ve ustaların bağlı

⁴⁹⁸ Zeynep Çelik, The Remaking of Istanbul, s. 110.

⁴⁹⁹ Zeynep Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, s. 67.

olduğu kurum kapanarak bu tarihten sonra mimarlık ve hatta müteahhitlik hizmetleri yapı inşasında çalışan kalfaları etkilemiştir. Nizam-ı Cedid'in sonuçlarından olan yenileşme kurumları da etkilemiştir. Osmanlı Devleti içinde kalfaların münakasa sistemi ile faaliyet göstermesi müteahhitlik meslek grubunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Müteahhitlik faaliyetleri, Osmanlı'nın XIX. yüzyılının ortalarından itibaren görülmeye başlamıştır. Aynı dönemlerde tüccar kalfa olarak anılmışlardır. Tüccar kalfa olarak anılmaları onların birer müteahhit gibi çalışmalarını göstermektedir. Tüccar kalfalar devletten ayrı olarak çalışmışlardır. Tüccar kalfalar resmi binaların yapım aşamasında münakasa sistemi ile “yüklenici” gibi çalışmışlardır. Tüccar kalfalar Ebniye Meclisi üyesi olup, hizmet sürelerine ek olarak yapmış oldukları faaliyetler kapsamında ne kadar iyi bir yapı inşa ederler ise taraflarına nişan verilmekteydi. Tüccar kalfalar yapı imar ve inşaat faaliyetlerinde etkin rol üstlenirken aynı zamanda inşaatın yapı malzemesini de temin etmekteydi. Örneğin 1336 tarihli bir belgede, hapishaneler inşaat-ı umumiyesi için tüccar kalfalardan alınan malzemelerin depoya konulduğuna dair mazbataları gösteren cetvel mevcuttur.⁵⁰⁰ Tüccar Kalfa ismi Başbakanlık Osmanlı arşiv belgelerinde sıkça zikredilmektedir. Tüccar kalfalarından Vartan Kalfa'nın ve amelelerin maaşlarının çalan kişinin yakalandığına dair belge⁵⁰¹, Tüccar Yorgi'nin Tekfurdağlı tüccar kalfalarından Yorgi'de bulunan alacağının tahsilini gösteren tezkire⁵⁰², yine bir başka tüccar kalfa olan Endiriko'nun, Beşiktaş ilçesinde yapımını gerçekleştirilen Meryem Ana Kilisesi'nde faaliyet gösterdiğine dair belge mevcuttur.⁵⁰³

Osmanlı Devleti'nde faal olarak görevini ifa eden gayrimüslim mimar, müteahhit ve kalfalar oldukça fazladır. Bunun sebepleri arasında nesilden nesile aktarılan bir meslek grubu olması olabilir. Özellikle gayrimüslim kalfaların saray ve çevresi tarafından istihdam edilebilmesi için evvela kendilerinin referans ile isimlerinin daha önceden verilmiş olması gerekliydi. Bu da tabi ki, kalfaların ne kadar verimli ve ne kadar başarılı olmalarına bağlıydı. Kalfaların bir çoğu belgelerde “mimar” olarak anılmaktadır. Başarılı ve verimli çalışma yaptıklarında nişan ile ödüllendirilmişlerdir.

Osmanlı başkenti olan İstanbul'da daha çok Eminönü, Beyoğlu ve Galata bölgesinde bulunan mimarlık ve müteahhitlik büroları devlet yapılanmasından bağımsız olarak faaliyet göstermektedirler. Osmanlı Devleti bünyesinde müteahhit, mimar ve kalfa olarak istihdam edilen bireyler “*daire mimarı*” diye nitelendirilen yerlerde çalıştırılırken, bir diğer seçenek

⁵⁰⁰ BOA., DH.MB..HPSÇM, Dosya No: 34, Gömlek No: 12, Tarih: H-15-09-1336.

⁵⁰¹ BOA., A.)MKT.DV., Dosya No: 142, Gömlek No: 53, Tarih: H-14-02-1276.

⁵⁰² BOA., A.) MKT.DV., Dosya No: 217, Gömlek No: 96, Tarih: H-13-08-1278.

⁵⁰³ BOA., MVL., Dosya No: 358, Gömlek No: 38, Tarih: H-14-11-1276.

olan devlet bünyesinde istihdam edilmeyen alternatif bir girişimci örneğini oluşturan “büroları” kapsar. Burada kamusal yapı ve imar faaliyetlerinde çalışan veya özel sektör olarak nitelendirilen sivil mimarlık eserlerinde çalışanları ayıran temel bir unsur yoktur. Bundan mütevellit “*daire mimarı*” olarak belirtilen isimlerin de büro kurma gibi faaliyetleri de engellenmemiştir.

Osmanlı Devleti’nde “*müteahhit*” kavramı aslında Ebniye Meclisi’nin oluşturulması ile ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti topraklarında Anadolu’daki yerleşim yerlerinde inşa edilecek olan yapıların yapımı müzayedeye usulü ile gerçekleşmekteydi. Ebniye Meclisi oluşturulduktan sonra yapı inşaat sektöründe uygulanan yöntem başlı başına değişmiş müzayedeye yerine “*münakasa*” sistemine geçilmiştir. Ebniye Müdürlüğünün asli vazifesi yapı inşaatın plan ve projesini oluşturmak ve sonrasında tahmini olarak bir bedel belirlemekteydi. Münakasa sistemi ile en düşük bedeli sunan yüklenici (müteahhit) ile bir kontrat düzenlenerek gerçekleştirilecek olan yapının yapım aşamasına başlanılmaktadır. XIX. yüzyılın ortalarında bilhassa kamu binalarında münakasa sistemi kullanılarak müteahhitlik hizmeti yapı imar faaliyetlerinde gerçekleştirilmiştir. Münakasa sisteminin nasıl yapılacağı ve nasıl uygulanacağı hususuna bazı kıstaslar belirlenmiştir. Bu kıstaslar çıkarılan nizamnameler ile yazılı hale getirilmiştir. Örneğin 1863 yılına ait çıkarılan nizamnamede belli başlı kurallar çerçevesinde münakasa sistemi tanımlanmıştır. Bu çerçeveyi oluşturan kurallar ise şu şekildedir,⁵⁰⁴

- ❖ Yetimlerin binalarda keşiflerde 1.000 kuruş- 20.000 kuruşa kadar olanlardan 25 kuruş, 20.000 kuruştan yüksek olanlardan binde 50 ücret alınacaktır.
- ❖ Mevcut yapıların tadilat gerektiren işlemlerinde ihaleye gidilmeden emaneten de iş teslimi gerçekleştirilebilir. Şayet tadilat edilen yapılar emanet sistemi ile teslim edilecekse işin başına bina emini ataması da yapılacaktır.
- ❖ Devlete ait olan yapılar ile vakıflara ait olan yapıların yapımı için düzenlenecek olan münakasaya katılacak olan müteahhitler ile kalfalar yapılacak işin toplam miktarının binde 15’ini harç yatırması gerekmektedir.
- ❖ Gerçekleştirilmesi planlanan yapı inşaatların keşfi için ebniye idaresinden gönderilecek olan mimarlara mevsime göre belirlenecek yevmiye miktarı verilecektir.
- ❖ Tebaanın gerçekleştireceği inşaatlarda kalfalar keşif raporları oluşturulacaktır. Buna göre toplam maliyetin her 1.000 kuruşa 10 kuruş harç vermeleri talep edilmiştir.

⁵⁰⁴ Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, s. 68-69.

- ❖ Devlete ait yapıları gerçekleştirilmek için sur dışına giden mimarların yol ücreti karşılanacaktır (binek hayvan ücreti, kayık ücreti gibi).
- ❖ Yapıyı gerçekleştiren müteahhit ile kalfa arasında çıkan uyuşmazlık ve ihtilaf durumunda yapımına ara verilen inşaatlarda, çözüm amacı ile devletin yollayacağı mübaşire peşin olarak dava eden taraf 25 kuruş ödeme yapacaktır. Tahsil edilen bu ücret dava sonucunda tekrardan hesaplanarak haksız olan kişi tarafından karşılanacaktır. Aynı şekilde ihtilaf yaşayan şahıslar arasında planların hazırlanması için oluşturulan mühendisler için “her bir arşın için üç para” olacak şekilde ödeme yapılacaktır.

XIX. Yüzyılda emanet usulü yerine daha çok münakasa sisteminin uygulanması ve bu sistemin dayandırıldığı bir hukuki sistemin mevcudiyeti yapılan ve yapılacak olan yapı inşaat sektöründe devamlılığı sağlayabilmek adına verilen mücadelenin göstergesidir. Osmanlı Devleti kurumlarında aranan en önemli özellik Müslüman olma şartıydı. Ancak mimarlık ve müteahhitlik hizmetlerini içinde barındıran bugünkü mimarlık tarihinin mihenk taşı olan Hassa Mimarlık Ocağı’nda istihdam edilen mimarlardan Müslüman olma şartı aranmamıştır. Bu sayede gayrimüslim mimarlar kurumda istihdam edilerek yapı inşaat alanında ihtisas sağlamışlardır. Sermayesi olan gayrimüslimler aldıkları eğitim ile daha sonra bağımsız mimarlık / müteahhitlik bürosu kurma gibi bir çok faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir.

Genel olarak bu yüzyılda yapı imar ve inşaat faaliyetlerinde artan talebin sebebi; özellikle başkent İstanbul için söylemek gerekirse, Avrupa tarzında uyarlanan beledi hizmetlerinin olması, birçok kamu binası, kasır, saray ve sivil mimari eserlerde batılı mimarların ve müteahhitlerin imzasının olmasıdır. Tanzimat sonrasında yaşanan reform hareketlerinin sonucu olarak başkent İstanbul’da yaşanan yapı imar değişimin altında yatan bir diğer sebep o dönemlerde yaşanan yangın olaylarıdır. Bu dönemlerde kullanılan yapı malzemesinin ahşaptan kagire dönüştürmek mecburi olmuştur. Bu sebeple kagir yapı malzemeleri Avrupa’dan temin edilmeye çalışılmıştır. Buna paralel olarak yabancı mimar talebinde de bulunulmuştur. Yapı imar faaliyetleri kapsamında Müslümanlardan çok gayrimüslimlerin faal olmasının altında yatan bir diğer husus da, cizyeden muaf tutulmaları karşılığında* yapı imar inşaatını gerçekleştirme taahhüdü vermeleri onların inşaat sektöründe daha fazla faal olmalarını sağlamıştır. 1243 senesine ait bir belgede yer alan bilgiye göre; Saray-ı Cedid su dolaplarının tamirini yapmak için ecnebi usta ve kalfaların cizyeden muaf tutulduklarına dair Saray-ı Cedid Ağası Abdurrahman Ağa tarafından bir tezkire verilmiştir.⁵⁰⁵

* Bu hususta Osmanlı arşivinde bir çok belge vardır. Gayrimüslim Neccar ustaları, kalfalar,yapacakları/ yaptıkları yapı imar faaliyetlerindeki işlemler sonrasında cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır. Örneğin; Tuna Nehri sahillerinde inşa olunacak

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim kalfa olarak bilinen ve aslında daha çok üstlenici/yüklenici olarak yapı inşaat sektöründe faal olan bireyler; şan ve şöhret sahibi olabilmeleri ve isimlerini duyurabilmeleri için evvela saray efradı tarafından tanınmaları gerekmektedir. Bunun için de çoğunlukla saraya mensup kişilerin yaptırtacağı yapılarda faaliyet göstererek başarılı olmaları gerekmektedir. Bu doğrultuda değerlendirme yapıldığında, devlet dolaylı yollardan aslında müteahhitlik hizmetlerini de bir anlamda tekelinde barındırmaktadır. Müteahhitler nam salabilmek için ilk olarak saray gibi gösterişli olan yapılarda faaliyet göstermiştir. Arşiv belgelerinde müteahhit kelimesine rastlanılmasa da “*kalfaya ihale edilmiştir*”, “*kalfanın marifeti ile gerçekleştirilen*” veya “*kalfanın memur tayin edildiği*” ifadeleri, kalfanın bir müteahhidin yapmış olduğu görevi ifa ettiğini göstermektedir.

XIX. Yüzyıl Osmanlı coğrafyasında yapı imar ve inşaat sektöründe faal olan kalfaların, ebniye memurlarının, ustaların, mimarların çalışma şekillerini tek bir tanıma sığdırmak mümkün değildir. Nihayetinde saydığımız bu meslek gruplarında ki bireylerin devlet ile olan ekonomik siyasi ve sosyal bağ, mimarlık tarihi ile birlikte iktisat tarihi açısından ayrı ayrı ele alınmalıdır. Bu faaliyetleri gerçekleştirirken devletin bireyler ile olan hukuki ve ekonomik ilişkileri kişiden kişiye göre değişkenlik arz etmektedir. Bu minvalde değerlendirildiği zaman bireyleri tek bir kalıba sığdırmanın, disiplinler arası çalışmalara kaynak olan mimarlık konusunda pek mümkün olmadığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'ne ait inşaatlarda yabancı mimarların istihdam edilmesi, mühim ve büyük yapı inşaat faaliyetlerinin gayrimüslimlere teslim edilmesi Gaspare Fossati ile başlamıştır denilebilir. Ancak burada şu hususa dikkat çekmek gerekir; Fossati'yi devlet kendisi yapı faaliyetlerinde istihdam etmek üzere çağırmasıdır. Rus elçilik binası yapımı için kendisi daha önce yapmış olduğu çalışmalardan mütevellit öne çıkmıştır. Rus elçilik binasının yapımı sonrasında dikkatleri üzerine toplamayı başarmış böylelikle Fossati'ye, dönemin padişahı olmak üzere saraya mensup kişiler tarafından yapı inşaat faaliyetlerini gerçekleştirmek için teklifler verilmiştir. Hatta ilk diplomalı büro sahibi de Fossati'dir.

Çağın getirmiş olduğu reformların sonucu olarak yapı ve inşaat sektöründeki canlılıkla birlikte inşaat şirketleri de bilhassa XIX. yüzyılda artmıştır. Burada şu hususa değinmekte fayda vardır; inşaat şirketleri kurulmadan önce özellikle Pera, Galata ve Beyoğlu civarında

olan Ruscuk Kalesi ebniyesinde istihdam edilen neccar taifesinden Yorgi ve Kerki'nin diğerleri gibi cizye-i şeriyeden muaf tutulmaları hakkında belge, detaylı bilgi için bkz. BOA., AE.SMHD.II., Dosya No: 19, Gömlek No: 1146; Büyük binaların inşasında bulunan ve yangından yanan eski odaların yeniden inşasında başkalfa tayin olunan Serkis Kalfa'nın mühim ebniyeler inşasında hizmetleri geçenlerin olduğu i.in cizyeden muafiyeti hakkına belge, detaylı bilgi için bkz. BOA., C.AS., Dosya No: 855, Gömlek No: 36582, Tarih: H-29-12-1131.; Neccar kalfalarından olan Simon'un Beşiktaş ve Ortaköy yalılarının inşasına hizmet ettiğinden dolayı cizyeden başka tekalif-i örfiye ve şakkadan muaf tutulma arzuhalı, detaylı bilgi için bkz.BOA., C.BLD., Dosya No: 108, Gömlek No: 5390, Tarih: H-14-10-1238.

⁵⁰⁵ BOA., TS.MA.e, Dosya No: 558, Gömlek No: 11, Tarih: H-01-01-1243.

büro açarak faaliyet gösteren mimar/müteahhitlerin varlığından bahsetmek gerekir. Bölge olarak da incelendiği zaman gayrimüslim mimarların ve levantenlerin hakim olduğu bölgede açılan bürolarda daha çok gayrimüslimleri bu sahada görmek şaşırtıcı değildir.

Hassa Mimarlar Ocağı ilga edildikten sonra kalfa ve bu mesleğe bağlı olarak müteahhitlik mesleğinin oluşması özel girişimcilik faaliyetlerinin geniş bir coğrafyaya uzandığı XIX. yüzyılda batılı mimar ve levantenler, imparatorluk için mühim bir paya sahip olan yapı inşaat faaliyetlerinde merkezi yönetim anlayışı esas alınarak bu hizmetler sunulmaktaydı. Gerek dairlerde gerekse büro açarak faaliyetlerini sürdüren mimarların birçoğunun aslında müteahhitlik hizmeti sunduğu bilinmektedir. Bu hizmeti sunarken mimar ve mühendisler ortak bir şirket adı altında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu anlamda N. Perpignani 1894 senesinde Saint Pierre Hanı'nda ilk mimarlık ofisini açmıştır. Saint Pierre Hanı⁵⁰⁶ ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapan Hasan Kuruyazıcı, hanı tercih edenlerin daha çok mimar olduğunu vurgulamaktadır. Kuruyazıcı, oda olarak kiraya verilen hanın 37 sene içinde toplamda 23 mimar tarafından büro açıldığını kaydetmiştir.⁵⁰⁷

Saint Pierre Hanı'nın Osmanlı tarihi açısından en önemli özelliği 1863 senesinde kurulan Osmanlı Bankası'nın bu binada çalışmaya başlamasıdır. Hatta banka 1892 senesine kadar varlığını bu binada sürdürmüştür. Daha sonra Voyvoda Caddesi'nde Alexandre Vallauri'nin yapmış olduğu yeni binasına taşınmıştır. Bu hanın sokağının adına “Banka Sokağı” denilmesinin sebebi; Osmanlı Bankası'ndan kaynaklıdır. Saint Pierre Hanı daha sonra çok mühim bir ticaret merkezi halini almaktadır. Dönemin saygın ve elit avukat ve tüccar ofisleri bu binada hizmet vermektedir. Ancak bu hanın özelliği daha çok mimarlar tarafından kullanılıyor olmasıdır. Açılan yazıhanelerin büyük çoğunluğunu mimarlar oluşturmaktadır. 1931 senesine kadar mimar kiracılar bu handan eksik olmamıştır. Bu durum özellikle 1914-1920-1921 yıllarında artış göstermiştir. Ancak mimarların bu hanı bilhassa tutmalarının altında yatan temel sebebin ne olduğu bilinilmemektedir. Fiziksel olarak mimarlık bürosu kurmak için çokta uygun olmadığı örneğin; küçük pencerelerden dolayı gün ışığı alamayan yazıhaneler çizim proje vs. açısından uygun değildir. Osmanlı Bankası'nın faal olduğu yıllarda da yapının vaziyeti aynıdır. Bununla alakalı dönemin Osmanlı Bankası Müdürü olan

⁵⁰⁶ “ Galata Kulesi Sokağı ile Eski Banka Sokağı'nın köşesindeki perişan görünümlü üç katlı taş bina 18. Yüzyılda yapılmış Saint Pierre Hanı'dır. Daha önce yerinde Fransız tüccarlarının kullandığı ticaret temsilciliği ve lojman gibi küçük ahşap binaların olduğu bilinmektedir. Hanın Kule Sokağı üzerindeki üzerinde ki cephesi St. Pierre Kilisesi'ne bitişik iki binadan sonra başlar.Eski Banka Sokağı üzerindeki cephesi de sokağın bütün boyunu kapsar. Hanın, zamanında A ve B olarak adlandırılan iki kapısı da bu cephe üzerindedir. Üçüncü cephe Galata surlarının bir parçasına bitişiktir. Burası surların günümüzde ayakta olan sayılı parçalarından biridir. Geçen yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki eski kent surlarını yıkmaya modasına uyulup Galata surları da yıkılırken bu bölüme dokunulamamasının nedeni, belki de üstüne Saint Pierre Hanı'nın yaslanmış olmasıdır. Hanın dördüncü cephesi üst başındaki kiliseyle kendi arasında yer alan eski manastırın arka duvarına bakar, kısacası, Saint Pierre Hanı'nın sadece iki cephesi sokaktan görünür.” Detaylı bilgi için bkz.: Hasan Kuruyazıcı, “İstanbul'un Mimarlarının Çok Sevdiği Büro Binası: Saint Pierre Hanı”, İstanbul Dergisi, sayı 32, 2000, s. 58-60

⁵⁰⁷ Hasan Kuruyazıcı, a.g.e, s. 58-60.

Sir Edgar Vincent, Paris komite üyelerinden olan Theodore Berger'e 1890 tarihli bir mektubunda; “ *Şu anda kullandığımız mekanın hiç bir konforu yoktur. Ofisler yazın çok sıcak kışın ise çok soğuktu. Sağlık şartları ise son derece elverişsizdir.*” cümlelerine yer veriyor.⁵⁰⁸ Tüm bu olumsuz durumlara rağmen hanın tercih edilmesi aslında bölgenin yani Galata bölgesinin dönemin en mühim ticaret sektörünün kalbi olmasıdır. Bölgede diğer binalardaki kiralık yazıhanelere nazaran St. Pierre Han'ında bulunan kiralık yazıhane ücretlerinin daha uygun olması hanın kiliseye ait olmasından kaynaklıdır.⁵⁰⁹ Genel olarak değerlendirme yapıldığı zaman hitap ettiği kitlenin az olması iş hacminin küçük olması ancak kiralanan büronun hacminin büyük olması elbette ki bir müteahhit için oldukça büyük bir külfetti. Bu handa mimarlık meslek gruplarının yazıhanesi haricinde 1927 senesinde kurulacak Türk Yüksek Mimarlar Birliği daha sonra 1954 yılında kurulacak Mimarlar Odası'nın kurulmasına kadar uzanan mesleki örgütlenmenin ilk ayağını oluşturan; Mimarlar ve Duvarcı Ustaları Osmanlı Birliği (Association Ottomane dess Architectes et Ouvriers-Macons) 1911'den 1921 senesine kadar St. Pierre Han'da 3 numaralı odada varlığını sürdürmüştür. 1914 senesinde ikinci bir meslek örgütü olan “Association des Ingenieurs et Architectes en Turquie” (Türk Mühendis ve Mimarlar Birliği) adında Saint Pierre Han'ında 6 numaralı odada varlığını sürdürmüştür. İki meslek örgütü de Saint Pierre Hanı'nda 1921 senesine kadar varlıklarını sürdürmüştür.⁵¹⁰

XIX. Yüzyılın mimarlık meslek grubu irdelendiği zaman özellikle şu hususa dikkat etmekte fayda vardır. Bu yüzyılda mimar olarak literatüre kazandırılan meslek grubuna yüklenen misyonun tanımına bakıldığı zaman; çağımızdan daha farklı bir anlamı içinde barındırır. XIX. yüzyıl mimarları için; inşaat ve yapı faaliyetleri ile uğraşan; bina inşa eden, her bir birey için kullanılmıştır. Bu tabire göre de mimar olarak faaliyet gösteren tüm mimarlar, eğitimini tamamlayarak mı yoksa kalfa denilen, “usta-çırak” hiyerarşisine bağlı olarak mı yetiştikleri hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Hasan Kuruyazıcı tarafından uzun yıllar boyunca analiz edilen ticaret yılı Annuaire Oriental'ın* 1880 ile 1930 yılları arasında başkent İstanbul'da isimleri tarih sayfalarının aralarında saklı bulunan mimarlara ilişkin bilgileri aydınlatmıştır. Annuaire Oriental kayıtlarına göre 1869-1929 yılları arasında İstanbul'da faaliyet gösteren toplam 589 mimar tespit eden Kuruyazıcı bu liste içinde yalnızca bir

⁵⁰⁸ Hasan Kuruyazıcı, a.g.e, s. 58.

⁵⁰⁹ Hasan Kuruyazıcı, a.g.e, s. 59

⁵¹⁰ Hasan Kuruyazıcı, a.g.e, s. 60

*Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de Magistrature; Bir ticaret yılı ya da o dönemdeki tanımıyla bir ticaret salnamesidir. 1830'dan 1930'a kadar İstanbul'da ilk yıl Paris son yıl da Viyana'da olmak üzere Fransızca yayınlanmış adı başlangıçta; Indicateur Ottoman, Annuaire- Almanach Du Commerce et de l'Industrie idi. Sona Indicateur Oriental, Annuaire du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature'ye çevrilmiştir.

Müslüman ismine rastlamıştır. 1899 senesinde faaliyet gösteren Vedat (Tek) Bey'dir.⁵¹¹ Böylelikle unutulmuş olarak bilinen mimarlar artık “*unutulmuş*” sıfatından arındırılarak literatüre kazandırılmıştır.

Annuaire Oriental'lerden tespit edilen yapı inşaat sektöründeki kişiler bazen ortak bir şirket açtıkları görüldüğü gibi bazen de bir akraba ile aile bürosu şeklinde de olabiliyordu. Burada gayrimüslim, kısmen de olsa Türk veya levantenlerin mimar yada müteahhit grubu içinde bazen de “taahhütte bulunan” sıfatı ile yapı imar ve inşaat sektöründe yer aldığı bilinmektedir.

Annuaire Oriental'de Beyoğlu ve Galata semtlerinde bulunan hanlar içinde faaliyet gösteren mimar listeleri incelendiği zaman veya sokaklar bölümü incelendiği zaman aynı yıla ait farklı sayıda mimar listesi ile karşılaşmak mümkündür. Hem sokak bölümünde hem de hanların listesinde adresi bulunan mimarlar dışında bürosunu handa değil de şahsi evinde faaliyetlerini gerçekleştirdikleri gerçeği de mevcuttur. Yada farklı meslek grupları ile ortaklaşa büro açma ihtimalleri de mevcuttur. Birlikte çalışan akraba mimar/müteahhit de olabilir. Aynı işyerini veya aynı büroyu kullanıp ortak olmayan mimar/müteahhitler de vardır.⁵¹²

Annuaire Oriental'de daha önce farklı alanlarda çalışan müteahhitler tek bir liste altında toplanırken 1921 senesine gelindiğinde müteahhitlik alt başlıklara ayrılmıştır. Örneğin; inşaat mühendisleri, resim mühendisleri, inşaat malzeme mühendisliği veya elektrik mühendisliği gibi daha da mikro parçalara ayrılmış olması yapı inşaat faaliyetlerinde bir iş bölümü olduğunu da gözler önüne sermektedir. Annuaire Oriental'ler de yer alan mimarlar listesinde yer alan bir çok mimarın karşısında; “*architecte- ingénieur*” yazmaktadır. Farklı senelere ait yıllıklarda “*entrepreneur de construction*” yani inşaat müteahhitliği anlamına gelen ifade yer almaktadır. Bu yıllıklarda yine büro sahibi olan müteahhitler ile birlikte faaliyet gösteren bireylerin açık adresleri de mevcuttur. İkamet ettikleri evlerde ve evlerin sığınak bölümlerinde inşaat malzemelerinin satışını yapan müteahhitler de mevcuttur. Annuaire Oriental yıllıklarında yer alan sokak, cadde ve hatta apartman isimlerinden ve müteahhitlere ait adlardan oluşan kabarık listeden anlaşıldığı üzere hanlarda bulunan büro haricinde de müteahhitlerin çalıştığını anlıyoruz. Örneğin; A. Dandoria'nın yapı inşaat müteahhidi olduğu ve aynı zamanda yapı inşaat malzemeleri sattığını Annuaire Oriental yıllığına vermiş olduğu ilandan anlamak mümkündür. A. Dandoria kayıtlı bulunduğu bir büro yoktur. Kayıtlı bulunan adresi Kalyoncukulluğu Sokak olup, Pera'ya kayıtlıdır. Bu adrese göre Pera'da bulunan bir handa değil de şahsına ait bir dükkan olduğu aşıkardır.⁵¹³ Annuaire Oriental'lere göre bilhassa

⁵¹¹ Hasan Kuruyazıcı tarafından İstanbul Dergisi'nde yayınlanan 589 mimar ismi için bkz; Hasan Kuruyazıcı, “İstanbul'un Unutulmuş Mimarları”, İstanbul Dergisi, sayı 28, 1999, s. 68-73.

⁵¹² Hasan Kuruyazıcı, a.g.e., s. 68-73.

⁵¹³ Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s.212.

müteahhitlik hizmetini sahada en fazla sunan bireylerin listesini tablo şeklinde oluşturulmuştur;

Tablo 3: Annuaire Oriental Yıllığına Göre Osmanlı Devleti’nde Faaliyet Gösteren Müteahhitler- Mimarlar

Faaliyet Gösteren Kişilerin Adı Soyadı	Kişiler Hakkında Açıklama
Müteahhit Hatchad Aidjian	Faaliyet Gösterdiği Yıllar : 1913, 1914 ve 1921 yılları arasında Feriköy adresinde Bilezikçi Sokak No: 97
Mimar G. Humruz ve Müteahhit M. Humruz	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1905 yılı, Pera Sıraselvi Sokak No: 120
Yapı inşaat Üreticisi (Tuğla) Tomazo Salomone ve Mimar Antoine Tedeschi	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1896 ve 1897 yılları. Tünel Han Billur Sokak No: 28
Müteahhit F. Marinelli ile Mimar Antoine Marinelli	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1905 Kaya Sokak No: 33 Pangaltı
Müteahhit Alfred Amancich	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1903- 1907 Yeni Bis Sokak No:1 Pera
Müteahhit Carlo Amancich	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1900 -1937 Kıble Sokak No:38 Pera
Jean Balatti ve Antoine Ananian	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1899 Mimarlık büroları vardır. Ancak inşaat işleri müteahhitliği yaptılar. 1908’deki adresleri Çarşı Sok No:38. Antoine Ananian Beyoğlu Yeni Çarşı Sokak No:38 Aynı yıl Antoine Ananian St. Pierre Hanı’nın da bir işyeri mevcuttur. Kuvvetli ihtimal bazı işlerini bireysel olarak bu handa gerçekleştirirken bazı işlerini de ortağı ile Beyoğlu’nda ki büroda gerçekleştirmektedir.
Müteahhit Them Armenis	Faaliyet Gösterdiği Yıl:1913 Şerbethane Sokak No:16 Pera

Müteahhit Jacques Armao	Faaliyet Gösterdiği Yıl:1913- 1914- 1921 Rousso Sokak No: 78 Feriköy Camcı Sokak No:7 Pera (1921’de ki adresi)
Müteahhit Pierre Augier (Deniz Müteahhiti)	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1912- 1913 Djedide (Ölçek) Sokak No:119, Pangaltı
Müteahhit Jean Balatti	Faaliyet Gösterdiği Yıl:1906-1927 Yeni Çarşı Sokak No:38 Pera
Marco Barouh ve H. Amar	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1905- 1908 Galata Voyvodası Caddesi Gümüşlü Han Kat:3 Oda:7 Galata Billur Sokak Büyük Tünel Han Oda 26(1909-1911 yılları arasındaki adresleri) Mühendislik, mimarlık ve müteahhitlik yapmışlardır. Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti’nin üyelerindendirler. Görevleri: Heyeti Keşfiye Turuk ve Maâbir müteahhitleridirler.
Müteahhit Ivan Bejanoff	Faaliyet Gösterdiği Yıl:1921 Tatavla Caddesi No:47 Feriköy
Müteahhit Pierre Bosi	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1913-1914 Tenha Sokak No:2 Galata
Müteahhit B. Bostandjian	Faaliyet Gösterdiği Yıl: ? Valide Çeşme Sokak No:59 Pera
Alexandre Breschi	Faaliyet Gösterdiği Yıl:1868-1889 Ada Han, No:10 Galata İtalyan müteahhit ve mimar XV. ve XVI.yy’da İstanbul’a Tinos adasından gelen “Brescian” ailesindendir.
Georges Calafatis	Faaliyet Gösterdiği Yıl:1912 Kalyoncukulluğu Sokak No:132 Beyoğlu Müteahhit
Müteahhit Joseph Calmis	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1913-1914- 1921 Şahsuvar Sokak No:1 Galata

Müteahhit Pand Canellos	Faaliyet Gösterdiği Yıl:1913-1914-1915 Çimen Sokak No:54 Pangaltı 1921 yılında adreste kayıtlı olan No: 55 olarak gözükmektedir.
D.C.J Calvocoressi ve P. Alexandre	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1896-1897 Müteahhit hem de mimar listesinde isimleri mevcuttur. Diplomalı olmaları mühendislerdir. İsviçre Lozan Üniversitesi'nde ihtisas eğitimlerini almışlardır. Alexiadi Han No:25 Galata
Müteahhit Gaetano Capuano	Faaliyet Gösterdiği Yıl:? Kumbaracı Yokuşu No:53 Pera
Müteahhit Jean Cardia	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1921 Hamidiye Cadd. No:57 Pera
Müteahhit- Mimar Peppino Cardia	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1901-1905 Şerbethane Sokak No: 10 Pera
Müteahhit Panayotti Chrissopoulos	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1913-1914-1921 Kuyulu Sokak No:4 Pera
Müteahhit D. Pêl.	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1889-1890 Doğramacı Sokak No:36 Pera
Müteahhit A. Dandoria	Faaliyet Gösterdiği Yıl: 1909 Kalyoncukulluğu Sokak No:63 Pera
G. Emmanouilides ve A. Demetracopulo	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1905-1908 Galata Ada Han Oda 12 Diplomalı mimarlar olup; projeve inşaat taahhütleri faaliyetlerini gerçekleştirmektedirler.
Müteahhit GaetanoEcker	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1909-1913-1914 Çukucuma Sokak No:8 Pera Her çeşit inşaat üzerine çalışmalarını

	gerçekleştirmektedir.
Michellini Ercole	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1903-1913 “inşaat ve tamir müteahhiti” olarak bilinmektedir.
Müteahhit Jean Fabry	Tersane Caddesi Galata Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1921 Kalyoncukulluğu Sokak No: 70 Pera
Edhem Bey ve Nouridjian	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1902-1908/ 1908-1921 1902-1908yılları arasında: Sirkeci Baıâli Caddesi Meserret Hanı Oda 6 1908-1921 yılları arasında: Meserret Han ve Bahtiyar Han Galata Voyvoda Caddesi No:24 Oda 14-17. Mühendis ve mimarlar keşif ve proje işleri başkentte ve taşrada inşaat taahhütleri yapmaktadırlar Edhem Bey Sanayi-i Nefise Mektebi’nin kurucusu olan Osman Hamdi Bey’in oğludur.
Müteahhitler Gallerini Fratelli Stafano ile Desiderio	Faaliyet Gösterdikleri Yıl: 1881 Tophane İskele Sokak No:7 Galata
Müteahhit Dimitri Georgiadis	Faaliyet Gösterdikleri Yıl: 1913 Anderlitch Sokak Pangaltı (isim soy isim benzerliği kayıtlarda mevcuttur. Hangisinin müteahhitlik yaptığı bilgisi ise muğlaktır.
Müteahhit Leopold Leone	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1912 Beyoğlu Bursa Sokak No:43
Müteahhit Domin Mantero	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1913-1914 Rodolph Sokak No:27 Pera

Müteahhit Jean Marangos	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1921 İnce Kaş Sokak Manolaki Apartmanı No:4 Pera
Müteahhit John Et. Mavrogordato	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:? Sakızağacı Sokak No: 2, Pera
Müteahhit Nic. Michas	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1913 Kible Sokak No:34 Pera
Müteahhit Alfredo Michelini/ Pellegrino	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1913-194-1921 D'Alger Sokak No:5 Pera
G. Michelini (İnşaat ve tamirat Müteahhiti)	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1903 ve 1905 Rodolphe Caddesi No:6 Pera(ikematgah adresi) Postes Caddesi No:28 Pera
Müteahhit Vahram G. Mouradian	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1913 Helbig Han No:1 Galata
Müteahhit Qurgo Muraccioli	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1912- 1913 Djêdidiê Sokak Pangaltı
Sarrafyany A. Ve Kirkor (Sarrafyany Kardeşler) Mimar ve Müteahhit	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1904-1907 Sirkeci Bahçekapı Sokak Sirkeci Hanı Oda 6- 7 (1904-1907) Sirkeci Büyük Tünel Han Oda 19 Galata Billur Sokak (190-1914)
Anghelo Sabuncakis	Faaliyet Gösterdikleri Yıl: 1914-1915-1921 Ağa Hamam Caddesi No:23 Pera
Christo Scarpas (entreprenur de construction inşaat müteahhiti)	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1913-1914-1915 Djêdidiê Sokak, Pangaltı
Müteahhit Arist Touradjoglou	Faaliyet Gösterdikleri Yıl: 1921 Mahmud Ağa Sokak No:7 Pera
Müteahhit E. Vlachiottis	Faaliyet Gösterdikleri Yıl:1921 Kible Sokak No:10 Pera
Müteahhit Ant Toni	Faaliyet Gösterdikleri Yıl: 1889-1890 -1891 Çakmak Sokak No:30 Pera

Kaynak: Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s.213-221.; Hasan Kuruyazıcı, “İstanbul’un Mimarlarının Çok Sevdiği Büro Binası: Saint Pierre Hanı”, s. 58-60.;Hasan Kuruyazıcı,“İstanbul’un Unutulmuş Mimarları”, s. 68-73;Hasan Kuruyazıcı, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 2”, s. 41-45.; Hasan Kuruyazıcı, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 4”, İstanbul Dergisi , Sayı 34, 2000a, s. 73-76; Rinaldo Marmara, **Pangaltı 19. Yüzyılın Levanten Semti**, Şişli Belediyesi, 2001, s. 44; Feza Günergun, “ Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasındaki İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Nisan, 1987, s. 155.; Edhem Eldem, 135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivi’nde Tarihten İzler, İstanbul Osmanlı Bankası ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1997, s. 197.; Jak Deleon, Pera Hatıratı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, s. 66-111-119-157.; Behzat Üsdiken,” Oera’da Levantines Marranes ve Yabancılar”, Avrupalı mı Levanten mi?, Yay. Haz. Arus Yumrul, Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 108.

3.1. Şirket-i Nafia-ı Osmaniye Şirketi

Balyan Ailesi’nin her bir ferdinin başkent İstanbul olmak üzere bir çok yapı imar faaliyetlerinde etkin bir rol üstlendiklerine daha önce değinmiştik. Bilahare II. Abdülhamid Dönemi imar faaliyetleri üzerine yapacağımız çalışma içinde yer alacak olan Sarkis Balyan’ın önderliğinde kurulmuş olan Osmanlı’nın ilk inşaat yapı şirketi Şirket-i Nafia-ı Osmaniye’ye bu bölümde değinmeyi uygun gördük.

Yalnızca Sarkis Balyan’ın değil aslında nerdeyse tüm Balyan Ailesi’nin saraya olan yakınlığı ile devlet nezdinde oluşturduğu itibar, kendilerini bir çok kamu ve sivil mimari yapı imar faaliyetlerinde ön plana atmıştır. Sarkis Balyan veya belgelerde “Sarkis Kalfa” olarak bilinen mimar/müteahhit Osmanlı Devleti’nin ilk inşaat şirketi olan; Şirket-i Nafia-ı Osmaniye’yi oluşturarak mevcut itibarına daha da prestij katmıştır. Kurulan inşaat şirketi bir çok alanda faaliyet göstermiştir. Sadece bina ve yapı inşaat faaliyetlerinde değil; deniz ulaşımı, demir yolu ve hatta maden tarama gibi farklı alanlarda ihalelere katılmıştır. Ebniye-i Âliye kalfası olan Sergiz Balyan Bey’in Şirket-i Nafia-i Osmaniye adında bir şirket teşkil edeceğine dair hicri 1290 tarihli bir belge mevcuttur.⁵¹⁴ Şirket-i Nafia-i Osmaniye adı altında Sergiz Bey’in kuracağı anonim şirketin ne şekilde nasıl bir program dahilinde oluşturulacağı ve hangi prosedüre göre şekilleneceği hakkında belge arşiv belgelerinde mevcuttur.⁵¹⁵ Bir diğer belge ise; binalar için Avrupa’dan ithal edilen malzemeleri üretmek amacıyla Şirket-i Nafia-i Osmaniye ismiyle imtiyazlı bir şirket kurulması için Ebniye-i Seniye Kalfası olan Sergiz Bey’in istidasının uygun görüldüğünü gösteren hicri 1290 tarihli bilgi vardır.⁵¹⁶

⁵¹⁴ BOA., İ.MMS., Dosya No: 45, Gömlek No: 1918, Tarih: H-21-01-1290.

⁵¹⁵ BOA., ŞD., Dosya No:2404, Gömlek No:14, Tarih: H-20-04-1290.

⁵¹⁶ BOA.,A.)MKT.MHM., Dosya No: 451, Gömlek No:3, Tarih: H-28-01-1290.

Dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'in uygun görmesi üzerine kurulan Şirket-i Nafia-ı Osmaniye'nin ile birlikte kurulacak diğer şirketlerin tabi olacağı nizamname hicri 1290 senesinde yazılmıştır.⁵¹⁷ Devlet erkanı tarafından kaleme alınan bu nizamnamenin bir diğer nüshası daha mevcuttur. Nizamname üzerinde “*Lazkiye’de tab olunmuştur*” ifadesi yer almaktadır.⁵¹⁸ Bu nizamnamenin içinde değinilen konular bilhassa kurulan şirketin amaçları doğrultusunda oluşturulmuştur. Nizamnameye göre arsa üzerinde inşa edilecek olan yapıların ve binaların sorumluluğunun yanında yol yapım inşaatları veya tamiratları ile binanın yapımı aşamasında kullanılan yapı inşaat malzemelerinin üretimini gerçekleştirmek ve hatta arazilerin satışı ile ilgili işlemler gibi her türlü faaliyetleri kapsamaktadır.

Avrupa’dan ithal edilecek olan yapı inşaat malzemelerinin üretimi için imtiyaz usulü ile kurulan şirket borsa ile bağlantılı olarak faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Osmanlı tahvillerinin kıymetini koruyan en mühim mali kurumlardan biri olarak bilinmektedir.⁵¹⁹

XVIII. Yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde bina eminleri vasıtası ile yapı inşaat faaliyetlerinin finansman sorunu çözüme kavuşturulmuştur. Ancak Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile başlayan yeni süreçte mali kaynak sorunu bilhassa tüccar, sarraf veya bankerler vasıtasıyla çözülmüştür. Ekonomik sebeplerden mütevellit kısa sürede zenginleşen tüccar, sarraf ve banker kesimi devlete vermiş oldukları borçlar ile köşk, saray veya kamu binaları gibi bir çok yapının inşasını da sağlamışlardır. Yapı inşaat sektöründe faaliyet gösteren kalfalarında da muhtemelen başvurduğu bir yöntem olmuştur. Kalfalar da mali sıkıntılara ivedilikle çözüm oluşturmak amacı ile bu kesime başvurmuştur. Bu hususta bir çok arşiv kaynağı belgesi de mevcuttur. Örneğin; sarraflardan Hacı Kürepe’nin Hüdavendigar’da Cami-i Kebir kalfası olan Mısırlı Yani Kalfa’daki alacağını gösterir belge mevcuttur.⁵²⁰ Burada alternatif bir yöntem olarak kabul gören diğer sistem ise; hazinede yeterli miktar bulunamadığı dönemlerde mevcut borcu ötelemek amacıyla esham sistemine* başvurulmasıdır. Hicri 1275 tarihli bir belgede; Kalfa Hacı Karabet’in Beşiktaş Sarayı’ndan kalan ücretinin tamamının “esham-ı cedid” olarak ödenmesinin Temmuz ayına bırakıldığını gösteren bilgi yer almaktadır.⁵²¹

⁵¹⁷ BOA., İ.MMS., Dosya No: 46, Gömlek No: 1972, Tarih: H-05-05-1290

⁵¹⁸ Bahsi geçen nizamname bugün İBB Atatürk Kütüphanesi arşivinde yer almaktadır. Nizamnamenin içeriği hakkında daha detaylı bilgi için bkz.; İBB Atatürk Kütüphanesi Kitaplığı, Demirbaş No: Bel_Osm_0.03227, Yer Numarası: 1290 H (1873 M), Fiziksel Nitelik; 22 s.;25*18 sm., İstanbul.

⁵¹⁹ Haydar Kazgan, **Galata Bankerleri**, TEB Yayınları, İstanbul,1991 s.115.

⁵²⁰ BOA., A.) DVN., Dosya No: 153, Gömlek No: 30, Tarih: H-29-11-1276.

*Esham Uygulaması; “Osmanlı’lar da 1775-1870 döneminde uygulanan iç borçlanma sistemidir. Esham kelimesi “pay, hisse” anlamındaki sehmin çoğuludur. Osmanlı hukukunda miras ve vakıfla ilgili metinlerde bu anlamı ile kullanılır. Bir maliye terimi olarak ilk defa, 1775 yılında uygulamaya konularak 1860’lı yıllara kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden belirli bir iç borçlanma sistemini ifade eder.” Detaylı bilgi için bkz.; Mehmet Genç, “Esham”, DİA, Cilt 11, İstanbul, 1995, s. 376-380.

⁵²¹ BOA., A.) MKT.NZD., Dosya No: 281, Gömlek No: 51, Tarih: H-12-10-1275.

Serkiz Balyan Efendi'nin kurmuş olduğu şirketin yapacağı işlemler içinde; yapı inşaat malzemelerinin yanında yol, köprü inşaatı gibi tüm kamusal faaliyetlerin yanı sıra fabrika inşaat yapımı da göz önünde alınarak bu şirkete otuz beş yıllık imtiyaz verilerek 1 milyon sermaye ile kurulmasına karar kılınmıştır. Serkiz Balyan'ın kurmuş olduğu bu şirket bazı bankerler ile ortak kurulmuş olup toplamda 6 kişiden oluşmaktadır. Şirketten her biri onar liralık yüz bin hisse senedi çıkarmaktaydı. Serkiz Balyan bankerlerle kurmuş olduğu bu şirketin reisi olmuştur. Bu şirkette Mösyö İstefanoviç, Mösyö Alfred Vilkenzon, Mösyö Kamara, Mösyö Flori, Mösyö İstafanorali ve İvan Efendi Şişmanoğlu'ndan oluşan bir ekip ile kurulmuştur. Serkiz Efendi bankerler ile kurduğu bu şirkete ilave olarak buhar gücü ile çalışabilen kereste fabrikası da kurmak istemiştir. İznin onaylanması ile birlikte Beykoz semtinde 40.000 m² 'lık bir arsa satın alınmıştır.⁵²² Serkiz Balyan'ın Avrupa'dan getirtilen yapı malzemelerini Osmanlı topraklarında üretebilmek maksadıyla Beykoz'da kurmak istediği fabrika için devletin büyük bir esneklik sağladığı bunun için çeşitli faaliyet sergilediği görülmektedir. Hatta henüz arsa belirlenmeden evvela Şirket-i Nafia-i Osmaniye için inşası gereken fabrikaların Boğaziçi sahilinin Anadolu yakasında münasip bir yerin bulunup yerin Serkiz Balyan'a gösterilmesi hususunu içeren belge mevcuttur.⁵²³ Aynı şekilde bir başka belgede; yapılacak olan fabrika inşası için Boğaziçi'nin Serviburnu mahallinde bir tahkikat yapılarak seçilecek bölgelerin resmi yazışma ile Serkiz Balyan'a rapor halinde sunulmasına dair bilgi yer almaktadır.⁵²⁴

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ekonomik ve iktisadi problemler göz önüne alındığı zaman, böyle bir zaman diliminde Balyan'ın 1 milyonluk sermaye ile üstelik dönemin en popüler banker isimleri ile böyle bir fabrika kurması onun işinde ne kadar ehli olduğunu gösteren bir durum olmadığı, bilakis böyle bir tablonun rastlantı ile oluşmadığı ve planlı bir çalışmanın ürünü olduğunu göstermektedir. Nitekim Şirket-i Nafia-i Osmaniye'nin kuruluşundan çok kısa bir süre sonra daha sonra üzerinde duracağımız yolsuzluk iddiaları ile aynı cümlede zikredilen Serkiz Balyan, yaşanan bu elim hadise hasebiyle tüm servetine el konulmuş kendisi de yaşadığı toprakları terk etmek zorunda kalmıştır.

Bilhassa XIX. yüzyılda Serkiz Balyan gibi bir çok gayrimüslim girişimciye sunulan bu fırsatlar bazen devletin itimadını sarsacak şekilde usulsüz şekilde kullanılmıştır. Bu tablo gayrimüslim tebaanın kısa bir süre içinde ülke içinde ticari alanda etkili olmalarını sağlamış böylelikle sanayileşme yolunda kurulan endüstriyel çalışmalarda faaliyet göstererek “*ticaret burjuvası*” çerçevesinde yer almışlardır.

⁵²² Mustafa Cezar, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, s. 117.

⁵²³ BOA., ŞD., Dosya No: 2876, Gömlek No: 6, Tarih: H-03-08-1290.

⁵²⁴ BOA., ŞD., Dosya No:2407, Gömlek No: 17, Tarih: H-21-06-1291.

Serkiz Balyan'ın başlatmış olduğu bu girişimcilik faaliyeti diğerlerini de cesaretlendirmiş olmalı ki, diğer bireylere de örnek olmuş; inşaat malzemeleri satan yeni şirketlerin kurulmasına ön ayak olmuştur. Hicri 16.03.1290 tarihli belgede; Kamanto'nun vekili Mösyö Fernandez'in, Dersaadet'de inşa edeceği tuğla fabrikası için imtiyaz talebinde bulunmuştur.⁵²⁵ Çok kısa bir süre içinde bu talebine olumlu yanıt verilmiştir. Mösyö Fernandes'e, tuğla fabrikası kurmak ve idare etmek amacıyla, dokuz sene müddetle imtiyaz verildiğine dair Hicri 25.07.1290 tarihli belge arşiv kayıtlarında mevcuttur.⁵²⁶

Osmanlı Devleti kurulan bu şirket ile birlikte yalnızca yapı ve bina inşaatı imtiyazı değil bazı demiryollarının inşası için de Serkiz Balyan'a imtiyaz verilmiştir.⁵²⁷ Örneğin; Bandırma, Balıkesir, Kayseri, Tarsus ve Adana hattında bir demiryolu inşa etmek isteyen Şirket-i Nafia-yı Osmaniye müessisi Serkiz Balyan'a imtiyaz verilmesi hakkında Hicri 05.09.1290 tarihli arşiv belgesi yer almaktadır.⁵²⁸ Bir başka belgede; vapur işletmesi ile ilgili ruhsat Serkiz Bey'e imtiyaz verildiğine dair belge vardır. Bu belgeye göre; Bandırma'dan Balıkesir'e, oradan Kasaba'ya, Mersin'den Tarsus'a, Tarsus'dan Adana'ya teminatsız olarak demiryolu inşa etmek üzere Şirket-i Nafia-i Osmaniye müessisi Serkiz Balyan'a imtiyaz verilerek Dersaadet ile Bandırma arasında vapur işletilmesi için ruhsat verildiğine dair bilgi yer almaktadır.⁵²⁹

Şirket-i Nafia-i Osmaniye'nin kuruluş amaçlarından biri de maden kömürünün çıkarılması ile ilgiliydi. Serkiz Balyan Bulgaristan sınırlarına kadar ulaşmış ve bu bölgede de kömür madenleri ihalesine girme arzusu vardır. Bu hususta Bulgaristan sınır boyunda; Tınrova'ya bağlı Trabna ve İlina karyelerindeki maden kömürünün çıkarılması imtiyazının Şirket-i Nafia-i Osmaniye'ye verilme talebini içeren bilgi arşiv kaynaklarında hicri 26.09.1290 tarihli belgede yer almaktadır.⁵³⁰ Kastamonu vilayeti dahilinde olan Cide kazası Aydos köyünde ve Biçi divanlarında zuhur etmiş olan kömür madeni imtiyazının ebniye-i şahane kalfası Serkiz Bey'e ihale edildiğine dair belge de mevcuttur.⁵³¹ Serkiz Bey'in vefatı ile birlikte madenin imtiyaz hakkı Serkiz Balyan'ın varislerine ihale edilmiştir.⁵³² Ancak daha ileri bir tarihli belgede yer alan bilgiye göre Serkiz Balyan'ın varisi olan Levon Balyan ile Artin Papasyan, Vahan Papasyan ve Mimar Leon uhdesinde bulunan kömür madeni hisselerinin Şirket-i Ticariye ve Sanayi ve Maliye Osmanlı Anonim Şirketi'nde devrederek haklarından feragat

⁵²⁵ BOA., ŞD., Dosya No: 2872, Gömlek No: 6, Tarih: H-16-03-1290.

⁵²⁶ BOA., İ.MMS., Dosya No: 47, Gömlek No: 1994, Tarih: H-25.07.1290.

⁵²⁷ BOA.İ.MMS., Dosya No: 47, Gömlek No: 2018, Tarih: H-16-08-1290.

⁵²⁸ BOA.A) MKT.MHM., Dosya No:467, Gömlek No:59, Tarih: H-05-09-1290.

⁵²⁹ BOA., A) MKT.MHM., Dosya No: 468, Gömlek No: 25, Tarih: H-20-09-1290.

⁵³⁰ BOA., A) MKT.MHM., Dosya No: 468, Gömlek No: 65, Tarih: H-26-09-1290.

⁵³¹ BOA., İÇ.ML., Dosya No: 1, Gömlek No: 59, Tarih: H-26-02-1310.

⁵³² BOA., MV., Dosya No: 226, Gömlek No:19, Tarih: H-06-12-1329

ettikleri bildirilmektedir.⁵³³ Serkiz Balyan kurmuş olduğu şirket adına değerli maden olan kömür taraması/araması yapacak olan çalışanlarının serbestçe hareket edebilmesi için Maliye Nezareti'ne bir tezkire göndermiştir. Buna göre Karadeniz açıklarında bulunan; Sinop ve Batum bölgesinde arama yapacak olan ekibine yönelik herhangi bir engel konulmamasına yönelik bir talebi olan Serkiz Balyan'ın isteğini içeren 27.08. 1290 tarihli arşiv kayıt belgesi mevcuttur.⁵³⁴

Serkiz Balyan'ın Çırağan Sarayı yolsuzluğu ile ilgili 1882 yılı ile 1889 yılları arasında şahsına yapılan soruşturma sonrasında hakkında sahip olduğu emlak ve akarının hepsine haciz gelmiştir. Bu süre zarfında işletmiş olduğu bir çok maden ocağı hakkında da takip kararı çıkartılmıştır.⁵³⁵

Serkiz Balyan kurmuş olduğu bu şirket ile birlikte bir çok alanda etkinliğini göstererek hakimiyet kurmaya çalışmıştır. Şirketin kuruluşundan sonra tadilat ve tamirat işlerine de bakmış olduğu bilinmektedir. Başkent İstanbul'da meydana gelen 1894 zelzelesinde resmi kayıtlara göre şehirde 474 kişinin vefatına, 387 dayanıklı yapı ve 1087 konut ile 299 iş yerinin hasar görmesine sebebiyet vermiştir.⁵³⁶ Yaşanan bu elim afet sonrasında Şehremanetine; *“Hakaret-i arzdan düçar-ı hasar olan bi'l-cümle emakin-i emiriyenin sürat-i kâmile ile icra-yı tamiri ve Sermimar Serkiz Bey maiyyetine icabı kadar memur ve kalfa tayin edilmesine”* dair 08.08.1894 tarihli bir yazı gönderilmiştir.⁵³⁷

Osmanlı Devleti'nde ilk inşaat şirketi kurularak sanayi ve endüstriyel yatırımların önünü açan, kamusal bina yapı imar faaliyetlerinin yanı sıra, devletin yapmış olduğu demiryolu faaliyetlerinden maden ocaklarından çıkartılan değerli kaynaklara kadar bir çok alanda etkin olması kendilerini XIX. yüzyıldan XXI. yüzyıl olan günümüze kadar adlarının anılmasına sebebiyet vermiştir. Balyan Ailesi ülkemiz topraklarında “mimarlık tarihi” ile adları daha çok özdeşleştirilse de görüldüğü üzere bir ülkenin ekonomisini kalkındıracak kadar bir çok sektörde yer almalarına neden olan; ülke içinde daha çok gayrimüslim tebaanın sermayesinin bol olması ve bu hususta girişimcilik faaliyetlerinde daha fazla yer almalarını sağlamıştır. Kuşkusuz ki karşılaştığımız tablo bu alanda gayrimüslimlerin, Müslüman tebaadan daha önde olmalarına neden olmuştur.

Kurulan yeni şirket ile bağlantılı yapı inşaat malzemelerinin temin edilebileceği fabrikaların kurulması ile yaşanan değişim Osmanlı toplumunda modernleşmenin getirmiş olduğu

⁵³³ BOA., BEO., Dosya No: 4669, Gömlek No: 350171, Tarih: H-24-04-1339.

⁵³⁴ BOA., A. MKT.MHM., Dosya No: 466, Gömlek No: 96, Tarih: 27.08.1290.

⁵³⁵ BOA., Y.PRK.HH., Dosya No: 13, Gömlek No: 22, Tarih: H-19-06-1301

⁵³⁶ Hamiyet Sezer, “1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme”, Ankara üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 18, Ankara, 1997, s. 171.

⁵³⁷ Ülkü Yıldız, Son Dönem Osmanlı Mimari Anlayışının Sosyal Yapıya ve Mimarlık Kurumuna Etkileri, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2018, s. 145.

değişimdir. XIX. yüzyıl Avrupa'sında üretim teknoloji ile yapı inşaat malzemelerinin üretiminde meydana gelen değişim ve dönüşüm bilhassa Osmanlı başkenti olan İstanbul'da mimari değişimde olumlu bir etkiye sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nde Fransa ile başlayan süreci bir çok Avrupa ülkesi takip etmiş böylelikle Osmanlı toprakları, bu ülkelerin inşaat malzemelerinin satıldığı bir pazar haline gelmiştir.

3.2. Diğer İnşaat Şirketleri

Dünya da yaşanan değişim ve dönüşüm ile birlikte Osmanlı Devleti'de XIX. yüzyılın son zamanlarına doğru bu değişim çarkının içinde kendini bulmuştur. Yaşanan değişim başta siyasi, sosyal ve iktisadi olmak üzere tüm kurum ve kuruluşlar üzerinde kendini hissettirmiştir. Bu yüzyılda daha çok gayrimüslimlerin girişimcilik faaliyetleri ağır basmıştır. Gerek sivil inşaat faaliyetleri gerekse kamusal yapı inşaat faaliyetlerinin artması ile birlikte inşaat şirketlerinin kurulması elzem bir hal almıştır. Kurulması planlanan yada düşünülen inşaat şirketlerinin bir çoğu imtiyaz usulü ile gerçekleşmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv kataloğunda yer alan belgelerde; “*Fives Lille İnşaat Şirketi*” adında bir inşaat yapı şirketine ait belgeler mevcuttur. Şirketin faaliyetlerini gerçekleştirdiği dönem daha çok XIX. yüzyılın son çeyreğini kapsamaktadır. Bu şirketin şirket prosedürü içinde demiryolu inşaatları ile birlikte, köprü ve kaleler gibi çok amaçlı faaliyet kapsamı mevcuttur. Bir Fransız şirketi olan Fives Lille İnşaat Şirketi daha evvel İspanya'da ve Venezuela'da gerçekleştirdiği projelere istinaden Osmanlı Devleti hudutları içinde yapmayı düşündüğü yapı inşaat işlerinin olduğunu aktaran Hicri 21.09.1308 tarihli belge mevcuttur. Belgeye göre gerçekleştirmek istenilen inşaat, bir rıhtım inşaatıdır.⁵³⁸ Yine aynı şekilde bir başka vesikada; Fives Lille isimli Fransız şirketinin İskenderun'dan Diyarbakir'e kadar uzanacak olan tren hattı inşası için imtiyazının kendilerine verilmesi isteğini içeren bilgi mevcuttur.⁵³⁹

Kurulan bir çok inşaat şirketlerinin prosedürleri içinde yapı inşa etmenin yanı sıra yapı malzemesi üretmek veya satmak için kurulmuştur. Hicri 14.06.1340 tarihli bir belgede; Merkezi Dersaadet'te olmak üzere inşaat malzemeleri yapmak ve satmak için Malzeme-i İnşaiye Osmanlı Anonim Şirketi adı ile bir şirket kuruluşu için ruhsat verilmiştir.⁵⁴⁰

⁵³⁸ BOA., Y.PRK.TNF., Dosya No: 3, Gömlek No:9, Tarih: H-21-09-1308.

⁵³⁹ BOA., Y..PRK.KOM., Dosya No: 7, Gömlek No: 85, Tarih: H-23-09-1308.

⁵⁴⁰ BOA., MV., Dosya No: 256, Gömlek No: 17, Tarih: H-14-06-1340.

Bir başka belgede ismi geçen şirket hakkında şöyle bir bilgi mevcuttur; merkezi Dersaadet'te inşaat malzemeleri ticaretiyle iştigal etmek üzere Büyükaada Levazım-ı İnşaiye Anonim Osmanlı Şirketi adıyla bir şirket kurulumuna izin verilmiştir.⁵⁴¹

Merkezi Yafta olmak üzere inşaat malzemeleri imal etmek amacıyla Bünyan-ı Osmanlı Sanayi Anonim Şirketi adıyla Albert Aynteb Efendi'ye şirket kurması hasebiyle ruhsat verildiğine dair kayıt vardır.⁵⁴² Bu belgeyi doğrulayan bir başka evrakta da yine aynı isimle ve merkezi Yafta'da olan bu şirketin tuğla kiremit gibi inşaat malzemelerinin hem imal etmek hem de ticaretinin gerçekleştirildiği gösteren belge mevcuttur.⁵⁴³

Merkezi başkent İstanbul olmak üzere, ihtiyaç duyulduğu taktirde başka yerlerde de şube açabilmek ve çimento, tuğla ve sair inşaat malzemesi imal etmek aynı zamanda ticaretini gerçekleştirmek maksadıyla M. Sifineus, ortakları ve hissedarları tarafından kurulan Isterea Osmanlı Anonim Şirketi'nin nizamnamesini içeren tezkire mevcuttur.⁵⁴⁴

İşkondra Hükümet Konağı inşaatını gerçekleştiren; Emanuel ve Oskar Karaves Şirketi adında bir yüklenici tarafından yapıldığı gösteren belge mevcuttur.⁵⁴⁵

Şirketin merkez kuruluşu başkent İstanbul'da olmak üzere, İstanbul İrtihan-ı Emlak ve Şirket-i Osmaniyesi adı altında Hicri 1338 tarihli bir belgede şirketin kurulduğuna dair bilgi yer almaktadır.⁵⁴⁶ Bir başka belge de ise bu şirketin kurucusu olan Nigah Bey'in ismi geçmektedir.⁵⁴⁷

Merkezi başkent İstanbul olmak üzere orman iltizamı, kereste, kağıt, inşaat ve bunların muameleatlarıyla uğraşmak üzere; Milli Orman ve İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi adıyla bir şirket kurulmasına yönelik ruhsat verildiğine dair Hicri 1336 tarihli bir belge arşiv kayıtlarında mevcuttur.⁵⁴⁸

Arsa alım satımı, bina ve yol yapmak ve bunları işletmek amacıyla satmak gibi bir çok amaç için kurulan İncirli Çiftliği İmarat ve İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi adıyla bir şirket kuruluşuna ruhsat verildiğine dair Hicri 1336 tarihli bir belge vardır.⁵⁴⁹

Mühendislik ve inşaat sahasında aktif rol alarak faaliyet göstermek için Mehmed Emin ve Ahmed Said Bey'in kurmak istedikleri Keşfiyat ve Anonim Şirketi Osmanisi adlı şirkete ruhsat verilmiştir.⁵⁵⁰

⁵⁴¹ BOA., MV., Dosya No: 237, Gömlek No: 43, Tarih: H-28-11-1332.

⁵⁴² BOA., MV., Dosya No: 231, Gömlek No:134, Tarih: H-14-06-1331.

⁵⁴³ BOA., İ.MMS., Dosya No: 167, Gömlek No: 6, Tarih: H-17-06-1331.

⁵⁴⁴ BOA., A.) DVN.MKL., Dosya No: 63, Gömlek No: 7, Tarih: H-23-10-1335.

⁵⁴⁵ BAO., DH.MB.HPS., Dosya No: 26, Gömlek No: 30, Tarih: H-03-11-1333.

⁵⁴⁶ BOA.,BEO., Dosya No: 4624, Gömlek No: 346762, Tarih: H-07-07-1338.

⁵⁴⁷ BOA., İ.DUİT., Dosya No: 123, Gömlek No: 29, Tarih: H-01-07-1338.

⁵⁴⁸ BOA., MV., Dosya No: 248, Gömlek No: 55, Tarih: H-16-02-1336

⁵⁴⁹ BOA., MV., Dosya No: 248, Gömlek No: 52, Tarih: H-12-02-1336.

⁵⁵⁰ BOA., MV., Dosya No: 252, Gömlek No: 86, Tarih: H-24-12-1338.

Dersaadet’de ve Osmanlı Devleti’nin hüküm sürdüğü başka Osmanlı ülkelerinde emlak alım satım ve inşaatçılık işleri ile meşgul olmak üzere Türkiye Milli İnşaat Anonim Şirketi adı ile şirket kurulması için askeri müteahhidlerden mühendis Mehmet Emin Bey’e ruhsat verildiğine dair belge mevcuttur.⁵⁵¹ Merkezi İstanbul’da olacak olan Banker Savil İmar ve mühendis Lobhori tarafından Osmanlı İnşaat Anonim Şirketi adında bir şirket teşkil edilmiştir.⁵⁵² Hicri 09.06.1330 tarihli bir belgede yer alan bilgiye göre; merkezi Dersaadet’de her nevi Umur-ı Nafia-i Umumiye ve hususiye ile iştigal etmek üzere İnşaat ve Umur-ı Nafia Osmanlı Anonim Şirketi adıyla bir şirket kurulumuna izin verilmiştir.⁵⁵³ Hicri 15.03.1332 tarihli bir belgede de yine inşaat işleri gerçekleştirmek üzere Emlak Şirket-i İnşaiye-i Osmaniyesi adı ile bir şirket kurulumu için ruhsat verilmiştir.⁵⁵⁴ İzmir’de mesken ve inşaat işleri ile meşgul olmak üzere Cafirezade Kemal Bey ile arkadaşına Osmanlı Anonim Akar Şirketi adında bir şirket kurulması için ruhsat verilmiştir.⁵⁵⁵

Ticaret ve Sanayi ve Ziraat Şirket-i Milliyesi adında bir şirketin varlığında da bahsetmek mümkündür. Şirketin kuruluş ilkelerinden biri de müteahhitlik hizmeti sunmaktır. Dönemin padişahı V. Mehmet Reşat’ın bu şirkete vermiş olduğu 50 yıllık imtiyaz ile 1909 senesinde kurulmuştur. Bir takım şartları mevcut bulunan bu şirketin üyeleri arasında en az %25’inin Osmanlı uyruklu olması gerekmektedir. İki şubesi bulunan şirketin bir ayağı İstanbul iken diğer ayağı Paris’te bulunmaktaydı..⁵⁵⁶

Görüldüğü üzere özellikle XIX. yüzyılın sonlarında başlayan yapı taahhüt işlemleri zamanla hız kazanmış bireysel olarak başlayan girişimcilik faaliyetleri şirketleşmeye kadar gitmiştir. Osmanlı Devleti’nde yapı taahhüt işlemlerinde önemli bir işlevsel faaliyeti olan bina eminleri ve kalfalar modernleşme ile birlikte yerini yeni meslek grupları olan müteahhit gibi girişimci meslek grubunu temsil eden bireylerin yerine bırakmıştır. Kurulan şirketin bir çoğunun gayrimüslim tebaadan oluşması şaşılabilecek bir konu değildir. Zira Osmanlı Devleti’nin köklü kurumlarından biri olan Hassa Mimarlar Ocağı’nda da mimarbaşı olamasalar dahi kalfa veya usta olarak istihdam edilen gayrimüslim mimarların varlığı bilinmektedir. Müslüman halkın bu meslek grubuna sıcak bakmaması sermaye yetersizliği gibi bir çok faktör kendilerini geri plana çekmelerine sebep olmuştur. Böylelikle saha gayrimüslimlerin eline kalmıştır. Devletin uygulamış olduğu bazı prosedürler dikkat çekicidir. Kurulan şirketlerin belli bir yüzdesi

⁵⁵¹ BOA., MV., Dosya No: 235, Gömlek No: 10, Tarih: H-07-06-1332.

⁵⁵² BOA., İ.MMS., Dosya No: 145, Gömlek No: 7, Tarih: H-04-12-1329.

⁵⁵³ BOA., MV., Dosya No: 227, Gömlek No: 132, Tarih: H-09-06-1330.

⁵⁵⁴ BOA.,MV, Dosya No: 233, Gömlek No: 87

⁵⁵⁵ BOA.,MV., Dosya No: 235, Gömlek No: 156, Tarih: H-15-08-1332.

⁵⁵⁶ Ali Akyıldız, Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 188

Osmanlı tebaasından olma zorunluluğu kısmen de olsa milli ve yerli yapı taahhüt işlemlerini oluşturma niyetini taşıdığını göstermektedir.

4. İNŞAAT YAPI SEKTÖRÜNDE KULLANILAN MALZEMENİN TARİHSEL ANALİZİ

Yapı inşaat faaliyetleri açısından kullanılan malzemelerin tarihi irdelendiği zaman en az insanlık tarihi kadar köklü bir geçmişinin olduğu aşıkardır. Barınma fizyolojik bir ihtiyaçtır. Yerleşik hayat düzenine dahi geçmeden evvel bireylerin barınma ihtiyacı tıpkı yeme ve içme ihtiyacı kadar zaruri bir olgudur. Çünkü insan yaradılış gereği kendisini koruyabilmek amacıyla yeterli bir beceriye sahip değildir. Bunun içinde yanı başında bulunan gerekli tüm malzemeleri güvenlik ve barınma ihtiyacını giderebilmek amacı ile tedarik ederek sorunlara çözüm bulmuştur. İlkel çağlardan günümüze çadırlardan kerpiç yapılara, taş yapılardan tuğlanın kullanıldığı dönemlere ve nihayetinde gökdelenlere kadar uzanan uzun bir serüvenin ürünü olan yapı malzemelerinin tarihi geçmişi kadar, bir toplumun gelişmişlik düzeyi, iktisadi ve hatta sosyal yaşam standardizasyonu hakkında bilgi verir.

Henüz neolitik dönem olarak adlandırılan tarih öncesi çağlarda bile yapı inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. İmkanlar dahilinde barınma ihtiyacını karşılayabilmek için sazlıklardan veya kerpiçlerden yapılar inşa edilmiştir. İnşa edilen bu yapılarda kerpiç olarak isimlendirilen malzeme aslında; saman sapları ile balçığın harmanlanarak bir kalıp halinde oluşturulması ve sonrasında güneşte kurutulması ile kullanışlı hale gelen, ancak günümüz şartları ile değerlendirilirken elbette ki oldukça dayanıksız bir inşaat malzemesi olduğu aşıkardır. Anadolu yerleşmelerinde ve Orta İran'daki Siyalk yerleşmelerinde M.Ö 5000-4000 yıllarına ait olduğu yapılan kazı çalışmalarında yapıların inşasında kullanılan kerpicing kullanıldığı ve sağlamlığını artırmak için kerpiç duvarların çamurdan oluşan tabaka ile sıvanarak kaplandığı anlaşılmıştır.⁵⁵⁷

Yapılan kazı çalışmalarında M.S IX. yüzyılda Uygur Dönemi'ne ait olduğu saptanan kerpicing yapı inşaat malzemesi olarak tercih edildiği görülmektedir. Harezm* bölgesinde IX.

⁵⁵⁷ Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Döneminde Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, Cilt:1, Ankara, 1981, s.1-2.

*Harezm Bölgesi; “Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara ve XIII. yüzyıla kadar burada yaşayan halka verilen ad. Bazı İslâm coğrafyacıları Hârizm'i (Hârezm, Harzem) batıda Oğuz Türkleri'nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır. Hârizm'in Ortaçağ'daki başlıca şehir ve kasabaları, Amuderya (Ceyhun) nehrinin sağ tarafında yer alan eski başşehir Kâs, sol tarafında yer alan ikinci başşehir Gürgeç (Cürcâniye) ve bölgenin Moğol istilâsından sonraki merkezi olan Hîve ile (Hîvak) Hezâresb, Dergân, Berkan, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver (Sedûr), Kerderânâhâs, Zerdûh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağmîn, Hâmcerd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git'tir.” Detaylı bilgi için bkz.; Abdülkerim Özaydın, “Hârizm”, DİA, Cilt 16, İstanbul, 1997, s. 217-220.

ve X. yüzyıllarda inşası gerçekleşen yapıların malzemelerinde tuğla kullanılmıştır.⁵⁵⁸ Kerpiçten tuğlaya geçişin izleri XI. yüzyılda Karahanlı dönemi eserlerinde görülmüştür. Tuğla Anadolu topraklarında hüküm sürmüş bulunan devlet ve beylikler döneminde mimari eserlerinde taş malzemesinden sonra kullanılan malzemelerden biridir. Anadolu Selçuklu yapı imar faaliyetleri sürecinde inşa edilen bugün hala faaliyette olan Malatya Ulu Cami tamamen tuğla ile inşa edilen bir eser olma hasebiyle oldukça ilginç bir örnektir.⁵⁵⁹ Beyliklerden önce hüküm süren Bizans İmparatorluğu'na ait olan yapılarda da tuğla kullanımı oldukça yaygındır. Bu anlamda beyliklere ait olan yapılarda bu malzemelerin kullanılmış olması burada istihdam edilen ustaların Bizanslı olma ihtimali veya kültürel bir etkileşimin yapı inşaat sektörüne yansıdığını göstermektedir.⁵⁶⁰ Osmanlı Devleti mimarisinde de temel yapı malzemesi taştır. Osmanlı Devleti mimarlığında inşaatı gerçekleştirilecek olan yapıların maliyetleri hesaplamak için ve yapı inşaat malzemelerini tespit edebilmek için keşif defterleri önemli birincil kaynaklardır. Yapılan çalışmaların, farklı coğrafi bölgelerde yapıyı gerçekleştiren inşaatların bölgesel ve dönemsel olarak kullanımının tescil ve tespiti ve terminolojik kullanımdaki farklılıklarının tespitinin belirlenmesinde katkı sağlamıştır. Türk yapı ve yapı malzemeleri tarihine ait yapılan araştırmalar direkt sanat tarihi ile ilgili olarak gözüксе de nihayetinde Türkiye iktisat ve maliye tarihinin ana konuları ile bağlantısının olduğu aşikârdır. Yapı inşaatını gerçekleştirebilmek için kullanılan tüm inşaat malzemelerinin ne şekilde nereden temin edildiği ve kimler tarafından sağlandığının tespitinin yapılması bir ülkenin hem iktisadi hem de beşeri coğrafyasına katkı sağlar.⁵⁶¹

Yapı malzeme ürünlerinde yaşanan değişim ve gelişim beton yapı türünün keşfi ile başlanılmıştır denilebilir. Aslında taş ve harç gibi benzeri yapı malzemelerinin ilk kullanıldığı dönemlerin oldukça eski bir mazisi vardır. Göbeklitepe'de bulunan tapınakların inşasında bu malzemelere ulaşılmıştır. Mısır piramitlerinin inşasında ve hatta Çin Seddi'nin yapı malzemeleri arasında kireç ve alçı gibi harçların karışımı kullanılmıştır. Modern anlamda yapı malzemesi olarak tercih edilen adına "*betonarme*" denilen inşaat yapı tekniği, XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda adına betonarme denilen yapı teknolojisi ile inşa edilen ilk yapı XX. yüzyılın başlarına rastlamıştır. Bu yapı, Osmanlı başkenti İstanbul'da 1905 yılında inşasına başlanılan Mısır Apartmanı'dır.

⁵⁵⁸ Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Döneminde Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, s. 4.

⁵⁵⁹ Osman Tural ve Emrah Gökaltun, "Türk Mimarisinde Tuğla", II. Uluslararası Pişmiş Tuğla Sempozyumu Bildirileri, Tepebaşı Belediyesi Yayınları, Eskişehir, 2002, s. 5.

⁵⁶⁰ Gönül Öney, *Beylikler Devri Mimarisi (XVI.- XV. YY) (1300-1453)* T.T.K Yayınları, Ankara, 1989, s. 31.

⁵⁶¹ Ömer Lütfi Barkan, "Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Sayı:17, 2011, s. 3-26.

Yapı malzemelerinin inşaat ve yapı imal sektöründe kullanılmasının altında yatan en temel argüman inşaat teknoloji tarihi olsa da bu durum bölgesel olarak değişkenlik arz etmektedir. Zira inşa edilen sivil mimari yapıların bir çoğunda kullanılan malzemenin kullanım amacının gerek hane halkının iktisadi durumu gerekse yangın gibi bir dizi doğal afetlere karşı alınan önlemler gibi faktörlerin belirlemiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde mimari eser yapım etkinliğinin en yoğun olduğu dönemdir. Bu dönem aynı zamanda Hassa Mimarlar Ocağı'nın en etkin olduğu ve başında Mimarbaşı Mimar Sinan'ın olduğu dönemi kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nde inşa edilen ahşap ve kârgir malzemeden yapılmış binalar konusundaki bilgi ve tecrübelerini bölgede bulunan Bizans ve hatta Roma'ya ait yapı stoklarından etkilenererek geliştirmiş oldukları ve bu faaliyetleri kuşaktan kuşağa uygulamalı eser inşa ederek aktardıkları bilinmektedir. Mimarbaşı Sinan yapı inşa ederken kullanmış olduğu inşaat malzemelerinin hem nitelik hem de nicelik olarak tüm bilgilerini, inşaat defterlerinden ve yapıyı inşa ederken satın alınan malzeme kayıt defterine ait yazışmalardan tüm detaylara ulaşmak mümkündür. Bilhassa Süleymaniye Külliyesi yapım aşamasında bir çok noktaya malzeme temini için gönderilen hükümler ve muhasebe defter kayıtları konu hakkında ayrıntılı ve sahih bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶²

Osmanlı Devleti inşaat ve yapı malzemeleri piyasasında, yapım aşaması için kullanılacak olan malzemelerin niteliği ve belli başlı kurallar çerçevesinde oluşturulan boyutları hususunda ki bilgileri inşaat defterlerinden öğrenmek mümkündür. XVI. Yüzyıla ait kereste terimleri ve normlarına dair bilgiler hicri 1582 tarihli hükümde detaylı olarak verilmiştir. Hassa başmimarı olan Mimar Sinan inşa ettiği tüm yapılarda edindiği tecrübeyi Hassa Mimarlar Ocağı'nda faaliyet gösteren usta, kalfa ve diğer çalışanlara aktarmıştır.⁵⁶³

Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul başta olmak üzere tüm taşrada gerek bireysel yapı inşaat faaliyetlerinde gerekse kamu binalarının yapımında kullanılan inşaat yapı malzemelerinin fiziksel standart ölçütleri gibi faktörler oluşturulan bilirkişi heyeti tarafından belirlenmekteydi. Belirlenen ölçütlere göre de malzemeler imal edilmekteydi. Ancak XIX. yüzyıl son çeyreği ile birlikte bu standart usule uyulmadan herkesin istediği şekilde yapı malzemesi ürettiği hatta ticaretini yaptığı bilinmektedir.

Osmanlı Devleti bir yapıyı inşa ederken tercih ettiği standart yapı malzemelerini zamanla değiştirmeye başlamıştır. İnşaat yapı sektörünün bir parçası olan Osmanlı mimarisi Lale Devri'nin getirmiş olduğu yenilikler ile pekiştirilmiş nihayetinde Tazminat ile tekâmül

⁵⁶² Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972,

⁵⁶³ Ahmet Refik, *Mimar Sinan*, Kanaat Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, 1931, s. 22-23.

edilmiştir. Böyle bir süreç içinde değişen mimari yapının getirmiş olduğu dönüşüm kullanılan yapı malzemelerini de doğrudan etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde inşa edilmiş olan dini yapıların yanı sıra, külliye, imarethane, kervansaray gibi sosyal devlet anlayışının tasavvuru olan somut yapıların yapı inşaat malzemelerinde ziyadesi ile taş ve tuğla gibi sağlam malzeme kullanılmasına özen gösterilmiştir. Sivil yapılaşmada ise daha çok ahşap kereste gibi yapı malzemeleri kullanılmıştır. Şüphesiz ki kullanılan bu malzemelerdeki ayırımın altında yatan bir sebep de İslamiyet inancında dünya hayatına karşı tamahkârlığın olmamasıdır. İslamiyet'in sembolü olan ibadethanelerin ise ilelebet var olabilmesi için daha sağlam yapı malzemeleri olan taş ve türevleri tercih edilerek kullanılması uygun görülmüştür. Bunun yanı sıra ahşap yapı malzemesinin daha uygun olması sivil yapı örneklerinde tercih edilmesine sebep olmuştur. Tebaanın ekonomik açıdan kagir inşaat malzemesini temin etmeye gücü yetmemesi onları daha ucuz olan ahşap yapı malzemesine yöneltmiştir.

Osmanlı topraklarında yaşanan zelzele, yangın gibi bir çok doğal afetin yaşanması ile birlikte uzun süredir sivil yapı inşaatında kullanılan ve alışagelmiş olan yapı malzemesini terk etmeye zorlamıştır. Osmanlı başkentinde adından sıkça bahsedilen büyük yangınlar neredeyse bir mahalleyi yok edecek kadar büyük çaplı olması insanların alışkanlıklarını değiştirmiş böylelikle yaşam alanları olan konutların fiziki özelliklerine de yansımıştır.

Osmanlı Devleti için yeniliklerin miladı kabul edilen Tanzimat Dönemi şehirlerin ihya edilmesi ve yeniden oluşturulması için fırsatlar oluşturmıştır. Özellikle Tanzimat'ın getirmiş olduğu kanun ve yasalar sorunların ivedili çözüme kavuşmasını sağlamıştır. Bu hususta Osmanlı başkenti olan İstanbul şehrinin batılı şehirler ile yarışacak hale getirilmesi için evvela bu şehir için imar uygulamalarına başlanılmıştır. Tanzimat Fermanı baş mimarı olarak kabul edilen Reşit Paşa, özellikle batılı basın yayın kuruluşlarının jurnallarında adına sıkça yer verilen İstanbul yangınlarının ülke adına oluşturulabileceği kaosun önüne geçmek için harekete geçinilmesi gerekliliği üzerinde durmuş böylelikle konu hakkında dönemin padişahına bilgi ve tecrübelerini aktarmıştır.⁵⁶⁴ Doğal afetlerin şehri adeta bir hayalet şehre ve harabe şehre çevirmesi sonucu şehirlere uygulanmasını düşündükleri imar ve proje planları hız kazanmıştır. Özellikle bu hamleyi destekleyen Tanzimat'ın vermiş olduğu bu güçtür.

Osmanlı mimarlık tarihi ile inşaat ve yapı malzemesi tarihi sıkı bir ilişki içindedir. Osmanlı mimarlık tarihinin dönüm noktası olarak literatürde yer eden ve adeta yepyeni bir dönemin habercisi ve temsilcisi olarak kabul edilen ve XVIII. yüzyılın en güçlü yapısı olan Nur-u Osmaniye Külliyesi'nin inşaat süreci 1748 senesinde dönemin padişahı I. Mahmud zamanında

⁵⁶⁴ M. Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa'nın Siyasi Yazıları", s. 124-125.

yapılmıştır.⁵⁶⁵ Osmanlı Devleti'nin şahsi mimarlık tarihi ve yapı inşaat teknolojiye ait teknik bilginin matbu olarak basılması ve yayılması XVIII. yüzyıla rastlar. Bahsi geçen matbu; Ahmed Efend'nin Nuru-u Osmaniye Cami'nin yapım aşamasını doğrudan gözlemleyerek anlattığı çalışmasıdır.⁵⁶⁶ Bu çalışma daha sonra Doğan Kuban'ın yayınlamış olduğu makale ile mimarlık tarihi ve teknolojisi çerçevesinde değerlendirilmiştir.⁵⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler ışığında bilhassa Mühimme Defterleri içerisinde yer alan yapı inşaat sektörüne ait teknik bilgilerin yer aldığı belgeler günümüze aktarılarak yapı malzemesinin tarihi hakkında kısmi bilgi de olsa en azından bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır.⁵⁶⁸

Osmanlı Devleti inşaat yapı sektöründe kullanılan yapı malzemeleri hakkında inşaat defterleri, narh defterleri içinde yer alan mal ve hizmetlere ait fiyat listesinde inşaat yapı malzemelerine ait ürün ve ürün fiyat cetveli ve çeşitli belgelerde yer alan yapı malzemelerine ait sipariş bilgileri, dönemin inşa edilen yapılarında kullanılan malzemeler hakkında detaylı bilgi sunmaktadır. Yapı inşaat sektöründe kullanılan; tuğla, kiremit, ahşap, kurşun ve kireç hakkında kısa bir değerlendirme yapmakta fayda vardır.

4.1. Yapı İnşaat Sektöründe kullanılan; Ahşap Malzeme

Ahşap yapı malzemesi kolayca işlenebilmesi açısından ve sevkiyatı gerçekleştirilirken rahatlıkla taşınabilmesi sebebiyle her dönemde bir çok yapının inşa sürecinde tercih edilen bir inşaat yapı malzemesi olmuştur.

Fetih sonrası bilhassa başkent İstanbul'un şenlendirilmesi için iskan politikası güdülmüştür. Bu amaçla özellikle Rumeli ve Anadolu'dan halk iskan ettirilmiştir. İskan ile birlikte artan nüfus beraberinde konut ihtiyacını getirmiştir. Sur dışına taşan yerleşim meydanları açılmıştır. Kolay bulunan bir yapı inşaat malzemesi olması sebebiyle ahşap, bu dönemlerde tercih edilen bir tür olmuştur. Ahşap sadece konut değil, mescit ve cami gibi ibadethanelerde de ana inşaat malzemesi olduğu gibi yardımcı malzeme olarak da kullanılmıştır. Aynı şekilde bir çok köşk kasır ve saray gibi yapıların malzemesinde de kullanılmıştır. Yaşanabilir alanlarda ahşap tercih edilmesinin altında yatan bir sebep de geleneksel inançlardır. Ahşap yapı malzemesinin nem oranının nispeten taş evlere göre daha az olması inancı ahşap yapı malzemesine olan talebi artırmıştır. Oliver; *"1790 yılının İstanbul'unda taş, tuğla, kiremit gibi sağlam inşaat*

⁵⁶⁵ Ömer Dabanlı ve Feridun Çılı, "Nur-u Osmaniye Cami'nin Temel İnşaatı", 4. Tarihi Yapıların Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu, İstanbul, 2013, s. 1.

⁵⁶⁶ Ahmet Efendi, Tarih-i Cami-i Nur-u Osmani, Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası Eki, s. 1335-1337.

⁵⁶⁷ Doğan Kuban, "Notes on Building Technology of the 18th Century The Building of The Mosque of Nurusosmaniye at Istanbul, According to Tarih-i Camii Şerif-i Nur-u Osmani", I. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İstanbul, 1981, Cilt V., S. 271-293.

⁵⁶⁸ Bu hususta detaylı bilgi için bkz.; Ahmet Refik, Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200), İstanbul, 1930.

yapmaya yarayacak her türlü malzemenin bulunmasına rağmen zenginleri olsun fakirleri olsun hemen hemen bütün evler ahşaptır."⁵⁶⁹ der. Ahşap yapı malzemesinin sadece iktisadi açıdan uygun olduğu için talep edilmediğini farklı sebeplerden dolayı halk bu yapı malzemesini tercih ettiği vurgulanmaktadır.

XV. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren XVI. yüzyıl boyunca fetih ve gaza politikası ile birlikte İmparatorluk sınırlarında nüfus hareketliliğini canlandırmıştır. Buna bağlı olarak kullanım alanı yaygın olan ahşap yapı malzemesi gün geçtikçe daha fazla talep edilmiştir. XVIII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti konutlarının karakteristik yapı malzemesi haline gelmiştir.⁵⁷⁰ XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Avusturya, Venedik ve Rus savaşlarının bitmesi ile birlikte başkent İstanbul'da yapı inşaat süreci hızlanmıştır. Özellikle ahşap yapıda köşk ve konak yapımı gerçekleşmiştir.⁵⁷¹

Dönemin padişahlarının ve üst düzey devlet adamlarının başkent İstanbul'da boğazın her iki yakasında yapı inşa ettirdiği bilinmektedir. Yaptırılan bu yapıların ahşap olması Boğaziçi'nde yoğun bir ahşap yapı geleneğini de başlatmış bulunmaktadır. Bilhassa XVIII. yüzyıl ile başlayan bu yapılaşma XIX. yüzyıl ile ivme kazanmıştır. XVIII. Yüzyılda saraya mensup kişilerin yaptırmış bulundukları yapılarda ahşap kullanılmasının temel faktörü Dünya hayatının ebedi olmamasıdır. Bu durum Dünya hayatına tamah edilmediğinin göstergesidir.

Yapı inşaat sektöründe ahşabın kullanılması ile birlikte, ahşabın ham maddesi olan kereste temin edebilmek için gerekli organizasyon ve ulaşım hususunda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bir bütün olarak düşünüldüğü zaman inşaat yapı malzemesi haline gelene kadar bir ahşap uzun bir iş bölümüne tabidir. Gelen kereste talebi ile belli bir ölçü birimine göre kesilmeleri, kesim yerlerinin oluşturulması, talebe göre arzın oluşturulması ve bunun dengede tutulması, kerestelerin istenilen yerlere ulaşımının sağlanabilmesi için özellikle deniz yolunun tercih edilmesi ve tüm bunları gerçekleştirebilmek için emek iş gücü piyasasının bol olması gibi uzun ve meşakkatli bir sürece tabidir.

XVIII. Yüzyıl ile birlikte başlayan Osmanlı'da sanayileşme hareketleri bir çok fabrikanın açılmasına vesile olmuştur. Kereste üretimi için de fabrikalar kurulmuştur.⁵⁷² 1881 senesinde Eskişehir'de kurulan Kereste Fabrikası da yine Duyunu-u Umumiye döneminin sanayileşmeye yönelik girişimlerindendir. Kereste üretimi elbette ki sadece yapı inşaat

⁵⁶⁹Guillaume Antoine Oliver, Türkiye Seyahatnamesi- 1790'lı Yıllarda Türkiye ve İstanbul, Çeviren: Oğuz Gökmen, Ayyılmaz Matbaası, İstanbul, 1977, s.111.

⁵⁷⁰Doğan Kuban, **Türk Ahşap Konut Mimarisi 17. -19. Yüzyıllar**, İstanbul, İş bankası Kültür Yayınları,2017, s. 231.

⁵⁷¹Mustafa Cezar, Osmanlı Başkenti İstanbul, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s.218.

⁵⁷² Hicri 1318 tarihli bir tezkirede; İnebolu kazasından inşa edilen kereste fabrikasının varlığından bahsedilmektedir. Detaylı bilgi için bkz.; BOA. İ.RSM., Dosya No: 13, Gömlek No: 9, Tarih: H-26-11-1318.; Uşak'taki kereste fabrikasından bahsedilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.; BOA., DH.EUM.5.Şb, Dosya No: 54, Gömlek No: 11, Tarih: H-26-04-1336.; Aydın sancağında Güzelhisar kazasının karyesinde kereste fabrikası inşası hakkında bilgi verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.; BOA., İ.TNF., Dosya No: 11, Gömlek No:2, Tarih: H-28-01-1320.

sektöründe kullanılmak için değil bazen tersanelerde kullanılmak üzere inşa edilmiş de olabilir. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda üretim verimliliği ve hatta çeşitliliğini artırmak için bir çok farklı sektörde fabrika tesisleri kurulmuştur. Fabrikalaşma sürecinde rol model alınan batı ideolojisi, Avrupa tipi üretim şeklini almaya da başlamıştır. Bir çok üretim tesislerinde Avrupalı istihdam edilmiştir.

Sanayi Devrimi'nin etkilerini Osmanlı Devleti her alanda hissetmiştir. Günlük yaşamımızın bir parçası olan yaşadığımız alanlar ve mekanlar üzerinde de oldukça fazla yankı uyandırmıştır. Özellikle başkent İstanbul bu değişimin en fazla etkilenenlerinden olmuştur. Payitahtın en mühim sorunu ahşap malzemedan yapılan yapılar arasında çıkan yangında kısa sürede büyük bir alanı kapsayacak kadar hacmini ahşaptan dolayı artırabilecek olmasıdır. Daha önce ki bölümlerde de ele aldığımız gibi bu hususta ahşap yapılaşmayı engelleyecek nizamnameler çıkartılmıştır.

Ahşap yapı malzemesine olan talep ile birlikte artan çeşitlilik aynı zamanda ahşap fiyatlarının ucuzlamasına da sebep olmuştur. 1893 senesinde girişimci tarafından kurulan Ahırkapı Kereste Fabrikası küçük el aletleri üretimi ile başladığı yolculuğuna seri üretim ile devam etmiştir. Kurulan fabrika kurutma makinesi ile üretmiş olduğu keresteleri kısa süre içinde üstelik kalite standartlarının üzerinde gerçekleştirmiş olduğu performans sayesinde çok kısa bir zaman diliminde hak ettiği şöhrete kavuşmuştur.

XIX. Yüzyılın sonlarında yerli ahşap yapı malzemesinin yanında ithal ahşap yapı malzemesi de yerini almıştır. Hicri 1319 yılında yayımlanmış bir eserde ahşap yapı malzemeleri hakkında detaylı bilgi verilmiştir.⁵⁷³ Dönemin basılı yayın organı oran Servet-i Fünun'da;

*“Osmanlı erbab-ı sanatından Raif Beyefendi'nin tesisgerdesi olan Ahırkapı Kereste Fabrikası terakkiyat-ı fenniye dairesinde vücuda getirilmiş buharla müharrik bir cisim darülimalattır ki tahtaya müteallik her türlü alat u edavat ve eşya burada yapılabilir. Fabrikanın en mühim işi de inşaat-ı beytiyeye mahsus işlenmiş kereste itasıdır. Mesela kaplamalık tahtalar kesilmiş, rendelenmiş ve lambaside açılmış olarak çıkarıldığı gibi her türlü çerçeveler, oymalar, silmeler burada buhar kuvveti sayesinde kemal-i maharet ve süratle meydana gelir.”*⁵⁷⁴

şeklinde Kereste Fabrikası ile ilgili açıklama yer almaktadır. XIX. Yüzyıl boyunca ucuz ve kullanışlı olma sebebiyle daha çok ahşap yapı malzemesi tercih edilse de yangın gibi olağanüstü durumlarda ahşap kullanımını sekteye uğratmıştır. Çıkarılan kanunlar ile birlikte

⁵⁷³ Detaylı bilgi için bkz.; Mehmed İzzet, **Rehber-i Umur-i Beytiyye I-II**, Feridiye Matbaası, 1907.

⁵⁷⁴ Servet-i Fünun, H.24 Ağustos 1311/ M.05.09.1895, Sayı 234, s. 401-407.

ahşap yapı inşaat malzemesinden, kagire geçiş yaşanmıştır. Ancak yine de bazı kişiler bu durumdan muaf tutulmuştur. Ekonomik kaygılardan mütevellit izne tabi olarak kagir yerine ahşap konut malzemesi kullananlar da olmuştur. Dönemin konut yapılarında ciddi değişimler yaşanmıştır.

Gayrimüslimler tarafından özellikle Pera bölgesine yaptırılan yapıların bir çoğu kagir yapı malzemeleri kullanılarak inşa edilmiştir. Osmanlı yapı imar faaliyetleri kapsamında belki de ilk denilebilecek yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Sıra evler, hanlar, elçilik binaları, sergi salonları, oteller, pasajlar halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek tarzda inşa edilmeye başlanmıştır. Hanların yapımı aslında köklü bir geçmişe sahiptir. Ancak burada mevcut han binası yapımını yeni inşa edilen hanlardan ayırt edici unsur, yeni yapılan hanların çok katlı olarak ve kagir olarak inşa edilmesidir. İnşa edilen pasajların ilk örneği de Pera’da mevcuttur. Şark Pasajı, Krepen Pasajı, Avrupa Pasajı Çiçek Pasajı bunlara örnektir.⁵⁷⁵ Ancak zamanla Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu dönemde dikkate alınırsa; siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan refah bir toplum yapısına sahip olmadığı için genel olarak yapı üretimine eskisi kadar rağbet gösterilemediği aşikardır. Savaşların etkisi ile de kırılan nüfus miktarı yeni yerleşim alanlarının oluşumunu kısıtlamıştır.

4.2. Yapı İnşaat Sektöründe kullanılan; Kiremit ve Tuğla Malzemeleri

Osmanlı Devleti topraklarında taşrada olmak üzere başkent İstanbul’da da XIX. yüzyılın yarısında yapı inşaat sektöründe ahşap yapı malzemesi tercih edilmiştir. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru hatta XX. yüzyılın başlarında alışlagelmiş bulunan inşaat yapımında yapı malzeme kullanımı yerini tuğla ve kiremite bırakmıştır. XX. Yüzyıla doğru kullanılan bu yapı malzemelerinden üretilen yeni binalara kâgir yapı yöntemi denilmiştir. Kâgir bina tekniği kentlerde hızla büyüyen inşaat şirketlerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Tuğla devlet tarafından işletilen ve kiralanan atölyelerde üretilmektedir. Osmanlı Devleti inşaat sahasında tuğla ürettiği atölyelerde “*tuğla-i miri*” duvar örgüsünde kullanılırken, “*tuğla-i harci*” ise aynı amaç için kullanılan lakin serbest piyasada üretilen tuğlaları kapsamaktadır.⁵⁷⁶ Arşiv belgelerinde kiremit; “*kiremid-i İstanbul*” ve “*kiremid-i hore*” olarak geçmektedir. Hasköy kiremit atölyelerinde üretilen kiremitler için “*kiremid-i İstanbul*” ifadesi kullanılmaktadır. “*Kiremid-i hore*” ise Makriköy’de üretimi gerçekleşen kiremitler için kullanılmıştır.⁵⁷⁷ Süleymaniye Külliyesi’nin yapımı aşamasında Gelibolu ve İstanbul Hasköy

⁵⁷⁵ Behzat Üsdiken, *Pera’dan Beyoğlu’na 1840- 1955*, İstanbul, 1999, s. 259-275.

⁵⁷⁶ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti*, Cilt 1, s. 384.

⁵⁷⁷ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 31.

kiremit ve tuğla atölyelerinden malzeme ısmarlanmış, hatta örnek malzeme talep edilmiş numune örnekler ve ücretleri hakkında bilgi alınmıştır.⁵⁷⁸

Ahşaptan kâgire dönüşümün başladığı Tanzimat Dönemi'nde bu tür yapıların yapılması bilhassa devlet tarafından teşvik edilmekteydi. 1848 ve 1864 Ebniye nizamnamelerinde kâgir yapı inşaatının teşviki yapılarak ahşap yapı inşaatının yapımı engellenmeye çalışılmıştır. Örneğin 1875 senesine ait İstanbul ve Bilad-ı Selase'de yapılacak Ebniyenin Suver-i İnşaiyesine Dair Nizamname'nin ilk maddesinde yer alan bilgiye göre;

*“... Dersaadet ve Bilad-ı Selase ve Boğaziçi'nin sair bilcümle mevakiinde gerek tarla usulü üzere gerek tevsi kaidesinde müceddeden açılacak cadde ve sokaklarda ve mahalle şekline konulacak ham arazide kaç hane olursa olsun ahşap ebniye inşası memnu olup buralarda yapılacak her nevi ebniye umumen kâgir olacaktır...”*⁵⁷⁹

Bu maddeye göre ahşap yapı inşaatı yasaklanmıştır. Tanzimat'ın ilanı ile ortaya çıkan şehir planlama süreci ile belli bir kural çerçevesinde oluşturulan yapı inşaat ve imar çalışmalarının yegâne amacı geniş caddelerden oluşacak olan şehri tuğla ve taştan inşa etmektir. 1846 tarihli bir Meclis-i Vâlâ kararında *“Kâgir ebniyenin gerek daynmak ve gerek muhtara-i nâriyeden sâlim olmak cihetiyle ahşap binaya rüchaniyet-i bedihiyyesi vardır”*⁵⁸⁰ denilerek aslında kâgir yapı malzemesinin ahşap yapı malzemesinden daha üstün olduğu vurgulanarak kâgir yapı inşa edileceği zaman tebaanın kolaylıkla ruhsat alabileceği hususuna dikkat çekilmektedir. Tüm bu çalışmalar uygulamada eksik kalsa da belli bir resmi prosedür çerçevesinde oluşturulan nizamnameler kentin planlı imar yapısına geçiş sürecinde, zemini sağlam temeller üzerine oturtmuştur.

Osmanlı başkentinde kâgir inşaat yapımı için gereken destek verilmesine rağmen çeşitli sebeplerden ötürü ahşap yapı inşaatına devam edilmiştir. Tebaanın mütevazî hayat standartlarında hayatlarını idame ettirmeleri ikamet ettikleri konutlarda ahşap malzeme kullanmalarına sebep olmuştur. Gelir ile paralel olarak insanların tercihleri değişkenlik göstermektedir. İstanbul'da ahşap yapı inşaatının devam edilmesinin bir sebebi de mevcut geleneksel bir düzenin olmasıdır. Özellikle İstanbul'da ahşap yapı geleneği mevcuttur. Cenevizli diplomat Antonio Baratta 1827 senesinde Osmanlı başkentine geldiği zaman kente özgü ahşap yapı geleneği hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. Daha önceden belli bir plan ve yönetmeliğe bağlı olarak hazırlanan yapı çeşidi olan ve prefabrikasyon olarak

⁵⁷⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, Cilt 2, s. 156.

⁵⁷⁹ Aktaran; Zeynep Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, s.44.

⁵⁸⁰ Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediye, s. 1024.

nitelendirilen bir sistemin varlığından bahsetmektedir.⁵⁸¹ Moltke, başkent İstanbul'da mevcut olan ahşap konut geleneği için;

*“İstanbul evleri hep tahtadan, hatta padişahın büyük sarayları bile aslında geniş tahta barakalardan başka bir şey değil. Taş bir temel üzerine ince kalaslardan zayıf, çoğu zaman pek yüksek bir iskelet kuruyorlar. Bunu tahta ile kaplıyorlar, içini sıvıyor, damı kiremitle örtüyorlar.”*⁵⁸²

şeklinde tanımlayarak Osmanlı Devleti'nin ahşaba olan yatkınlığını ve bu husustaki gelenekselliğini vurgulamıştır. Ancak devletin almış olduğu bir dizi önlemler ile oluşturulan yasalar çerçevesinde ve yaşanan büyük yangınlar ahşaptan kâgire geçiş sürecini hızlandırmıştır. Büyük 1870 yangını sonrasında Beyoğlu semtinde inşa edilen yapılarda tercih edilen yapı malzeme türü daha çok kâgir yapı olmuştur.

XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı başkenti olan İstanbul'da batının modern mimari çizgisi görülmeye başlamıştır. Nüfus artışının yaşanması ile birlikte kentte yaşanan nüfus yoğunluğu zaruri olarak yapı stoğunun artmasına sebep olmuştur. Bu durum da şehrin silüetinde bir takıp fiziksel değişime sebep olmuştur. Kent; Tophane'den Dolmabahçe'ye Dolmabahçe'den Teşvikiye ve Nişantaşı'na, Taksim'den Şişli'ye kadar geniş bir alana yayılmıştır.⁵⁸³

Kâgir yapı stoğunun tercih edilmesinin sonucu olarak başkente tuğla inşaat yapı malzemesi artmıştır. Kâgir yapı çeşidinin kullanılmasının giderek arttığı dönem 1840'lı yıllara tekabül eder. Hızla artan nüfusa paralel olarak kullanılan tuğla miktarı da artmıştır. 1869 senesinde kullanılan tuğla miktarı 13 milyona kadar ulaşmıştır.⁵⁸⁴ Artan nüfus ile birlikte paralel olarak artan yapı stoğu ile gittikçe artan talep sonucunda 1912 senesinde kullanılan tuğla sayısı 30 milyonu bulmuştur.⁵⁸⁵ Başkentte yapı inşasında yaşanan değişim ile birlikte yapı malzemesinde kullanılan inşaat malzemesi piyasasında daha çok Fransızlar hakimdir. Marsilya tuğlaları sağlam ve kaliteli olma hasebiyle en çok tercih edilen yapı inşaat malzemesidir.⁵⁸⁶ Bu ticaretin gelişmesine sebep olan durum ise; XIX. yüzyılda yaşanan değişim ve dönüşüm ile birlikte deniz ulaşımı ile sağlanan ticaretteki ucuzluktur. Akdeniz'den Karadeniz'e ulaşan gemiler ile hububat ticareti başta olmak üzere inşaat malzemesi de

⁵⁸¹ Paola Girardelli, “Osmanlı Mimarisine İtalyan Yorumlar”, Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslararası Bir Miras, İstanbul, 1999, s. 66

⁵⁸² Helmuth Von Moltke, Moltke'nin Türkiye Mektupları ,s. 95-96.

⁵⁸³ Zeynep Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, s. 35.

⁵⁸⁴ “Dersaadet'te Mevadd-ı İnşâiye”, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi nr. 622, 19 Cemaziyelahir 1314(27 Eylül 1896), aktaran; Alaaddin Tok,” İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul'da Tuğla Üretimi ve Ticareti (1839-1914),III. Uluslararası Osmanlı Sempozyumu, 2015 s. 3.

⁵⁸⁵ Ernest Giraud, “ L'industrie du bâtiment à Constantinople” in Revue technique d' Orient. Organe mensuel illustré technique et industriel des travaux publics dans l'Empire Ottoman 20, Nisan 1912, s. 15., aktaran; Alaaddin Tok,” İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul'da Tuğla Üretimi ve Ticareti (1839-1914), s. 3-4.

⁵⁸⁶ Mehmed İzzet, **Rehber-i Umur-i Beytiyye**, Feridiyye Matbaası, İstanbul, Cilt I., 1319, s. 243.

taşıyarak İstanbul'a getirtilebiliyordu.⁵⁸⁷ Deniz ticareti ile ilgili arşiv belgelerinde yer alan bir bilgiye göre; Marsilya İskeleyi'nden tuğla, badem, şeker, İstanbul'dan zeytin, kuş üzümü, kırmızı iplik yükletilerek Karadeniz'e geçecek olan Rus tüccar gemisine izin verildiğine dair tezkire yer almaktadır.⁵⁸⁸ Bu belgeden anlaşılacağı üzere inşaat malzemesi olan Marsilya tuğlası tıpkı hububat ticareti gibi oldukça esnek bir ticaret ağına sahiptir. Öyle ki Yeniköy'deki Avusturya Sefarethanesi'nin tamiri ve tadilatı için Marsilya'dan getirtilmekte olan tuğla ve kiremitlerden gümrük resmi alınmadığını aktaran arşiv kayıtları mevcuttur.⁵⁸⁹

Zamanla yerli üretici tebaa Avrupa'dan temine edilen tuğla ticareti ile rekabet edemeyecek hale gelmiştir. İthal tuğla ticareti yerli tuğla tüccarları için problem olmaya başlamış bu nedenle şikayetler oluşmaya başlamıştır. Çözüm olarak da devletten vergi hususunda bir muafiyet talebinde bulunmuşlardır. Avrupa tüccarları ile rekabet edemeyen yerli tuğlacı esnafından alınan çamur iltizamının kaldırılması hususunda talepte bulunmuşlardır. Yerli tuğlacılara göre; *"..anbean tezayüd etmekte bulunan kâgir ebniyenin azam levazimatından olan tuğlanın memleket mahsulünden istimali ve harişten gelenlerin terk ve iptali zımında yerli imalatının ilerletilmesi.."*⁵⁹⁰ gerekmekteydi. Kısa bir süre sonra tuğlacıların talebi yerine getirilmiş ve çamur iltizamı kaldırılmıştır.⁵⁹¹

Osmanlı Devleti yerli tuğla üretimi ve gelişimi XIX. yüzyılın son dönemini kapsar. Bu gelişimin üreticisi konumunda olan kişilerin büyük çoğunluğu gayrimüslim Osmanlı tebaasından ve İstanbul'a yerleşmiş bulunan levantenlerden oluşmaktaydı. Dersaadet'de bulunan fabrikalarda tuğla üretimi gerçekleşmekteydi. İnşaat yapı malzemesi olan tuğlanın ana maddesi balçık olduğu için kurulan işletmeler daha çok nehir kenarlarına ve dere boylarına yakın yerlerde kurulmak zorundaydı. Bu yüzden tuğla üretim merkezleri İstanbul'da daha çok; Hasköy, Kağıthane, Büyükdere, Beykoz, Feriköy ve Göksu gibi bölgelerde yoğunlaşmıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru üretimine başlanılan yapı inşaat malzemesi olan tuğlanın en çok üretildiği fabrika, Büyükdere bölgesinde yer alan işletmede gerçekleşmiştir. Bu fabrika İstanbul'a yerleşmiş ancak İtalya vatandaşı olan Mösyö Salomon'a ait işletmedir.⁵⁹² Büyükdere'de bulunan bu işletme başkent İstanbul'da üretilen tuğla üretiminin 3/1'ine tekabül etmekteydi. Fabrikada çalışan ustaların işin ehli oldukları ve kaliteli ürünler ortaya

⁵⁸⁷ "Dersaadet'te Mevadd-ı İnşâiye"

⁵⁸⁸ BOA., C.İKTS., Dosya No: 25, Gömlek No: 1217, Tarih: H-25-04-1240.

⁵⁸⁹ BOA., İ.RSM., Dosya No: 4, Gömlek No: 7, Tarih: H-11-08-1312.

⁵⁹⁰ BOA., A) MKT.NZD., Dosya No: 273, Gömlek No: 99, Tarih: H-03-06-1275.

⁵⁹¹ BOA., A) MKT.NZD., Dosya No: 281, Gömlek No: 103, Tarih: H-04-10-1275.

⁵⁹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belgede; Büyükdere'deki Tuğla Fabrikası sahibi İtalyan Salomon 'un kardeşinin, fabrikada sokağa nazır odasında Osmanlıyı tahkir edici resimler asarak gelip geçenlere göstermesi üzerine odanın araştırılması hakkında bir tezkireden anlaşılacağı üzere Büyükdere Tuğla Fabrikası'nın kurucusu İtalyan asıllı Salomon'dur. BOA., DH.MKT., Dosya No: 1654, Gömlek No: 151, Tarih: H-11-01-1307.

çıkardıkları için ithal edilen tuğlalar ile rekabet edebilecek güce sahipti. Aynı yıllarda Kamondo ailesinin Kağıthane bölgesinde, Şahbazyan'ın Hasköy civarında, Mustafa Bey'in Göksu açıklarında ve Vasilaki'nin Büyükdere'de büyük çaplı tuğla üretim fabrikaları mevcut olup bunlardan başka Kağıthane deresine yakın mevkide neredeyse yirmiye yakın küçük işletme olarak nitelendirilen tuğla harmanları mevcuttur.⁵⁹³

Osmanlı Devleti'nde tuğla üretiminin yaygın olmasının sebebi, üretim faktörlerinden olan emek ile hammaddenin kolaylıkla temin edilebilmesinden kaynaklanmaktaydı. Zira bahsi geçen tuğla fabrikalarda hammaddesi kil olmak koşulu ile ziyadesi ile nehir kenarlarında kurulduğu görülmektedir. Nehir kenarlarında kurulan fabrikalar ticareti de kolaylaştırmış daha çok deniz ulaşımı tercih edilmiştir. Emek iş gücü piyasasının da bol olması tuğla üretiminin kısa sürede gerçekleşmesini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde üretimi gerçekleştirilen yapı inşaat malzemesi ürünlerin, iç piyasada talebini artırmak için ithal mala olan talebin düşmesi gerekmekteydi. Bu anlamda devletin alacağı bir dizi önlemler piyasada ki ithal ürünlere olan talebi azaltabilirdi. Bu hususta XIX. yüzyılın son çeyreğinde sanayileşme politikası izlemeye başlamıştır. Bu politikanın temel amacı yerli girişimciyi destekleyerek, ithal ürünler ile rekabet edebilecek hale getirmektir. Bu aşamada ilk hamle ithal gümrük vergilerini %5 oranından %8'e yükselterek yerli girişimci sektör korunmak istenilmiştir. İhraç gümrüğünün ise her yıl %1 oranında düşürülerek sekiz yılın sonunda %1'e indirilmesi kabul edilmiştir. Yerli üreticiyi desteklemek amacıyla girişimcilerin diğer ülkelerden alacakları makine ve teçhizat gibi ürünler üzerinden alınacak olan gümrük vergisinden muaf tutulmuşlardır.⁵⁹⁴

1860 yılından sonra başlayan özel sektörü destekleme politikaları çerçevesinde 1864 ile 1873 yılları içinde uygulanan Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kuruluş amacı;

*“Dersaadet’de bulunan sanayi-i mütenevvia erbabının hayli zamandan beri bazı esbab-ı mania ile düçar oldukları tenezülâtin indifaiyle ıslah-ı sanat ve terviç-i ticaretlerine bir tarik-i teshil bulunmak ve bu matlabin husulunan sonra şu ıslahat derece derece Memalik-i Mahruse esnafına dahi tamim olunmak...”*⁵⁹⁵

şeklinde özetlenmiştir. Oluşturulan komisyon ile yerli üretim teşviki ve unutulmaya yüz tutmuş bir çok sanat dallarında yeniden üretime geçilmesi istenilmiş ve böylelikle kendi aralarında zanaat dayanışması da sağlanmaya çalışılmıştır.

⁵⁹³ “Dersaadet’de Mevadd-ı İnşâiye”

⁵⁹⁴ Rıfat Özsoy, “ Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876” Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1984, s. 3.

⁵⁹⁵ Takvim-i Vakayi, 9 Şaban 1285, def’a 1027; aktaran; Rıfat Özsoy, “ Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, s.5.

Yerli üretimin desteklenmesi ve gelişmesi ile tuğla üretimi de artmıştır. Artan tuğla talebi ile de yeni üretim merkezleri de kurulmaktaydı. XX. yüzyılın başlarında Beykoz Paşabahçe İncir köyünde Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası şirketi kurulmuştur.⁵⁹⁶ Payitaht dışında da bir çok nokta da kiremit ve tuğla üretimi gerçekleşmekteydi. Mürefte ve çevresinde üretilen tuğlaların köklü bir geçmişi vardır. Bizans döneminde de tuğla üretim merkezi olan Mürefte’de üretilen tuğlaların nitelik ve nicelik olarak diğerlerine nazaran daha hafif olması cumba ve şâh-nişin* inşaatlarında kullanılmaları için daha uygundu.⁵⁹⁷

Tablo 4: Hicri 1319 Senesine Ait Başkent İstanbul’da Satışı Gerçekleşen Tuğla Fiyatları

Tuğlanın Üretildiği İmalathane	Fiyat (Kuruş, 1000 adet)
Göksu Tuğlası (I. Kalite)	170-180
Göksu Tuğlası (II. Kalite)	140-145
Hasköy ve Karaağaç (Kuru Tuğla)	130-150
Hasköy ve Karaağaç (Balçık Tuğla)	110-130
Mürefte Tuğlası (Hafif Tuğla/ Delikli)	230
Marsilya Tuğlası	450-500
Büyükdere Tuğlası	370
Selanik Tuğlası	430

Kaynak: Rehber-i Umru-i Beytiye, s. 243.

Fransız tuğlası olan Marsilya tuğla fiyatlarındaki fahiş rakamlar ile yerli ürünlerin fiyatları arasındaki fiyatlar kıyaslandığı zaman Fransız tuğlaların artık yerli tuğla ile rekabet edebilecek durumda olmadığı aşikârdır. Yıllar önce yerli girişimcilerin en büyük problemi olan ithal ürünlerin cuzi fiyatlara satılarak iç piyasada tercih edilme durumunun tam tersi yaşanmaktaydı. Tabloda yer alan Selanik tuğlalarının diğer tuğlalara nazaran daha yüksek fiyatta olmasının sebebi ulaşım maliyetlerinin de malzeme fiyatlarına eklenmesinden kaynaklanmaktadır. Burada bir diğer ayırt edici unsur olan başkent İstanbul’da üretilen tuğlalarda fiyat farklılıklarıdır. Bu farklılıklar tuğlanın niteliğine göre değişmektedir. İstanbul’da fiyatına göre kalitesi en iyi olan tablodan anlaşılacağı üzere Büyükdere imalathanesinde üretimi gerçekleşen tuğlalardır.

⁵⁹⁶ BOA., BEO., Dosya No: 3802, Gömlek No: 285101, Tarih: H-03-09-1328.

*Cumba e Şâh-nişin : Türkçe’de sokak üzerine cepheden çıkıntı mimari öğeler için “cumba” yerine kimi zaman, Farsça birleşik isim olan “şâh-nişin ”kelimesi de kullanılmaktadır.Detaylı bilgi için bkz. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedi Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010, s. 1139.

⁵⁹⁷ Mehmed İzzet, **Rehber-i Umur-i Beytiye**, s. 243.

İthal ürünler ile rekabet edebilecek kıvama gelen yerli üretim inşaat yapı malzemelerinin yeni teknolojiler ile üretilmesi yerli üretime olan talebi artırmıştır. XIX. yüzyıl ile birlikte Avrupa’da yeni tuğla yapım teknikleri ile üretilen yapı malzemeleri, yabancı ve yerli girişimciler tarafından Osmanlı Devleti’nin hüküm sürdüğü yerlere getirtilerek nitelikli tuğla üreten büyük üretim merkezleri kurulmuştur. Başkent İstanbul’da tuğla üretimini makine ile gerçekleştirmek için ilk girişimler Fransızlar tarafından gerçekleştirilmek istenmiştir. İki girişimci Osmanlı topraklarında açacakları yeni bir fabrika ile yeni üretim tekniği ile yapı inşa malzemesi olan tuğla üretimini gerçekleştirmek istemişlerdir. Bunun için Osmanlı Devleti’nin gerekli resmi makamlarına başvuru yapmışlardır. Lakin bu girişim maalesef olumlu neticelenmemiştir.⁵⁹⁸ Yapı inşaat malzemesi olan tuğla ve kiremit için en önemli gelişme Hoffman usulü fırınlardır. Bu fırın tipleri yüksek enerji sağlayarak malzeme üretimini gerçekleştirebilmekteydi. Osmanlı Devleti bu tip fırınlar ile tanışması XIX. yüzyılın son çeyreğine rastlamaktadır. Kuyumcuyan Bedros Efendi tarafından başkent İstanbul’a getirtilen Hoffman usulü fırınlar ile Osmanlı Devleti’nde inşaat yapı malzeme ürünlerinde yerli üretimin verimliliğini artırmıştır. Kuyumcuyan Bedros Efendi başkent İstanbul’da Avrupakârı tuğlayı imal etmek için Almanya’da icat edilen Hoffman usulü fırınların kullanılacağı üretim tesisleri açmak için imtiyaz talebinde bulunarak yedi yıllık bir imtiyaz almıştır.⁵⁹⁹ Daha geç tarihli bir belgede de Mösyö Fernandez isimli bir girişimciye Hoffman’ın icadı usulü tuğla fabrikaları tesis ve idare etmek için belli şartlar altında imtiyazların tanındığını aktaran tezkere mevcuttur.⁶⁰⁰

Yaşanan doğal afetler ile birlikte mevcut düzende yaşanan modernizasyon ile yaşanan değişimin etkisi ile bilhassa Osmanlı başkenti Dersaadet’de başlayan kâgir yapılaşma süreci tuğla ve kiremit olan talebi arttırmıştır. Sürecin başlarında talebi karşılayamayan yerli üretimin ikamesi olan ithal yapı inşaat ürünlerine rağbet fazla olmasına rağmen devlet politikaları ile desteklenen yerli girişimciler zamanla piyasada yer almaya başlamıştır. Tarihler 1870’i gösterdiğinde artık yerli tuğla üretimi iç piyasada ithal yapı malzemesi olan tuğla ile rekabet edecek hale gelmiştir. Coğrafi koşulların vermiş olduğu kolaylık ile birlikte kurulan üretim merkezlerinin hammaddeye yakın olması ve bununla birlikte ticaretin sağlanması için ulaşım ağında deniz yolunun tercih edilmesi, emek piyasasında vasıfsız işçiler ile üretimin sağlanabilmesi gibi bir çok faktör Osmanlı Devleti’nde tuğla üretiminin başarılı olunmasını sağlamıştır.

⁵⁹⁸ Alaaddin Tok, ” İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul’da Tuğla Üretimi ve Ticareti (1839-1914), s.9.

⁵⁹⁹ BOA., İ.MVL., Dosya No: 521, Gömlek No: 23413, Tarih: H-14-06-1281.

⁶⁰⁰ BOA. A.) MKT.MHM., Dosya No: 466, Gömlek No: 12, Tarih: H-16-08-1290.

4.3. Yapı İnşaat Sektöründe kullanılan Diğer Malzemeler

Osmanlı arşiv belgelerinde kurşun ve teneke gibi yapı inşaat malzemeleri daha çok ham kurşun veya levha kurşun olarak geçmektedir. Ham kurşunun inşaat faaliyetlerinde kullanılabilmesi için evvela işlenmesi gerekmektedir. Yapı inşaat sektöründe kullanılan taş gibi sert yapı malzemelerinin birbirlerine sıkı bir şekilde bağlanarak sabitleştirilmesinde kullanılmaktadır. Aynı zamanda kurşun günümüze kadar hala ayakta duran bir çok medrese, külliye ve cami gibi yapıların çatı örtüsünde levha olarak kullanılmıştır. Teneke de inşa edilen yapının tavan kaplamasında tercih edilen bir yapı inşaat malzemesidir.

Bir diğer yapı inşaat malzemesi olan kireç, türüne ve geldiği bölgeye göre değişkenlik arz etmektedir. Kireç, gec-i Anadolu; Anadolu'dan, gec-i Rumeli ise Rumeli'de olmak üzere, belli başlı yerlerde mevcut bulunan ocaklardan çıkarılır. Ocaklardan çıkartılan kirecin fiyatlandırılması okka olacak şekilde birim başına belirlenerek satışı gerçekleşmekteydi. Ancak burada en önemli farklılık Anadolu'nun ocaklarından çıkartılan kireç fiyatı ile Rumeli ocaklarından çıkartılan kireç fiyatı arasında belirli bir oranda fark vardır. Anadolu kireci Rumeli kirecine nispeten daha uygun satılmaktadır. Bu yüzden yapı inşaat sektöründe tercih edilen malzeme çeşidi; Anadolu kireci olmuştur.⁶⁰¹ Yapı inşaatı için gerekli olan kireç ve taş gibi malzemelerden vergi alınmamasına dair Hicri 1332 tarihli bir tezkire vardır. Hatta sadece taş ve kireç değil aynı zamanda Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu'nda geçen köy mekteplerinin inşası için gerekli olunan kerestenin miri ormanlardan ücretsiz olarak kesilebileceği maddesinin vilayet merkezlerinde de uygulanmasına karar verilmiştir.⁶⁰²

İnşa edilecek olan yapının malzemelerini daha ucuza mâl edebilmek amacıyla belli bölgelerde tuğla ve kireç ocaklarının açılımlarına izin verilmiştir.⁶⁰³ Daha ileri tarihli bir belgede ise merkezi Dersaadet'de olmak üzere suni çimento ve su kireci ve bilumum inşaat levazımı imal etmek ve bunların ticaretiyle işgal etmek üzere Ayyıldız Çimento Osmanlı Anonim Şirketi unvanı altında Rıfat Bey'in şirket kurma talebine karşılık olarak müsaade verildiğine dair tezkire mevcuttur.⁶⁰⁴

Bir başka yapı inşaat malzemesi olan çivi ise Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında fabrikalarda üretimi yapılmasına yönelik olarak girişimlerde bulunulmuştur. Telgraf Nezareti Fen Kalemî Muavini Mehmed Raif Efendi'nin Boğaziçi'nin münasip bir mahallinde inşa edeceği cıvata ve çivi fabrikası için imtiyaz talebinde

⁶⁰¹ İlknur Aktuğ, 16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri, II. International Congress On The History Of Turkish And Islamic Science And Technology, Cilt 1, 1986, s.7,

⁶⁰² BOA., MF.İBT., Dosya No: 508, Gömlek No: 73, Tarih: H-24-08-1332.

⁶⁰³ Eskişehir'de gönderilen Hükümet Konağı inşaat tahsisatıyla emaneten tuğla ve kireç ocakları açılarak, ucuz inşaat malzemesi teminine müsaade talebi edilmesi hakkında belge mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz.;BOA., DH.MB.HPS.M., Dosya No: 33, Gömlek No: 106, Tarih: H-17-08-1336.

⁶⁰⁴ BOA., MV., Dosya No: 246, Gömlek No: 123, tarih: H-04-05-1335.

bulunduğuna dair hicri 1303 tarihli bir belge arşiv kayıtlarında mevcuttur.⁶⁰⁵ Manizade Hacı Hüseyin Efendi ve arkadaşları tarafından İstanbul'da tesisi talep olunan bir çivi fabrikası mevcuttur.⁶⁰⁶

XIX. Yüzyıl ile birlikte yapı üretiminde kullanılan bir malzeme olan çimento üretimi başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk kez İstanbul'da 1870'li yıllarda kullanılmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nde belli başlı ülkelere ait marka olmuş çimentolar ithal edilmeye başlamıştır. İngiliz Johnson çimentosu, İngiliz Hollick çimentosu, İngiliz Çapa Marka Çimentosu, Greno(le) çimentosu, Roquefort çimentosu, Horoz Marka çimentosu, Arslan Marka çimentosu ve Portlan(d) çimentosu en çok talep edilen ve kullanılan çimento markalarıydı.⁶⁰⁷

5. Sanayileşmenin Yapı Sektörüne Etkisi

Osmanlı Devleti sanayileşme yolunda hemen hemen her alanda fabrikalaşma yolunu tercih etmiştir. İnşaat yapı faaliyetleri kapsamında da ham maddesi ülke sınırları içinde bol olan malzemelerin üretimini bilhassa kendisi yaparak ithal ürüne olan talebi azaltmak istemiştir. Yapı inşaat sektörü içinde tüm malzemeler dikkate alındığında kereste ve özellikle tuğla gibi malzemelerde kendi kendine yeten bir üretim pazarı oluşturarak dışa bağımlılığı en aza indirmeye çalışmıştır. Bu anlamda çeşitli alanlarda Osmanlı tebaası tarafından fabrikalar kurulmaya başlamıştır. İnsanın doğası gereği en temel ihtiyaçlardan biri olan yaşam, buna bağlı olarak güvenlik ve barınma ihtiyacı kendisini ancak koruma altına alarak gerçekleştirebilmiştir. Çağlar boyunca çeşitli evrelere tabi olan insan, her koşula ayak uydurabilmeyi başarmış böylelikle varlığını devam ettirebilmiştir.

Tarihsel süreç içinde gerek kamusal yapı inşaatlarında gerekse sivil yapı inşaatlarında çeşitli sebeplere bağlı olarak dönemsel olarak kullanılan malzemeler değişkenlik arz etmiştir. Çağın gerektirdiği yapı malzemesini inşaat sektöründe kullanan tebaa değişen zaman ile birlikte iktisadi kaynaklarda yaşanan çeşitlilik, yapı inşa sürecinde farklı malzemeler kullanmayı sağlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan değişim ve dönüşüm Islahat Fermanı ile perçinlenerek inşaat yapı alanında imar ile ilgili tüm hukuki ve teknik yapılanma batıdan da örnek alınarak Osmanlı toplum yapısına uygun hale getirilerek kullanılmaya başlanılmıştır. Avrupa'da yaşanan sanayileşmenin getirmiş olduğu yenilikleri Osmanlı Devleti kendi topraklarında uyarlamak istemiştir. Tüm bu faaliyetler aslında kentleşme arzusunun göstergesidir. Ülke genelinde uygulanan yapı imar faaliyetleri içinde bulunduğu ekonomik

⁶⁰⁵ BOA., ŞD., Dosya No: 1180, Gömlek No: 5, Tarih: H-11-02-1303.

⁶⁰⁶ BOA.ŞD., Dosya NO: 1238, Gömlek No: 28, Tarih: H-08-03-1335.

⁶⁰⁷ Damla Acar, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da Ahşap Yapım Sistemlerinin Değişimi: Gelenekselin Rasyonelleşmesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015, s.83-84.

durumu da izah etmektedir. Hukuki dayanağa bağlı kalarak oluşturulan nizamnamelerin öncelikle zaruri bir uygulama olarak halka dikte edilmesi akabinde bazı esnek nizamname maddelerinin yayınlanması devletin halkına hizmet ederken sınırı aşacak şekilde istibdai uygulamalarında önünü kesmiştir. Sanayi alanında yabancılarla rekabeti sağlayacak olan ve coğrafyanın cömertçe sunmuş olduğu kaynakları sınırsızca kullanmayı yeğleyen Osmanlı Devleti özellikle tuğla üretiminde ciddi bir başarı sağlamıştır. Günümüzde dahi Aynalıkavak Caddesi üzerinde Hasköy sahiline doğru inerken bulunan sıralı evlerin yapı malzemeleri dikkatli incelendiğinde Karaağaç bölgesinde kurulan ve imal edilen üzerinde “ Cara-Agatch Constantinople” yazısı olan ve yine üzerinde fabrikaya ait baca sembolü bulunan tuğlaların kullanıldığını görebilmekteyiz. Kereste üretimi için buhar gücü ile çalışan makinelerin olduğu ilk üretim merkezi olma özelliği taşıyan Ahırkapı Kereste Fabrikası günümüzde faal olmasa da Başkent İstanbul’un bir çok noktasına üretim yapan fabrika olduğu bilinmektedir. Servet-i Fünun, Ahırkapı Kereste Fabrikası’na yönelik detaylı bir yazı yayınlamıştır. Servet-i Fünun için önemli bir isim olan Ahmed İhsan Tokgöz aynı zamanda Ahırkapı Kereste Fabrikası müdürlüğü de yapmıştır.⁶⁰⁸ Servet-i Fünun gazetesinin kurucularından olan Ahmed İhsan Tokgöz, Ahırkapı Kereste Fabrikası’na 30 bin lira sermaye ile 1899 senesinde fabrika sahibi Raif Bey’e ortak olmuş böylelikle fabrika komandit bir şirket haline gelmiştir.⁶⁰⁹

Sanayileşmenin getirmiş olduğu hızlı üretim ile birlikte işgücüne olan talebi azaltan Ahırkapı Kereste Fabrikası, bilhassa Şirket-i Hayriye’nin mevcut bulunan vapur iskelesi etrafına veya demir yolu boyunca yeni imar edilen, Kızıltoprak, Göztepe gibi bir çok semtte ve Kuruçeşme gibi bürokratların ikamet ettiği yerlerde bu fabrikadan üretimi gerçekleştirilen ürünler ile yeni yapılar inşa edilmiştir.

Sanayileşme ve endüstrileşme çağı yapı inşaat sektöründe belli başlı değişimlere sebebiyet vermiştir. Makineleşmeyle birlikte malzeme yapımı teknikleri gelişmiş bu durum iş gücü piyasasına da yansımıştır. Avrupa’da yaşanan endüstrileşme hareketi Osmanlı Devleti’ndeki yapı üretim sektörüne örnek teşkil olmuştur. XIX. Yüzyılda buhar gücü ile çalışan makinelerde ahşap imalatına etkisi olumlu yönde olmuştur. İşlem hızı artmıştır ayrıca birbirlerinin yerine geçebilecek kişilerin üretimi ile sağlanan bir standartlaşma mevcuttur.⁶¹⁰ Makinelerin icadı ile birlikte başlayan yeni süreçte iş gücü piyasasında yapı inşaat sektöründe de değişimler yaşanmıştır. İş gücü piyasasında ki bu değişim ve dönüşüm meslek gruplarına

⁶⁰⁸ Ziyad Ebüzziya, “Ahmed İhsan Tokgöz”, DİA, Cilt 2, 1989, s. 94-95.

⁶⁰⁹ Damla Acar, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’da Ahşap Yapım Sistemlerinin Değişimi: Gelenekselin Rasyonelleşmesi, s. 75.

⁶¹⁰ Christoph Schindler, “Information on the Construction and Operation of Wood Working Machines: Including a History of the Origin and Progress of the Manufacture of Wood-Working Machinery, London, E. & F.N. Spoon 58 Charing Cross, 2007, s. 7.

yansımıştır. Örneğin: evveliyatında iş gücüne ziyadesi ile ihtiyaç duyulan dülger ustası ve doğramacı ustası gibi kalifiye işçilerin yerini fabrikalaşma ile birlikte yarı-marangoz veya operatör gibi yeni meslek grubu işçileri almıştır. Böylelikle geleneksel üretim sisteminden endüstriyel üretime geçilerek sanat ustalarının yerini işçiler almıştır.

XIX. Yüzyılın ilk yıllarında 16 Ağustos 1838 senesinde imzalanan Baltalimanı Muahedesi'nin getirmiş olduğu serbest ticaret ilkesi ile Sanayi Devrimi'nin son sürümü olan ürünlerin Osmanlı pazarına serbestçe girmeye başlamıştır. Bu durum yerli üretim için oldukça büyük bir sorun haline gelmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti kendi kendine devlet eliyle sanayi oluşturmaya çalışmıştır. XIX. Yüzyıl ile birlikte; kimyasal, gıda, cam, tuğla, kiremit gibi bir çok alanda endüstriyel anlamda üretim gerçekleştirmek amacıyla imalathaneler devlet eliyle kurulmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü topraklarda yabancı şirketlere de bir takım imtiyazlar tanıyarak endüstriyel üretim sürecini daha da verimli hale getirtmek istemiştir. Hatta bu anlamda farklı ülkelerden getirtilen makine ve teçhizatlardan alınacak olan vergiden muaf tutulmuşlardır.

Sanayileşme ve endüstrileşme ile birlikte Osmanlı topraklarında yeni bir sosyo-ekonomik yapılaşma oluşmuştur. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde gıda sanayi başta olmak üzere, dokuma ve tütün fabrikalarının yanı sıra, liman ve demiryolu inşaatlarında istihdam edilen işçiler de dikkate alındığında neredeyse 250.000 kişi istihdam edilmiştir. Bu tablo Osmanlı için adeta yeni bir sınıfın doğuşuna sebep olmuştur.⁶¹¹

XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde sanayileşme adına bir çok adım atılmıştır. Örneğin; Şirket-i Hayriye, Tersane-i Amire veya Tophane-i Amire'ye buhar gücü ile çalışan ahşap kesimi için gerekli olan hızar makineleri alınmış böylelikle başkent İstanbul'da üretimi sağlamak adına hızlı bir girişimde bulunulmuştur. Ayrıca XIX. yüzyılın son çeyreğinde II. Abdülhamid eliyle Yıldız Sarayı'nda kurulan Marangozhane-i Hümayun'u da unutmamak gerekir. Tüm bunlara ilaveten beşeri sermaye ile eğitimin harmanlandığı yer olan Sanay-i Nefise Mektebi'nde açılan marangozhanede bulunan buhar gücü ile çalışan makine ve teçhizatlar sadece Dersaadet değil Osmanlı topraklarında kurulacak tüm Sanay-i Mektepleri'ne örnek teşkil edeceği için ehemmiyeti yüksektir. Ancak Ahırkapı Kereste Fabrikası'nı diğer üretim merkezlerinden ayırt eden en önemli faktör; her türlü yapı inşaatlarına yönelik olarak malzeme üretimi ve satışı yapmasıdır.

Yapı üretim sektöründe yerli üretim veya ithal ürünler ile gelişen pazar piyasasında zamanla değişen ürün çeşitliliğine nihayetinde Avrupa'da üretilen yapı harçları da eklenmiştir. Tek

⁶¹¹ François Georgeon, Sultan Abdülhamid, Çeviren Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 373.

başına yapıda kullanılmaktan ziyade öncelikle yapımı gerçekleşen ahşap yapıların cephe kaplamasında tercih edilmiştir.

Demir sanayisinin ürünleri olan çivi, sac vs. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ithal edilerek Osmanlı topraklarında kullanılmaya başlanılmıştır. Özellikle taş ve tuğla sektöründe Marsilya tuğla ithal edilse de zamanla özellikle başkent İstanbul'da üretimi gerçekleşen tuğlalar ithal ürün olan Marsilya tuğla ile rekabet edebilecek seviyeye gelmiştir. Tüm bu gelişmeler yapı stoğunun gelişimine katkı sağlamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

C) II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ (1876-1909)

Sultan II. Abdülhamid, Sultan Abdülmecid ile Tirimüjgan Kadıfendi'nin oğludur. Kendisi uzun yıllar Maslak Köşk'ünde yaşamış bu süre içinde Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi aydınlar ile görüşme fırsatı bulmuştur. Amcası Sultan Abdülmecid'in tahtan indirilmesi akabinde ağabeyi V. Murad'ın, sağlık problemleri gerekçe gösterilerek kısa bir süre içinde tahtan indirilmesi ile kendisi 31 Ağustos 1876 tarihinde padişah olarak ilan edilmiştir. Takriben otuz üç yıl saltanatlık koltuğunda bulunan II. Abdülhamid, Nisan 1909 tarihinde tahtan indirilmiştir.

Saltanatı süresince bir çok farklı alanda reformlar yapmıştır. Eğitim reformları, askeri reformlar, sanayi alanında reformlar, eğitim alanında reformlar, ulaşım alanında reformlar gibi bir çok alana nüfuz ederek, girişimlerde bulunmuştur. Sultan II. Abdülhamid yapı faaliyetleri kapsamında yerinde ve yeniden dönüşüm faaliyetleri içinde sultanlık yapmış hem de devletin ağır şartlara maruz kaldığı sıkıntılı günler de saltanatın devamlılığını sağlamaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk toprak kaybı olan 1699 Karlofça Antlaşması ile ardı arkası gelmeyen toprak kayıpları yaşanmıştır. Askeri yenilgilerin sonucu ile yaşanan devletin kaybettiği toprak kayıpları devletin itibarını sarsmıştır. Bu minvalde devletin eski debdebeli zamanlarına dönebilmesi için bir takım reformların ivedili gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu reformlar ise batıdan ilham alınarak gerçekleştirilecektir.

Henüz XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti sınırlarını en uç noktalara kadar ulaştırmıştır. Ancak bu tarihten sonra duraklama, gerileme ve dağılma ile nitelendirilen dönemleri peyderpey yaşayacaktır. Tımar sisteminin bozulması ile başlayan iktisadi düzensizlik, beraberinde toplumsal sıkıntıları getirmiştir. Yaşanan bu aksaklığı gidermenin birincil yolu olarak yönetici sınıfın batılılaşma adına harekete geçmesi olmuştur. Bu hareketlilik bir nevi çağın yeniliklerine ayak uydurabilmek maksadıyla batının örnek alınmasıydı. Osmanlı Devleti batının bilgi ve hatta tecrübelerinden istifade edebilmek amacıyla başlatmış olduğu hareketlilikte, batının bu durumu fırsat bilmesi nihayetinde Osmanlı Devleti'ni siyasi, ekonomik ve askeri anlamda meşakkatli bir sürece sokmuştur.

Osmanlı yönetici sınıfının yapmış olduğu ilk hamle Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile başlayan süreci kapsar. Bu düzenleme ile hukuki anlamda yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Akabinde yaşanan Islahat Fermanı ile de bu süreç desteklenmeye çalışılmıştır. Islahat Fermanı ile bilhassa eğitim, sanayi ve imar gibi bazı konularda batıdan istifade edilebileceği düşünülmüştür. Şehirlerin ihyası ve kentsel mekanların oluşumunu gerçekleştirmek için imar hususunda önemli adımlar atılmıştır. 1837 yılında kurulan Nâfia Nezareti bu girişimlerin ilki olmuştur. Osmanlı Devleti'nin imar hususundaki ilk resmi politikaları, ilan edilen Islahat Fermanı ve Tanzimat Fermanı ile başlayarak belirlenmeye başlanmıştır.⁶¹²

XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti için kentlerin modern anlamda bir kimlik kazanması için tarihi bir başlangıçtır. Nâfia Nezareti sonrasında yine aynı amaca hizmet etmek için ancak daha kapsamlı olan Umûr-ı Nâfia Nezareti 1848 senesinden kurulmuştur. Kurulan yeni nezaretin başlıca görevleri; yol, köprü ve bina inşasıdır. Bu anlamda ivedilikle bir nizamname çıkartılmak istense de, bu istek Nâfia Nezareti'nin Ticaret Nezareti'ne bağlanmasıyla uygulama aşamasına geçememiştir. Ancak aynı yıllarda, yapılacak olan bina inşaatları ve imar ile ilgili her türlü işlemleri ve özellikle saray ile ilgili işlemler Ebniye-i Seniyye Anbarı ve Hazine-i Hassa tarafından gerçekleştirilmektedir.⁶¹³ Sultan II. Abdülhamid'in saltanat sürdüğü ilk dönemlerde Nâfia tek bir nezaret haline dönüştürülse de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan mütevellit bu girişim asıl amacı olan “imar politikası” işlevini gerçekleştirememiştir. Yaşanan bu durum yapı inşaat sektöründe ve imar faaliyetlerinde aksaklıklara sebep olmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminde faaliyet gösteren Nafia Nezareti başında Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Paşa ve Sivas Valisi Halil Paşa vardır. İkisinin de amacı başkent İstanbul olmak üzere Anadolu'da da imar ve yapı faaliyetlerine hız kazandırarak kentlerin iyileşmesini sağlamaktır.⁶¹⁴

Hasan Fehmi Paşa 1880 senesinde Nafia Nazırı olarak imar hususunda önemli adımlar atmıştır. Hasan Fehmi Paşa, Osmanlı Devleti topraklarında imar hakkında rapor hazırlayarak devletin kalkınmasına katkı sağlamıştır. Oluşturmuş olduğu raporu üç ana bileşenler üzerinde oturtmuştur. Oluşturulması planlanan imar faaliyetlerinde devletin mevcut kaynakları ile gerçekleştirilmesini talep etmiştir. İkinci alternatif ise; yapılması planlanan imar faaliyetlerinde oluşacak olan maliyetin %20'sini devletin hazinesinden geri kalan %80'i ise zorunlu işçi çalıştırarak imar çalışmalarını gerçekleştirmektir. Tüm bunların yanı sıra maliyetler için devlet hazinesinden herhangi bir meblağ harcanmadan yabancı sermaye ile

⁶¹² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 258.

⁶¹³ Daha detaylı bilgi için bkz; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Mustafa Celaleddin Bey'in “Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükaleme” Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler”, XI. Türk Tarih Kongresi, IV. Cilt, 1990, Ankara s. 1474; Ali Akyıldız, “Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, Sayı 3, İstanbul, 2000, s.71; Arzu T. Terzi, Hazine-i Hassa Nezareti, Ankara, 2000, s.66-68.

⁶¹⁴ A. Şevki Duymaz, II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri(Türkiye Örnekleri), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Isparta, 2003, s. 67 ve 70.

gerçekleştirilmesi hususunda bir rapor hazırlamıştır.⁶¹⁵ Sivas Valisi Halil Paşa imar hususunda ki çalışmaları daha çok ulaşım ile ilgili olmuştur. Nâfia Nazırı Hasan Fehmi kentlerin imarı hususunda hazırlamış olduğu layihalarda gerçekleşmesi planlanan yapı imar ve inşaa faaliyetler hakkında bütçe oluşturmuş böylelikle bir ön görüde bulunulmuştur. Arazi ıslahı, ulaşım ile ilgili her türlü faaliyetler, liman inşaatları gibi bir çok sosyal devlet anlayışına haiz olan yapı imar faaliyetleri için 52.463.602 liralık bir bütçe oluşturmuştur. Tüm bu faaliyetlerin gerçekleşmesi sonrasında devlet hazinesin gelecek olan gelir bütçesi 86.956.521 lira olarak belirlenmiştir.⁶¹⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminde oluşturulan Nâfia Nezareti ziyadesi ile ulaşım faaliyetleri ve tarım araziler üzerinden gerekli zirai faaliyetin gelişmesi adına işlemler yapılmıştır.

1876 ile 1908 yılları arası II. Abdülhamid'in hüküm sürdüğü yılları kapsayan bu dönem, toplumsal hareketliliğin, siyasi, ekonomik ve hatta nüfusun dahi hareketli olduğu yıllardır. 23 Aralık 1876 senesinde Sultan II. Abdülhamid tarafından resmen ilan edilen I. Meşrutiyet anayasal monarşinin rejimi için bir başlangıçtır. 1876 yılında başlayan bu gelişim beraberinde pek çok gelişmeyi getirmiştir. II. Abdülhamid'in, otuz üç süren saltanatlığı, II. Meşrutiyet'in ilan edileceği 1908 yılına kadar devam etmiştir. Tanzimat'ın getirmiş olduğu yeniliklerin daha kapsamlı bir şekilde uygulandığı ve merkezi devlet yapısının yeniden oluşturulmaya çalışıldığı bir dönem olarak tarihe damgasını vurmuştur. Osmanlı Devleti'nin hemen hemen her alanda aldığı yengilere rağmen otuz üç yıl daha dirayetini göstererek ayakta kalabilmesini sağlayan Sultan Abdülhamid tarih boyunca pek çok tartışmaların da ilgi odağı olmuştur.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleri ile olan ticareti, Avrupalı tüccarların Osmanlı topraklarında yapmış oldukları keşifler, Avrupa'da bulunan Osmanlı sefirlerinin kaleme aldığı sefaretnameler gibi bir çok gelişme Osmanlı topraklarında toplumsal değişimlerinde habercisi olmuştur. XIX. yüzyılın ilk zamanlarında Osmanlı Devleti'nin sanayileşmeye yönelik bilgi ve birikime sahip olmak adına başvurduğu yöntemlerden biri de; fabrika gezileri olmuştur. Gerçekleştirilen bu geziler devlet tarafından oluşturulan bir heyet ekibi ile gerçekleşmiştir.⁶¹⁷ Bu değişim yalnızca saray etrafında değil, aynı zamanda Osmanlı topraklarında yaşayan tebaada da yaşanmıştır. Bu değişimin en belirgin olduğu yerde sanat alanı olmuştur. Sanat alanındaki değişim ve dönüşüm mimari alanı etkilemiştir. Osmanlı topraklarına daimi elçilik binaları İstanbul'un fethinden sonra inşa edilmiştir. Özellikle ticari faaliyetler için sürekli Dersaadet'i ziyarete gelen tüccarların elçilik binalarının bulunduğu

⁶¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", Belgeler V-VIII, 1968-1971, Ankara, 1971, s. 153-233.

⁶¹⁶ A. Şevki Duymaz, II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri(Türkiye Örnekleri), s. 146.

⁶¹⁷ Didem Boyacıoğlu, "Osmanlı Fabrika Yapılarının Projelendirilmesi ve İnşasında Etkili Olan Özneler", Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, 2019, s. 82.

muhit olan Galata ve Beyoğlu (Pera) bölgesini tercih etmeleri, bu bölgede olan nüfus yoğunluğunu artırmıştır. Çeşitli amaçlarla başkent İstanbul'a gelen Avrupalılar kendi hayat tarzları ile birlikte bahsi geçen yerlerde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Zaten Avrupa'ya elçiler gönderilmesinin altında yatan temel sebep; o ülkelerde yaşayan bireylerin, hayat tarzları ve kentler hakkında analiz yaparak zaman ve mekan algısı oluşturarak Osmanlı padişahlarına bu hususta malumat verilmesidir.

Mekansal değişim aslında Lale Devri⁶¹⁸ ile başlamıştır. Lale devrinin mekansal dönüşüm üzerinde etkisi mevcuttur. Yaşanan bu değişim, II. Mahmud ve III. Selim ile devam etmiştir. Bu hususta özellikle okul ve askeri gibi şehrin kentsel dokusuna dokunan yapılar inşa ettirmişlerdir. II. Mahmut zamanında, mevcut geleneksel yönetim ve devlet erkanının yaşamını sürdürdüğü Topkapı Sarayı yerini artık Beşiktaş sahiline doğru aslında boğaza hakim yerlerde varlığını devam ettirmeye başlamıştır. Boğaza hakim olan bölgelerde inşa edilen yapılar, yönetim merkezleri olmuştur. Yeni yönetim merkezlerinin boğaz civarına kurulması ile birlikte bu semtlerin popülerliliği de artmış oldu. Özellikle Beşiktaş, Yıldız, Maçka gibi semtler başkent İstanbul'un batılı mimar ve müteahhitlerin tercih ettiği bölgeler olmuş böylelikle yapı sektöründe artık batılı bir üslup da etkili olmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren yapı imar faaliyetlerinde başlayan yenileşme hareketleri sadece kamusal yapılarda değil sivil yapılarda da kendini göstermeye başlamıştır. Bunun en güzel örnekleri XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarına değin inşa edilen; köşkler, iş hanları, apartman, otel ve hatta tiyatro gibi bir çok yapının varlığı yeni bir yaşam şeklini gösteren en somut örneklerdir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde nüfus oranında bir artış gözlemlenmiştir. Bunun temel müsebbibi toprak kayıplarının yaşanmasıdır. Yaşanan toprak kayıpları ile yaşanan göçler, Balkan topraklarından başkent İstanbul'a doğru olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk dönemler ile son yıllar arasındaki nüfus artışı %50 oranını geçmiştir.⁶¹⁹ Bu süre zarfında, artan nüfus oranına paralel olarak insanların hayatlarını idame etmek zorunda oldukları konut ihtiyaçlarını giderebilmek için de yapı imar faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Artan nüfus daha çok ekonomik canlılığın aktif olduğu şehirlerde yaşanmıştır. Bu şehirlerin

⁶¹⁸ * Lale Devri; “ Kısaca Osmanlı tarihinin 1718-1730 yıllarını arasına sonradan verilen addır. XVIII. yüzyıl Osmanlı kroniklerinde Lâle Devri adı altında bir dönem tanımlaması mevcut değildir. 1718'de Avusturya ve müttefiki Venedik'le imzalanan Pasarofça Antlaşması'nın ardından başlayan uzun barış döneminde başta Haliç ve Boğaziçi olmak üzere iptilâ derecesine varan bir yaygınlıkta lâle yetiştirildiğinden ilk defa Yahya Kemal Beyatlı bu devir için Lâle Devri tabirini kullanmıştır. Tarihçi Ahmed Refik Altınay tarafından 1913 yılında İkdam gazetesinde tefrika edilen makalenin ve iki yıl sonra basılan kitabın başlığında kullanılan bu ad Osmanlı tarih literatüründe yaygınlık kazanmış, Osmanlı tarihinin bir zevk, eğlence, barış, yenileşme ve sivil reform döneminin başlangıcı olarak anlaşılmıştır. Detaylı bilgi için bkz.:Abdülkadir Özcan, “Lale Devri”, DİA, Cilt 27,2003, Ankara, s. 84-85.

⁶¹⁹Nuri Akbayar, “Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 5, İstanbul, 1985, s. 1241- 1243.

bir diğ er özelliğ i ise liman kentleri olmasıdır. Ancak yaşanan bu nüfus artışı ve göçle birlikte bambaş ka bir sorun ortaya çı kmıştır. Ş ehrin silüetine bozacak bir ç arpık kentleş me gerç eğ i ile birlikte artan iş sizlik kentlerin en büyük sorunları haline gelecektir. Tüm bu sorunların yanı sıra toplumsal bir problem haline dönüş ecek olan Bab-ı Ali Yangını, kolera gibi salgın hastalıklar ve baş kent İstanbul'da yaşanan 1894 depremi gibi bir çok olayın vuku bulması kent hayatını olumsuz yönde etkileyecektir.

Tanzimat'ın ilanından sonra kendini gösteren Levanten kesim, Dersaadet bölgesinde eskiden beri yerleş im yerleri olan Galata ve Pera bölgesi baş ta olmak üzere Pangaltı gibi yeni yerleş im bölgelerini tercih etmiş lerdir. Levanten mevcut sermayeleri ile Galata ve Pera bölgesinde konut inş ası, iş hanı gibi bir çok yapı imarının yapımına yönelik faaliyetlerde bulunmuş lardır. Bu durum en tabi sonucu olarak baş kent İstanbul'da Batılı mimari eser hususunda kültürel bir değ iş im yaşanmaya baş lanmıştır. Galata bölgesi modern bir şehir hayatını yansı tmasının yanı sıra ticaretin de kalbidir. Özellikle 1838 senesinden sonra gerç ekleş en yatırım ve ticari faaliyetlerde Avrupalıların göz bebeğ i haline gelen baş kent İstanbul'a yoğun bir ilgi oluş muştur. Bu durum da farklı sektörlerde ticaret yapan farklı ulusta ki bir çok kiş inin Galata semtinde bir araya gelmesine vesile olmuştur. Yapılan ticari alış veriş lerde Rum, Ermeni ve Musevi'ler yoğunluktadır. Galata bölgesinde oluş an ticari faaliyetlerin dayanağ ı daha çok deniz ticareti üzerine gerç ekleş miştir. Nihayetinde Unkapanı ve Galata Köprüsü'nün mevcudiyeti İstanbul iç i ulaş ımını ve transferini sağlamış böylelikle baş kentte, Galata bölgesi ticari faaliyetlerin en yoğun yaş andığ ı yer olmuştur. 1856 ve 1858 yıllarında Dersaadet'te yaşayan Durand De Fortmagne; *"Galata İstanbul'un gözde semtlerinden biri. Burada daha çok Rumlarla Frenkler oturuyor"*⁶²⁰ tanımlaması ile adeta Galata bölgesinin bir gezginin gözünde ne denli ehemmiyetli olduğunu vurgulamaktadır.

Böylelikle Galata semtinde Avrupalı yapı üretimi gerç ekleş miştir. Bunun yanı sıra uygulanan yapı imar faaliyetlerinde geleneksel yapı sisteminden de faydalanılmış tır. Galata bölgesinde yaşayan kesim daha çok elit bir profile sahiptir. Apartman yapı tipinin oluş masında, XIX. yüzyılın sonlarında yaşanan Beyoğ lu yangını da etkili olmuştur. Yüksek katlı binaların kullanımını Avrupa'da daha çok orta sınıfın tercih ettiğ i yapı tipi olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim burjuva kesiminin bu yapı tipini tercih ettiğ i bilinmektedir.⁶²¹

Baş kent İstanbul'da bulunan Levanten cemaatinin kökenlerinde, Bizans İmparatorluğ u döneminde ticari faaliyetlerde bulunmak amacıyla yerleş en İtalyan kolonileri bulunur.

⁶²⁰ Baronne Durand De Fortmagne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çeviren; Gülç içek Soytürk, 1977, s. 110.

⁶²¹ Meltem Baslo, Tarih Boyunca Galata- Beyoğ lu Kurgusunun Geliş imi ve XIX. Yüzyıl Otellerinin Bu Geliş ime Etkileri, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998, s.47.

İstanbul’da yaşayan bu cemaat daha çok, Haliç’in kıyısında, liman bölgelerinde, Bizans surları etrafında, Bahçekapı bölgesi ve Zindankapı gibi yerleri ikamet etmek için uygun görmüşlerdir. İstanbul’un fethi ile birlikte Levanten cemaati dağıtılmıştır. Ancak XIX. yüzyıl bu cemaat için altın çağ olarak tarihte yerini almıştır. Tanzimat ile birlikte kendilerine tanınan haklar ile birlikte tekrardan varlıklarını İstanbul’a armağan etmişlerdir. Akabinde yaşanan Islahat Fermanı kendilerine tanınan bu hakları bir kez daha onaylamıştır. Çok geçmeden 1867 senesinde yayınlanan bir kanun maddesi ile birlikte gayrimüslimlerin rahatlıkla başkentte yerleşmelerini ve hatta çoğalmalarını sağlamıştır. Bu kanun maddesi; kendilerine tanınan gayrimenkul edinim hakkıdır. Bu kanun ile birlikte artık Levantenler en parlak dönemlerini yaşamaya başlamıştır.⁶²² Osmanlı Devleti topraklarına yerleşen Levantenleri tanımlayan ifadeler; “*Batı’dan gelmiş olan, geliş tarihi belli olan, Hristiyan (Katolik, Protestan, Anglikan) olan, Ortadoğu yerlisi olmayan*” şeklindedir.⁶²³

Sultan II. Abdülhamit’in saltanatı sürecinde 20 Kasım 1881 senesinde Düyun-ı Umûmiye İdaresi kurulmuştur. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, yaşanan savaşlar Osmanlı Devleti’ni ekonomik anlamda dışa bağımlı hala getirmiştir. Düyun-ı Umûmiye’nin Osmanlı Devleti kurumları üzerinde etkisi mevcuttur. Bilhassa yapı imar sektöründe faaliyet gerçekleştirilebilmesi için ekonomik olarak devletin ferah içinde olması gerekmektedir. Bu anlamda Düyun-ı Umûmiye sayesinde mimarlık ve yapı imar faaliyetleri hususunda ciddi bir mali kaynak aktarımı olmuştur. Yapı imar faaliyetlerinde borçlanma usulü ile inşalara devam etmek bir çözüm olsa da Sultan II. Abdülhamid Hazine-i Hassa gelirlerini de artırarak inşa edilecek olan kasır ve saray gibi kamu yapısı binalarının inşasını Hazine-i Hassa’ya bağlı olan Ebniye-i Seniyye tarafından yapımını gerçekleştirme kararı olarak yapı imar faaliyetlerinde yaşanan bütçe hususunda yaşanan mali sıkıntının önüne geçmeye çalışmıştır.⁶²⁴

Devlet sınırları içinde gerçekleştirilen veya gerçekleştirilecek olan tüm imar faaliyetleri bir bakıma batılılaşma siyaseti ile ilintilidir. Batılılaşma faaliyetlerinin temelini atıldığı XVI. yüzyıldan, Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar devam etmiştir. Hatta Sultan II. Abdülhamid uzun zamandır süregelen batılılaşma olgusunun tamamlayıcısı olmuştur da denilebilir. XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde yapı imar faaliyetleri kapsamında zirve yaşandığını ve bu anlamda yoğun bir mimari eser üretiminin gerçekleştiğini biliyoruz. Mimar Sinan’ın mevcudiyeti ile Osmanlı topraklarında devletin yüceliğini, şanını ve hatta yüceliğini

⁶²² Rinaldo Marmara, **Osmanlı Başkentinde Bir Levanten Semti Galata-Pera**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul, Ocak 2021, s. 28-29-30.

⁶²³ Rinaldo Marmara, a.g.e., s. 206.

⁶²⁴ Damla Acar, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’da Ahşap Yapım Sistemlerinin Değişimi: Gelenekselin Rasyonelleşmesi, s. 11.

gösteren eserler inşa edilmesi bu eserlerin günümüze kadar intikal etmesi; bir devletin gücünün mimari eserler ile evrensel nitelik kazanmasına bağlanabilir. Hassa Mimarlar Ocağı'ndan yetişenlerin yapmış oldukları eserler klasik dönemin anıtsal yapı eserlerini oluşturmaktadır. Hassa Mimarlar Ocağı'nın asli görevleri olan; yapı binası inşa etmek, gerektiğinde tadilata almak ve keşif defterlerini oluşturmaktır. Ancak bu tanımın yelpazesi o kadar geniştir ki; bazen vakıf eserleri onarım ve inşaat işlerini gerçekleştiren ocak, bazı dönemlerde gayrimüslim tebaanın ibadethanelerini inşa ettiğini daha önceki bölümlerde izah ettik. Tüm bunların yanı sıra şehircilik faaliyetlerinde de etkin bir rol üstlenerek, sivil mimari eserlerde de faaliyet göstermeleri onların yapı üretiminde ne derece etkili olduğunu gösteren en somut delillerden biridir. Ordunun seferde ihtiyaç duyduğu yapıları inşa eden sefer mimarları da Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı olarak faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi. Yetki çerçevesi oldukça geniş olan ocağın; inşa edeceği yapı imar faaliyetlerinde çalışan usta ve çırakların yevmiye ücretleri hususunda ki denetimi ve kullanılan yapı malzeme ürünlerinin kalitesinin denetimi de yine kendileri tarafından gerçekleştirilmekteydi.

XVIII. Yüzyılda ise yeni bir düzenin nizamı ile oluşan yeni kurumlar farklı türde yapı ve imar faaliyetlerinin gerçekleşmesine neden olmuştur. XIX. Yüzyıl ile birlikte devletinde içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar da göz önüne alınarak maliyetli yüksek olan yapı imar faaliyetlerinin inşaatlarından kaçınılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kadim bir geleneği olan selâtin cami yapımı bu yüzyıl ile birlikte yavaş yavaş terk edilmeye başlamış bunun yerine ihtiyaca cevap verebilecek nitelikte maliyeti daha az olan küçük ibadethaneler yapılmaya gayret gösterilmiştir. Artık başkent İstanbul'da selatin cami inşa etme geleneği batılılaşma ile birlikte yerini okul binasına, ticaret hanlarına, kışla yapılarına ve tren garlarına, iskele yapıları gibi bir kentin şehirleşmesine ve gelişmesine imkan tanıyan yapı imar faaliyetlerine ağırlık verilmiştir.

XVIII. Yüzyıl son çeyreği ve XIX. yüzyılın başında, artık mesleki terimlerin birbiri yerine kullanıldığı, farklı meslek gruplarının ortaya çıktığı ve münakasa denilen bir sistem ile yüklenicilere yapıların emanet edildiği bir sistem ile yapı imar faaliyetlerinin gerçekleştiğini biliyoruz. XIX. Yüzyılda yapı imar ve her türlü bina inşa ve onarım işlerinden sorumlu olan Bina Eminliğikurumu kaldırılmıştır. Kaldırılan bu kurumun yerini ise müteahhitler doldurmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarında batılılaşma ile birlikte yapı imar faaliyetlerinde oluşan yeni Türk mimarisi, neredeyse yabancılara emanet edilerek kentler farklı bir siluete bürünmüştür.

II. Abdülhamid dönemi yapı imar faaliyetlerinde özel girişimcilik faaliyetleri destek vermiştir. Özellikle başkent İstanbul'da bir çoğu gayrimüslimlerden oluşan mimarlık büroları

kurulmuştur. Bu bürolarda kalfa olarak nitelendirilen kişiler ihalelere katılarak gerek kamusal gerek sivil yapı imar faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu bürolar modern tabir ile yüklenici firma olarak tarihte yerlerini almışlardır. Bu bilgi ile aslında doğru bilinen yanlış bilgilerin hali hazırda bir çok araştırmacı tarafından aktarıldığını göstermektedir. Bazı yapı ve eserlerde kalfa olarak görev alan bu kişilerin mimar olarak tanıtılması ve bilinmesi sahih bir bilgi olmadığının kanıtıdır. Kalfaların mevcudiyeti ile ortaya çıkan müteahhit kavramı yapı üretiminde etkili bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kalfaların ve müteahhitlerin gayrimüslim olması elbette ki ekonomik anlamda onların güçlenmesine de sebep olacaktır.

XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde bulunan Levantenleri, başkent İstanbul'da mimar veya mühendis olarak görmek mümkündür. Bu Levantenler; Fransız, İtalyan, İngiliz, İsviçreli ve Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde daha baskın olan Alman mimar, müteahhit ve mühendislerden oluşmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'e kadar olan süreçte yapı imar faaliyetleri sektöründe yoğun bir Ermeni mimar ve müteahhitlerin varlığından bahsetmek mümkündür. Özellikle disiplinler arası çalışmalara dahi konu olan Balyan Ailesi'nin en etkin olduğu dönem II. Abdülhamid'e kadar olan dönemdir. Sultan II. Abdülhamid döneminde daha çok Alman mimar ve müteahhit faal olarak yapı inşaat sektöründe yer almaktadır. Bu dönemde Osmanlı- Alman ilişkileri; siyasi, kültürel ve ekonomik anlamda önemli bir paya sahip olmasının da büyük bir payı vardır.

II. Abdülhamid, başkent İstanbul bir yana Anadolu kentlerinin de yapı imar faaliyetlerinde kalkınabilmesi için çaba sarf etmiştir. Bunun en güzel örnekleri Anadolu kentlerinde yaptırmış olduğu, hükümet konakları, hastaneler, okullar, demiryolu gibi ulaşım faaliyetlerini destekleyecek yapılar ile kentlere modern bir görünüm kazandırmıştır. Hatta II. Abdülhamid 25. cülus yıl dönümünde 50 adet mevcut yapının tadilatını yapmış ek olarak da 77 adet yeni hükümet konağı inşa ettirdiğini bildirmektedir.⁶²⁵

Sultan II. Abdülhamid, son dönem Osmanlı modern yapılaşma sürecinde diğer sultanların aksine ekseriyetle eğitim, sağlık gibi sosyal devlet mantığını güden faaliyetler için yapı imar faaliyetlerini gerçekleştirmiş olması kendisinin özverisine bağlanabilir. Hatta bu faaliyetlerinin siyasi temsilcisi olarak Yıldız Sarayı örneği verilebilir. Zira emsalleri olan Çırağan ve Dolmabahçe Sarayı, Yıldız Sarayı'na göre oldukça şatafatlı yapılar olup halk ile olan kopukluğu da gösteren en somut örneklerdir denilebilir. Abdülhamid Dönemi'nde gerçekleştirilen yapı imar faaliyetlerinde kurumsal bir yapı eğitim ile özdeşleştirilerek sağlanmıştır. Devlet içinde mevcudiyetini devam ettiren mimarların almış oldukları eğitim

⁶²⁵ Nurcan Yazıcı, "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları" , Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi- The Journal of International Social Research, Volume 1-6, 2008, s. 947.

geleneksel öğrenim metodu olan “*usta çırak*” ilişkisi devam ettirilmiştir. Devşirme çocukların sanatta gösterdikleri istidatı göre eğitim verilmeye çalışılmış böylelikle işin ehli olmaya çalışılmışlardır. Bu grup içinde farklılıklarını ortaya atabilecek kadar maharete sahip olanlar Hassa Mimarlar Ocağı’na kadar gidebiliyorlardı. Tabi XVII. yüzyılda yaşanan aksaklıklar ocağın kapanmasına sebep olmuş böylelikle eğitilmiş mimar yetiştirilmesine uzun bir süre ara verilmiştir. Daha sonra II. Mahmut zamanında bir çok alanda yapılan yeniliklere ek olarak Avrupa’ya talebe gönderme fikri zuhur etse de bu duruma o dönemlerde pek sıcak bakılmamıştır.

Uzun bir süre mimarlık ve müteahhitlik hususunda bir boşluk yaşansa da 1870 senesinde Mektebi Harbiye’de mimarlık eğitiminin verilmesi planlanmıştır. Hatta 1877 senesinde de bağımsız bir mimarlık okulunun kurulması planlanmıştır. Ancak tam olarak mimarlık eğitiminin kurumsal bir kimlik kazanması 1883 senesinde Sultan II. Abdülhamid’in iradesi ile Sanayi-i Nefise Mektebi’nin açılması sonucunda gerçekleşmiştir. Kurumsal bir kimlik kazanan mimarlık eğitimin ek olarak çıkarılan nizamnameler şehirlerin ihyası ve modern kent oluşumu üzerinde etkili olmuştur. Sadece devlet nezdinde değil, sivil mimarlık faaliyetlerinin gelişmesine de vesile olmuştur. Böylelikle XIX. yüzyılda yapı inşa sektöründe klasik imar sisteminden daha farklı bir sistem oluşmaya başlamıştır. Oluşan bu değişimle birlikte müteahhitliğin doğmasına ve uygulanmasına da vesile olunmuştur. Bina eminlerinin rolleri müteahhitlik hizmet ve faaliyetlerinde zemini oluşturan en önemli mihenk taşıdır.

II. Abdülhamid zamanına kadar imar faaliyetlerinin gerçekleşebilmesi için bir çok kanunname çıkarılmıştır. Özellikle 14 Kasım 1882 yılında çıkarılan Ebniye Kanunu bu vakte kadar çıkarılan tüm nizamnamelerin en kapsamlısıdır. Belirli dönemlerde çıkarılan bu nizamnamelerin asıl amacı imar faaliyetlerini belirli bir nizama oturtarak şehirleri ihya etmektir. Ancak bazı dönemlerde çıkarılan ve uygulanan nizamnameler mevcut şartların getirmiş olduğu durumlardan mütevellit ya esnek hale getirilmiştir ya da o madde kaldırılarak revize edilmiştir. Bu duruma verilebilecek en güzel örnek, bilhassa başkent İstanbul’da çıkan yangınlar sonrası zayi olan mahallelerdir. Çarpık yerleşme ve kullanılan yapı malzemesinin ahşap olması sebebiyle büyük bir alanın tahrip olmasına sebep olunmuştur. Bu nedenle yapı malzemelerinde ahşap kullanımı, çıkarılan nizamnameler ile yasaklanmıştır.

Hazine-i Hassa’ya bağlı olarak görevini ifa eden Ebniye-i Seniye sorumluluk ve yetki alanı 1891 senesinde revize edilmiştir. Bu tarihten sonra inşa edilecek olan her nevi yapı ve binanın inşası için yada tadilatı için belli bir çerçeve içerisinde kurallar oluşturulmuştur. İleri tarihte 1920 senesinde çıkartılan kararname ile Ebniye-i Seniyye İdaresi Ticaret Nezareti’ne bağlanarak mevcudiyetini devam ettirmiştir.

1. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE YAPI İNŞAAT SÜRECİNDE ETKİLİ OLAN İSİMLER

II. Abdülhamid döneminde yapı imar faaliyetleri belli bir kurumsal çerçevede dahilinde gerçekleşmesine rağmen, Osmanlı yapı imar ve inşaat faaliyetlerinde Avrupalı mimar, mühendis ve müteahhitlerin etkisi oldukça fazladır. Mimar, müteahhit veya mühendis olarak zikredilen bu kişiler, sahip oldukları batılı eğitim ve kültür anlayışını inşa ettikleri veya ettirdikleri yapılara yansıtmışlardır. Böyle bir sentezin tabii sonucu olarak farklı ve yeni oluşumlar meydana gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatlığı süresince; Mimar Vasila, Ohannes Efendi, Dikran Kalfa, Alexandre Valluury, Helmuth Cuno, Mimar Yanko, Sarkis Balyan, Raimondo d' Aronce, gibi adlarına sıkça rastlayacağımız bu kişileri, yapı üretim sektöründe aktif olarak görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Türk mimarları da mevcuttur. Vedat Tek, Arif Hikmet Koyunoğlu, Mimar Kemalettin gibi isimler batı eğitimi almış Türk mimarlar olarak literatürde geçmektedir. Bahsi geçen bu isimler erken Cumhuriyet Dönemi'nin de “milli Türk mimarları” olarak anılacaktır.

1.1. Balyan Ailesi III. Kuşak (Sarkis Balyan- Simon Balyan- Levon Balyan)

Yıllar boyunca sürekli ihtilaf yaşanan bir konu olan Balyan Ailesi'nin müteahhit mi mimar mı olduğu hususu bir yana, özel yaşamlarına dair birbiri ile çelişen bilgi aktarımı farklı araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi ışığında Balyan Ailesi'nin fertleri hakkında sahipsiz bilgiye ulaşılması açısından araştırmacılara yardımcı olmaktadır.

XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde yapı müteahhitlik hizmetlerinde adlarına sıkça rastladığımız Balyan Ailesi'nin fertleri sivil ve kamu yapı binalarında faaliyet göstermişlerdir. Bu aile fertlerinden olan Sarkis(Sarkiz) Balyan başkent İstanbul'da bir çok yapının ismi ile özdeşleşmiştir. Sarkis Balyan (1835- 1899) Simon, Nigoğas ve Agop Balyan'ın kardeşi, Garabet Balyan'ın ise oğludur. Balyan Ailesinin fertlerinin almış olduğu eğitimler hakkında ihtilafa düşen araştırmacılar mevcuttur. Örneğin; Kevork Pamukciyan Sarkis Balyan'ın Ecole des Beaux-Arts'dan mezun olduğunu iddia etse de Selman Can'ın arşiv araştırmaları neticesinde aynı tarihlerde İstanbul'da olduğunu aktarmaktadır. 1853 senesinde Sultanahmet civarında bir han inşa ettirmiş ancak yaşanan bir facia ile hanın çatısı çökmüştür. Çöken çatının müsebbibi olarak Sarkis Balyan gösterilmiş kendisini bu yüzden cezalandırarak cezaevine göndermişlerdir. Sarkis Balyan'ın babası Garabet Balyan oğlunun hapisten çıkması için gerekli kefaleti ödemiş böylelikle Sarkis Balyan serbest kalmıştır.⁶²⁶

⁶²⁶ Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, s.92.

1873 senesinde Osmanlı Devleti'nin ilk inşaat şirketi olan Şirket-i Nâfia-i Osmani kuran Sarkis Balyan'dır. Mersin- Tarsus- Adana ile Karacabey-Bandırma-Balıkkesir arası bir demiryolu inşası yapımı için Sarkis Bey'den talepte bulunulmuştur. Ayrıca inşa edilecek olan bu demiryolunun imtiyaz hakkı 99 yıl olarak belirlenerek Sarkis Bey'e tanınmıştır.⁶²⁷ İnşaat şirketi olan Sarkis Balyan'a İstanbul'da Kuruçeşme Adası'na bir liman kurma şartı ile verilmiştir. Lakin Sarkis Balyan kendisine liman inşası yapması için verilen arsa üzerine bir köşk inşa ederek mülkiyetini de üzerine almıştır. Sarkis Balyan Bey'in Kuruçeşme açığında bulunan sığ mahallin etrafına rıhtım inşasıyla üzerine imalat-ı nafiaya uygun bir fabrika yapılmak üzere kendisine terk ve temlik işlemleri yapıldığına dair bir tezkire mevcuttur, hatta bu tezkire içinde ada ile ilgili de bir kroki bulunmaktadır.⁶²⁸ (Ek.23)

Balyan Ailesi'nin asıl etkin olduğu dönem olan XIX. yüzyıldır. İlk Osmanlı inşaat şirketinin imtiyaz sahibi olmaları kendilerini yapılacak olan kamusal yapı imar faaliyetlerinde ön plana çıkarmıştır. Devlet eliyle gerçekleştirilmesi planlanan yapı imar faaliyetlerinde ihale ile yapılacak olan inşaatlar müteahhit firma aracılığı ile inşa edilecektir. Sarkis Balyan için; *“usta bir mimardan çok yetenekli bir mühendis ve müteahhit”*⁶²⁹ ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade sürekli üzerinde durduğumuz konu olan Balyan Ailesi'nin mimarlıktan ziyade müteahhitlik ve mühendislik alanında faal olduklarına da vurgu yapmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde müteahhitlik hizmetleri veren Balyan Ailesi bir çok kasır, saray köşk gibi bir çok yapının inşasını yüklenmiştir. Örneğin Yıldız Sarayı'nda Malta Karakolhanesi'nin genişletilmesi ilave olunacak koğuşlar hakkında inşa masraflarını gösteren keşf-i evvel defteri ile koğuşların planı hakkında bir taahhüt senedi mevcuttur. Sarkis Balyan'ın şahsi mührü ile oluşturulan bu taahhüt senedinde; *“Ortaköy tarafında Malta Karakolhanesi ittisalinde mücededen inşa olunacak koğuşların resmi sanisi mucebince beher arşın sathısı lira yuz kuruş hesabıyla yüz yirmi bin kuruşa inşasına müteahhit bulunduğum mübeyyin iş bu senet takdim kılındı”*⁶³⁰ ifadeleri geçmektedir. Ancak aynı keşif defterinde yer alan karakola dair plan ve projelerin altında Mimar Seyyit Tevfik'e ait mühür mevcuttur. Bu durumda yapı imarı için oluşturulan plan ve projeleri hazırlayan kişinin Sarkis Balyan olmadığı da aşikar olmuştur. (Ek.24.)

Yine bir başka eser olan Ortaköy Defterdarburnu'nda sultanlar için inşa edilmesi planlanan iki saray için 1889 senesinde bir ihaleye çıkmıştır. İhaleye katılanlar arasında Sarkis Balyan başta olmak üzere Vasilaki Kalfa, Ohannes Kalfa ve Mihran Kalfa katılmıştır. İhaleye katılan

⁶²⁷ Selman Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, s. 93.

⁶²⁸ BOA, ŞD., Dosya No:100, Gömlek No: 11, Tarih: H-09-02-1297.

⁶²⁹ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi**, s. 237.

⁶³⁰ BOA., Y.PRK.HH., Dosya No: 8, Gömlek No: 32, Tarih: H-25-10-1298.

Ohannes Kalfa; 25.102 lira, Vasilaki Kalfa; 29.091 lira, Mihran Kalfa; 31.600 lira ve Sarkis Kalfa; 24.925 lira fiyat teklifinde bulunmuştur. Verilen fiyat teklifinde en düşük teklifi verene münakasa sistemi ile yapının ihalesinin verilmesi kararlaştırılmıştır. Verilen fiyat teklifleri neticesinde ihale Sarkis Balyan'a verilmiştir. Verilen ihale ile birlikte Sarkis Balyan iş ile ilgili 22 maddeden oluşan bir mukavele imzalanmıştır.⁶³¹ Bu bilgiye istinaden yine yapılar ile isimleri özdeşleştirilen Balyan Ailesi'nin fertlerinden biri olan Sarkis Balyan'ın yapı sektöründe müteahhitlik faaliyetlerini gerçekleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. “Çırağan yolsuzluğu” sonrasında Payitaht'ı terk eden Sarkis Balyan Dersaadet'e geri döndükten sonra bu ihaleye katılarak, sarayın yapımını üstlenmiş olmalıdır. Devlet tarafından da gereken tedbirler alınarak yapı inşaat faaliyetlerine başlanılmıştır.

Sarkis Balyan 1880 senesinde unvanı “*sermimar*” olarak geçmesine rağmen, bu tarihten on yıl sonra tarihler 1890'lı yılları gösterdiğinde “*sermimar-ı hazreti şehriyari*” olarak anılmaya başlamıştır. Aynı zaman diliminde Vasilaki Ioannidis de “*saray mimarı*” olarak anılmaktadır.⁶³²

Yapı inşaat faaliyetlerinin Abdülaziz döneminde yoğun olması bazı kayıt dışı borçlanmalara sebebiyet vermiştir. Bu anlamda özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde yapı inşaatlarında gereksiz masraf yapılmamasına gayret gösterilmiştir. Abdülaziz döneminde yapımına başlanılan Çırağan Sarayında yaşanan usulsüzlükler II. Abdülhamid saltanatı devr aldığı da varlığını devam ettirmiştir. Çırağan Sarayı yaklaşık 12 yıl süren uzunca bir aşamada tamamlanmıştır. Bu kadar uzun süre yapımına devam edilen yapılarda finansman problemleri de yaşanmamış değildir. İktisadi anlamda yaşanan bu sıkıntıların kısa vadede çözümü yerli bankerlerden alınacak olan borçlar ile olmuştur. Alınan borçlar faizi ile birlikte alındığı için de bu durumun mali anlamda bazı usulsüzlüklere kapı araladığı da kuşkusuzdur. Uzun bir süre Sarkis Balyan ve ortağı Nersisyan Kirkor müteahhit olarak sarayda faaliyet göstermiştir. Sarayın inşaatında faaliyet gösteren işçiler, maaşlarını alamamaları neticesinde müteahhit Sarkis Balyan ve ortağı Nersisyan Kirkor'u saray yönetimine şikayet edilirler. Bunun üzerine müteahhitler hakkında bir tahkikat yapılması emredilir. Yapılan tahkikat sonucunda müteahhitlere soruşturma açılır. Bu davayı yürüten İstinaf Müdde-i Umumisi Abdülatif Efendi 220.000 bin lirayı kendi zimmetlerine geçirdiği bilgisini aşikar eder. Çırağan Sarayı'nda faaliyet gösterdiği süre zarfı içinde evrakta sahtecilik suçuna dahil olan Sarkis Balyan sahte defter düzenlediği ortaya çıkmıştır. Soruşturmanın açıldığı dönem içinde yaşadığı sağlık problemi hasebiyle Paris'e giden Sarkis Balyan ortağı Kirkor Nersisyan'a bir

⁶³¹ Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s. 107.

⁶³² Hasan Kuruyazıcı, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 3”, s. 53.

mektup yazılmıştır. Zira bu mektupta yapılmış olan usulsüzlüklerin beyanı aleni olarak ifa edilmiştir. Abdülatif Efendi tarafından nasıl ulaşıldığı muğlak olan bu mektup dava dosyasına kanıt olarak eklenmiştir. Bugün Osmanlı arşivinde yıldız esas evrakı içinde “Çırağan Sarayı ile diğer binaların inşasında yapılan yolsuzluklara dair İstinaf Müdde-i Umumisi Abdülatif Bey’in yazısı”⁶³³ başlığı altında araştırmacılara sunulmaktadır. Abdülatif Bey tarafından dosyaya eklenmiş olan mektup ise şu şekildedir ;⁶³⁴

“Paris 28 Mayıs 1882

Rifatli Kirkor Efendi

10 Mayıs 1882 ve 22 Mayıs 1882 tarihiyle gönderdiğin mektub ve defter şimdi 28 Mayıs’da elime yetişti. Ve vakit kaybetmeyerek imzaladım ve mühürledim bugün postaya gönderdim mektubun içinde yazmış idim ki komisyona gönderdiğim defterimin içinde ne imza ne mühür var ise tıpkısını bu yeni gönderdiğim defterin içine dahi koyayım fikrimde kalmamış olduğu için imzayı Ermenice hurufat ile koydum ve altına benim resmi ser mimar-ı devlet mührümü koydum eğer ister isen değiştireyim ol vakit bana yaz ki tophanenin mührünü koy yahut ser mimar-ı devlet mührü koy ve defter-i mezkuru yeniden bana gönder ve derakib mühürlerim ve yollarım. Şimdi senin fikrini açmak için sana bir şey teklif edeyim bunun üzerine iyi düşün eğer ister isen Haçık’in ve Avadis’in yanlarında bulunan defterleri mahv etmek yeniden bir defter yapmalı ve o yapılan defterin içinde mukaddem bana verilmiş olan defterinizi zikr etmeyiniz. Öyle bil ki Haçık ve Avadis kendi kendileri yanından ve kendilerinden bu defterleri yapmış olsunlar ve senin imzanı da kalpazanlık ile yani takliden koymuş olsunlar lakin şimdiki bana gönderdiğin defterin içinde takdir edersin ki Haçık’in ve Avadis’in yanındaki defterler senin bana vermiş olduğun kendi muhasebesinin defterleridirler ve kaybolmuşlar anı için ben zannederim ki bu yeni defter bize faydalı olacak yerine bize ziyarı vardır Türkçe hurufatla mektupların karşılığını eğerçi uzun olursa mektubun mealini Ermenice hurufat ile Karakine’ye yazdır ki ben de ne maddesi için imza koyacağımı anarım şimdiye kadar bana gönderilmiş olan Türkçe yazı ile evrakların kaffesini mühürledim ve tarafına gönderdim lakin içinde ne olduğunu bilmem yalnız senin tarafından gönderilmiş olduğu için emniyet ettim ve imzayı koydum sen iyi bilirsin ki ne asır içinde yaşıyoruz ve başıma neler geldi Karakine’ye söyle benim tarafımdan zat-ı şahaneve takdim olunacak bir arzuhal yazsın ve bana anı gönder ki

⁶³³ BOA., Y.EE., Dosya No: 110, Gömlek No: 18, H- 18.11.1299.

⁶³⁴ Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s.151-152; Selman Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, s. 94-95.

mühürleyeyim ve ben doğrudan doğruya zat-ı şahaneye göndereyim lakin arzuhal çok uzun olmasın çünkü zat-ı şahane okumaz arzuhalim meali şu olacak birinci benim kendisine olan muhabbetim ve sadık bendesi olduğum ikinci hastalığım hasebiyle Avrupa'ya gitmem için bana irade buyurmaları ile beni ölüm pençesinden kurtardığı üçüncü burada bulunduğum iki ay müddet içinde eğer kendisine bir hizmette bulunmak lazım ise bana irade buyursun ki derakib icra edeyim bu yazılacak arzuhalin kopyasını Ermenice hurufatla bana gönder ki ben de okuyayım ben burada yeniden biraz keyfimi bozdum lakin hekim bir şey değil diyor çektiğin hastalığın neticesidir ve lazım gelir ki kendine iyi bakasın ve kökten bu hastalığın önünü alsan zira olabilir ki yeniden taş peyda olsun Almanya suları sana iyi gelmez dedi Dişi'ye yahut Nis'e gitmelisin veyahut eğer Almanya'ya gidecek olur isen Karspan'a gidesin dedi sağ ol.

İmza

Sarkis Balyan”

Bu mektup sahte defter düzenleme fikrinin Sarkis Balyan'dan çıktığını kanıtlar nitelikte olup davada kanıt olarak kullanılması aleyhine işleyecek bir sürecin de habercisi olmuştur. Balyan Ailesi ferdi olan Sarkis Balyan'ın itibarını derinden sarsan bu olayın yaşanması bundan sonraki süreç için yapacakları faaliyetler üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuştur. Böylelikle Sarkis Balyan'ın Çırağan Sarayı krizi patlak verene kadar ihalesine girdiği tüm yapı inşaat faaliyetlerinin mali tabloları geçmişe yönelik olarak sıkı bir denetime alınmıştır. Netice itibarıyla Sarkis Balyan yapmış olduğu usulsüz işlemlerden mütevellit açılan dava sonucunda 1886 yılında toplam 300.000 bin liralıyı aşan tutarı zimmetine geçirdiği anlaşılmıştır. Dava sonucuna tedbir amacıyla da tüm menkul ve gayrimenkullerine tedbir kararı çıkartılarak el konulmuştur.⁶³⁵ Ancak kısa bir süre sonra dönemin padişahı sultan II. Abdülhamid Sarkis Balyan'ı affeder. Sarkis Balyan'ın tekrar payitahta dönmesine aracı olan isimler bazı araştırmacılara göre saray baş doktoru olan Mavroyani Efendi, bazılarına göre de II. Abdülhamid'in mali danışmanı ve Hazine Bakanı olan Agop Kazazyan'dır.⁶³⁶ Osmanlı topraklarında modern iktisat alanına ilgi duyan ve liberalizme destek veren Ermeni'lerdir. Bu durum dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini çekmiştir. Belki de bu yüzden uzun süre Agop Kazazyan'ı da mali anlamda baş danışmanı olarak kabul etmiş ve Sarkis Balyan'ın geri dönmesinde etkili olmuştur.

⁶³⁵ Oya Şenyurt, a.g.t., s.154.

⁶³⁶ Selman Can, “ II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı”, **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt 5, Kayseri, 2011, s. 33-34.

Balyan'ın zimmetine geçirmiş olduğu yüklü bir miktarın ispatı olmasına rağmen üstelik daha önce de Kuruçeşme Adası'nı usulüne uygun olmayan yapı inşaat faaliyetini gerçekleştirmiş olmasına rağmen yine de birilerinin aracılığı ile padişahın onayını alarak başkent İstanbul'a gelmesi akıllarda bazı soru işaretlerini oluşturmaktadır. Başkente dönen Sarkis Balyan inşaat kısıtlamasına da dahil olmadan tıpkı eskiden olduğu gibi devletin ihalelerine katılarak yapı inşaat faaliyetlerinde yüklenici olarak faaliyet göstermesi oldukça önemlidir. Özellikle Çırağan Sarayı yolsuzluğu sonrası Ortaköy Defterdarburnu'nda ihalesini aldığı saray yapılarının inşası müteahhitliğe devlet eliyle döndüğünü gösteren bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

Sarkis Balyan bu fırsat ile tekrardan Dersaadet'te dönerek yapı inşaat faaliyetlerinde etkinliğine devam etmiştir. Sarkis Balyan 1899 yılında Kuruçeşme'de ki evinde vefat etmiştir. Vefatı ile birlikte “isimleri” ile “usulsüzlük ve yolsuzluk” kelimelerinin bir arada geçtiği cümleleri de geri de bırakmıştır. Öyle ki günümüzde sanat tarihi, mimarlık tarihi gibi bir çok alanda yapılan çalışmalarda bu bilgidен çok mimar olarak anıldıklarını görmekteyiz.

Sarkis Balyan'ın saray, köşk veya kasır gibi yapı imar alanlarında göstermiş olduğu faaliyetlerin yanı sıra, günümüze değin varlıklarını devam ettiren başkent İstanbul'un ilk sosyal konut uygulaması olarak literatürde geçen Akaretler⁶³⁷, sıra evler tipinin ilk örneklerini oluşturması hasebiyle Türkiye modern yapı gelişimi için önemli bir paya sahiptir. 1875 yılında inşa edilen bu yapı toplam 133 konuttan ibarettir. Bu sıra evlerinin yapımı ile aslında şehir faaliyetlerinde uygulanmaya konulan modern yapı tekniğinin ve kentlerin oluşumunda imar faaliyetlerinin modern bir çerçevede oluştuğunu da göstermektedir.

Beyoğlu'nda inşa edilen Doğan Apartmanı Sarkis Balyan'ın ismi ile birlikte anılmaktadır. 1892 ile 1895 seneleri arasında inşa edilmiştir. Belçikalı banker bir aile olan Albert Helbig tarafından yaptırılmıştır.⁶³⁸ Apartman veya çok katlı yapı örnekleri sadece yaşam alanı olarak düşünmemek gerekir. Bu yapılar aslında bir toplumun değişen hayat standartlarının da simgesidir. Osmanlı yapı sektöründe mahremiyetin korunmasına yönelik olarak yapı inşa edilmiştir. Mülkiyet kavramı bu mahremiyet duygusu çerçevesinde oluşturulmuş ve aile mülkü olarak tanımlanmıştır. XIX. Yüzyılın sonlarında peyda olunan apartman Osmanlı topraklarında Avrupa hayat tarzının bir imgesi olarak tanımlanır. Bu yüzden apartman tip

⁶³⁷ Akaret; Gelir getiren gayrimenkul olarak tanımlanmaktadır. Sözlükte “arazi, ağaç, ev eşyası, eşyanın en iyisi” gibi mânalara gelen akar, terim olarak daha dar anlamda yalnız gayri menkul malları kapsar. Halk arasında genel olarak kiraya verilmek suretiyle gelir sağlayan mülke akar denilirse de İslâm hukukunda “taşınmaz mal ve arazi” mânasına kullanılmaktadır. *Mecelle*, 129. maddesinde gayri menkulü, “Akar denilen hâne ve arazi misillü mahall-i âhara nakli mümkün olmayan şeydir” şeklinde tarif ederken akar teriminin hem gayri menkul (taşınmaz) mânasına, hem de arazi ile eş anlamlı olduğuna işaret etmiştir. Detaylı bilgi için bkz.; Ali Şafak, “Akar”, *DİA*, Cilt 2, İstanbul, 1989, s. 211.

⁶³⁸ C.Meyer- Schlichtmann, Von der Preussischen Gesandtschaft zum Doğan Apartmanı Apartmanı/ Prusya Elçiliği'nden Doğan Apartmanı'na, Çeviren; Ü. Öztürk, İstanbul, 1992, s.47.

yapıların ilk sakinleri bankerler, ticaretle uğraşan ve İstanbul'a yeni gelmiş olan Levantenler olmuştur. Osmanlı elit tebaanın daha çok tercih ettiği müstakil yaşam tazına karşılık apartman hayatının oluşması maddi durumu yetersiz olan bireylerin bekar odalarında hayatını idame ettirdiği yapılar olarak açıklanır. Ancak bu açıklama zamanla; lüks hayat tarzını benimseyen ultra lüks hayat standardını sağlayan konforlu ve modern bir yaşamı temsil eden bireylerin yaşadığı alanlar olarak tasvir edilmeye başlanılacaktır. Nihayetinde bu apartmanların inşa edildiği bölgeler nüfus olarak kozmopolit bir yapıya sahip olması bölgenin kent düzenlemesi üzerinde etkisini artıracak bireyler yaşam alanı olan evlerinde, yaşam standartlarını yansıtacak şekilde hayatlarını idame edeceklerdir. Apartman yaşamının lüks sayıldığı dönemlerin başladığı bu yıllarda bireye gelir sağlayan bir gayrimenkul olması da cazibesini artıran bir diğer faktör olarak sıralanabilir.

Bugün Doğan Apartmanı olarak bilinen bu yapı aslında 1869-1870 yıllarına ait bir Galata Kulesi panoramasında bahçe içinde yer alan iki katlı ahşap bir binanın yerine inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu konak Mehmet Paşa Konağı ismini taşımaktadır. 1864 senesinde bu bina Prusya Elçiliği olarak kullanılmıştır. Daha sonra apartmana dönüşen bu yapı zaman içinde sigorta haritalarında mal sahiplerinin adlarına bağlı olarak sürekli değişmiştir. Helbig Apartmanı, Nahit Bey Apartmanı, Cite Yazıcı, Botton Han ve nihayetinde 1942 senesinde de Doğan Apartmanı olarak mevcudiyetini günümüze kadar ettirmektedir.⁶³⁹

Balyan Ailesi fertlerinden en bilinen isim olan Sarkis Balyan'ın Çırağan Sarayı yolsuzluğu ve kendisinin vefatı sonrasında diğer aile bireylerinin sıkıntılı günler yaşadığı bilinmektedir. Sarkis Balyan'ın saraya olan yakınlığı ile birlikte kardeşleri de saray etrafında istihdam edilmiştir denilebilir. Simon Balyan hakkında detaylı bilgi bulunmamasına karşın Maçka Karakolhanesi'nin yapım aşamasında Sarkis Balyan ile birlikte faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Maçka Karakolhanesi'nin Sarkis Bey tarafından oluşturulan keşif defterinde biladeri Siman Kalfa'nın adı da zikredilmektedir.⁶⁴⁰ Simon Balyan'ın yapı inşaat sektöründe göstermiş olduğu etkinliği Sarkis Balyan'a borçlu olduğunu arşiv belgelerinde şahsı hakkında yer alan bilgilerde "Sarkis Balyan'ın biladeri" olarak bahsedilmesinden anlaşılmaktadır. Zaten Hicri 1310 tarihli bir belge de de Sarkis'in biraderi olan Simon Efendi'nin Şehremaneti Hendesehanesi'nde mühendislik hizmetinde 1500 kuruş maaş karşılığında istihdam edilmesi kararı çıkmıştır.⁶⁴¹ Sarkis Balyan'ın saray ile olan bağlantısı nepotizmin yaşanmasına da sebebiyet vermiştir. Simon Balyan'ın vefatı ile boş kalan yere, Nigoğas Balyan'ın oğlu Levon

⁶³⁹ Nur Akın, Galata ve Beyoğlu Haritaları Üzerinden Bazı Değerlendirmeler, Salt Arşivi, s.2.

⁶⁴⁰ BOA., HH.d., Dosya No: 17123, Tarih: H-04-02-1292.

⁶⁴¹ BOA., İ.Ş.E., Dosya No:2, Gömlek No:4, Tarih: H-02-06-1310.

Balyan'ın geçmesi talep edilmiştir. Levon Balyan işsizlik sebebiyle yoksulluk yaşamaktadır. Zaten Simon Balyan'da maddi açıdan sıkıntı yaşadığı için bu işe alındığı kayıt edilmiştir.⁶⁴²

Böylelikle bir çok araştırmada isimleri geçen Balyan Ailesi'nin mimarlıktan öte aslında bir müteahhitlik yaptığı arşiv belgeleri ışığında doğrulanmıştır. Balyan Ailesi'nin günümüzde dahi hala zikredilmelerinin sebebi başkent İstanbul'da bir çok yapı eserlerinin mimarları olarak anılmalarından öte belki de bir Ermeni ailesinden gelmelerinden olabilir. Zira belgelerle kanıtlanmış olmasına rağmen bir çok araştırmacının bunu kabul etmemesi oldukça ilginçtir. Yüzyıllar boyunca Ermeni Tehciri konusu bir çok tarihçinin ilgi odağı olmuştur. Hatta Ermeni tehcirini 1915 değil de Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar indirgeyen araştırmacılar da mevcuttur. Bu anlamda Balyan Ailesi'nin bu kadar popüler olmasını bu sebebe bağlamak yanlış olmayacaktır. Çünkü aynı dönemler içinde mühendislik, kalfalık ve müteahhitlik yapan Alman, Rum ve Fransız gibi etnik kökeni farklı olan bir çok kişi faaliyet göstermelerine rağmen ısrarla Balyan Ailesi'nin bu denli yüceltmeye çalışılması akıllarda soru işaretleri oluşturmaktadır. Balyan Ailesi'nin fertleri hakkında yazılan diplomalı ibaresi de belgeler ile aksi ispat edilmiştir. Bu ailenin son dönem Osmanlı yapı imar sektöründe etkili olmadığını ima etmek de bilimsel araştırmalara ters düşecektir. Şunu belirtmekte fayda var ki; Osmanlı'da müteahhitliğin büyümesini ve gelişmesini Balyan Ailesi gerçekleştirmiştir. Osmanlı topraklarında kurmuş oldukları ilk inşaat şirketinin faaliyet kapsamına bakıldığı zaman Osmanlı topraklarında yapmış oldukları yolsuzluklar bir yana olumlu gelişmeler de yok değildir.

1.2. Alexandre Valluary

1850 senesinde Levanten bir ailenin evladı olarak başkent İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Bir çok sivil mimari yapı örneklerinde yer alan Valluary'nin kökeni hakkında Fransız olduğu veya İtalyan olduğu hususunda rivayetler mevcuttur. 1869 yılında mimarlık alanında ihtisas yapabilmek için Ecoles des Beaux-Arts'da* eğitim almıştır. Valluary'nin babası başkent İstanbul'da uzun yıllar pastane işletmiştir.⁶⁴³

⁶⁴² Oya Şenyurt, a.g.t., s. 155.

⁶⁴³ Jak Deleon, **Bir Beyoğlu Gezisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002, s.40.

* "...1819 yılında *Académie Royale d'Architecture*'un mirasını devralan *École Royale des Beaux-Arts* kurulmuştur. Ecole, özellikle 19. yy.ın ikinci yarısı ve 20. yy.ın ilk yarısındaki etkisini dünyanın farklı köşelerinde hissettiren bir okul olmuştur. Bu yıllar boyunca *École des Beaux Arts* mezunları sadece Fransa'da değil, sömürge devletlerinden Brezilya'ya ve Rusya'ya, Macaristan'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar pek çok yerde binalarıyla varlık göstermiş ve ortaya çıkan mimari 'Beaux-Arts Mimarisi' olarak tanımlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve ardından İkinci Dünya Savaşı ile gelen 5 yıllık Nazi kuşatmasının getirdiği güçlüklerle rağmen öğrenci sayısı artmıştır. Ancak Ecole önceki zamanlardaki gücünü yitirmiştir. 1968 Mayısında Paris Üniversitesi'nde başlayan öğrenci gösterilerinin ardından 6 Aralık 1968'de de Gaulle ve dönemin kültür bakanı André Malraux tarafından yayınlanan bir kararname ile *École des Beaux Arts*'ın öğretme yetkisi elinden alınmıştır. Üç yüzyıllık akademik gelenek sona ermiştir..." Detaylı bilgi için bkz.; Alkım Doğan Kılıç, "*Vallauri'nin Klasisist Cepheleeri*" İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 24

Bu çalışmada Alexandre Valluary'e yer verilmesinin temel müsebbibi Osmanlı Dönemi'nin son yüzyılında yaşanan eğitim faaliyetlerindeki gelişmeye paralel olarak açılan yeni eğitim kurumlarında branşlar arasında mimarlık bölümünün olması ve başında da Valluary'nin olmasıdır. Sanayi-i Nefise Mektebi Osman Hamdi Bey liderliğinde 1883 senesinde açılmıştır. Mekteb açıldığında Valluary'de bu kurucu ekip içinde yer almıştır. Burada mimarlık bölümünde eğitimci olarak 1.000 kuruş maaş ile resim öğretmenlerine verilen maaşın yarısı kadar olan bu ücret karşılığında Fenni Mimari öğretmeni olarak 3 Mart 1883 senesinde görev almıştır. 25 yıl boyunca öğretmen olarak Sanayi Mektebi'nde faaliyet gösteren Valluary 1908 tarihinde görevden ayrılmıştır.⁶⁴⁴

Annuaire Oriental yıllıklarına göre de 1882 ile 1921 yılları arasında Beyoğlu'nda serbest mimarlık ve müteahhitlik ofisi bulunmaktadır. 1308 yılın ait bir tezkirede Valluary'in "*Rüsumat Emaneti Mimari Valluary*"⁶⁴⁵ olarak ismi geçmektedir. Bu açıklamaya göre Alexandre Valluary Gümrük İdaresi'nde de çalışmıştır. Valluary inşa ettiği yapılar daha çok 1882 ile 1909 yıllarını kapsamaktadır. Bilhassa XX. yüzyılın başında 1900-1904 arasında inşa ettiği yapılar ziyadesiyle saraylı yönetimin talepleri doğrultusuna gerçekleştirilmiştir. Vahdettin Köşkü, Abdülmecid Köşkü bunlardan sadece bir kaçıdır. Haydarpaşa Askeri Tıbbiye Mektebi'nin yapım aşamasında da yine D'Aronco ile ortaklaşa inşa ettiği bilinmektedir. 1892 tarihinde inşa edilen Osmanlı Bankası ile ismi özdeşleşen Valluary'in, daha da popüler olmasına vesile olmuştur. Böylelikle sadece devlet eliyle gerçekleşen yapı imar sektöründe değil sivil mimari eserlerin inşaatlarında da görev almıştır. Yeni Karaköy Hanı, Summer Palas, Pera Palas Oteli, Prinkipo Palas, Union Française Binası gibi bir çok eserin yapımını gerçekleştirmiştir.⁶⁴⁶

XIX. Yüzyıla kadar halkın konut ihtiyacını karşılamak amacıyla inşa edilen yapıların denetimi devlet eliyle gerçekleştirilmekteydi. Bu dönemde iyi yetişmiş tüm kalfaların önceliği saray için çalışmak olup akabinde tebaanın isteklerini yerine getirmektir. Tanzimat'ın ilanına kadar geçen süre içinde yapı inşaat faaliyetleri devlet kanalı ile oluşturulurken bu tarihten sonra artık özel sektörün girişimcilik faaliyetleri desteklenmeye başlanılmış böylelikle sektörde devletin verimliliği azalmaya başlamıştır. Osmanlı topraklarında XIX. yüzyıldan sonra yapı üretimine olan talebi artıran faktörler de göz önüne alındığında bu yıllarda müteahhitlik mesleki olarak ehemmiyetli ve prestijli bir hal almıştır. Avrupa'da müteahhitler iyi bir mimara dönüşürken Osmanlı topraklarında iyi mimar iyi müteahhitlik hizmeti sunmaya

⁶⁴⁴ Mustafa Cezar, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, s. 188.

⁶⁴⁵ BOA., DH.MKT., Dosya NO: 1779, Gömlek No: 33, Tarih: H-25-03-1308.

⁶⁴⁶ Mustafa Servet Akpolat, "Fransız Kökenli Mimar Alexandre Valluary", Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji- Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 1991, s.16-18.

başlamıştır. Çünkü yapı üretimi, nihayetinde köklü bir kurum olan esnaf teşkilatı ile temelleri atılmış daha sonra kurumsal bir kimlik kazanarak Hassa Mimarlar Ocağı'na dönüşmüştür. Avrupa'ya nazaran Osmanlı'da mimarlıktan müteahhitliğe geçiş süreci olmuştur. Osmanlı coğrafyasında mesleki anlamda bir çatışma yaşanmamış olmasına rağmen bilhassa II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 tarihinden itibaren meslek grubu içinde etnik köken sorunları yaşanmaya başlanmıştır. Bu tarihlerde Kemalettin Bey'in kurduğu Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti yapı üretiminde; mimar, mühendis ve müteahhidin bir arada bulunduğu kolektif bir çalışmanın ilk modern profilini oluşturmuştur. Ancak bu cemiyetin temel amacı Türk'leri bir çatı altında buluşturmak olduğu için milli duyguların mevcut olduğu bir cemiyet çatısı altında bazı etnik ayrımlar söz konusu olacaktır.

Başkent İstanbul'da inşa edilmiş olan yapılar hakkında bir envanter çalışması yapılırsa şayet yüzyıl içinde hem mimari de hem de iktisadi anlamda gelişimini tamamlayan bir devletin silüetini bu yapılarda görmek mümkündür. İnşa edilen yapılar bir devletin sosyal iktisadi ve siyasi yapısı hakkında mikro bilgiler içerir. Özellikle başkent İstanbul'un bazı semtlerinde günümüze intikal eden “*yaşayan tarihin*” en belirgin özelliklerini yansıtan yapılar mevcuttur. Söz gelimi İstanbul için geleneksel Türk evi motiflerini içinde barındıran günümüzde dahi hala mevcudiyetini koruyan en eski yapı olarak bilinen Kavafyan Konağı önemli bir sivil mimari eseri olarak örnek verilebilir. Yapım tarihi 1751 olan bu konak I. Mahmud'un saltanatlığı sürecinde Hassa Mimarlar Ocağı'nda istihdam edilen kalfaların ve bina eminlerinin denetimi altında inşa edilmiştir. İnşa ettiren aile Rum asıllı bir ailedir. Ancak daha sonra Ermeni bir aile tarafından kullanıldığı iddia edilmektedir. Bu konağın kilisenin yanı başında inşa edilmiş olması ailenin önemli bir soydan geliyor ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Aslında bu dönemde İstanbul evlerinin tek katlı olması hatta 1718 senesinde yayınlanan ferman ile gayrimüslimlerin evlerinin iki kattan yüksek olmaması yasaklanmıştır. Ancak XIII. yüzyılda bazı evlerin saraya olan yakınlıklarının bilinmesi bu fermanın muaf olmalarına sebebiyet vermiştir.⁶⁴⁷ Valluary'nin Büyüka'da inşa etmiş olduğu yapı da yine ahşap olmasına rağmen günümüze kadar intikal etmesi açısından önemli yapı stoğu içinde yer almaktadır. Evvela otel olarak Fransız bir şirket tarafından inşa ettirmek istenen bu yapı Sultan II. Abdülhamid'in işletmeye izin vermemesi üzerine yapı Bayan Eleni Zarifi tarafından satın alınarak Rum Patrikhanesi'ne hibe edilmiş ve yapı çeşitli amaçlar için hizmet vermiştir.⁶⁴⁸ Günümüzde daha çok Rum Yetimhanesi olarak anılan bu

⁶⁴⁷ Hidayet Arslan, “*Boğaziçi'nde 18. Yüzyıldan Kalma Bir İstanbul Evinin Durumu Hakkında Sanat Tarihi Bağlamında Yeni Değerlendirmeler*”, METU JFA, 2014, s. 3-5.

⁶⁴⁸ Mustafa Servet Akpolat, “Fransız Kökenli Mimar Alexandre Vallaury”, s.135.

yapı, metruk bir halde de olsa mevcudiyetini koruyan çok katlı ahşap yapılara örnek verilebilecek türde bir yapıttır.

Valluary 1895'ten sonra Osmanlı Devleti'nde Türk konut mimarisini yapı imar faaliyetlerinde göstermiştir. Bu anlamda 1899 senesinde inşası biten Duyunu-u Umumiye yapısı yapı inşaat faaliyetleri açısından değerlendirildiği zaman kendisinin mesleki anlamda bir dönüm noktası yaşadığı aşıkardır. Özellikle başkent İstanbul'da yaşanan deprem, yangın gibi afetler sonrasında yeniden yapılaşma Galata ve Pera bölgesinde yeni yapı malzemeleri ile birlikte yeni bir nizam çerçevesinde yapı inşa edilmeye başlanılmıştır. Köşk, konak, otel, ibadethane, eğitim kurumu gibi bir çok farklı eserin yapımını gerçekleştiren Valluary, aynı zamanda kendisinden sonra oluşacak olan "I. Ulusal Mimarlık Dönemi" için sağlam bir temel oluşturarak erken Cumhuriyet Dönemi'nde de adından sıkça bahsettirecektir.

2. EĞİTİM FAALİYETLERİNİN BEŞERİ SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ

Tarih boyunca üretimin gerçekleşmesi eğitim ile paralel olarak ilerlemiştir. Üretim faktörlerinden olan doğal kaynakların işlenebilmesi için gerekli olan emek, yani iş gücü piyasası gerçekleşirken sermayesi bol olan toplumun oluşturacağı girişim faaliyetleri ile üretimin artması sağlanmıştır. Üretimin en büyük destekçisi olan eğitim ile beşeri sermaye denilen bireylerin yetenekleri, bilgi birikimi ve hatta "*ustalık-kalfalık*" olarak nitelendirilen mesleki gelişim sürecinde ki sınıflandırma bireyin toplum adına sağlamak istediği maksimum üretimin dönüşümünü göstermektedir.

Nitelikli emek ihtiyacını karşılayan bir kurum olan esnaf teşkilatı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında modern sanayileşme hamlesi olarak Sanayi Mektepleri ismi ile karşımıza çıkmaktadır. Sivil eğitimin tezahürü olan bu mekteplerle birlikte esnaf örgütlerinin bilgi ve beceri düzeyi artmıştır. Buna bağlı olarak üretimde verimlilik sağlanmıştır.⁶⁴⁹ Sanayileşmeye bağlı olarak iş organizasyonu sağlanırken meslek eğitimi ve teknik elemanın ihtisaslaşmasına önem verilmiştir. Nihayetinde bu durum sadece Osmanlı Devleti'nde olmayıp geçmişten gelen ve bir gelenek haline gelmiş kurallar bütünü ile oluşturulmuş ve kurum haline gelmiştir. Ahilik çeşitli mesleklerin bir arada bulunmasını sağlayarak onları bir düzen içinde ihtisaslaşmalarına olanak tanıyan birliktir. Zaman ve mekan algısına bağlı olarak ahilik kavramı yerini "*esnaf birliklerine*" bırakmıştır. Esnaf birlikleri de varlıklarını daha modern olan mekteplerin veya sanat okullarının açıldığı tarihe kadar devam ettirmiştir.

Esnaf teşkilatlarının mevcudiyeti halkın ticarete aktif rol almasına da vesile olmuştur. Çeşitli meslek branşlarında yetişmelerini sağlayan esnaf teşkilatı aynı zamanda bir meslek

⁶⁴⁹ Zeynep Günay, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Beşeri Sermayenin Islahı; İstanbul Sanayi Mektebi Örneği", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 4.

örgütlenmesidir. Bu anlamda değerlendirildiği zaman milli sanayi üretimini sağlamak için ilk yerli girişim olarak esnaf teşkilatını yorumlayabiliriz. Zira meslek gruplarında yaşanan bu mesleki sivil örgütlenme, farklı meslek gruplarında ihtisaslaşmayı sağlayarak yerli üretimde millileşmeyi de desteklemiştir. Sanayi mekteplerinde çeşitli meslek gruplarında ihtisaslaşan bireylere sunulan sermaye fırsatı ile girişimci esnaf modelleri oluşmuştur. Bu faaliyetlerin daha çok XIX. yüzyılda yaşanıyor olması ise batılı ülkeler ile rekabet halinde olmak isteyen Osmanlı yönetim sınıfının çabasına bağlamak mümkündür. Nitekim bu çabalar zamanla karşılıksız kalmayarak farklı meslek gruplarında alınan eğitim ile “*Osmanlı modernleşmesi*” adı altında bazı gelişmelere de vesile olmuştur.

II. Abdülhamid dönemi itibariyle yaygınlık kazanan Sanayi Mektepleri sadece başkent değil Osmanlı Devleti’nin hüküm sürdüğü bir çok vilayette açılarak üretimin millileşmesini ve verilen eğitim ile pekiştirilmesi sağlanılmıştır. Ancak Sanayi Mektepleri, Islahhane’lerin yerini aldığı gerçeğini de unutmamak gerekir. Başka bir ifade ile Islahhane’lerin geliştirilmesi ve daha büyük bir yapıya dönüşmesi ile “*mektep*” olarak isim değiştirmesi nihayetinde faaliyet alanlarını da genişleterek modern eğitim yuvaları haline gelmiştir de denilebilir. Islahhane’lerin öncüsü Niş’te 1863 yılında Midhat Paşa tarafından kurulmuştur. Peşin sıra Osmanlı Devleti’nin neredeyse tüm coğrafyasında bu kurumun açılmasına müsaade edilmiştir. Başlangıçta kimsesiz ve müşkul durumda kalan çocuklara yönelik temel eğitimin sunulması ile birlikte kimsesizlere sahip çıkmak isteyen sosyal devlet anlayışı güdülmekteydi. Zamanla bu kurumda yer alan bireylerin “talebe” olarak anılmaları ve kendilerine bir meslek öğretme kaygısı taşıyan yöneticilerinin kurumu ıslahhanelerden mesleki eğitim veren bir kuruluş haline dönüşmesine vesile olmuşlardır. Bu süreç Sultan II. Abdülhamid döneminde ivme kazanmıştır.

İstanbul Sanayi Mektebi’de bu mekteplerden sadece biridir. Arşivde yer alan bir tezkireye göre bu mektepte inşaat kısmında eğitim alarak mezun olan bireylerin, alanında ihtisaslaşmak için Sanayi-i Nefise Mektebi’nde, mimarlık bölümüne kayıt yaptırabileceklerine dair bilgi mevcuttur.⁶⁵⁰ Yine başka bir belgeye göre; İstanbul Sanayi Mektebi’nin inşaat bölümünden mezun olup kalfalık ve ustalık yapabilecek yeteneğe ve bilgi düzeyine sahip olan yedi kişi hakkında muhtelif yerlerde istihdam olunacaklarının bildirilmesi hususunda bir tezkire mevcuttur.⁶⁵¹ Bu belgelerin mevcudiyeti, yolu bir şekilde Sanayi Mektepleri’ne düşmüş olan bireylerin aldıkları eğitim ile sahada istihdam edilmeleri, üretiminde yüksek verimliliği

⁶⁵⁰ BOA., 180-09-0-0/ Genel, Yer Bilgisi; 86-416-12, Tarih; 00.00.00.

⁶⁵¹ BOA., 272-0-0-80/ Heyet-i Fenniye, Yer Bilgisi; 3-3-3, Tarih; 00.00.00.

arttıracak faktörler olan bilgi, beceri ve hatta yeteneklerinin toplamı olan beşeri sermaye ile özdeşleştiğini göstermektedir.

Tazminat'ın getirmiş olduğu yenilikler, bir çok modern öğretim kurumlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tanzimat'ın getirmiş olduğu reformlar içinde de özellikle devlet adamlarının dikkat ettiği konu olan eğitim, halk ile yönetimin kaynaşmasına vesile olması açısından önemlidir. Bu anlamda değerlendirme yapıldığında Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde de eğitim, gerçekleştirilmesi planlanan tüm reform çalışmalarının mihenk taşı olarak oluşturmaktadır.

1883 senesinde açılan Sanayi Nefise Mektebi bahsi geçen mektepler içinde bilhassa sanat, mimarlık ve yapı üretimini sağlayacak bir çok farklı meslek erbabının eğitim almasını sağlayan bir kurum olması açısından önem arz etmektedir. Aslında daha önce Sultan Abdülaziz zamanında başkent İstanbul'a getirilen Fransız ressam olan Guillemet 1873 senesinde, mimarlık alanında eğitim sunmak amacıyla bir mektep açılması hususunda bir girişimde bulunmasına rağmen devlet erkânı tarafından bir hamle gerçekleştirilmemiştir. 1877 senesinde Maarif Nazırı Münif Mehmed Paşa konuyu gündeme taşıyarak başkent İstanbul olmak üzere coğrafyanın dört bir yanında yapılması planlanan yapı inşaat faaliyetlerinde istidat sahibi olmayan ehliyetsiz kişiler tarafından yapıların imarı gerçekleştirildiği vurgusu yapılmıştır. Maarif Nazırı'nın bu serzenişi karşılıksız kalmamıştır. Konu Devlet-i Şura'da görüşülmüştür. Bunun üzerine Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane adında bir mektebin açılması konusunda mutabık olunulmuştur.⁶⁵²

Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ile okulda derslerin Türkçe verilmesi şartı getirilmiştir. Mektebe kaydı yapılacak olan çocuklar on üç yaşını dolmuş olmaları şartı da getirilmiş olup din, cinsiyet ve ırk ayrımı gözetmeden talebelerin kaydının yapılacağı bilgisi bu irade ile verilmiştir. Lakin aynı döneme rastlayan Rus-Osmanlı Savaşı'nın vermiş olduğu huzursuzluk mamafih projenin asıl sahibi olan Guillemet'in göçmenlere yardım ederken yakalanmış olduğu tifo hastalığı sonucu vefat etmesi; açılması planlanan mektebin rafa kaldırılmasına sebep vermiştir. 1880 yılında Sanayi-i Hasene ve Fünun-ı Aliye Mektebi adı altında mektebin açılması için girişimlerde bulunulmuştur. 1881 senesinde padişahın iradesi ile güzel sanat ve yüksek fenlerin öğretimini gerçekleştirmek amacı ile okulun nizamnamesi için ve derslerin programı için Sarkis Balyan görevlendirilmiştir. Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane ismiyle anılan okulun müfredatı hakkında bir çalışma yapmak için Sarkis Balyan görevlendirilmiştir. Bu eğitim programında mimarlık ve yapı inşaat faaliyetleri hususunda diğer alanlara nispeten

⁶⁵² Fatma Ürekli, "Sanayi-i Nefise Mektebi", DİA, Cilt 36, 2009, s.94.

ağırlık verilmek istenmesi aşikârdır. Hazırlanan bu eğitim programına dahil edilen alanlar; mimarlık, kimya, inşaat mühendisliği ve madencilik olmak üzere toplam dört sınıftan oluşmasına karar kılınmıştır. Akabinde Müze-i Humayun Müdürü olarak görevini icra eden Osman Hamdi Bey bu konu hakkında detaylı bir çalışma programı oluşturmuştur. Eskisinden daha farklı bir nizamname oluşturularak daha güncel bir eğitim programı tasarlanılmıştır. Okulun ismi de resmi kayıtlarda Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane olmasına rağmen ziyadesi ile Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi olarak literatürde geçmektedir.⁶⁵³

3. BAŞKENT İSTANBUL'DA SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ YAPI TÜRRLERİ

Sultan II. Abdülhamid Dönemi itibariyle yaşanan dönüşüm devrin sonuna kadar devam etmiştir. Yaşanan bu değişim bir çok kurum üzerinde etkili olmuştur. Sosyal devlet mantığının gerekliliği Osmanlı Devleti'nde sivil yapılaşmada da etkili olmuştur.

Sosyal bilimlerin mihenk taşıını oluşturan toplumsal faaliyetlerin sosyal ve iktisadi etkileri disiplinlerarası çalışmalarının ana teması olmuştur. Toplumun kültürel yapısının bir parçasını oluşturan “mimarlık” ve buna bağlı olarak yapı üretimi devletin; teknolojik, siyasi ve iktisadi konumunun sürekliliğini yansıtan merkezi bir yapılaşmadır. Buna bağlı olarak ideolojik yansımanın da ürünü olan yapılar yalnızca bir alanda yoğunlaşmamıştır. Tüm bu oluşumların tezahürü olan yapı üretimi aynı zamanda kültürel bir estetik kaygısında taşımaktadır. İşlevsel bir görünüm kazanan kurumların oluşumu yapı üretiminde geçirilen evrimleşmeyi de göstermektedir. Avrupa'ya gönderilen talebeler ile veya oluşturulan seferatnameler ile Batı'da mevcut bulunan bilginin imparatorluk sınırlarına aktarımı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu aktarım ile oluşturulan bilgi birikimi nitelikli bir sektör piyasasının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Teorinin bilgiye dönüştürüldüğü yapı ve imar faaliyetleri başkent ile sınırlı kalmayarak imparatorluğun sınırlarının ulaştığı her yerde uygulandığını söylemek mümkündür. Yaşanan bu yapılaşmanın öznesi olan devlet aslında daha önce tahayyül edilen oluşumun kamusal yapı faaliyetlerinde ki tezahürüdür.

Tanzimat'ın ilanından sonra daha çok özdeşleştirilen “modernleşme”, “batılılaşma”, “reform” gibi terimler reaya ile yönetici sınıf arasında, toplumsal bir değişime sebep vermiştir. Bu terimlerin karşılığı olarak reayanın ön yargı ile yaklaştığı “avrupayı yaşam şekli” toplumun bir parçası haline gelerek devletin mekansal alanda başlattığı dönüşüm ile bireylerin o toplum içinde oluşturduğu aidiyet duygusu ve kurumsal anlamda işlevsellik,

⁶⁵³ Fatma Ürekli, “Sanayi-i Nefise Mektebi”, DİA, Cilt 36, 2009, s.94.

sürekliliğin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Osmanlı aydın sınıfının ve bürokratlarının sahip olduğu bilgi birikimi başkent özelinde inşa edilecek olan veya tamir edilecek olan yapılarda etkisini göstermiştir. Nihayetinde batılı uzman mimar ve müteahhit eliyle inşa edilmesi planlanan yapılar şehrin silueti ve kentsel görünürlük açısından çoğu kez bilimsel tartışmanın da odak noktası olmuştur. Bilginin somutlaşmış hali olan yapı bir kentin oluşumunda devletin içinde bulunduğu ekonomik siyasi sosyal ve kültürel bilgi birikimini yansıttığı için ve devletin sürekliliğini temsil edeceği için inşa edilme sürecinde titiz bir çalışma ile yapı üretimi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Tüm bunları gerçekleştirirken mevcut eserler ile ilgili devlet; kendisinden önce hüküm süren toplumlara ait yapıların dokusuna zarar vermeden çeşitli yöntemlerle tadilat ederek yerinde ve yeniden keşfetmeyi ihmal etmemiştir. Bu faaliyetlerin yaşanması birey, devlet ve mekan arasında oluşan bağa bağlı olarak devletin yapı üretimi alanında ki etkinliği hususunda dikkate değer değişimler yaşanmıştır.

XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde kurum olarak faaliyetlerine devam eden eğitimli Hassa Mimarlar Ocağı mensuplarının niteliğini kaybettiği gerekçesi ile daha çok özel sektörün tekeline bırakılan gerek saray inşası gerekse tüm kamusal yapı üretimini gerçekleştiren yeni bir sektör oluşmuştur. Sektörün içinde yer alan kişiler yapı ustası olarak nitelendirilmişlerdir. Bu grup ilerleyen dönemlerde ebniye kalfası olarak sıkça adlarına rastladığımız daha çok yapı inşaat ve hatta tahahhüt işlemleri ile ilgilenen içinde mesleki formasyon eğitime sahip olan kalfalardan oluşmuştur. Yapı inşaat faaliyetleri ile ilgilenen meslek gruplarının bir arada toplanması ve dayanışma halinde tecrübe kazanarak faaliyetlerini devam ettirmesi Osmanlı Devleti'nde yapılacak yapı inşaatlarının özel sektör eliyle ve ihale usulü ile yapılmasının önünü açmıştır.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın ikamesi olarak kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü; yapı inşaat faaliyetlerini yapan değil ziyadesi ile denetleyen bir kurum olarak faaliyet göstermiştir. Bu durum devletin yapı sektöründe ki direk etkisini kaybetmesine bu sektörde toplumun bireyselleşerek inşaatın özel sektör eline devredilmesine sebep vermiştir. Böylelikle iç piyasa da rekabet oluşmuştur. İktisadi piyasalar çerçevesinde değerlendirilirse öncesinde monopol bir yapıya sahip olan yapı inşaat sektörü zamanla kendini oligopol piyasaya bırakmıştır. Bu kapsamda oluşan iç pazarda rekabet ortamı inşaat sektöründe bulunan yapı ustaları arasında “marka” kavramının da oluşmasına sebebiyet vermiştir. Saraya yakın olarak marka bir profil oluşturan Balyan Ailesi bu durumun en tipik örneğidir. Bilhassa başkent özelinde saray yönetimi tarafından tercih edilen özel yapı inşaat sektörüne karşılık, devletin kendi bünyesinde devam ettirdiği ve “*yapı inşaat faaliyetleri*” gerçekleştiren Ebniye-i Müdürlüğü

taşrada eğitim, sağlık, güvenlik gibi devlet mekanizması dahilinde olan yatırımlar, halkın isteklerine yanıt verecek şekilde sosyal devletin sorumluluklarını yerine getiren bir yapı üretimi de mevcuttur. Bu yapıları bazen bir okul bazen bir hastahane bazen bir karakol veya hükümet konağı olarak görebilmekteyiz. Yapılar inşa edilirken belli bir bilgi birikiminden faydalanılsa da ilerleyen dönemlerde inşası yapılacak olan yapılarda daha farklı bir yapı tasarımı gerçekleştirebilmek için inşa edilen yapılar arasında, mühendis ve mimarlık okullarına öncelik verildiği de bilinmektedir.

Nafia Nezareti'nin faaliyete geçtiği dönemlerde göz önüne alınırsa devletin sınırları dahilinde inşa edilecek olan çeşitli imar yapı türleri için evrensel bir ifade olan “*fenn-i mimariye uygunluk*” tanımını neredeyse tüm inşa edilmiş ve edilmekte olan yapıların planlarında rastlanılan bir açıklamadır. Aslında bu tutum inşaat alanında standart bir yapılaşma yaklaşımını da oluşturmuştur. Osmanlı başkentinde inşa edilecek olan yapılar devletin diğer coğrafyalarında inşa edilecek olan yapılar için de emsal nitelik oluşturmuştur. Bunun yanı sıra yapı inşaat sektöründe, inşaat rehberi vazifesi gören 1875 senesine ait el kitapları basımı da yapı inşaat sektöründe nitelikli imar faaliyetlerinin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Basılan bu kitapların genel olarak içeriği “*Fenn-i Mimari*” olarak adlandırılmıştır. Bu gelişmelerin paralelinde Sultan Abdülaziz'in Paris Dünya Sergisi'nde tanıştığı mimarlar ve daha sona 1873 senesinde Viyana'da düzenlenecek olan sergi için başkentte hazırlanan yapı üretimi hususunda ki Usul-i Mimari Osmani'ye eseri, mimarlık alanında ilk kez kültürel bir kimlik kazanmıştır.⁶⁵⁴ Bu anlamda yapı imar işlerinde faaliyet gösteren meslek gruplarının entellektüel bir oluşuma dahil edilerek mesleki anlamda prestij kazanımları sağlanılmıştır.

Yapı imar faaliyetleri zamanla sanat ile özdeşleştirilmiştir. Bu anlamda mimarlık ve sanat tanımlamaları birbirleriyle ilintili hale gelmiştir. Usul ve fen gibi birbirinden ayrı iki tanım birleştirilerek bir alana uygulanmıştır. Sanayi Nefise Mektebi'nde 1892-93 senelerinde sanat tarihi dersleri veren Ohannes Paşa basılmış olan *Fünun-ı Nefise Tarihi Medhali*'nde mimarlık ile ilgili tanımlama yaparken;

“Mimarlıkta iki ayrı cihet vardır ki bunlar ayrı ayrı şeyler ise de her mimarda ictima etmesi lazımdır. Biri yapı, yahud kalfalık, diğeri fen cihetidir. Bir mimar bu iki sıfatı da edinerek biriyle tasavvur ettiğini diğeriyle icra etmek ve fence güzellik husule getirmek için her ikisini birleştirmek lazımdır. Yapıcılık, yahud kalfalk sıfatıyla mimar lüzum ve ihtiyaç cihetlerine sarf-ı zihn

⁶⁵⁴ Göksun Akyürek, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Birinci Basım, 2011, s. 63.

eder...hasılı binayı hem muhkem olacak hem de ihtiyaca varacak surette tertib eyler. Fen sahibi sıfatıyla binayı görevlerde hayret, büyüklük, heybet, yahud şirinlik ve letafet te' sirini hasıl edecek yolda çizgiler, satırlar icad eder. Düz ve dolu, yahud boş yerler, çıkıntılar tertib eder. Binaenaleyh mimarlık sadece yapı yapmak demek değil, kendine mahsus olan ecza ve mevcut fence güzellik peydah etmek, güzellik kaidelerine tevkifan bina yapmaktır... ”⁶⁵⁵

ifadelerine yer vermektedir. Bu tanıma göre yapının üretimi aynı zamanda kültürel bir kimlik ve medeniyetin de göstergesidir. Bilginin pratiğe dökülmesi ile birbirinden farklı yapı imar faaliyetleri inşa edilmiştir.

II. Abdülhamid'in saltanatlığı süresince kentlerde inşa ettirdiği yapılar; halk ile devletin bir araya gelerek iletişimi sağlayan bir araç vazifesi görmüştür. II. Abdülhamid ile taşrada güçlenen yönetim, başkent sınırlarında yaşanan imar hareketlerini Yemen'den Balkanlar'a kadar devletin tüm topraklarına yaymıştır.⁶⁵⁶ Bu sebep ile Sultan II. Mahmut zamanında başkent Dersaadet'te devletin bizâtihi kendisini temsil eden yapıların inşası Sultan II. Abdülhamid zamanında devletin hüküm sürdüğü tüm topraklara yayılma fırsatı bulmuştur.

Özellikle Anadolu topraklarında karakolhane, mektepler, hükümet konakları ve hastahaneler inşa edilerek merkezi devletin gücü ve ihtişamı kurulan bu modern yapılar ile kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu binaların inşa edilmesi Osmanlı toplumunda klasik yapılaşmadan modern bir yapılaşmaya geçişin bilinçli tezahürüdür. Burada mekan ve bireyin bir bütün olarak değerlendirilerek geleneksel yaşantıdan uzaklaştırılarak modern bir yaşam alanına adım atmaya başladığını söylemek mümkündür. Devlet kendini bu yapılar ile taşrada daha da görünür kılmaktadır. Bu anlamda somut bir örnek vermek gerekirse örneğin; Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığının seneyi devriyesinde gerçekleştirilen cülus törenleri ile devletin gerçekleştirmiş olduğu yapıların temel atması veyahut açılışı bu törenlere denk getirilirdi.⁶⁵⁷ Bu durum aslında yöneten ile yönetilen sınıfın bir araya getirildiği alanlarda devletin gücünü bir kez daha göstererek sosyal devletin amaçları doğrultusunda halkına yatırım yapan bir

⁶⁵⁵ Sakızlı Ohannes Paşa, Güzel Sanatlar Tarihine Giriş, Derleyen Kahraman Bostancı, Hece Yayınları, Ankara, 2005, s. 89-90. Aktaran; Göksun Akyürek, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, s. 63.

⁶⁵⁶ Sevgi Aktüre, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişim", Cilt 4, İletişim Yayınları, Ankara, 1983, s.894- 895.

⁶⁵⁷ Bunu doğrulayan bir çok arşiv belgesi vardır. Örneğin; 1898 yılına ait arşiv belgesinde yer alan bilgiye göre, Siroz Hükümet Konağı'nın inşaatı tamamlanmıştır. Açılışı da cülus günü gerçekleştirilecektir. Detaylı bilgi için bkz: BOA., DH.MKT., Dosya No: 2123, Gömlek No: 122, Tarih: H-10-06-1316.; 1905 tarihli bir başka belgede de; Nuthiye Nahiyesi Hükümet Konağı inşaatının temel atma merasiminin cülus-ı hümayun gününe denk getirilmesi ve inşaat için para toplanılmasına dair Gevgili kazasının halkından para toplanmasına dair telgraf çekildiğine dair tezkire mevcuttur.. Detaylı bilgi için bkz.; BOA., TFR.I.SL., Dosya No: 81, Gömlek No: 8043, Tarih: H-18-06-1323. Bu belgeye göre bazı Hükümet Konakları'nın inşa sürecinde finansman sağlayan kişiler arasında halk olduğu gerçeği de ortaya çıkmaktadır.

devlet imajının kamu yapıları vasıtası ile Osmanlı toprakları üzerinde tezahür etmektedir. Bu anlamda tebaa ile yönetici sınıfın iletişimi de sağlanmaktadır. Şehirlerde yaşanan bu modern yapıların inşası toplumun yaşam şeklini etkilemekle birlikte zihinsel dünyalarında da bir takım değişimlere sebebiyet vermiştir.

3.1. Kamusal Yapılar

Osmanlı kamu yapıları şehrin coğrafi şartlarına uygun, şehre hakim bir noktaya konumlandırılmıştır. Bu binaların en önemli özellikleri fiziksel görüntüleri ile modernliğin görsel somut halini temsil etmeleridir. Bu yapıların inşası şehirlerin mekan ve zaman ilişkisi içinde devletin sosyal iktisadi ve siyasi çerçevesini de yansıtmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık saltanatlığı boyunca kamu yapılarının inşasını gerçekleştirerek kalıcı olmaları için çaba göstermiştir. Öyle ki Osmanlı kentlerinin modern bir görünüm kazanması ile bu yapılar; karpotallar veya fotoğraf albümlerine yansıtılmıştır. Burada ki amaç karpotallar aracılığı ile ülke genelinde yapımı gerçekleştirilen kamusal yapıları Dünya'ya tanıtmaktır. Aslında bu tutum ilk defa bu yol ile gerçekleştirilmemiştir. Örneğin; herhangi bir yerin fethi gerçekleştirildikten sonra hemen o bölgede devletin gücünün timsali olan yapıların inşası gerçekleştirilerek kentlerin dönüşümleri sağlanılmıştır. Bu tutum Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı topraklarında daha da hissedilir şekilde gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nde kamu yapıları olarak adlandırılan yapıların dayanağı aslında II. Mahmud Dönemi'nde başlayan merkezi örgütlenme faaliyetleri ile başlamıştır. Bu sürecin destekçisi ise, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile oluşturulan kurumsallaşma girişimleri olmuştur. Bu bağlamda XIX. yüzyılın en önemli ve ilk “*devlet dairesi*” örneği Babıâli binasıdır. Halkın birbirleriyle iletişim kuracağı bir nevi haberleşme teşkilatı diyebileceğimiz bir yapılaşmanın oluşumu ilk kez II. Mahmud zamanında gündeme gelmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra da Posta Nezareti 1840 yılında Posta Nezareti adı altında kurulmuştur. Bu yapı ile birlikte Osmanlı yapı inşaat sektöründe ağırlıklı olarak “*hizmet binalarının*” inşa edileceği sürecin başlangıcı olarak düşünülebilir.

Başkent İstanbul'da kentsel dönüşüm olarak adlandıracağımız dönem esasen XIX. yüzyıldır. Çünkü İstanbul; saray, Babıâli ve şeyhülislamlık ve belli başlı nezarethaneler haricinde resmi bir yapısı olmayan bir yerd. Zamanla İstanbul'un en kalabalık semtlerinden olan Pera ve Galata bölgesi; ticarethane ve banka gibi bir çok yapının ev sahipliğini yapmaya başlamıştır. İstanbul'un bir çok semtine mektepler inşa edilmiştir. Kentsel mekan algısında farklı bir bakış açısı taşıyarak ulaşımda hem kolaylık sağlayacak hem de şehrin silüetine

modernizm katacak olan Beyoğlu ile Karaköy arasında 1875 senesinde hizmete açılan; Beyoğlu-Karaköy Tünel⁶⁵⁸ ile ticaretin kalbi olan semt ve bir çok etnik grubun ikamet ettiği semti birbirine bağlayarak adeta ticaretin ve ekonominin canlanmasına vesile olunmuştur. Beyoğlu ve Galata bölgesini kapsayan özellikle belediyeçilik kavramının ortaya atıldığı ve 1857 senesinde VI. Daire-i Belediye'nin kurulduğu ilk modern belediyeçilik faaliyetleri ile semt kensel dönüşüm açısından değişime başlamıştır da denilebilir.

1876 senesi itibariyle özellikle daha önce 1856 da yaşanan Aksaray yangını ve 1865 Hocapaşa yangının bıraktığı ağır hasarların tekrarlanmaması için sokak ve cadde genişletme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Ancak bu faaliyetleri gerçekleştirirken bilhassa anıtsal nitelikte olan yapıların etraflarında beliren derme çatma yapıların yıkılmasına özen gösterilmiştir. İstanbul'un simgeleri olan bu anıtsal yapıların dokusuna zarar veren her türlü kaçak yapılaşmanın da önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu hususta yangından etkilenmeyen bölgelerde yine bu kararlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Örneğin; Ayasofya etrafında bulunan ve dokuyu bozacak nitelikte olduğuna karar kılınan yapılar yıktırılmıştır. Özellikle çevrenin yapısını bozan, sultanlara ait türbelere bakan bitişik nizamlı evler yıkılmış, Ayasofya'nın güney cephesinde dikdörtgen biçimde bir meydan oluşturulmuştur.⁶⁵⁹

3.1.1. Ulaşım Yapıları

Sultan II. Abdülhamid döneminin imar ve yapı inşaat faaliyetleri daha çok 1882 senesinde çıkartılan Ebniye Kanunu çerçevesinde şekillenmiştir. Başkent İstanbul'un gelişimine katkı sağlayacak liman ve ulaşım ağının inşa edilmesi şehrin kentin görüntüsünü de etkilemiştir. 1895 senesinde inşaatı biten Galata rıhtımı, 1890 yılında açılışı yapılan Sirkeci Garı, 1899 Haydarpaşa limanı gibi bir çok yapı bu duruma örnek olarak verilebilir.

Limanlar hakkında ilk girişim Abdülmecid tarafından yapılmıştır. Modern rıhtım ve liman yapımının gündeme geldiği zaman dilimi ise Kırım Harbi esnasında askeri ve teçhizat malzemelerinin taşınması esnasında yaşanan zorluğu ortadan kaldırmak amacıyla modern liman ve rıhtım inşası yapılması hakkında karar kılınmıştır. Aslında rıhtımların inşa edilmesi, modern liman yapılarının inşası fikri limana yaklaşan ve Boğaz'ı kullanacak olan gemilerin

⁶⁵⁸ “..Tünel İstanbul'un eski yerleşim yerlerinden Karaköy ve Beyoğlu'nu birbirine bağlayan, kısa, güvenli ve hızlı bir yoldur. Dünyada, 1863 yılında açılan Londra metrosundan sonra faaliyete geçen ikinci metrodur. Dönemin padişahı Sultan Abdülhamit'in izni ve fermanıyla, yapılmıştır...” Detaylı bilgi için bkz.; Vahdettin Engin, **Tünel**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000.

⁶⁵⁹ Muarice Cerasi, **Divanyolu**, Kitap Yayınevi, Çeviren Ali Özdamar, 1. Baskı, 2006, s. 149.

geçiş esnasında kolaylık olması amacı ile deniz feneri inşa eden şirket müteahhidi Mösyö Collas'ın layıhası ile gündeme gelmiştir.⁶⁶⁰

İstanbul'da liman ve rıhtım inşaat faaliyetlerine önem verilmesinin altında yatan sebep; İstanbul imparatorluğun hem siyasi hem sosyal hem de iktisadi anlamda kalbiydi. İstanbul'da gerek iâşe gerek transit ticaret noktası olma hasebiyle önemi iki kat artmıştır. Başkent İstanbul'da yolcu taşımacılığı, yapı inşaatı malzemelerinden olan; tahta, bakır ve demir gibi ürünlerin taşımacılığın yanı sıra gıda taşımacılığını da sağlayan iskeleler Galata ve Eminönü civarında bulunmaktaydı. Başkent İstanbul rıhtımlarında gelen yolcu ve yük taşımacılığı yapan teknelerden hamallar aracılığı ile iskelelere taşınması yapılmaktaydı. Limanların mevcut derinlikleri uygun olmadığı için böyle bir yöntemi tercih etmek zaruri olmuştur. Limanların uygun olmayan şartları elbette ki uluslararası deniz ticaretini de olumsuz etkilemekteydi.⁶⁶¹ Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde başkentte yeni liman inşaatları girişimi başarısızlıkla neticelenmesi sebebiyle Sultan II. Abdülhamid saltantlığı süresince bu soruna değinmiş bilhassa İstanbul rıhtımlarında yaşanan trafik ve belli başlı sorunların çözüme kavuşabilmesi maksadı ile bir nizamname hazırlanılmıştır. Bu nizamname 1877 senesinde Dersaadet ve Galata olarak iki bölümden oluşturulmuştur. Böylelikle başkent liman bölgesinin sınırları da belirlenmiştir.⁶⁶²

İstanbul limanında modernizasyona ilişkin ilk girişimler 1879 senesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı vatandaşı olan ancak Fransız asıllı olan Marius Michel'e rıhtım inşası projesi verilmiştir. Kendisi aynı zamanda Osmanlı Fenerler İadesi imtiyaz sahibidir. Verilen inşaat projesi Sirkeci ile Unkapanı arasında bir de Azakapı ile Tophane arasında uzanacak olan rıhtımların inşasını kapsamaktadır. Marius Michel rıhtımın inşası ve işletimi için yetmiş yıllığına imtiyazını almıştır. Lakin Haliç civarında akıntı gibi bir çok olumsuz durumun mevcudiyeti karşısında yüksek maliyetlere sebebiyet vereceği endişesi ile müteahhitler bu çalışmaya sıcak bakmadığı için proje takriben on bir yıl gibi uzun bir süre rafa kaldırılmıştır. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid tekrar aynı projeyi Marius Michel'e ihalesini vermiştir. Nihayetinde limanın yapım ve inşaat imtiyazı 85 yıllığına Marius Michel'e verilmiştir. Nafia

⁶⁶⁰ Fetullah Devran, Dersaadet Rıhtım Şirketi: Kuruluşu ve Faaliyetleri(1890-1935), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 4-5.

⁶⁶¹ Ahmed Hamdi, İstanbul Limanı, Akşam Matbaası, İstanbul, 1929, s. 33.

⁶⁶² Ali Fuat Örenç, "Modern İstanbul Limanı'nın İnşası Sürecinde Galata ve Eminönü Semtlerinde Kentsel Değişim", **Osmanlı İstanbulu IV**, s. 207.

Nezareti onayı ve Meclis-i Vükala'ya gönderilen evraklar da padişaha sunularak tasdik edilmiştir.⁶⁶³

Bu imtiyaz ile birlikte Eminönü ve Galata semtlerinde kentsel dönüşümün imar projesi de şekillenmeye başlamıştır. Haliç'in her iki yakasına yapılması planlanan rıhtımlar ile bölgede bir hareketliliğin yaşanacağı aşikar olduğu için bölgeye farklı yatırımlar yapma fikri de oluşmuştur. Gelir getirecek olan han ve işletmelerin inşası bölgenin iktisadi anlamda kalkınmasına da fayda vereceği için bölgede bu tip yapı üretimi de gerçekleşmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in vermiş olduğu imtiyaz ile birlikte 1891 senesinde Marius Michel, M.J. Obuare ve M. Kasky'nin önderliğinde ve ortaklığında kurulan bir anonim Osmanlı şirketi olan Dersaadet Rıhtım Dok ve Antrepolar şirketi de kurulmuştur. Bu şirketin kuruluş amacı, Haliç'in Galata-Azapkapı, Unkapanı-Eminönü bölgelerinde depo, rıhtım ve civarda inşa edilmesi planlanan binların yapımı ve işletilmesi, şirket tarafından satın alınan veyahut şirkete verilen arsa üzerine yapı inşa ederek bu yapıların kiralanması ve satılması hatta gerek duyulduğu takdirde bu toprak üzerine tramvay hattı inşa edilmesi gibi bir çok amaç için şirketin kurulmasına müsamaha gösterilmiştir.⁶⁶⁴ Bu şirketin Galata semtinde Saint Pierre Han'da mimarlık ve müteahhitlik ofisi de bulunmaktadır.⁶⁶⁵

Galata rıhtımı inşaatı da yine 1892 senesinde başlanılmıştır. İnşaat faaliyetlerinin devam ettiği zaman sürecinde yaşanan hava muhalefeti, kullanım hakkı gibi bir takım resmi prosedür ile ilgili çıkan problemler, inşaat devam ettiği esnada diğer semtlerden Karaköy iskelesine yanaşırken yaşanan aksaklıklar, inşaat devam ederken yaşanan 1894 depremin oluşturduğu hasar gibi bir çok sıkıntı ile karşılaşmıştır. Yaşanan bu olumsuz durumlar karşısında yine de rıhtımın bir kısmı 1895 yılında açılabilmiştir.⁶⁶⁶

Sirkeci Garı; Berlin-Bağdat demiryolu projesinin bir kısmını oluşturan Balkan demiryolu projesi ile bağlantılı olup, İstanbul-Rumeli bağlantısının devamı niteliğindedir. Garın inşası 1890 senesinde sona ermiştir. Sirkeci Garı'nın inşasını ise Alman mimar Jachmund gerçekleştirmiştir.⁶⁶⁷ Başkent'i Avrupa'ya bağlayan demiryollarının inşası Sultan Abdülaziz ile başlar. Rumeli Demiryolları imtiyazı 1869 sensinde Baron Hirsch'e verilir. Baron Hirsch

⁶⁶³ Ali Fuat Örenç, "Modern İstanbul Limanı'nın İnşası Sürecinde Galata ve Eminönü Semtlerinde Kentsel Değişim", s. 208-209.

⁶⁶⁴ Ergin, Mecelle-i Umur-i Belediye, s. 2809.

⁶⁶⁵ Nazire Bilgili, "İstanbul Limanlarını'nın Modernizasyonu: Dersaadet Rıhtım ve Anadolu Demiryolları Şirketlerinin İnşa Faaliyetleri(1890-1934), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 65.

⁶⁶⁶ Nazire Bilgili, "İstanbul Limanlarını'nın Modernizasyonu: Dersaadet Rıhtım ve Anadolu Demiryolları Şirketlerinin İnşa Faaliyetleri(1890-1934), s. 68-69.

⁶⁶⁷ Mehmet Yavuz, "Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri", Türkler, Cilt 15, s.404.

kurmuş olduğu Rumeli Demiryolları Şirketi ile yapımını üstlenir. Rumeli Demiryolları; başkentten başlayarak Edirne, Sofya ve Belgrat yollarını takip ederek Avrupa'nın diğer hatları ile entegre edilecektir.⁶⁶⁸ Bu garın yapımı bittikten sonra Osmanlı aydınları tarafından çok önemsenmiştir. Osmanlı aydınları, Avrupa'ya açılacak olan kapı olarak tanımlarken; Batılılar, Doğu'nun kapısı olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti için Avrupa'ya açılacak olan bu istasyon ihtişamlı, görkemli ve amacına uygun bir şekilde inşa edilmesi için gayret gösterilmekteydi. A. Jashmund, Osmanlı Devleti için oldukça önemli bir isimdir. Çünkü hem Sanayi-i Nefise Mektebi hem de Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da uzun yıllar eğitmen olarak çalışmış hatta I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın oluşmasında büyük bir payı olan Mimar Kemalettin'in yetişmesinde etkili olmuştur.⁶⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin ilk büyük garı olması sebebi ile hem iktisadi anlamda hem de mimarlık tarihi açısından ehemmiyeti yüksektir.

Haydarpaşa garı; Bağdat ve Anadolu Demiryolları'nın başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Sirkeci Garı'ndan sonra ikinci büyük gardır.⁶⁷⁰ Osmanlı Devleti bu garın yapımı için Anadolu Demiryolları Şirketi ve Philipp Holzmann İnşaat Şirketi ile mutabık olmuş böylelikle Huguenin'in yönetiminde 1906 senesinde inşaat başlanılmıştır ve 1909 senesinde de bitirilmiştir.⁶⁷¹ Bu garın mimari tasarımını gerçekleştiren mimar ve mühendis olan Otto Ritter ve Helmuth Cuno'dır. Bu mimarların gözetimi altında da inşaatta ekseriyetle İtalyan ustalar ile neredeyse beş yüz civarında işçinin çalıştığı bilinmektedir.⁶⁷² Bu yapının inşaatında kullanılan 1141 ton demir, 13.000 m³ tuğla, 520 m³ kereste, 2500 m³ Lefke taşı, 19600 m uzunluğunda sert ağaç ve 6200 m³ arduvaz çatı kaplamanın kullanılacağı hesaplanmıştır.⁶⁷³

Haydarpaşa'nın mekansal anlamda değişim ve dönüşümü aslında XIX. yüzyılda başlar. Bulunduğu bölge olarak Salacak ve Kadıköy arasında olması, bölgede daha önce Selimiye Kışlası'nın inşa edilmesi daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin inşa edilmesi ve Haydarpaşa'daki diğer yapıların mevcudiyeti başkentin Anadolu yakası silüetinde mihenk taşı oluşturmuştur.

⁶⁶⁸ Vahdettin Engin, "Osmanlı Devlet'nin Demiryolu Siyaseti" Türkler, Cilt XVI., s. 1631.

⁶⁶⁹ Mehmet Yavuz, " 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2001, s. 102.

⁶⁷⁰ Semavi Eyice, "Haydarpaşa", DİA, Cilt 7, s.17.

⁶⁷¹ E. Toker, "Bir Dönemin Simgesi Haydarpaşa Garı", Gezi, Sayı 8, 1998, s.23.

⁶⁷² Neşe Yıldırım, İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 1989, s. 208.

⁶⁷³ Mehmet Yavuz, " 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler", s. 137.

Sultan II. Abdülahmid demiryolları yapımının bir ülke için son derece ehemmiyetli olduğunu düşünmüştür. Zira gerek askeri gerekse stratejik öneme sahip bulunan bu bağlantı yollarının savaş zamanlarında da ivedilikle mühümmat ve gıda sevkiyatı yapabilmek için en fazla tercih edilen ulaşım yolu olduğu bilgisi unutulmamalıdır. Demiryolları Sanayi Devrimi'nin tezahürü olan somut örneklerden biridir. Bu anlamda Osmanlı padişahları bir ülkenin kalkınabilmesi ve iktisadi büyümenin sağlanabilmesinin bir yolunun da demiryollarının inşasının yapımını gerçekleştirmek olduğunun farkındaydılar. Başkent topraklarında Batı'ya açılan Sirkeci Garı ve Doğu'ya açılan Haydarpaşa Garı, demiryollarının simgesi haline gelmiştir.

Hicaz Demiryolu projesi ise; XIX. yüzyıl ile birlikte yaşanan bazı problemler kutsal toprakları tehlike altında tutuyor endişesi taşıyan Sultan II. Abdülhamid, devletin gücünü hissettirecek bir girişimde bulunmak istemiştir. Bu hamle ile askeri anlamda sevkiyatın da ivedilikle gerçekleştirilmesi böylelikle kutsal toprakları himaye altında tutulması düşüncesi ile inşa edilmiştir. Dönemin Evkaf Müdürü Ahmet İzzet Efendi, başlangıcı Şam olacak şekilde Medine'ye kadar uzanacak olan bir demiryolu projesi yapma fikrini Bab-ı Ali'ye sunmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in de onayı alındıktan sonra 1990 senesinde inşaatına başlanılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in bu girişimi ile İslam coğrafyasında yaşayan müslümanların itibarları daha da artacak ve böylelikle bir dayanışma da sağlanacaktır. Bunların yanı sıra ticari faaliyetlerin de gelişeceği iktisadi anlamda bir hareketliliğin yaşanacağı ekonomik kent modelleri oluşturacağı tahmin edilmekteydi.⁶⁷⁴ Komisyon-ı Ali, gerçekleşmesi planlanan inşaatın organizasyonundan sorumlu tutulmuştur. Komisyon'a bağlı olarak faaliyetlerini yürüten bir alt komisyon olan; Şam Komisyonu Hicaz Demiryolu İnşaat ve Muamelatı Nazırı Kazım Paşa'nın sorumluluğundaydı. İnşaatla çalışacak olan işçi ve müteahhitlerin bağlı olduğu komisyon aynı zamanda inşaat idaresinde çalışan tüm personelin maaş ve yevmiyesi ile de ilgilenmekteydi. Yapılması planlanan Hicaz Demiryolu'nun maliyeti takriben 4 milyon lira olarak hesaplanmıştı. Bu hesaba göre Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum da göz önüne alındığında oldukça yüksek bir meblağ olduğu, bir yanda dış borçların ağır yükü bir yanda 93 Harbi'nin olumsuz etkileri, demiryoluna ayrılacak finansmanı zorlayacağı aşıkardır. Tebaadan toplanacak bağışlar ile demiryolunun başlangıcında ortaya çıkacak olan acil nakit ihtiyacını karşılamak üzere çözüm oluşturulmuştur. Bir diğer çözüm noktası ise Ziraat Bankası'ndan kredi çekilmesi olmuştur. Ancak tüm bunlar yapılması planlanan demiryolunun inşaat masrafını karşılayabilecek finansın çok küçük parçasını oluşturmaktaydı. Bu minvalde

⁶⁷⁴ Ufuk Gülsoy, William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", DİA, Cilt 17, 1998, s. 441.

inşaatın masrafını karşılayabilmek için yeni gelir kalemleri bulmak kaçınılmaz olmuştur. Bu anlamda çeşitli gelir kalemleri oluşturulmuştur. Böylelikle inşaatla gelir sağlayacak olan finansın sadece 1/3'ü bağışlardan sağlanmış oldu. Diğer 2/3'ü diğer mali kaynaklardan sağlanılmıştır.⁶⁷⁵

Hicaz Demiryolu'nun teknik işlerinden sorumlu tutulan kişi Alman Mühendis Meissner olmuştur. Kendisi ile birlikte 12 Alman, 5 Fransız, 5 İtalyan, 1 Rum, 1 Belçikalı, 2 Avusturyalı ve 17 Türk olmak üzere toplamda 43 mühendis inşaatla faaliyet göstermekteydi. İnşaat ilerledikçe Osmanlı mühendislerinin sayısı daha da arttı. İlerleyen zaman diliminde ise kutsal topraklarda inşaatın tüm yükü müslüman mühendisler tarafından gerçekleştirilmiştir. İnşaatla çalışan işçiler askeri birliklerden temin edilmekteydi. Örneğin; duvar örme, marangozluk, demircilik veya makinistlik gibi bir çok alanda faaliyet göstermişlerdir. İnşaat Şam-Der'a arasına başlayarak 1903 senesinde Amman'a, 1904 senesinde Maan'a 1905 yılında Der'a üzerinden Hayfa'ya bağlanarak Akdeniz kıyısına kadar ulaşmıştır. 1906 senesinde Medain'i Salih'e ulaşarak bu noktadan sonra tamamı müslümanlarca yapılan demiryolu hattı 1907 senesinde Ula'ya 1908 senesinde ise Medine'ye ulaşmıştır. 1908 yılında II. Abdülhamid'in de iştirak ettiği bir tören ile toplamda 1464 km'ye ulaşan Hicaz Demiryolu hizmete açılmıştır.⁶⁷⁶ İmtiyazı Almanlara verilen bu demiryolunun aynı zamanda Osmanlı-Alman siyasi iktisadi ve sosyal ilişkileri bağlamında uzun bir dönemin de başlanıncı olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in siyasette yürüttüğü denge politikası ile Anadolu Demiryolları işletme ve inşaa hakkı bu zamana kadar yabancı sermayeye verilen en büyük yatırım olan Bağdat Demiryolları imtiyazı Almanlara verilerek, Hicaz Demiryolu projesi hayata geçirilmiştir.⁶⁷⁷

Hicaz Demiryolu'nun inşaatı gerçekleştirilirken yalnızca ray döşenmemiştir. Demiryolu ile birlikte diğer imar faaliyetlerinin de önü açılmıştır. Güzergah çevresinde mektep, hastahane, çeşme, tünel, fabrika, mescit gibi bir çok yapı faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir.⁶⁷⁸ Sultan II. Abdülhamid zamanında inşası yapılan demiryolları üzerinde uygulanan mimari usul geleneysel yapıdan uzak olmuştur. Zira demiryolu yapımında etkili olan Alman sermayesi

⁶⁷⁵ Ufuk Gülsoy, William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", s. 442-443.

⁶⁷⁶ Ufuk Gülsoy, a.g.e., s.443-444.

⁶⁷⁷ İlber Ortaylı, "İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu" Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 19821, s.73-103.

⁶⁷⁸ Said Öztürk, "Hicaz Demiryolu", Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli II, İstanbul, 2000, s. 139-162.

Alman mimarlarının yapılar üzerinde etkili olmasına sebep olmuştur. İnşa edilen bir çok yapı biçimsel olarak avrupalı tarzda inşa edilmiştir.⁶⁷⁹

3.1.2. Sağlık Yapıları

Toplumun sağlık hizmetlerinin karşılanması bir devletin asli görevlerinden biridir. Tarih boyunca, şifahane ve darüşşifa gibi çeşitli isimlerle anılan sağlık hizmetleri toplumda bireye verilen ehemmiyeti de göstermektedir.

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti’de sağlık teşkilatı oluşturulması için girişimlerde bulunulmuştur. Bu çalışmaların dayanağı merkeze bağlı olacak şekilde taşraya kadar uzatılmak istenilmiştir. Ancak aynı zaman diliminde içinde bulunulan ağır ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı bu teşkilatlanma girişimi sekteye uğramıştır. Sağlık teşkilatı için gerekli olan sağlık personellerinin yetiştirilmesi için evvela eğitim kurumlarının oluşturulması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Osmanlı Devleti için modern tıp eğitiminin başlangıcı olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* denilebilir. Osmanlı Devleti’ne hastane vazifesi gören Bimarhane kurumları mevcuttu. Selçuklu’ların sağlık hizmetleri hususunda zemin oluşturduğu adına şifahane dedikleri kurumlar Osmanlı Devleti’nde Darüşşifa’ya dönüşerek gelişmiştir. Osmanlı’da sağlık hizmetleri ile ilgili her türlü düzenleme hekimbaşı tarafından gerçekleşmekteydi. Hekimbaşı ilmiye sınıfına dahildir. Tıp ilmine haiz olan kişilerden seçilen bireylerden oluşmaktadır. Hassa hekimleri sağlık hizmetine dahil olan kişilerin azilleri, tayinleri veya maaşları hususunda da etkilidir.⁶⁸⁰

Osmanlı Devleti topraklarında bir çok hastahane açılmıştır. Bilhassa XIX. yüzyılda yaşanan salgın hastalıklar tıpta gelişmeyi sağlamıştır. Örneğin; kolera salgını Osmanlı Devleti’ni en fazla etkileyen salgın hastalıklardan biridir. 1831 ile 1865 yılları arasında Hicaz bölgesinde altı kez tekrür etmesine rağmen ağır hasar bırakmıştır. Hastalıktan mütevellit en fazla ölümün yaşandığı yıllar ise 181-1883 arası ile 1890-1893 yılları arasını kapsamaktadır.⁶⁸¹

Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nin en bilinen yapısı olan Şişli (Hamidiye) Etfal Hastahanesi 1898/1899’da ilk çocuk hastahanesi olarak hizmete açılmıştır.⁶⁸² Hastahanenin kuruluşuna dair çeşitli rivayetler mevcut olmasına rağmen en sahih olanı Sultan II. Abdülhamid’in küçük

⁶⁷⁹ A. Şevki Duymaz, II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri(Türkiye Örnekleri), s.207.

⁶⁸⁰ Erhan Afyoncu, “Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri”, Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi, Cilt 1, Biofarma Yayınları, İstanbul, 2006, s.85.

⁶⁸¹ Gülden Sarıyıldız, Hicaz Karantina Teşkilatı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi An Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1989, s. 94.

* Modern tıp eğitiminin verilmesi amacıyla 1827’de İstanbul’da kurulan askerî mektep. Detaylı bilgi için bkz.; Nil Sarı, “Mekteb-i Tıbbiye”, DİA, Cilt 29, Ankara, 2004, s. 2-5.

⁶⁸² Hasan Fevzi, “Hamidiye Etfal Hastahanesi-i Alisi”, Tarih ve Medeniyet, Sayı 37, İstanbul, 1997, s. 53-55.

yaşta vefat eden kızı Hatica Sultan adına yaptırıldığı hususudur. Hastahanenin Hazine-i Hassa-i Hümayun'un destekleri ile inşa edildiği bilinilmektedir.⁶⁸³ Evvela Sultan II. Abdülhamid, Balmumcu'da bulunan Hazine-i Hassa'ya ait olan arsayı bağışlayarak hastahanenin nereye yapılacağı hususunu netleştirmiş ve böylelikle inşaaata başanılmıştır.⁶⁸⁴ Bir yıl gibi kısa bir süre zarfı içinde inşaatı tamamlann hastahanenin tüm masrafları Ceyb-i Hümayun'dan karşılanarak toplamda 13.000 Osmanlı altını harcanmıştır.⁶⁸⁵ Bu hastahanenin mimarı Alexandre Valluary'dir. Hastanenin inşası kadar açılışı da Avrupa basınında büyük yankı uyandırmıştır. Örneğin Berlin'de yayınlanan tıp dergisinde hastanenin gider tablosu hakkında bilgi verilmiştir. İnşaatın masraf kalemi bir yana hastaneye alınan makine ve teçhizat için de yüklü bir harcama yazıldığı kayıt edilmiştir.⁶⁸⁶

Üzerinde durulması gereken bir diğer yapı da Darülaceze'dir. Aslında bu yapı sadece bir sağlık ile ilgili bir yapı değil Osmanlı Devleti'nde uygulanan sosyal devlet anlayışının somut halidir. 1895 senesinde uygulamaya konulan Darülaceze kimsesizlerin her türlü bakımı için kurulan bir sosyal yapıdır. Yapımı üç yılda tüm masrafları Sultan II. Abdülhamid'in kendisi tarafından piyango ve makbuz düzenlenerek karşılanmıştır. Yapının mimari ise Yanko Bey ile birlikte Vasilaki Efendi'dir.⁶⁸⁷ Binanın inşaatı ihaleye çıkarılarak Tersane-i Amire Kalfası Vasilaki Efendi'ye ihale edilmiştir.⁶⁸⁸

Bu yapı da tıpkı Etfal Hastanesi gibi hâlâ daha faaliyettedir. Toplamda yetmiş beş dönüm arsa üzerine kurulu olan yapı içinde kilise, fırın, hamam, cami gibi hem sosyal hem dini hem de kültürel binaları içinde barındırmaktadır. Sultan II. Abdülhamid otuz üç yıllık saltanatına sayısız sağlık yapısı inşa ettirmiştir. Bunların bazılarının finansmanını Hazine-i Hassa'dan karşılarken bazılarını da halktan toplanan yardımlar ile gerçekleştirmiştir.

⁶⁸³ Nadir Özbek, "Darülhayr-ı Ali", Tarih ve Toplum, Sayı 182, Ankara, 1999, s.11.

⁶⁸⁴ Nuran Yıldırım, **Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanahanesi**, Ajansfa Yayınevi, İstanbul, 2010, s.32-33.

⁶⁸⁵ Faruk İlker, Şişli Çocuk Hastahanesi Tarihi, İstanbul, 1976, s.10-14.

⁶⁸⁶ Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları, İstanbul Ticaret Odası, Kültürel ve Sanatsal Araştırmalar Yayın No: 2011, İstanbul, 2011, s. 149.

⁶⁸⁷ A. Şevki Duymaz, II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri(Türkiye Örnekleri), s. 190

⁶⁸⁸ Hidayet Yavuz Nuhoglu, "Darülaceze", DİA, Cilt 8, İstanbul, 1993, s. 512-513.

Tablo 5. : Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Dersaadet’te İnşası Gerçekleştirilen Bazı Sağlık Yapıları

Yapı	Açıklama	Mimar-Müteahhit
İstanbul Gureba Hastanesi (Ek Bina)	1900- 1905 yılları arasında ek binlar inşa edilmiştir. 1845 yılında asıl bina inşa edilmiştir. Vakıf darüşşifalar geleneği içinde anılan ilk sağlık kuruluşudur.	?
Beyoğlu Belediye Hastahanesi	1908 yılına Belediye tarafından konut satın alınmıştır.	?
İstanbul Haseki Hastanahanesi (Ek Bina)	1893 tarihinde ek bina inşasını gerçekleştirmiştir. Asıl bina 1539 yılında inşa edildi.	Asıl yapının mimarı Mimar Sinan’dır. Hassa Mimarlar Ocağı tarafından inşa edilmiştir.
Beykoz Serviburnu Hastahanesi	1878 yılında hizmete açılmıştır.	?
Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye	11 Şubat 1895 yılında temeli atılır. Binada kullanılan taşlar Bilecik ve Hereke’den getirtilmiştir.Marsilya’dan en iyi su kireci getirtilmiştir.	Mimar Alexandre Valluary ve Raimond D’Aronco tarafından inşa edilmiştir.
Üküdar Şemsipaşa Hastahanesi	1877 yılında hizmete açılmıştır.	?
Üsküdar Nuhkuyusu Hastahanesi	1891 hizmete açılmıştır.	?
Üsküdar Akıl Hastahanesi	1897 hizmete açılmıştır.	?
Gülhane Hastahanesi	1898 yılında tören ile açılı gerçekleştirmiştir.	Rieder ve Deyke öncülüğünde inşa edilmiştir.
Beylerbeyi Hastahanesi	1877 tarihinde faaliyete	?

	geçmiştir.	
Haydarpaşa Numune Hastahanesi	1895 inşaatın temeli atılmıştır. 1903 senesinde faaliye başlamıştır.	Mimar Valluary- Raimondo d'Arono tarafından inşa edilmiştir.
Yıldız Askeri Hastahanesi	1886 seensinde inşasına başlanılmıştır. İnşaat masrafları için 1000 Osmanlı lirası II. Abdülhamid tarafından ödenmiştir.	Vasilaki Usta tarafından inşa edilmiştir.

Kaynak: A. Şevki Duymaz, II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri(Türkiye Örnekleri), s. 172.; Ahmet Uyaniker, Osmanlı Devleti'nde Sağlık Alanında Yapılan Çalışmalar(1876-1909),Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2014, s. 153; Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları, s.198.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin en ilginç olan sağlık yapısı Beyoğlu Zükur/ Beylerbeyi Hastahanesi'dir. Dersaadet'in ilk belediye hastahanesidir. İstanbul'da 1863 senesinde ortaya çıkan kolera salgın hastalığı esnasında Fransa'dan gönderilen hemşireler Kuledibi'nde kiraladıkları dükkanı sağlık ocağı haline getirmişlerdir. Sokakta kalmış hasta insanları buraya alarak tedavi altına almışlardır. Bu tutum ve davranış yönetim tarafından takdir edilmiştir. Salgının üstesinden gelinmesine rağmen faaliyetlerine devam edilen bu yer, VI. Daire-i Belediye tarafından övgüye mazhar olmuştur. Daire tarafından aynı muhitte daha büyük bir hane bulup kiralanarak VI. Belediye Dairesi'ne bağlı olmak üzere ancak yönetimi bu hemşirelere teslim edilerek ilk belediye hastahanesi kurulmuştur.⁶⁸⁹ Bu bina süreç içinde sıhhi şartlara haiz olmaması ve mekanın darlığından mütevellit 1900 yılında bina boşaltılarak toplamda 250 lira kira ücreti olan ancak 140 lirası VI. Daire-i Belediye tarafından karşılanarak tüccardan “*Olivo'nun Ağahamamı*” kiralanarak büyük bir hastahane haline getirilmiştir. 1904 yılında 5.500 lira karşılığında bina sahibi tüccar Olivo'dan satın alınan yerin bir kısmı hemşireler tarafından karşılanmıştır. Daha sonra hemşirelerin binayı satın alırken vermiş oldukları ücret belediye tarafından kendilerine takdim edilerek hastahane

⁶⁸⁹ “...Daha sonraları kiralanın ve idaresi rahibelere bırakılan bu hanenin, ihtiyacı karşılamaya yetmemesi ve rahibelerin fevkalade hizmetlerinin görülmesi üzerine 1875 tarihinde VI. Daire-i Belediye'since Tophane'de defterdar yokuşunda ahşap büyük bir konak kiralanarak kule dibindeki hastahane oraya nakledilmiş ve günlük dahili hastalardan ziyade Galata ve Beyoğlu civarındaki ma'lum yerlerde ve meyhanelerde çıkan kavga ve dövüşlerde yaralananların tedavileri için buraya götürülmeleri zabıtaca mecburi tutulduğundan ve bu hastaneye VI. Daire-i Belediye Mecruhin Hastahanesi adı verilmiştir...” Detaylı bilgi için; Saim Polat Bengiserp, “İstanbul'da İlk Belediye Hastahanesi Beyoğlu Zükur Hastahanesi'nin Dünü ve Bugünü”, I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s.280.

tamamıyla belediye tarafından satın alınmıştır. 1909 yılında da Beyoğlu Zükur Hastahanesi olarak anılmaya başlamıştır.⁶⁹⁰

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı coğrafyasının bir çok noktasına sağlık ile ilgili hizmet binası inşa ettirmiştir. Bazı sağlık yapılarında da tadilat işlemlerini gerçekleştirerek güçlendirilmişlerdir. Sultan tıp eğitimine önem vermiştir. Gerekli uzman kadrosunu ehli kişilerden oluşturmuştur. Tıp eğitimine önem verdiği için de saltanatlığı süresince sağlık sektörü ile ilgili yapıların inşa edilmesi hususuna değinmiştir. Dönemsel olarak salgın hastalıkların ve savaşların vermiş olduğu tahribat da göz önüne alındığında sağlık yapılarının ne kadar elzem olduğu da aşikardır.

3.1.3 Eğitim Yapıları

XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarında mevcut eğitim iki farklı şekilde uygulanmaktaydı. Bunlardan birincisi; medreseler aracılığıyla bir diğeri de enderun yani saray eğitimi ile gerçekleşmekteydi. Enderun eğitime dahil olanlar çoğunlukla yönetici sınıfına dahil olacak kadrolarda görev alırken medrese eğitimi alacak olanlar ise ilmiye sınıfında ihtiyaç duyulan kadrolarda görev almaktaydı. Osmanlı Devleti'nde batılılaşma ile birlikte eğitimde de bir hareketlilik başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde yenileşmenin altında yatan temel sebep devletin bazı kademelerinde yaşanan bozulmaları düzeltme arzusudur. Bu amaçla da ilk resmi girişimler Tanzimat ve Islahat Fermanı ile gerçekleşmiştir. Bilhassa Islahat Fermanı'nda eğitim hususuna değilmiş bununla ilgili gerekli maddeler çıkarılarak Avrupa'nın eğitim modelinden istifade edileceği her fırsatta dile getirilmiştir. Bu yüzden de faaliyete geçirilen bir çok eğitim kurumunda yabancı uzmanlar etkili olmuştur. İnşa edilen eğitim kurumlarının bazısı günümüze kadar intikal etmiştir. Hayata geçirilen bu eğitim kurumları modern eğitim faaliyetlerinin de başlangıcını temsil etmektedir.

Sultan II. Abdülhamid yalnızca başkentte eğitim faaliyetleri yapıları inşa ettirmemiştir. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda eğitim seferberliği gerçekleşmiştir. Osmanlı topraklarında başlatılan bu seferberlik ile birlikte; rüştiyelerin yaygınlaştırılması, idadilerin ve rüştiyelerin birleştirilmesi görüşü hakimdir.⁶⁹¹ Sultan II. Abdülhamid Dönemi açılan eğitim kurumları 15.000'e yaklaşmıştır.⁶⁹² Eğitim faaliyetlerinde ki bu hızlı artış bir nevi Kanun-i Esasi'nin getirmiş olduğu; ilköğretimde zorunluluk ilkesi etkili olmuştur denilebilir.

⁶⁹⁰ Saim Polat Bengiserp, "İstanbul'da İlk Belediye Hastahanesi Beyoğlu Zükur Hastahanesi'nin Dünü ve Bugünü", s.280.

⁶⁹¹ Gülmisal Emiroğlu, II. Abdülhamid Dönemi Layihalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1996, s. 100-103

⁶⁹² Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, s.164.

Sultan II. Abdülhamid'in eğitime verdiği ehemiyet ile birlikte sanat faaliyetlerine yönelik gelişmeler de yaşanmıştır. Sanat ve mimarlık alanında eğitilmiş bireylerin topluma kazandırılması için Sanayi-i Nefise Mektebi kurulmuştur. Sultan II. Abdülhamid zamanında inşa edilen bir çok yapının mimarı Alexandre Valluury'dir. Bu yapının da mimarı Valluury'dir. Bu anlamda II. Abdülhamid zamanında açılan bu mektep, Osmanlı Devleti'nde sanat alanında eğitim veren ilk resmi kurumdur denilebilir. Osmanlı Devleti'nin mimarları bu eğitim kurumunda yetişmiştir.⁶⁹³ Sultan II. Abdülhamid yönetimini istibdat dönemi olarak adlandırılmasına rağmen sanata dair bir çok okulun açılması ve çağın teknik gelişmelerine ayak uydurmak için gösterilmiş olan çaba takdire şayandır.

Birçok sanat dalını bünyesinde barındıran Sanayi-i Nefise Mektebi ülke topraklarında sanatın gelişimine destek vermiştir. Talebe sayısı 20 olan bu okulda resim heykel ve mimarlık bölümü olmak üzere evvela üç bölümden oluşan bir eğitim planlaması yapılmıştır. Zamanla hem eğitim planlamasına farklı sanat dalı eklenmiş hem de talebe sayısında artış yaşanmıştır. 1882 yılına ait olan yönetmelik ile kurulan okul daha sonra 1911 yönetmeliğine tabi olmuştur. Yeni düzenleme ile birlikte özellikle ahşap sanat dalına mensup oymacılık gibi bir çok mesleki eğitim verilmeye başlanılmıştır. 1911 yılına ait Sanayi-i Nefise Mektebi'nin talimatnamesine göre okulda teorik ve uygulamalı dersler sunulmuştur.

Tablo 6: Sanayi-i Nefise Mektebi 1911Tarihli Uygulamalı ve Teorik Ders Çizelgesi

1911 TALİMATNAMESİNE AİT DERSLER	
Uygulamalı Derslerin Çizelgesi	Teorik Derslerin Çizelgesi
Âsâr-ı Mimariyyeye Dair Kara Kalem Resimleri ve Projeler Terkibatı	Usul-i Keşif Mimar
Kâr Kadim Mezheblik	Fenn-i Mimari
Zihayat Vücudu BeşerdenYağlı Boya Resim	Hikmet-i Kimya ve İlmü'l Arz Tatbikatı
Alçı Modellerin Kara Kalem ile Urgan Resimleri	Topoğrafya

⁶⁹³ Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları,, s.34-39.

Süsleme Resimleri	Amali ve Nazari İnşaat
Alçı Modellerinin ve Ziyagat Modellerden Heykeltıraşlık ve Plastik	Katmüi Rhcar ve Ahşap (Kesme Taş ve Ahşap)
Ağaç üzerine Hat Çizimi - Resmi	İlim-i Âsâr-ı Atika-ı İslamiye ve Mimari-i Osmani
	Hendese-i Resmiye
	Tarih-i Sanat Nefise (Sanat Tarihi)

Kaynak: Birol Keskin, “ 25 Haziran 1327 Yılına Ait Sanayi-i Nefise Mektebi’nin Talimatnamesi ve Ders programı”, Kesit Akademi Dergisi, Eylül, 2017, s.430.

Tabloda yer alan teorik derslerin bazıları sadece mimarlık bölümü öğrencilerine okutulmaktadır. Bazıları da diğer bölümler ile ortak ders olarak işlenmektedir. Teorik derslerde üç ayda bir muhakak dersin öğretmeni tarafından hususi sınavlara tabii tutulmaktaydı. Sınav sonuçları da okul müdürlüğüne teslim edilmekteydi. Uygulamalı derslerin sınavları yalnızca mimarlık bölümü öğrencilerine uygulanmaktaydı.⁶⁹⁴

Tablo 7: 1327 Tarihli Sanayi-i Nefise Mektebi’nin Talimatnamesinde Mimarlık Şubesi Ders Çizelgesi

Yıl	Teorik Dersler	Haftalık Saat	Atölye Faaliyetleri
I. Sınıf	Cebir ve Müsellesat ve Mihanik	1 Saat	(Atölye Faaliyetleri yalnızca 1. Sınıfta alınmaktadır.) ➤ Çeşitli üsluplardaki süslemenin yüzey örnekleri ve alçı ölçümleri ➤ Pitagoras Teoremi
	Menazır (Perspektif)	2 Saat	
	Teşrih (Anatomi)	Seçmeli	
II. Sınıf	Amali ve Nazari İnşaat	6 Saat	
	Katm-ı Ehcar ve Ahşap	1 Saat	

⁶⁹⁴ Birol Keskin, “ 25 Haziran 1327 Yılına Ait Sanayi-i Nefise Mektebi’nin Talimatnamesi ve Ders programı”, s.430.

	Tarih-i Sanat Nefise	2 Saat	➤ Daire içinde geometrik desenler oluşturmak ➤ Düzlem, açı, cisim gibi çok düzlemli açı ve bunların hacimlerini oluşturmak ➤ Silindir, koni gibi küre şekilleri oluşturmak
III. Sınıf	Amali ve Nazari İnşaat	6 Saat	
	Fenn-i Mimari	2 Saat	
	Topografya	1 Saat	
IV. Sınıf	Amali ve Nazari İnşaat	6 Saat	
	Usul-i Keşif Mimari	1 Saat	

Kaynak: Birol Keskin, “ 25 Haziran 1327 Yılına Ait Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Talimatnamesi ve Ders programı ”, s.439.

Mimarlık, heykeltıraş, resim ve hat branşından oluşan şubelerde mimarlık bölümünde okutulan derslerin müfredatında; çoğunlukla yapı ve inşaat sektörüne ait dersler sunulmaktaydı. Öğrencilerin bir üst sınıfa geçmesinin ön koşulu ise hem teorik hem de uygulamalı derslerden muvaffak olunmasına bağlıydı. Hem teorik hemde uygulamalı inşaat derslerine iki, üç ve dördüncü sınıfta ağırlık verilerek haftada altı saatlik bir eğitim verilmekteydi. Derslerin muhtevasında ahşap inşaat konut yapımının incelikleri ve kâğıt yapının detayları anlatılmaktaydı. Genel olara kullanılacak ana malzemelerin içeriği ve kullanılışı hakkında bilgi verildikten sonra uygulamalı olarak inşaat projeleri yapılmaktaydı. Nihayetinde de inşaatta kullanılacak olan tüm malzemelere ve malzemelerin çeşitlerine ve içeriklerine dair bilgi verilerek kullanım alanları talebelere öğretilmekteydi.⁶⁹⁵ Bu mekteplerin inşası ve bu mekteplerde verilen eğitimler ile nitelikli emeğin iç gücü piyasasına nasıl kazandırıldığı gösterilmektedir. Özellikle bu tarihler Osmanlı Devleti için hem siyasi hem mali hem de sosyal açıdan sıkıntılı bir dönem olmasına rağmen bir sanat okulunun kazandırılması çeşitli branşların oluşturulması ve talebelere bu eğitimlerin verilmesi dönemin şartları ile birlikte değerlendirildiğinde; eğitime ve hatta sanata ne kadar değer verildiğini gözler önüne sermektedir.

⁶⁹⁵ Birol Keskin, “ 25 Haziran 1327 Yılına Ait Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Talimatnamesi ve Ders programı ”, s. 441.

Bir diğerk eğitim kurumu; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, 1902 ve 1903 yıllarında faaliyete geçmiş, mimar Alexadnre Valluary ile Raimondo d'Aronco tarafından inşa edilmiştir. Bulunduğı yer açısından oldukça önemli bir bölgeye inşa edildiğı aşıkardır. Bölgede bulunan Haydarpaşa Garı, Selimiye Kışlası gibi bir çok yapının bir arada olması yatırım faaliyetlerinin bu bölgede toplanması tesadüfi bir olgu olmamakla birlikte Boğaz'ın bu yakasında yaşanacak olan iktisadi bir hareketliliğın göstergesidir. Mekteb-i Tıbbiye yapısının temel atma töreni 1895 yılında gerçekleşmiştir. Yapının mimarında etkili olan isimler arasında Dr. Robert Rieder'de mevcuttur. Kendisi yapının Haydarpaşa bölgesinde inşa edilmesini okul talebeleri için avantaj olarak görmektedir. Ancak yapının mimari tasarımı hususunda mektepten çok bir kışla görünümünde olduğunu vurgulayarak yapının inşaatı daha fazla ilerlemeden binanın yapısında değışikliklere gidilmesi hususuna dikkat çekmek istemiştir.. Dr. Rieder'in bu görüşü dikkate alınarak binanın inşaatında kısmi plan değışikliğine gidilerek hızlı bir şekilde inşaaata devam edilmiştir.⁶⁹⁶ Mekteb-i Tıbbiye binasını yapımında hiç bir masraftan kaçınılmamıştır. Binanın yapımında kullanılan yapı malzemelerinin kaliteli olması yapıya ne kadar özen verildiğı göstermektedir. Binanın yapımında kullanılan taşlar kesme taştan oluşmuş olup, Hereke ve Bilecik'ten getirtilmiştir. Yapı da kullanılan metal malzeme Belçika'dan getirtilmiştir. Yapının harcında kullanılacak olan su kireci Marsiya'dan talep edilmiştir. Yapı da kullanılacak olan cam çerçeve pencereleri ise Viyana'da hazırlatılmıştır.⁶⁹⁷

II. Abdülhamid Dönemi'nin bir diğerk önemli eğitim yapısı Halkalı Ziraat Mektebi'dir. Bu mektebin kurulma sebebi ziraati geliştirerek alanında uzman bireyler yetiştirmektir. Tanzimat'ın ilanı ile ziraat alanında eğitim kurumu açılmıştır. Bu bağlamda ilk ziraat mektebi 1847 tarihinde açılan Ziraat Talimhanesi'dir.⁶⁹⁸ Lakin açılan bu kurum kısa bir süre sonra kapanmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçtiğı süreçte ziraat eğitimi konusu tekrar gündeme gelmiştir. Ziraatin yurt çapında gelişmesi için çeşitli projeler hazırlatan padişah belli bir süre bu konuyu askıya almak zorunda kalır. Zira 93 harbi olarak tarihte yer alan 1877-78 Osmanlı Rus savaşının başlaması devleti bir çıkmaza sürüklemiştir.⁶⁹⁹

Suphi Paşa Ticaret ve Ziraat Nazırlığı döneminde Küçükçekmece civarında Halkalı çiftliği olarak bilinen arsayı 2.000 lira karşılığında Mısırlı Hurşid Paşa'nın haremında bulunan Rukiye Hanım'dan satın alınır.⁷⁰⁰ Satışı gerçekleşen arsa 6.500 dönümden oluşmaktaydı. Bu arsaya 1883 yılında Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'nin kurulması için girişimlerde

⁶⁹⁶ Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları,, s.187.

⁶⁹⁷ Neşe Yıldırım, İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi, s. 165.

⁶⁹⁸ Necdet Sakaoğlu, "Halkalı Ziraat Mektebi", Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, 1994, s. 69.

⁶⁹⁹ Aydın Talay, "Sultan II. Abdülhamid Devri Ziraat Okulları", Türk Dünyası Tarih Dergisi, 1991, s. 45.

⁷⁰⁰ Halkalı Ziraat Mektebi-i Alisi Mecmuası, Sayı 1, 1917 Mart, s. 5.

bulunulur.⁷⁰¹ Mektebin kurulması için Amasyan Efendi okulun binasının inşaatının yapımı için de uğraşlar verir.⁷⁰² Bu amaçla keşifler yapılır. Keşiflerde yapılması planlanan yapının emaneten yapılması durumunda 13.000 liralık bir masraf hesaplanmıştır. Okulun inşaatına 1884 senesinde Amasyan Efendi'nin Ma'adin Meclisi'nde düzenlediği bir komisyon ile başlanılmasına karar verilir.⁷⁰³ Mevsimin kış olması sebebiyle hava muhalefeti gibi bazı problemlerin oluşması inşaatı sekteye uğratmıştır. Okulun masraflarını karşılamak üzere ayrılan bütçenin bitmesi de inşaatı sekteye uğratan bir diğer sebeptir. Ancak bu maddi sıkıntıların üstesinden gelebilmek amacıyla Menafi Sandıkları'nın gelirlerinin bir kısmı inşaatı ayrılarak tekrardan inşaatın yapımına devam edilir.⁷⁰⁴ Bu yapının onarım ve tadilatı hakkında aktif rol oynayan mimar ise İtalyan Mimar Raimondo d'Aronco'dur.⁷⁰⁵ Mektebin resmi açılışı 1892 senesinde gerçekleşmiştir.

Sultan II. Abdühamid 33 senelik saltanatı süresince Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne mütemadiyen işlerlik kazandırma çalışmaları gerçekleştirmiştir. Sultan'ın inşa ettirdiği mektep yapıları ile merkezden uzak yerlerde dahi bürokrasi düzenini ve kurumsal kimlik oluşumunu yayma düşüncesi hakim olmuştur.

3.1.4. Resmi Binalar

Osmanlı Devleti ilk kez dış borçlanmayı XIX. yüzyılda Kırım Harbi esnasında gerçekleştirmiştir. Bu yıllarda içinde bulunulan mali ve ekonomik sıkıntılar iç borçlanmayla sarraflar aracılığı ile giderilmekteydi. Kırım harbinden sonra başlayan devletin dış borçlanması gün geçtikçe artmaya başlaması ve devletin hem Osmanlı Bankası'na hem de sarraflara olan borcunun artması ile birlikte Rûsûm-ı Sitte İdaresi* kuruldu. Borçların ödenmesi amacıyla Duyûn-ı Umumiye Osmaniye İdaresi kurulmuştur. İdare'nin ilk çalışmaları Bahçekapı mevkinde bulunan Köprülü Han'ın kiralık dairelerinde gerçekleşmiştir. Daha sonra yeni bir yapı inşa etme fikri ortaya atılmıştır. İnşası gerçekleştirilecek olan yapının masrafları Düyûn-ı Umûmiye yönetimine tahsis ettiği gelirlerden karşılanmıştır.⁷⁰⁶

⁷⁰¹ Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları., s.93.

⁷⁰² Seval Arıpınar, "XIX. Yüzyılda Ülkenin Tarım Sorunlarına Eğilme Hareketi ve Halkalı Ziraat Okulu'nun Açılışı", Belgelerle Türk Tarihi, 1970, s. 55-57.

⁷⁰³ Özkan Keskin, Orman Ma'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2005, s.64

⁷⁰⁴ Özkan Keskin, a.g.e.,s. 64.-65

⁷⁰⁵ Afife Batur, " Halkalı Ziraat Mektebi: Mimari", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt IV., s. 528.

* Rûsûm-ı Sitte İdaresi :Tütün, tuz, pul, alkollü içkiler, balık avı vergisi ve ipek vergisi olmak üzere altı adet vergiden oluşan vergileri yönetme yetkisiyle 1879 yılında kurulan ve 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye İdaresi'ne dönüştürülen idare.

⁷⁰⁶ Rifat Önsöy, "Muharrem Kararnamesi ve Duyun-ı Umumiiye İdaresi", Çev.Güler Eren, Osmanlı,vol. 3, Ankara, 1999, s. 403-408.

Düyûn-ı Umûmiye binasının inşaatının başladığı tarihe ilişkin literatürde çeşitli bilgiler mevcuttur. Ancak Osmanlı arşivinde Umumiye binası ile ilgili yazışmalarda 1893 senesinde yapının yapılmaya başlanıldığı bilgisi yer almaktadır.⁷⁰⁷ Düyûn-ı Umûmiye'nin mimarı Valluary'dir. Yapının inşaat maliyeti ilk etapta 40.000 bin lira olarak hesaplanmasına rağmen inşaat ilerledikçe masrafların arttığı ve inşaatın bitimiyle birlikte 100.000 bin liralık bir masrafın harcanacağına dair hesap yapılmıştır. Yapının inşaatı 1895 yılında sona ermiştir.⁷⁰⁸ Binanın inşa edileceği arsa geniş ve eğimli bir arazi olup, üzerine inşa edilen yapı başkentin en eski yerleşim yerinde inşa edilmiştir. Valluary bu binayı inşa ederken, Pera bölgesine inşa ettiği diğer yapılar gibi batıya ait izleri bu yapıya da yansıtmıştır. Bu tutumunun altında yatan sebep Sultan II. Abdülhamid'in yapı inşa edilirken ihtişamlı olmaması hususunda ki emrine sadık kalındığı içindir. Günümüzde bu yapı İstanbul Erkek Lisesi olarak faaliyet göstermektedir.

Osmanlı İstanbul'unda ki postahane binası Posta Nezareti'nin kurulmasından sonra Yeni Cami'nin avlusunda yer alan Cizyehane binası Postahane-i Amire olarak faaliyete geçmiştir. Bu yapının Posta Nezareti'ne takdim edilmesinin sebebi şehrin merkezinde olup hem limana yakın olması hem de ticaretin kalbi olarak anılan Galata ve Pera bölgesine yakın olmasıdır. Cami avlusunda bulunan bu yapının ilk postahane binası olarak kullanılması bu şekilde gerçekleşmiştir. İki katlı ahşap yapının üst katı Posta Nezareti alt katı ise İstanbul Postahanesi olarak kullanılmıştır. Zamanla binanın yetersiz kaldığı fikri hususunda mutabık kalınılmış ve nihayetinde mevcut binanın yıkılarak yerine yenisi inşa etme fikri zuhur etmiştir.⁷⁰⁹ Postahane-i Amire binasının resmi açılış tarihi 5 Mart 1893 senesidir. Haberleşme teşkilatı üzerine sultanın sıkı bir denetim mekanizması mevcuttur. Talebi üzerine yeni bir postahane binası inşa etmek için girişimlerde bulunulur. İnşa edilecek olan yapı, İstanbul'da bulunan yabancı postahane binalarına nazaran hem daha kaliteli hem de daha ihtişamlı olmak zorundaydı. Yapılması planlanan postahane 1900 yılında gündeme gelmiş olmasına rağmen yaşanan mali problemler sebebiyle inşaatın yapımı ileri tarihe ötelenmiştir. 1903 yılında postahänenin temeli atılarak tören gerçekleşmiştir.⁷¹⁰

Dahiliye Nezareti 1901 senesine ait Posta ve Telgraf Nezareti'ne gönderdiği yazıda yeni inşa edilecek olan postahane yapısı için yarışma açıldığını ve Mimar Guglielmo Semprini'nin de bu yarışmaya iştirak edeceğine dair bir dilekçe yazdığı belirtilmektedir. Guglielmo

⁷⁰⁷ Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları,, s.137.

⁷⁰⁸ Fatma Demirel, a.g.e., s.139.

⁷⁰⁹ Sertaç Kayserilioğlu, Cemil Kuntay, "Postahaneler", Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt VI., s. 280- 281.

⁷¹⁰ Afife Batur, **M. Vedat Tek: Kimliğinin İzinde Bir Mimar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 75- 79.

Semprini başkentte kurmuş olduğu inşaat firması ile mimarlık kimliğinden ziyade müteahhitlik kimliği ile yapı inşaat sektöründe tanınmaktadır. Bu anlamda örnek vermek gerekirse Kadıköy gazhanesinin inşaatı, Alman Eşkanas Sinegogu gibi bir çok yapının müteahhitliğini de üstlenmiştir.⁷¹¹ Ancak Posta Nazırı Hasip Efendi inşasını gerçekleştirmeyi düşündükleri postahane binasının inşasını mimar Vedat Bey'e sunar.⁷¹² 1903 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ile yapının inşaatı ihale usulu ile gerçekleştirilmeye başlanılmıştır. Aynı zamanda inşaatın faaliyetlerini yakından takip etmek için komisyon kurulmuştur. Bu komisyonda; Şura-yı Devlet üyelerinden bir kişi, Posta ve Telgraf Nezareti meclisi azasından başkatip Münir Bey, Maliye Meclisi Üyesi Edhem Bey ve askeriyeden istihkâm binbaşlılarından Al Rıza Efendi yer almaktadır. Bu komisyonun asli vazifesi evvela ihaleleri yürütmektir. Üyeler aynı zamanda ayda 600 kuruş maaş karşılığında görevlerini ifa etmektedir. Mimar Vedat Bey'de ayda 1.500 kuruş maaş karşılığında Posta ve Telgraf Nezareti Mimarı ünvanı ile faaliyet göstermektedir.⁷¹³ Yapının inşaat çalışmaları devam ederken hesaplanan maliyetin üzerine çıkıldığı ve henüz inşaatın bitmediği, geri kalan kısım için ne kadarlık bir maliyete daha katlanılacağı hususunda 5 Haziran 1907 tarihinde Meclisi Vükela toplantısı gerçekleştirilmiş ve bu husus üzerinde durulmuştur. Yapının inşaatı hakkında bir veya iki sene kadar devam edeceği konusunda mutabık olunmuştur. Lakin masraf kalmeleri hususunda üyeler mutabık olamamıştır. Her biri farklı bir hesaplama yaparak maliyet blançosu oluşturmuştur. Yapının mimarı Vedat Bey bu inşaatın tamamlanabilmesi için 4 milyon kuruşa daha ihtiyaç olduğunu belirtir. Sultan II. Abdülhamid mimar Vedat Bey'in de içinde bulunduğu bir başka komisyon oluşturarak yapının tez vakitte tamamlanması için tekrar bir mali hesaplama yapılmasını talep eder. Bu komisyon 24 Mart 1908 senesinde kurulur.⁷¹⁴

Posthane binasının resmi açılışı oldukça manidar bir tarihe denk getirilir. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği tarihin yıldönümünde 23 Temmuz 1909 tarihinde açılış gerçekleşmiştir. Ancak bu yapının inşa edilebilmesi için büyük bir çaba harcayan Sultan II. Abdülhamid bu tarihte tahtan indirildiği için açılışa iştirak edememiştir. Geçmişten günümüze Sirkeci'nin sembolü haline gelen yapı çağının en ihtişamlı yapıları arasına girmeyi başarmıştır. Bina yapımında en ileri teknoloji kullanılmıştır. Posta ve Telgraf Nezareti öncesinde Dahiliye Nezareti'ne bağlı

⁷¹¹ Zeki Sönmez, Türk- İtalyan Siyaset ve Sanat İlişkileri, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006, s. 251-255.

⁷¹² Kandemir, Mimar Vedat Tek, Yedigün, 1937, s. 14-16.

⁷¹³ "Postahane binası inşaatının tamamlanmasına kadar mimarlık maaşı verilecek olan *Telgraf ve Posta Nezareti Mimarı Vedat Bey'e yevmiye verilmesi*" hakkında tezkire mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz.; BOA., İ.LPT., Dosya No: 19, Gömlek No: 4, Tarih: H-18-07-1322.

⁷¹⁴ Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları, s. 218.

olarak faaliyetlerini sürdürmesine rağmen yönetimin değişmesi ile tahtan indirilen Sultan II. Abdülhamid'ten sonra bir çok kurumunda ya isim değişikliğine gidilmiştir yada bağlı bulundukları nezaretler değiştirilmiştir. Posta ve Telgraf Nezareti de bu değişimden etkilenmiş böylelikle hem isim değişikliğine gidilmiştir hem de bağlı olduğu birim değişmiştir. 1909 senesi itibari ile artık; Posta ve Telgraf Müdiriyeti Umumiyesi olarak Malize Nezareti'ne bağlı olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Daha ileri tarihte 1911 yılında ise münferit bir nezaret olarak Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti adı altında faaliyet göstermiştir.⁷¹⁵

İktisadi ve mali anlamda Osmanlı Devleti'ne destek veren kuruluş olan Ziraat Bankası aynı zamanda çiftçilere kredi vermek ve finansal anlamda yardımcı olmak koşulu ile 1888 yılında kurulmuştur. Bu kurumun en büyük destekçisi ise 1840 lı yıllarda kurulan kredi programları ile Tuna Vilayeti'nde Mithat Paşa önceliğinde kurulan tarım kooperatifleri olmuştur.⁷¹⁶ Literatürde yerli sermayeye dayalı ilk banka Memleket Sandıkları olarak bilinir. Bu bağlamda Ziraat Bankası'nın temellerini de bahsi geçen sandıklar oluşturmaktadır.⁷¹⁷

Memleket Sandıkları 1883 senesinde yeni bir düzenleme ile isim değişikliğine gidilerek Menâfi Sandıkları adını almıştır.⁷¹⁸ Ancak geçen süre zarfında bu sandık uygulamasından da istenilen verim alınamayınca 1888 senesinin Ağustos ayında Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı olarak Ziraat Bankası kurulmuştur.⁷¹⁹ Artan iş yoğunluğundan dolayı binanın yetersiz kalması hasebiyle 1891 senesinde Şuray-ı Devlet'e, banka için ayrı bir yapının inşasının elzem olduğu hakkında bir yazı gönderilir. Yeni yapılacak olan yapı mevcut bulunan Ticaret ve Nafia Nezareti yanında inşa edilecek olup kâgir yapıda inşa edilmesi planlanmıştır. Binanın yapımı için bir ihale gerçekleştirilir ve bu ihalaye dört mimar iştirak ederek yapının inşası için mali tablo hesaplanmıştır. Bu hesaplama göre inşaatın toplam masraf tutarı 4020 liradır.⁷²⁰

Ziraat Bankası'nın kurulması için inşa edilecek olan yeni bina 1891 yılında mecliste görüşülerek, Ticaret ve Nafia Nezareti gözetiminde bir komisyon kurularak inşaatın emaneten yapılmasını ve yapının masrafının belirtilen tutar olan 4020 lirayı geçmemesi husunda dikkat

⁷¹⁵ Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları, s. 222-223.

⁷¹⁶ Halil İnalcık, Donald Quataert, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914**, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s.872.

⁷¹⁷ Servet Bayındır, **İslam Hukuku Penceresinden Faizsiz Bankacılık**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005, s.29.

⁷¹⁸ Arslan Yüzgün, "Ziraat Bankası", Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi(T.C.T.A.), Cilt III, 1985 , s. 771.

⁷¹⁹ Tevfik Güran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi", Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s. 118.

⁷²⁰ Fatma Demirel, a.g.e.,s.106.

edilmesine karar verilir. Toplantıda alınan kararlara sadık kalınarak Sultan II. Abdülhamid 1891 tarihli iradesi esas alınarak binanın yapımına dair izin çıkar. Bankanın resmi açılış tarihi 1893 yılıdır.⁷²¹ Banka, çiftçiye sağlamış olduğu zirai kredi ile önemli bir misyon yüklenmiştir. Bu kredinin yanı sıra; tohum dağıtımı, araç gereç temini gibi bir çok hizmeti ziraat mekteplerine sunarak tarımın ve çiftçinin kalkınmasını sağlamıştır.⁷²² 1911 tarihi itibarıyla banka Ticaret ve Nafia Nezareti'nden ayrılarak Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bağlanmıştır.

Başkent İstanbul, 1857 senesinde on dört kısıma ayrılmıştır. Belediyecilik faaliyetlerinin ilk uygulaması olan Altıncı Daire-i Belediye; Galata ve Beyoğlu bölgesinde uygulanmıştır. Altıncı Daire-i Belediye yapısı Edouard Blacque Bey'in⁷²³ reisliği dönemi olan 1879 ile 1883 yıllarında İtalyan mimar olan Barborini tarafından inşa edilmiştir. Barborini Selanik bölgesinde yapı inşaatı ticareti yapmış olması⁷²⁴ onu mimarlık ve müteahhitlik faaliyetlerini bir arada sürdürüyor olma ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Beyoğlu Belediyesi veya Altıncı Daire-i Belediye olarak anılan yapı kâgir bir yapı olarak inşa edilmiştir. Yapının inşa edileceği dönemler daha çok Paris'in rüzgârı başkentte esmektedir. Belediye'nin bulunduğu yer Şişhane Meydanı yapı inşa edebilmek için oldukça dar ölçülere sahiptir. Ancak Haussmann'ın kent tasarım projesi ile aynı özelliklere sahiptir.⁷²⁵

Giovanni Barborini üç sultan döneminde İstanbul'da bir çok yapıda görev alarak XIX. yüzyılın değişen yapı inşaat çehresine ayna tutmuştur. Aynı zamanda Osmanlı mimarlık faaliyetleri kapsamında oldukça önemli bir yere sahip olan Üsul-ü Mimari-i Osmani kitabının hazırlanma sürecinde de etkili olmuştur.⁷²⁶ Müslüman, Levanten ve gayrimüslimin bir arada yaşadığı bölge olan Altıncı Daire bölgesi modern kent kültürünün oluşumunda etkili olmuştur. Kentlerin oluşumunda ve geliştirilmesinde kamunun görevleri arasında olduğu bilinci de yerleşmiştir. Böylelikle yerel yönetim zihniyetinin tohumları bu daire ile serpilmiştir. Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen bazı aksaklıklarında zuhur ettiği apaçiktır. Zira dairenin büyük bir bölümünü teşkil eden Beyoğlu ve Galata bölgesinde ikamet eden farklı topluluklar varlıklı burjuvazi sınıfının oluşmasına ve varlıklı kesimin normlarına göre

⁷²¹ Fatma Demirel, II. Abdülhamid'in Mirası İstanbul'da Kamu Binaları, s.107.

⁷²² Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", T.C.T.A., Cilt VI., s. 1562.

⁷²³ "Edouard Blacque Bey'in babasının, II. Mahmud Dönemi'nde Türkiye'ye gelip yerleşmiş bir Fransız olduğunu; İstanbul'da dünyaya gelen ve Osmanlı uyruğunda bulunan Edouard Blacque Bey'in, ilki Ocak 1879-Nisan 1890, ikincisi Şubat 1892-Haziran 1895'te olmak üzere, toplam 14 yıl Altıncı Daire Belediyesi'nin başında bulunmuştur." Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Cezar, XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, Akbank Yayınevi, 1991, s. 250-51.

⁷²⁴ Cengiz Can, "Altıncı Daire-i Belediye Binası", Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cil I., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s.196.

⁷²⁵ Zeynep Çelik, 19. Yüzyıl Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, s.59.

⁷²⁶ Cengiz Can, "Altıncı Daire-i Belediye Binası", s. 197.

hareket edinilme zorunluluğunun oluşmasına neden olmuştur. Aynı zamanda kapitülasyonların mevcudiyeti sebebiyle Babiâli serbestçe hareket edememekte ve Altıncı Daire'nin kendi kendine yönetilmesi kapitülasyonları tehlikeli boyutlara taşıma ihtimali de vardı. Bu sebep ile 1913 senesinde Altıncı Daire'nin ayrıcalığı kaldırılmış ve diğer belediyeler ile eş konuma getirtilerek gerekli tedbirler alınmıştır⁷²⁷.

Bankı-ı Osmanî Şahane ve Tütün Rejisi İkiz Binası olarak bilinen Osmanlı başkentinin en gösterişli yapılarından olan ve hakkında oldukça fazla bilgiye sahip olunan bu yapının mimari Alexandre Valluary'dir. Bilhassa Duyunu-ı Umumiye'nin kurulması ile oldukça önemli bir etkinliğe sahip olmuştur. Eldem'in aktardığı bilgilere göre⁷²⁸;

“Tapu kayıtları 1828’e kadar uzanan binanın yerleştiği arazi, o tarihte Apikoğlu Bedros’un eşi Antranik’ten Hamdullah Ağa’ya satılmış; 1831’de Antranik’e geri dönerek çocuklarına intikal etmiş; aynı yıl içinde Mustafa Nuri Paşa’ya, 1833’teyse Yerolimo kızı Anna’ya satılmıştır. Anna’nın kocası David Glavani ise belirlenemeyen bir tarihte buraya kendi ismini taşıyan Glavani Han’ı inşa ettirmiştir. Glavani’nin kendisi ile Corpi, Baudouy, Frédérici, Thalasso, Coûteaux gibi banker ve avukatların kullandığı söz konusu han, 1890 yılında Reji İdaresi ve Osmanlı Bankası tarafından Anna Glavani’nin varislerinden 15.000 Lira’ya satın alınarak, yerine bu iki kurumun yeni genel müdürlüklerinin inşa edilmesi kararlaştırılmıştır.”

Osmanlı Bankası uzun yıllar özellikle Fransız levantenlerin faaliyet gösterdiği Saint Pierre Han’da bulunmaktaydı. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Voyvoda Caddesi üzerinde yaşanan imar ve yapı çehresinin değişimi Osmanlı Bankası’nı mevcut yapıda faaliyet gösteremeyeceği gerçeği ile yüzleştirmiştir. Bu sebep ile yeni bir yapının inşa edilip Osmanlı Bankası’na tahsis etme fikri ortaya atılmıştır. Böylelikle XIX. yılın sonlarına doğru 1890 senesinde Voyvoda Caddesi’nin en büyük ve en geniş alanına sahip olan Glavani Han’ın bulunduğu arazi satın alınarak Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi İdareleri’nin inşaatı için girişimlerde bulunulmuştur. İkiz bina olarak anılan bu yapılar 1892 yılında inşaatları bitirilerek düzenlenen bir törenle hizmete açılmıştır.⁷²⁹

⁷²⁷ Zafer Toprak, “Altıncı Daire-i Belediye”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cil 1, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s.223.

⁷²⁸ Edhem Eldem, Bankalar Caddesi Osmanlı’dan Günümüze Voyvoda Caddesi, Ed. Edhem Eldem, I. Baskı, Osmanlı Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma ve Belge Merkezi, İstanbul, 2000, s.96

⁷²⁹ Edhem Eldem, a.g.e., s. 96.

Bir devlet bankası olan Bank-ı Osmani-i Şahane Fransız sermayedarların ortaklığı ile kurulmuştur. Zamanla imparatorluğun tüm sınırlarına kadar etkinliğini artırmış bankacılık sektöründe faaliyet göstererek ticarete uluslararası bir katkı sunmuştur.⁷³⁰ Tütün Rejisi İdareleri ile Osmanlı Bankası gibi ihtişamlı iki büyük mali yapıyı barındıran ikiz binalar dönemin “*şirket binası*” olarak anılarak bu yapı tipindeki inşa faaliyetlerini zirveye çıkartmıştır. İkiz binalar inşa edildiği dönemde Galata bölgesinin gözde yapıları haline gelmiştir. Bina hizmete girdikten kısa bir süre sonra komitacılar tarafından silahlı bir baskın gerçekleştirilmiştir. Tarihte “*Osmanlı Bankası Olayı*” olarak yer alan bu vaka payitahtda ilk bombalı terör saldırısı olarak anılmıştır. Bu olay Ermeni ve Türkler arasında uzun yıllar sürecektir. ⁷³¹

3.1.5. Askeri Yapılar

Osmanlı İmparatorluğu’nda yapı ve imar sistemine dahil olan kışlalar devlet eliyle inşa edilen yapılar içinde yer almaktadır. Genel olarak değerlendirildiği zaman yoğun olarak kışlaların yapımına başlanılan dönem III. Selim zamanına rastlar. Osmanlı’da modernleşme çabalarının şehirlere yansması olan yapıların somut örneklerinden biri de kışlalardır.⁷³² Modernleşme ve batılılaşma ile birlikte başlayan kurumsallaşma şehirlerin fiziksel görüntülerinde simge haline gelen yapıların inşa edilmesine sebep olmuştur. Kışlalar inşa edilmeye başlandığında özellikle şehrin dış çevrelerine inşa edilmiştir. Başkent özelinde inşa edilen yapıların inşası sur dışında gerçekleşmekteydi. Böylelikle de yeni yerleşim alanları açılmıştır. Modern kışla yapılarının ilk örneği Kalyoncu Kışlası’dır. Kışla XVIII. yüzyılda inşa edilmiştir. Galata ve Kasımpaşa’da bulunan ve bekar odalarında kalan Kalyoncu askerileri için inşa ettirilmiştir. Yapının kagir olması ve en önemlisi kışla yanında yer alan caminin inşa ettirilmesi “*kışla-cami*” geleneğine ön ayak olmuş böylelikle kendisinden sonra inşa edilecek olan yapılarada emsal teşkil etmiştir.⁷³³

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda başkentte inşa edilen kışlalar iki veya üç katlı geniş avlulara sahip, avlu içinde veya yakınında cami yer almaktadır. Tablo 8’den de anlaşılacağı üzere özellikle batılılaşmanın ve modernleşmenin başlangıcı olarak kabul edilen gelenekselden

⁷³⁰ Zafer Toprak, “Osmanlı Bankası”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt VI, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 165-166.

⁷³¹ Mehmet Çağlayan Özkurt, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Başkent İstanbul’da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (1839- 1923), Türk İslam Sanatları Programı, İstanbul, 2016, s.326-327.

⁷³² Gevher Acar, “Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansması, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000, s. 211.

⁷³³ Ayşe Nalan Yetişkin, “19. Yüzyıl Batılılaşma Dönemi’nden Bir Görüntü: İstanbul’daki Kışla Yapıları (Bir Değerlendirme)”, Afife Batur’a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları, Ed. Aygül Ağır, Deniz Mazlum, Gül Cephanecigil, Literatür Yayınları, İstanbul, s. 93.

kopuşun başladığı yıllar olan III. Selim zamanında kışla yapımı üzerine yoğunlaşma mevcuttur. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde inşa ettirilen ancak günümüze ulaşmayan iki kışla inşa edilmiştir. Orhaniye Kışlası ve günümüze intikal edemeyen diğer kışla ise Ertuğrul Kışlası'dır.

Tablo 8: Osmanlı Başkenti İstanbul'da XVIII. ve XIX. Yüzyılda İnşa Edilen Kışlalar

Dönem	Kışla İsmi ve Faaliyet Yılı
III. Selim Dönemi	Levent Çiftliği Kışlası 1799 Humbaracılar Kışlası 1792 Topçu ve Top Arabacıları Kışlası 1791-1792 Selimiye Kışlası 1800-1806 Taksim Topçu Kışlası 1803- 1806
II. Mahmud Dönemi	Kuleli Süvari Kışlası 1826-1828 Davutpaşa Kışlası 1826-1827 Rami Kışlası 1828- 1829
Sultan Abdülmecid Dönemi	Mecidiye Kışlası 1848-1853 Gümüşsuyu Kışlası 1850-1861
Sultan Abdülaziz Dönemi	Maçka Silahhanesi 1874
II. Abdülhamid Dönemi	Orhaniye Kışlası 1885- 1886 Ertuğrul (Muhabere) Kışlası 1888-1889

Sultan II. Abdülhamid döneminde inşa edilen Orhaniye Kışlası, Yıldız Tepesi'nde Yıldız Sarayı'na paralel olarak konumlandırılmıştır. Burada dikkat edilen durum, kışlanın savunma açısından kolaylık sağlayabilecek yere konumlandırılmış olmasıdır. Ancak artan yapılaşma ve yeni yerleşim bölgelerinin imara açılması ile kışlanın görüş alanı kısıtlanmıştır. Kışla yığma kâgir yapıdan inşa edilmiştir. Ancak geçen süre içinde bina özgün yapısını yitirmiştir.⁷³⁴

Kışlanın inşasına hangi yılda başlanıldığı ve yapıyı kimin inşa ettiği hakkında bilgi mevcut değildir. Kışlanın giriş kapısında mevcut bulunan kitabeye göre 1884 yılında kışlanın inşaatının bittiğine dair bilgi yer almaktadır. Kışla içinde yer alan camiin kitabesinde yer alan bilgide 1885 tarihi yer almaktadır. Kitabelerde yer alan; “*Nisbet kılındı Hazret-i Orhan'ın*

⁷³⁴ Esma Atmaca, *Orhaniye Kışlası Tarihsel Gelişimi Koruma Sorunları ve Çözüm Önerileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 88.

ismine” ve “*yaptırdı cediti Hazret-i Orhan nâmına*” mısralarından kışla ve caminin Sultan Orhan Gazi’ye ithafen yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁷³⁵ Bu yapı Beşiktaş ilçesi Palanga Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Yapı cumhuriyetin ilanı ile isim değişikliğine gitmiştir. Zırhlı Birlik Okulu, Uçaksavar Alayı, Piyade Kışlası ve son olarak İstanbul Merkez Komutanlığı olarak faaliyet göstermektedir.

3.1.6. Karakolhane Yapıları

Karakol yapılarının hangi bölgelere inşa edileceği hususu Osmanlı Devleti’nin bulunduğu siyasi ekonomik ve sosyal yapısına göre şekillenmiştir. Şehir içinde yer alan mektep, hamam, cami, hastahane, fabrika, saray postahane veya hükümet konakları gibi yapıların yer aldığı bölgelerde inşa edilmeleri uygun görülmüştür. Tüm bunların yanı sıra başkentte ticari faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgeler olan Beyoğlu, Galata ve Eminönü bölgelerinde de asayişin sağlanabilmesi için karakol yapıları inşa edilmiştir. Devletin otoriter ve monarşi kimliğinin simgesi olan bu yapılar merkezi yönetimin sağlamış olduğu asayiş yalnızca kent merkezi değil yerleşim alanları olan “mahalle” gibi küçük yerleşim alanlarına kadar indirgenmiştir.

Karakol yapıları Osmanlı yapı imar faaliyetleri içinde özellikle II. Mahmud Dönemi’nde gündeme gelmiştir. XVIII. Yüzyıl ile birlikte artan toprak kayıpları ile yaşanan mali ve ekonomik sıkıntılar bireyleri göçe sevk etmiştir. Oluşan bu göç dalgası ile birlikte kentlerde karışıklıklar veya bazı isyanlar yaşanmaktaydı. İstanbul’da kentin asayişini denetim altında tutmak için 1845 yılında polis teşkilatı kurulmuştur. Zamanla polis ve jandarmadan oluşan ve tek bir çatı altında; Zaptiye Müşiriyeti adı altında bir araya getirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nden itibaren bu örgüt, kaldırılmıştır. 1879 senesinde Zaptiye Nezareti kurularak polis ve jandarma teşkilatı birbirinden ayrılmıştır. Bu örgüt sadece polis teşkilatını temsil etmiştir.⁷³⁶ Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde inşa edilen 1884 tarihli Yıldız Dış Karakolu, 1891 tarihli Yeniköy Karakolu ve 1891 tarihli Sarıyer Karakolu inşa edilmiştir.⁷³⁷

Yapının imar faaliyetini gerçekleştiren mimar hakkında sahil bir bilgi mevcut değildir. Uzun yıllar karakol olarak kullanılan yapı Yıldız Sarayı’nın güvenliğini korumak maksadıyla Sultan II. Abdülhamid tarafından inşa ettirilmiştir. Aynı konumda bulunan Orhaniye Kışlası ve Ertuğrul Kışlası da sarayın güvenliğini artırmak için alınan tedbirler kapsamında inşa

⁷³⁵ Mehmet Çağlayan Özkurt, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Başkent İstanbul’da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri”, s. 140-141.

⁷³⁶ Gevher Acar, a.g.e., s. 220.

⁷³⁷ Gevher Acar, a.g.e., s. 222-223.

edilmiştir. Yapı 1995 senesinde Mimarlar Odası İstanbul Şubesi ve Kültür Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet gösteren birimlere hizmet sunmuştur. Devlet tebaasına güvenliği sunmak zorundadır. Bu zorunluluk sosyal devlet anlayışının vermiş olduğu sorumluluktur. Gerek II. Abdülhamid döneminde gerekse daha önceki dönemlerde bir çok semtte yeniden yapı inşa etmek yerine mevcut yapıların karakol binası olarak kullandıldığı böylelikle maliyetten de kâr sağlanıldığı durumda söz konusudur.

3.2. Dini Yapılar

Osmanlı Devleti, modernleşme sürecinde inşa ettirdiği dini yapıları çoğunlukla batılı mimarlar veya müteahhitler eliyle gerçekleştirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından önce yapılması planlanan tüm yapı faaliyetlerinde Hassa Mimarlar Ocağı etkin bir rol üstlenmiştir. Zamanla kurumsal kimliğini yitiren bu kurum yerini inşaat firmalarına bırakmıştır. İnşaat faaliyetleri emanet usulü ile ihale edilerek gerçekleştirilmeye başlanılmıştır. Böylelikle bu yıllarda mesleki anlamda mimar yada mühendis ünvanlarını taşıyan ancak yaptığı iş mahiyetinde müteahhitlik hizmetinin sunulduğunu arşiv belgelerinde yer alan “*emaneten*” veya “*yüklenici*” ifadelerinden anlamak mümkündür. Başkent özelinde yapı inşaat faaliyetleri içinde yer alan ibadethane yapılarında görevli olanlar daha çok levantenlerdir. Tez dahilinde yer alan Balyan Ailesi'nin başkent özelinde bir çok yapı inşaatında müteahhitlik misyonu ile faaliyet gösterdiği hakkında arşiv kaynakları ışığında değerlendirme yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin fetih politikası olan iskan ve yapı üretimi ile birlikte merkezi yönetime bağlı olacak şekilde şehirleşme faaliyetleri kapsamında; mektep, imarethane, han ve cami gibi bir çok yapının inşa edilmesi için çaba sarf etmiştir. İslam dininin simgesi olan cami ve selatin cami geleneği yüzyıl boyunca devam etmiştir. Sultan II. Abdülhamid saltanatlığı süresince başkente inşa ettirdiği camiler; Burhaniye Sultan II. Abdülhamid Cami (1902), Karaköy Cami olarak bilinen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Cami, Büyükaada Hamidiye Camii (1893) ve (1885- 1886) Yıldız Hamidiye Cami'dir.

Karaköy Cami, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından ilk etapta bir mescit olarak inşa ettirilen yapı, XVII. yüzyılda 1697 tarihinde camiye çevrilmiştir. Neredeyse her yüzyılda ciddi tadilatlar geçirmiş ve nihayetinde XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak bu yüzyılın sonunda cami yıkılmıştır. 1903-1908 tarihleri arasında Sultan II. Abdülhamid zamanında inşa ettirilmiştir. Cami bu tarihler arasına takriben 600.000 kuruş harcama

yapılarak İtalyan Mimar R. d' Aronco tarafından inşa edilmiştir.⁷³⁸ Cami inşaatı esasında iki kattan oluşmaktaydı. Yapının alt katı üç dükkan ve bir odadan oluşmaktaydı. Uzun süre hizmet dışı kalan cami 1903 senesinde tekrardan gündeme gelmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nazırı olan Mehmet Ali Paşa tarafından Sadarete 1905 senesine ait gönderilen evrakta caminin yeniden inşa edilmesi zorunluluğunun doğduğu bu sebep ile derhal bir komisyonun oluşması gerektiği hususuna değinmiştir. Böylelikle heyet tarafından bir inşaat masraf defteri hazırlanılmasını talep etmiştir. İnşaat defterinde inşa edilecek olan yapının detaylı inşaat malzeme bilgisi gibi bir çok bilgi defterde yer almaktadır. İnşaat defterlerinin mevcudiyeti sanat tarihi ve mimarlık tarihi açısından önemli olmakla birlikte iktisat tarihi açısından da ehemmiyeti yüksektir. Zira bu defterler içinde masraf kalemleri de mevcuttur. Yapılan keşif ile birlikte defterde belirtilen cami inşa bedeli 591.783 kuruş olarak belirlenmiştir. Koca Mustafa Paşa vakfı muhasebe kayıtlarında Karaköy Cami yapımı 1903 ile 1908 yılları arasında 573.334 kuruşluk harcama yapılmıştır.⁷³⁹

Karaköy Cami, Cumhuriyet döneminde yaşanan şehircilik faaliyetleri kapsamında imar ve yapı hareketliliği yaşandığı yıllarda yol ve meydan genişletilmesi esnasında 1958 senesinde yıktırılmıştır. Ortaköy bölgesi genel olarak Merzifonlu Kara Mustafa Paşa vakıf yatırımları ile ön plana çıkmıştır. Vakıf yatırımları ile bölgeye sunulan hizmet hem bölgenin kalkınmasına hemde bölgenin kentselleşmesine sebep olmuştur.

Yıldız Hamidiye Cami, Yıldız Sarayı girişinde yer almaktadır. Sultan II. Abdülhamid 1876 senesinde tahta çıktığında bir süre Dolmabahçe Sarayı'nı kullanmıştır. Daha sonra ise Yıldız Sarayı'na geçmiştir. II. Abdülhamid, tahta geçtiği sıralarda, yerine ağabeyi V. Mehmed Reşad'ın geçme ihtimali ve kaygısı üzerine saraydan uzaklaşmamak istiyordu. Bu sebeple de Yıldız Sarayı Koltuk Kapısı girişine cami yapılmasını emretmiştir. Bu caminin inşa yapım süreci 1881-1885 yılları arasında gerçekleşmiştir. Caminin yapı inşaat faaliyetlerini gerçekleştirmek için ihaleyi Nikolaki Kalfa* almıştır. Görevi alan Nikolaki Kalfa II. Abdülhamid'e inşaat için bir yapı maketi hazırlamıştır. Sultan'ın vereceği onaya göre inşaata başlayacak olan Nikolaki Kalfa, gerekli izni aldıktan sonra 1881 senesinde yapının temel atma töreni gerçekleşmiştir. Caminin keşif defterlerinde yer alan bilgiye göre yapının maliyeti

⁷³⁸ Ramazan Pantık, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı", Haccettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2021, s. 308.

⁷³⁹ Ramazan Pantık, "a.g.e, s. 313.

*Bu caminin mimarı hakkında literatürde farklı bilgiler yer almaktadır. Pars Tuğlacı'nın eseri olan "Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi" ve Mustafa Cezar ise "Osmanlı Başkenti İstanbul" adlı eserlerinde caminin mimarı Sarkis Balyan olarak belirtmelerine rağmen Selman Can Dolmabahçe Sarayı Arşiv'inde yer alan bir belgeyi kaynak göstererek yapının mimarını Ebniye-i Seniyye İdaresi'nde otuz yılı aşkın süre çalışan Nikolaki Kalfa olduğunu iddia etmektedir. Detaylı Bilgi için bkz ; Selman Can, "Yıldız Cami, DİA, Cilt 43, 2013, s. 540-541.

16.890 liraya mâl olmuştur.⁷⁴⁰ Yıldız Hamidiye Cami'nin tarihteki yeri oldukça önemlidir. Özellikle padişah tarafından Cuma namazlarının eda edildiği yapının ve yabancı elçilerin tebriklerinin kabul edildiği bir yerdir.⁷⁴¹ Bu bağlamda bu törenlerin siyasi ve toplumsal bir işlevi olduğu aşıkardır. Herşeyden önce bu yapıların mevcudiyeti imparatorluğun gücünün temsil edildiği yerlerdir.

Hidayet Cami Osmanlı camileri içinde fevkani olarak inşa edilmiştir. Başkentte ticaret bölgesinde inşa edilmiştir. Bu yapı aslında II. Mahmud zamanına ait bir yapıdır. Ancak yapının harap olması sebebiyle Sultan II. Abdülhamid zamanında 1887 senesinde tekrardan inşa edilmiştir.⁷⁴² Yapının masraf defterine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Ticaret bölgesinde bulunan Hidayet Cami'nin mimari Alexandre Valluary'dir. Caminin zemin katında bulunan dükkanlar yapının ekonomik açıdan da başkentte ticaret bölgesi olan Bahçekapı Semtinde yapı mimarlık faaliyetlerinin iktisadi anlamda da bölge ticaretini olumlu yönde etkilemektedir.

Tablo 9: Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da İnşa (Onarım) Edilen İbadethaneler

Dini Yapı İsmi	İnşa Edildiği Yıl
Üsküdar Altunizade Burhaniye Camii	1902
Büyükkada Hamidiye Camii	1892-1893
Cihangir Camii	1889-1890 (Tadilat)
Erenköy Zihni Paşa Camii	1895
Şişli Hamidiye Camii	1895
Anadolu Hisarı Camii	1883
Ayazağa Köyü Camii	1906
Üsküdar Fevziye Camii	1882
Üsküdar Cevri Kalfa Camii	1906
Büyük Çamlıca Camii	1898
Feneryolu Tuğlacıbaşı Camii	1890
Göztepe Hulusi Efenedi Camii	1902
Rami- Hacı Ali Paşa Cami	1892

⁷⁴⁰ Selman Can, "Yıldız Cami", DİA, Cilt 43, 2013,s.540.

⁷⁴¹ Neşe Yıldırım, İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi, s. 226.

⁷⁴² Tahsin Öz, İstanbul Camileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 1, Ankara, s. 71.

Kadıköy Kaptan Hasan Paşa Camii	1903
Kadıköy Divittar Camii	1883
Kozyatağı Camii	1896
Mecidiyeköy Camii	1888
Suadiye Camii	1907
Tantavî Camii	1889
Yukarı Dudullu Camii	1890
Ortaköy Cavid Ağa Camii	1906
Kızıltoprak Zühdü Paşa Camii	1883

Kaynak: A. Şevki Duymaz, II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri(Türkiye Örnekleri), s.114-115.

XIX. yüzyılda yaşanan batılılaşma eylemleri dini yapılar üzerinde de etkili olmuştur. Ancak daha önce şehrin hakim bölgelerine inşa edilirken artık selatin cami geleneğinden uzaklaşarak ihtiyaçlar doğrultusunda dini yapılar inşa edilmeye başlanılmıştır. Sultan II. Abdülhamid dönemi yapı imar faaliyetlerinde ziyadesi ile sivil ve kamu yapı inşaatları hususuna değinilmiştir. Haliyle bu tutum dini içeriğe haiz yapı inşaatında azalmaya sebep olmuştur. Bu tutum dünyavileşen “devlet- toplum-birey” anlayışının sonucunu ortaya çıkartmaktadır.

3.3. Sivil Mimari Yapıları

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren sivil mimariye de önem vermiştir. Sivil mimari yapı eserleri arasında; saray, köşk, konut veya ticari yapı olarak kullanılan; bedesten, han, kervansaray gibi yapılar yer almaktadır. Bu sivil yapıların en önemli özelliği ise devletin mali politikalarına destek verecek olmasıdır. İktisadi anlamda yapı inşaat sektöründe inşa edilen bu yapılar arasında yer alan saraylar ve köşkler devletin gücünün simgesini temsil etmiştir. Ticari yapıların inşası ise başkent özelinde değerlendirildiği zaman özellikle levantenlerin ikamet ettiği bölge olan Galata-Pera bölgesinde otel gibi yapıların inşa edildiği görülmektedir.

3.3.1. Saray ve Köşk Yapıları

Osmanlı Devleti mimarlığında saray gibi yapıların inşa süreci bilhassa III. Ahmed zamanında ivme kazanmıştır. Bunun temel müsebbibi ise Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin⁷⁴³ Avrupa'ya yapmış olduğu düzenli gezilerdir. Yapmış olduğu gözlemlerini III. Ahmed'e sunarak orada bulunan saray ve köşkların varlığından padişaha bahsedilmesi üzerine Osmanlı

⁷⁴³ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi; “*Türk diplomati, siyaset ve devlet adamıdır. Fransa elçiliği ve sefâretnâmesiyle dikkat çeken ve Batı dünyası hakkında Osmanlı ülkesinde ilk bilgilerin oluşmasına katkıda bulunan Mehmed Efendi ayrıca Türk-Fransız ilişkilerinin olumlu bir gelişme göstermesine önemli katkı sağlamıştır.*” Detaylı bilgi için bkz. Zeki Arıkan, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, DİA, Cilt 43,2013, s. 551-552.

topraklarında da kasır, köşk ve saray yapımında artış yaşanmıştır. Bu dönem aynı zamanda Lale Devri olarak da bilinir. Bu dönem batılılaşma hareketlerinin de ivme kazandığı dönemdir. Bu ivme ile birlikte birey ve toplumda ki zihniyet yapısında değişikliklerin odağı olmuştur. Konstantiniyye feth edildikten kısa bir süre sonra ilk saray olarak kullanılan Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Saray-ı Atik yapısıdır. Zamanla Saray-ı Cedid'in (Topkapı Sarayı) inşası gerçekleştirilince mevcut saray “*eski saray*” olarak anılmaya başlanmıştır.

Tanzimat reformunun batılılaşma sürecini pekiştirdiği XIX. yüzyıl ile birlikte saray ve kasır yapımı artmıştır. Giderek artan siyasi problemler ve yaşanan isyanlar padişahların ikamet ettiği Topkapı Sarayı'ndan uzaklaşmalarına ve kendilerini farklı mekan arayışlarına itmiştir. Bu anlamda Topkapı Sarayı'ndan ayrılma fikrini ilk uygulamaya çalışan padişah Sultan II. Mahmud olmuştur.⁷⁴⁴ Ancak bu fikrin teoriden pratiğe dönüşümü Abdülmecid Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Dolmabahçe Sarayı inşası Abdülmecid zamanında gerçekleşerek başkentte kentsel düzenleme ve mimari tasarım ile şehir silüetinde meydana gelen değişim ve hatta dönüşüm resmen başlamıştır. Bu değişim tarihi yarımada'dan Pera ve Galata bölgesine doğru geçişin en tipik örneğidir. Bu dönüşüm aynı zamanda mimarlık tarihi açısından da yeni bir dönemin başlamaşına vesile olmuştur.⁷⁴⁵

Batılılaşma ile birlikte devletin yaptırmış olduğu yapılardan maliyeti en yüksek olan yapı inşaat faaliyeti XIX. yüzyıl saray ve kasırlarıdır. Bu dönemde sosyal ve ekonomik çerçevede meydana gelen değişim ile yerleşim alanlarının belirlenmesi sağlanılmıştır. Özellikle hanedan mensupları da bu yeni yerleşim yerlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Yeni yerleşim yerlerinde saray efradının sahil boyunu tercih etmesi bu bölgelerde sivil mimari yapı örneği olan konaklarında inşa edilmesine vesile olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Sultan Abdülaziz Dönemi'nde şehrin dışında av köşklerinin inşasının arttığı gözlemlenmiştir. Bu yapıların en belirgin örneği Validebağ Koşuyolu ve Ayazağa av köşkleridir.⁷⁴⁶

Yıldız Sarayı, sahil boyunca takriben 500.000 m² alanı kapsayacak şekilde konumlandırılmıştır.⁷⁴⁷ Yerleşmenin, başkent kentsel gelişimine katkı sağladığı aşikârdır. XIX. Yüzyılın başlarında III. Selim validesi Mihrişah Valide Sultan için Yıldız sırtlarına kasır

⁷⁴⁴ Afife Batur, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı”, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt IV., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1063.

⁷⁴⁵ Afife Batur, a.g.e., s. 1063.

⁷⁴⁶ Afife Batur, a.g.e., s. 1066.

⁷⁴⁷ Afife Batur, “Yıldız Sarayı”, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt IV., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 520.

inşa ettirmiştir. II. Mahmud 1834 senesinde kasır inşa ettirmiştir. Bu kasıra Yıldız ismi verilerek saray, semt ile birlikte anılmaya başlanmıştır. Esasında Sultan II. Mahmud bu kasrı inşa ettirirken modern ordunun eğitimlerini izlemek maksadıyla bu mekanı kullanmıştır.⁷⁴⁸ Bölgede önemli yapı inşaat faaliyetleri Sultan Abdülaziz Dönemi'nde inşa edilmeye başlanmıştır. Yeni Çırağan Sarayı ile Yıldız sırtlarında Malta Köşkü, Çadır Köşkü, Büyük Mabeyn ve Çit Kasrı inşa edilmiştir. Eş zamanlı olarak, Çırağan Sarayı ile Yıldız köşkleri arasında ulaşımın sağlanabilmesi için köprü inşa edilmiştir.⁷⁴⁹ Sarayın bulunduğu arsa, Hazine-i Hassa'ya ait olup yıllarca av sahası olarak sultanlar tarafından kullanılmıştır.⁷⁵⁰ Bu bölgenin sürekli bir yerleşim alanı olarak tercih edilmesi 1876 ile 1909 yılları arasında kapsamaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in salatanatlığı esnasında saraya dair yapılan tüm işlemler herhangi bir değişime uğramadan özgün değerini koruyarak günümüze kadar intikal etmiştir. Yıldız Sarayı mevcut planına ilaveten sürekli genişleyen ve yeni yapıların dahil edildiği bir kompleks haline bürünmüştür.

Yıldız Sarayı Osmanlı saray yapıları içinde ki en son örnekleri teşkil etmektedir. Padişah II. Abdülhamid ağabeyi V. Murat ve Sultan Abdülaziz'in saltanatlıklarını sürdürdüğü yer olan Dolmabahçe Sarayı'nın denizden kuşatılması ihtimaline karşı kendisi ikamet etmek amacıyla padişah olunca 7 Nisan 1877 senesinde Yıldız Sarayı'na taşınmıştır. Buraya taşınması ile yıllar yılı bölgede yapı ve imar faaliyetleri sürmüştür. Adeta bir saray kompleksi halini alan Yıldız; Cariyeler Dairesi, Şale Köşkü, Yıldız Hamidiye Camii, Marangozhane, Küçük Mabeyn, Çini Atölyesi, Ezcahane, Kütüphane ve Şehzadeler Köşkü'nden oluşturulmuştur.⁷⁵¹ Sultan II. Abdülhamid Yıldız'ı daimi olarak kullanmayı planlayınca oldukça zengin bir yapı stoğunun oluşmasına müsade etmiştir. Tüm gelişmelerin yanı sıra sarayın tedbir amacıyla asayişinin sağlanabilmesi için sarayın etrafını yüksek duvarlar ile çevirtirmiştir.

Yıldız Sarayı'nın kısa bir süre içinde tamamlanmasının altında yatan sebep; Avrupa'da yeni üretilen malzemelerin ve geliştirilen tekniklerin sarayda uygulanmasıdır. Bu yapılarda Osmanlı Devleti'nde ilk kez prefabrikasyon tekniği ile yapı üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde devlet adına bu yapı teknolojisinin tercih edilerek kullanılması önemli bir gelişmedir.⁷⁵² Yıldız Sarayı'nı bütünü ile ele aldığımızda son saray olma özelliğini barındıran bu yapı kompleksinde belirli bir mimari çizgi birliği görülmemektedir. Bunun en

⁷⁴⁸ Afife Batur, "Yıldız Sarayı", s. 520.

⁷⁴⁹ Mustafa Cezar, **XIX. Yüzyıl Beyoğlu**, Akbank Ak Yayınları, İstanbul, 1991, s. 334.

⁷⁵⁰ Ahmet Ağın, **Camilerimiz, Müzelerimiz ve Saraylarımız**, İstanbul, 1965, s. 126.

⁷⁵¹ Bülent Bilgin, **Türk Saray Mimarisinin Gelişmesi Çerçevesinde Yıldız Sarayı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s.50.

⁷⁵² Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, 1993, s. 547- 548.

önemli sebebi farklı padişahlar zamanında, farklı mimar, mühendis ve hatta müteahhitlerin uygulamış oldukları çeşitli tekniklerin birleştirilmesi ile ortaya çıkan “*eklektik*” bir eser olmasıdır. Balyan Ailesi fertleri tarafından uygun görülen yapı tekniğinin yanı sıra Raimondo d’Aronce’nun uygulamış olduğu tekniklerin harmanlanarak günümüze kadar ulaştığı nadide saraylardan biridir.

Yıldız Sarayı’nın kompleks bir yapı olmasına istinaden Osmanlı sanayi ve endüstri tarihi açısından değerlendirmek gerekirse, iktisat tarihi ve mimarlık tarihi açısından birbiri ile ilintili olduğu görülmektedir. Yıldız kompleksinde Sultan II. Abdülhamid için özel olarak tasarlanan ve kurulan marangozhanede 1888 senesinde bir buhar makinesi getirtilerek akşap ve demir gibi kesimi zor olan malzemelerin işlemleri yapılmıştır.⁷⁵³ Bir sonraki konu başlığında da ele alacağımız 1893-1894 yılında kurulan Çini Fabrika-i Hümayunu, Yıldız Sarayı içinde sanayi alanında bir diğer önemli gelişmedir. Bu fabrikanın kurulması ile saray için gerekli olan ihtiyaçları karşılamının yanı sıra Avrupa porselenleri ile boy ölçüşecek düzeyde ürün elde etmek amacıyla kurulmuş olması endüstriyel anlamda üretime ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

Yıldız Sarayı kompleksi içinde yer alan “*dış bahçe*” veya “*üçüncü avlu*” olarak bilinen Şale Köşkü, Sultan II. Abdülhamid zamanının önemli yapıları arasında yer almaktadır. Yapı üç katlı olup ahşap ve kâgir malzeme ile inşa edilmiştir. Bu yapının önemli olmasına sebep olan olay ise Alman İmparator II. Wilhelm’in Payitaht’tı ziyaret ettiği tarihler olan 1889-1898 tarihlerinde üç aşamada inşa edilmiş olmasıdır. Üç bölümden oluşan yapının ilk bölümünü inşa eden mimar hakkında liteartürde her hangi bir bilgi bulunmamasına karşın, ikinci aşamada gerçekleştirilmesi planan inşaatın ihalesi 1887 senesinde Serkis Balyan’a verilmiştir. Saray mimari olarak anılan d’Aranco ise bu köşkün üçüncü bölümü için faaliyet göstermiştir.

Yıldız sarayı içinde daha önce de bahsettiğimiz gibi birden fazla kasır ve köşk inşa edilmiştir. Şale Köşkü’nün yanı sıra, Sultan II. Abdülhamid tarafından dinlenme mekanı olarak tasarlanan sarayın iç bahçe kısmında yer alan Cihannüma Köşkü’nü inşa ettirmiştir. Bir diğer köşk ise; Seyir veya Set Köşkü olarak bilinen yine saray içinde bulunan yapı, 1889 senesinde Alman İmparatoru II. Wilhelm’in gerçekleştirmiş olduğu ilk ziyaretinde inşa ettirilmiştir. Yapı Balyan Ailesi’nden Sarkis Balyan tarafından inşa edilmiştir. Bu köşkün yapılma amacı özellikle yabancı misafirlerin Cuma Selamlığını izlemek maksadıyla yaptırılmış olmasıdır.⁷⁵⁴ Saray içinde yer alan bir başka yapı; Yaveran Kasrı’dır. Kasrın yapı inşaatında etkili olan isim

⁷⁵³ Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, s.338.

⁷⁵⁴ Bülent Bilgin, *Geçmişte Yıldız Sarayı*, İstanbul s. 73-74.

Raimondo d'Aronco'dur. Yapının inşa edilme sebebi gelen misafirlerin kalması içindir.⁷⁵⁵ Küçük Mabeyn Köşkü 1900 senesinde Sultan II. Abdülhamid tarafından inşa ettirilmiştir. Bu Köşk yıllar sonra 31 Mart Vaka'sı ile tahtan indirilme kararının bildirileceği yer olmuştur.

3.3.2. Fabrika Yapıları

Osmanlı Devleti'nde endüstrileşme ve sanayileşme adına ilk hamleler III. Selim Dönemi'nde başlamıştır. XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başlarında neredeyse her alanda yaşanan değişim sanayi ve endüstri alanlarını da etkilemiştir. Sanayi yapıları devlet eliyle inşa edilmekteydi. Özellikle inşa edilen bu yapılar İstanbul ve civar kentlere inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde bilinen en eski sivil mimari sanayi yapısı 1833 yılına ait Feshane Fabrika-i Hümayunu'dur. Fabrika yapı inşa faaliyetleri nicelik olarak özellikle Tanzimat Dönemi'ne rastlar. Bu yıllarda inşa edilen bir diğer yapı Darphane-i Amire'dir. Bu yapının ihalesini de Balyan Ailesi mensuplarından Krikor Balyan'a verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadi yapısının değişiminde Tanzimat'ın ilanı dönüm noktası olmuştur. Osmanlı ekonomisi XIX. yüzyıl ile birlikte dünya ekonomisi ile entegre olmayı kısmen de olsa başarmıştır. Ancak yine de sanayileşmenin ivme kazanamaması Osmanlı'da geleneksel toplumsal yapıda çözülmenin geç başlamasına bağlanılabilir. Teknik eğitimlerin yaşanan gecikme, demografik devrimin uygulanamaması ve tarım toplumu olması, sanayileşme öncesinde Osmanlı Devleti'nde pazar ekonomisinin gündeme geç gelmesine sebebiyet vermiştir.⁷⁵⁶ Tanzimat'ın ilanı ile bir çok yeniliğe kapılarını aralayan Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hususunda eksiklikler olduğunu iddia eden görüşler mevcuttur. Bu görüşün altında yatan sebebin de “sivilleşmemiş” bir bürokrasinin mevcut olmasıdır. Bu iddianın temelinde yönetici sınıfın merkezîyetçi olmayı amaç edinmelerine rağmen yapmış oldukları yapı ve imar yatırımları olan; limanlar, demiryolları, köprüler, mektepler ve çeşitli kamusal yatırımların altında hep bir askeri amaca hizmet etmeye yönelik inanç olmasıdır. Örneğin bu bağlamda özellikle eğitim alanında faaliyetlere ağırlık verilmiş olmasına rağmen “kışlalar” veya “askeri sanayi okulları” üzerinde yoğunlaşma yaşanmıştır. Bu tutum sivilleşemeyen reform hareketlerinin en belirgin örnekleridir. Tüm bunların yanı sıra hukuki anlamda bir düzenleme olan Ticaret Kanunu, millileşmeyi sağlamak yerine levantenlerin hak ve hukukunu koruyan bir yasa haline gelmesi bazı ikiliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu faaliyetler elbette ki sanayileşme yoluna duvar ören olumsuz etmenler olarak kabul edilebilir.

⁷⁵⁵ A. Şevki Duymaz, II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri(Türkiye Örnekleri), s.202.

⁷⁵⁶ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1340.

Tanzimat'ın ilanı sonrasında takriben 1740 ile 1860 arası devlet yerli malı üretmek için kolları sıvazlamış; böylelikle daha öne mevcut bulunan fabrikaları elden geçirerek iyileştirme politikasına dahil etmiş veya yeni fabrika inşasının kurulması için hazırlıklar yapmıştır. Milli sanayiye canlandırmanın bir yolu bu olmakla birlikte uluslararası sergilere de katılarak yerli ve milli üretim şuruna katkı sağlanılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid zamanında başkent Payitaht'da demirhane, nakışhane, marangozhane, tüfekhane, kılıçhane, terzihane, kağıt ve nakışhane fabrikaları gibi Tophane Müşirliği emrindeki fabrikalarda daha yeni yöntemlerin tercih edilerek uygulanmaya başlanmıştır. Aynı zamanda Tophaneye bağlı olarak faaliyet süren Dolmabahçe ve Beylerbeyi gazhanelerinin kapsam alanı genişletilmeye çalışılmıştır. Bu yenilikleri destekleyecek olan teknik sınıfın eğitilmesi amacıyla Avrupa'ya talebe gönderilmiştir. Tüm bu girişimlere rağmen XIX. yüzyılın sonlarına doğru askeri anlamda ordunun Batı'ya olan bağımlılığı azalmamıştır.⁷⁵⁷ XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ekonomik anlamda yeniden filizlenmek için oldukça yoğun çaba harcadığı dönem olarak değerlendirilebilir. 1884 Tarihli Paşabahçe Cam Fabrikası, 1894 tarihli Beykoz Mum Fabrikası, Küçükçekmece semtinde kurulan Kibrit Fabrikası, Cibali Tütün Fabrikası, Haliç Tershanesi ve Bomonti Bira Fabrikası, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında özellikle başkentte sanayi alanında; ABD'li iktisat bilimcisi Walt Whitman Rastow'un aşamalar kuramında açıklamış olduğu toplumsal ve ekonomik gelişmenin tarihsel dönem çerçevesinde “*take off*” denilen yani kalkış olarak adlandırılan dönem olarak özdeşleştirilebilir.

Sultan II. Abdülhamid, Yıldız çevresinde oluşturduğu kompleks yapıya; Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu'da eklemiştir.. Sarayın ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte inşa edilen bu yapı 1893 ile 1897 yıllarında iki bölümde inşa edilmiştir.⁷⁵⁸ 1894 senesinde İstanbul'da yaşanan büyük depremin ardından ciddi zarar gören bu yapıya yeni eklemeler yapılarak tekrardan üretime geçmesi sağlanılmıştır.⁷⁵⁹ Fabrikanın yapım sürecinde etkili olan isim saray mimari olarak anılan Raimondo d'Aronco olmuştur. Raimondo d'Aronco'nun aile arşivinde Fransızca yazılı belgelerde yer alan Ziraat, Orman ve Maadin Nazırı'nın imzasını taşıyan 1895 senesine ait bir evrakta, d'Aronco'nun Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu'na bazı ekler yapması için proje hazırlamasını ve bu projeyi Sutan II. Abdülhamid'e sunması talep edilmektedir. Bu proje ile tadilatın yanı sıra yapıyı daha geniş alana taşıyarak inşaatında

⁷⁵⁷ Gevher Acar, “Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması”, s. 271- 272.

⁷⁵⁸ Afife Batur, “Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları”, **Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 1985, s. 92.

⁷⁵⁹ Mustafa Cezar, Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, s.212.

büyük değişimler yapılmıştır. Hazırlanan bu proje Torino Mimarlık Treennalesi'nde sergilenmiştir. Ancak özgün proje kayıptır.⁷⁶⁰

Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu saray içinde inşa edilmiş olması hem sanat tarihi hemde iktisadi anlamda oldukça önemli bir paya sahiptir. Fabrika uzun yıllar gerek saray içinde gerek sergiler için üretime devam etmiştir. Ancak Sultan II. Abdülhami'in tahtan indirilmesi ile üretim sekteye uğramıştır. Fabrikanın zayi olmasını engellemek maksadıyla Müze Müdürü Osman Hamdi Bey döneminde Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Osman Hamdi Bey'in vefatı sebebiyle 1911 senesinde fabrika tadilata verilerek tekrar üretimin gerçekleşmesi sağlanılmıştır. Ancak yaşanan I. Dünya Savaşı ile üretim tekrardan durma noktasına gelmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde fabrikanın devri Sümerbank'a yapılmıştır. Daha sonra da Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na devri gerçekleşmiştir.⁷⁶¹

Cibali Tütün Fabrikası da 1884 senesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde bölüm bölüm inşa edilerek tamamlanmıştır. Bu fabrikanın yapı inşaat sürecinde etkili olan isim Alexandre Valluary'dir. Kısmi olarak bazı değişiklikler de Eugene Battarri tarafından yapılmıştır.⁷⁶² Cibali Tütün Fabrikası kurulduğu dönemlerde yalnızca tütünü işlemek işi ile ilgilenmiş, 1900'den itibaren ise sigara üretimi de gerçekleşmiştir. Cibali Tütün Fabrikası 10.385 m² arazi üzerinde 40.000 m² kapalı kullanım alanında inşa edilmiştir. Fabrikanın toplumsal yapı hakkında fikir oluşturmak için de oldukça önemli bir yapı taşıdır. Zira XX. yüzyılın ilk işçi hareketleri olarak ifade edilecek olan grevlerde bu fabrikanın işçileri ön planda yer almaktaydı. İşçi sınıfının oluşumunda büyük paya sahiptir. Fabrika yalnızca mimarlık ve iktisat tarihi değil klasik edebiyat olarak adlandırılan bir çok baş ucu kitapta da mekan ve konu kapsamında değerlendirilmiştir. Bu fabrikayı diğer fabrikalardan ayıran temel unsur mevcut işçilerinin çoğunluğunun kadın olmasıdır. Bu anlamda kadın istihdamı başlığı altında ayrı bir araştırma konusu olarak çalışılabilir.

Cibali Tütün Fabrikası sosyal anlamda değişimlerin yaşandığı yer olarak da konumlandırılabilir. Sanayileşmenin hızla arttığı semtte konut artışı da gerçekleşmiştir. Unkapanı bölgesinin tarih boyunca önemli bir semt oluşu, Cibali Tütün Fabrikası'nın buraya inşa edilmesi tesadüfi olmadığını kanıtlar niteliktedir. Başkent İstanbul'a gelen yiyecek ve tüm ihtiyaçların fiyatlandırılması ve dağıtımının gerçekleştirildiği yer olan Unkapanı bölgesi semtin ulaşım ve ticaret gibi hem yerel ekonomiyi hem de uluslararası ekonomiye katkı

⁷⁶⁰ Afife Batur, "Yıldız Sarayı", s. 524

⁷⁶¹ Sadi Bayram, "Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika", Suut Kemal Yetkin'e Armağan, Ankara, 1984, s. 101.

⁷⁶² Mehmet Alper, "Dünü ve Bugünü ile Cibali Tütün Fabrikası", **Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri**, Der. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 33

sağlaması açısından hayati bir öneme sahiptir. Tüm bunların yanı sıra Tütün Gümrüğü'nün⁷⁶³ Unkapanı/Eminönü bölgesinde yer alması bölgenin işçi göçü almasını dolayısı ile kentsel yapı imar faaliyetleri kapsamında, barınma ihtiyacı olan konut inşaatının artmasına da sebebiyet vermiştir. Cibali Tütün Fabrikası Fransız Reji İdaresi tarafından işletilmekteydi. 1925 yılı itibarıyla Türk Tekel İdaresi'ne bağlanmıştır.

Cibali Tütün Fabrikası'nın yapı inşaatının kapladığı m² değerlendirmesi için başkent İstanbul'a ait sigorta haritaları incelenebilir. Özellikle Jacques Pervititch'e ait olan 1928 tarihli "*plan d'assurances*" haritası ile (Ek.20), Charles Edward Goad'a ait 1904 tarihli "*plan d'assurance de Constantinople*" yani İstanbul sigorta haritaları (Ek.21) birbiri ile kıyaslandığında, fabrikanın yapısının kademeli olarak inşa edildiği görülmektedir. 1928 tarihli harita ile 1904 tarihli haritalar karşılaştırıldığı zaman; 1928 yılına ait haritada adalar daha küçük parçalar halinde parselenmiş ve fabrika etrafında konutlar inşa edilmiştir. Sivil yapılaşmanın yanı sıra; Üsküplü Cami, Cibali Cami gibi dini yapılar da haritada detaylı olarak konumlandırılmıştır. Fabrikanın Cibali İskele'sine yakınlığı ve etrafında bulunan dükkanlar, tereyağ fabrikası, kereste fabrikası, odun deposu ve fırın gibi bir çok ticari yapının yer alması bölgenin ticari faaliyetlerindeki ağırlığının ne kadar çeşitli olduğunu göstermektedir.

Yapı inşa edilirken kullanılan malzemelerde Marsilya tipi kiremitler tercih edilmiştir. Kullanılan çelik yapı malzemeleri ise ithal edilerek Fransa'dan getirtilmiştir. Sanayi Devrimi sonrası Batılı ülkelerde kullanılan tüm yapı malzemeleri bu fabrika için de kullanılmıştır.⁷⁶⁴ Yapının birçok alanda "ilk" olarak tanımlanması Tütün Fabrikası Osmanlı geç dönem endüstri mirası çerçevesinde değerlendirildiğinde; "*mekan-zaman-kültür-mimar-iktisat-tarih*" kavramları açısından bir yerleşim yerinin sosyo-ekonomik değerleri hakkında zengin bir kaynak sunmaktadır.

Hamidiye Kağıt Fabrikası ise Osmanlı Devleti'nin başarılı olan bir diğer endüstriyel girişimdir. Osmanlı Dönemi içinde kurulan kağıt fabrikalarının en sonuncusu olan Hamidiye Kağıt Fabrikası, Sultan II. Abdülhamid'ten fabrika kurma imtiyazı ve yetkisini 90 yıllığına

⁷⁶³ "Tütün gümrük ve dönüm mukâataaları başlangıçta İstanbul Gümrük Eminliği'ne bağlanıp kayıtları Maden Mukâataası tarafından tutuluyordu. 1759 yılına kadar mâlikâne sistemiyle idare edildi ve kayıtları yine Maden Mukâataası tarafından tutuldu. 1759'da "Mukâataa-i gümrük-i duhân-ı İstanbul ve tevâbii" adıyla Darphâne-i Âmire'ye intikal etti. 1775'te esham uygulamasına geçilmesiyle, 1776'da Şam valileri idaresindeki Arabistan tütün gümrükleriyle tütün tarımından alınan vergileri içeren duhan dönüm mukâataaları bir çatı altında birleştirilerek "yed-i vâhid" sisteminde yine Darphâne-i Âmire tarafından tek elden yönetilmeye başlandı. İdare Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından Ocak 1827'de Mukâataat Hazinesi'ne devredildi. 1838'de Maliye Nâzırlığı'na, 1839'da Mukâataat Hazinesi Defterdarlığı'na, Ocak 1840'ta tekrar Maliye Nâzırlığı'na, Mayıs 1840'ta Hazine-i Celile-i Mâliye Nezâreti'ne, 1861'de Rûsûmat Emaneti'ne bağlandı. Ocak 1880'de Rûsûm-ı Sitte, 1883'ten itibaren Reji İdaresi altına girdi" Detaylı Bilgi için bkz.; Fehmi Yılmaz, "Tütün", DİA, Cilt 42, İstanbul, 2012, s. 1-4.

⁷⁶⁴ Mehmet Alper, "Dünü ve Bugünü ile Cibali Tütün Fabrikası", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, Der. Süleyman Faruk Göncüoğlu, s. 33-34.

Serkarin Osman Bey talep etmiştir.⁷⁶⁵ Fabrikanın kurulumu için Beykoz semtinde metruk halde bulunan mum fabrikasının tüm yapıları ile birlikte kendisine devredilmesini talep etmiştir;

“...mükemmel bir matbaa vücuda getirmeğe hasr-ı say ve ikdam eylemekde isem de kâğıdın Avrupadan gelmesi mülabesesiyle gerek buraca ve gerek bilcümle vilayat-ı şahanelerince külli müşkülât çekilmekde olduğına ve esasen kağıd gibi istimali umumi bir madde-i lazımenin istifade-i ticareti münhasıran ecanib yedinde kalması...mülükanelerine tevafuk idemeyeceği emr-i bedihi bulunduğundan binaen bu hususdaki noksanlığı ikmal eylemek üzere memalik-i seniyyelerinde her nevi kağıd imali imtiyazının toksan sene müddetle kullarına ihsanıyla bu husus için Beğkoz civarında kain metruk ve muattal mum fabrikasının mea-müştemilat uhde-i kemteraneme ihalesi hususına emr-i irade-i seniyye-i cenab-ı şehriyarilerine şeref müteallık buyurulması...”⁷⁶⁶

II. Abdülhamid başkentte şahsi arsası üzerine kağıt fabrikası inşa ettirmek istemiştir. Bu hususta sultanın talebini değerlendirmek ve araştırmak için Washington’a elçi olarak Tevfik Bey gönderilmiştir. Sultanın emri ile Serkarin Osman Bey’in böyle bir girişim faaliyetini değerlendirmek için 1886 senesinde Meclisi Vükela’da görüşülmüştür. Meclis’in kararı Osman Bey’i destekler niteliktedir.⁷⁶⁷ Osman Bey kuracağı kağıt fabrikası için öncelikle Osmanlı Anonim Şirketi’ni kurmuştur. Beykoz semtinde inşa olunacak olan kağıt fabrikası; Sultan II. Abdülhamid’in ismini taşıyan fabrika 1893 senesinde resmi olarak açılmıştır.⁷⁶⁸

3.3.3. Otel ve Pasaj Yapıları

Batılı hayatın sembolü haline gelen “eğlence ve mekan algısı” Osmanlı toplumunda da XIX. yüzyıl itibariyle şekillenmeye başlamıştır. Konaklama amacıyla inşa edilen bu yapılara verilen isim “otel” Fransızca kökenli “hotel” kelimesinden türetilmiştir.

Avrupa’da XVIII. yüzyıl itibariyle gerçekleştirilen otel inşası, Osmanlı Devleti’nde takriben XIX. yüzyıl ile birlikte görülmeye başlamıştır. Bunun temel sebebi batılı ülkeler ile uluslararası ticaret arenasında Osmanlı’nın yaşamış olduğu etkileşimdir. Bu etkileşim ile XIX. yüzyıl

⁷⁶⁵ Fatih Damalıbağ, Hamidiye Kağıt Fabrikası, OTAM,37/ Bahar, 2015, s.25-26.

⁷⁶⁶ BOA., İ.MMS., Dosya No: 84, Gömlek No:3646, Tarih: 1303 aktaran; Fatih Damalıbağ, a.g.e.,s.26.

⁷⁶⁷ Fatih Damalıbağ, a.g.e.,s.26-27.

⁷⁶⁸ Fatih Damalıbağ, a.g.e.,s. 31.

Osmanlı Devleti'nde siyasi, iktisadi, mimari ve kentsel dönüşüm gibi bir çok farklı alanda reform değerinde yenilikler meydana gelmiştir. Dünya çapında oldukça önemli bir paya sahip olan endüstrileşme ve bununla birlikte gelişen ulaşım ağı, özellikle üretim gerçekleştiren ülkelerin pazar arayışında gelişme sağlamıştır.

Özellikle Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile birlikte yabancılara tanınan haklar kapsamında Osmanlı başkentine daha sık gelmeye başlayan yabancılar için konaklama ihtiyacına cevap verecek yapılar olan “otel” inşa edilmeye başlanılmıştır. Bihassa asayişin sağlanması ve Sergi-i Umumi-i Osmani⁷⁶⁹ gibi uluslararası fuarların yapılması kente olan ilginin artmasına sebep olmuştur. Kentte, özellikle Galata ve Pera bölgesinde yabancıların konaklayabilmesi için yapılar inşa edilmeye başlanılmıştır.

Osmanlı başkentinde konaklama ihtiyacı için otel olarak hizmet veren ilk otel hakkında literatürde birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin;

*“Ali Esad Göksel ve Sinan Kuneralp'e göre İstanbul'da ilk oteller 1830'lu yıllarda açılmış olmalıdır. Behzat Üsdiken kaynak göstermemekle beraber otel kültürünün Galata-Pera bölgesinde ortaya çıktığını ve ilk olarak 1840 tarihinde Kuledibi'nde “Hôtel des Quatre Nations'un” açıldığını ancak bu otelin basit programlı bir işletme olduğunu belirtmektedir.”*⁷⁷⁰

İnşa edilen oteller sadece Osmanlı yapısında mekansal anlamda yeni bir alan oluşturmamış aynı zamanda devletin bazı önemli misafirlerinin ağırlandığı, devlet için önemli olan bazı özel günlerin kutlandığı resmi törenlerin gerçekleştiği kamusal yapı niteliği de taşımaktadır. Örneğin; Almanya İmparatoru'nun yaptırmış olduğu çeşmenin resmi açılış töreni için Dersadet'e gelen heyetin konaklamak için Beyoğlu semtinde Pera Palas Otel'de ikamet ettiklerini bir arşiv belgesinden öğrenmekteyiz.⁷⁷¹ Yine başka bir belgede Mısır'da Hidiv'in

⁷⁶⁹ “ İstanbul'un dünyanın önemli sergi ve fuar merkezlerinden biri olma yolundaki serüveni XIX. yüzyılda başlamıştır. Avrupa'da fuarlar yaygınlaşınca Sultan Abdülaziz benzeri bir fuarın İstanbul'da açılmasına karar vermiş; 1862 yılında başlayan hazırlıklar, 1863 yılı Şubat'ında Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir fuarın açılmasıyla başarıya ulaşmıştır. 27 Şubat 1863'te açılıp 27 Temmuz 1863'te kapanmış olan Türkiye'nin ve İstanbul'un bu ilk büyük uluslararası fuarı literatürde, “Sergi-i Umumi-i Osmani” olarak anılmaktadır. Sergi-i Umumi “Osmanlı ekonomisine rekabet gücü kazandırmak, ülkede üretim mallarının kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek ve başarılı olanları ödüllendirmek” amacıyla düzenlenmiştir. Başlangıçta ülke mallarıyla sınırlı bir fuar olarak tasarlanan Sergi-i Umumi, Avrupa'nın zirai ve sinai makine ve araç-gerecinin de katılımıyla uluslararası bir fuara dönüşmüştür.” Detaylı bilgi için bkz.; Ercüment Balcı, “İstanbul'un İlk Büyük Uluslararası Fuarı: Sergi-i Umumi-i Osmani (1863)”, Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Osmanlı İstanbul'unda Ticaret, Sanayi ve Finans, Cilt 6, s.231.

⁷⁷⁰ Elif Çelebi Yakartepe, Can Binan, “İstanbul'un Modernleşme Dönemi Otelleri (1840-1914)”, Megaron Journal, Cilt Vol. 6, Sayı No: 2, 2011, s. 80.

⁷⁷¹ BOA., BEO., Dosya No: 1612, Gömlek No: 120844, Tarih: H-09-10-1318.

tahta çıkış yıldönümü münasebetiyle Pera Palas Oteli'nde Prens İbrahim Hilmi Paşa başkanlığında bir merasimin gerçekleştiğine dair bir belge arşiv kaynaklarında mevcuttur.⁷⁷²

Tüm bu olumlu gelişmelerin yanı sıra Galata ve Pera bölgesinde yaşanan bu otel hareketliliğin arka perdesinde asayiş ve güvenliğin bozulduğuna dair bir takım ihbarların yapıldığı bilgisi de mevcuttur. Öyle ki otellerin kuruluş amacından sapan bazı ihlallerin⁷⁷³ yaşandığı bu hususta tebaa tarafından bazı şikayetlerin gerekli mercilere yapıldığı bilinmektedir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin yapı çeşitliliği içinde yerini almaya başlayan oteller, başlangıçta hali hazırda bulunan yapıların revize edilerek otel olarak sunulmuş olmasına rağmen zamanla yalnızca otel olarak hizmet sunmak için inşa edilen bağımsız yapılar inşa edilmiştir. Adlarına sıkça rastladığımız Pera Palas Oteli, Tokatlıyan Oteli, Bristol Oteli ve Londra Oteli başkent İstanbul'da Galata ve Pera bölgesinde en popüler oteller arasında yer almaktadır.

Londra Oteli olarak veya Grand Hotel de Londres olarak bilinen bu yapı Tepebaşı'nda yer alır. Otelin önemli özelliklerinden biri yapı malzeme çeşiti açısından Türkiye'de bilinen en erken döneme ait betonarme yapısıdır.⁷⁷⁴ Otel 1891 yılında L. Adamopoulos ve N. Aperghis'in ortaklığında otel olarak inşa ettirilmiştir. Yapının mimari hakkında bizlere kaynak olan ise yapı cephesi üzerine yazılmış olan “*G. SEMPRINI ARCHITETTO*” bilgisidir. Kendisi bir inşaat müteahhitidir. Ancak inşa ettiği bir çok yapıda isminin önünde “*mimar*” ünvanını kullanmaktadır.⁷⁷⁵ Başkente geliş serüveninin altında 1870 tarihli Beyoğlu Yangını yatmaktadır. Yangın sonrası kamu veya sivil bir çok yapıda hasar meydana gelince özellikle imar faaliyetlerine hız kazandırılmak istenmiş böylelikle yabancı mimar veya müteahhitlerden destek alınmıştır. Semprini'de İstanbul'da bulunan bir çok yapıda faaliyet göstermiştir.⁷⁷⁶ Yapı inşaat sektörünün ivme kazandığı dönemde kendisinin yapmış olduğu yapı faaliyetleri üst yönetimin dikkatini çekmiş olmalı ki birçok yapının inşasında yer almıştır. Sadece konut mimarisinde değil, İstiklal Caddesi'nde bulunan Santa-Maria Draperis Kilisesi ve Hanı, Alman Hastanesi ve Sinagogu, gaz depoları gibi farklı yapı tiplerinde de faaliyet göstermiş hatta Kız Kulesi onarımını da gerçekleştirmiştir. St. Antuan Apartmanı inşaatında be St. Antuan Kilisesi inşaatında da Giulio Mongeri'nin yardımcısı olarak faaliyet gösterdiği

⁷⁷² BOA., DH., EUM.4.Şb., Dosya No: 15, Gömlek No: 29, Tarih: H-20-03-1336.

⁷⁷³ Arşiv kayıtlarında yer alan bilgilere göre otel uygulamalarının arttığı dönemlerde İstanbul'da özellikle Pera ve Galata bölgesinde asayiş problemleri yaşandığı, otellerde fuhuş yapıldığına ve kumar oynatıldığına dair bazı ihbarlar alındığı bilgisi mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz.; BOA., ZB., Dosya No: 390, Gömlek No: 3, Tarih: 01-016-1323.

⁷⁷⁴ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Ed. Gülçin İpek, Yem Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 670.

⁷⁷⁵ Mehmet Çağlayan Özkurt, “*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri*”, s.438.

⁷⁷⁶ Cengiz Can, “*İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları*”, s.221.

bilinmektedir. Lakin, Semprini bu yapılarda mimar ünvanı ile değil de ziyadesi ile müteahhit olarak faaliyet göstermiştir.⁷⁷⁷ Grand Hotel de Londres, XIX. yüzyıl mimarlık ve iktisat tarihi açısından kendisinden sonra inşa edilecek olan modern otel inşaatları için örnek teşkil etmiştir.

Londra Oteli ile yapı hususunda benzerlik gösteren bir diğer otel; Bristol Oteli'dir. Bu yapı da Tepebaşı'da 1896 senesinde mimar ve müteahhit olan Manoussos tarafından inşa edilmiştir.⁷⁷⁸

Pera Palas Oteli ise ismini bulunduğu semten almıştır. İnşaatında kullanılan malzemeler dönemin en kaliteli ürünlerdir. Fransız usulü olarak isimlendirilen döşeme tekniği kullanılmıştır. Bunun yanında yapıda elektrik ile çalışan asansör yapılmış, olası kesintiye karşı da jeneratör yerleştirilmiştir.⁷⁷⁹ Yapının bütününde, yığma tuğla duvarlar ile birlikte çelik iskelet sistemi ile yapı inşa edilmiştir.⁷⁸⁰ Bu dönem için oldukça lüks bir yapı inşa edildiğini kullanılan yapı malzemelerinin yanı sıra yapıya asansör ve hatta jeneratör kurmalarından anlamamız mümkündür.

Osmanlı başkentinde lüks konforlu bir otel yapma fikri; banker Ohannes Kirkof, Arslanoğlu Manok ve Manifaturacı Artin Manokyan isimlerinde üç sermayedardan çıkmıştır. Otelin inşa edileceği arsa ise Bayezid-i Sani Vakfı'nın icare-i muaccele ve müeccele⁷⁸¹ ödemeleriyle 1879 senesinde bahsi geçen üç kişi tarafından alınmıştır. Uluslararası Yataklı Vagonlar Şirketi, vagonlarını ilk kez Romanya'ya kadar uzanan demiryolu bağlantısı vapur aktarmaları ile İstanbul'da gerçekleşmektedir. Osmanlı başkentinde konaklamak zorunda kalan müşteriler bazı sıkıntılar yaşayınca, mevcut oteller de yeterli gelmeyince otel inşa etmenin elzem olduğu hususuna kani gelinmiştir.⁷⁸²

Arşiv kayıtlarında yer alan bir belge de; *“Tepebaşı Bahçesi'nin sol tarafına bakan ve Mösyö Esseyan tarafından inşa olunacak otel için bahçeye nazır olmak üzere açılacak pencerlerden*

⁷⁷⁷ Cengiz Can, *“İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları”*, s.221- 222.

⁷⁷⁸ Pelin Aykut, *“Bristol Oteli”*, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayın, Cilt2, 1994, s. 324.

⁷⁷⁹ Afife Batur, *“Pera Palas Mimarı”*, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt VI., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 240.

⁷⁸⁰ Özgü Çilli, *“Tanzimat Sonrası Osmanlı Otel Mimarisi ve Pera Palas”*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s. 54.

⁷⁸¹ *“Sözlükte “çifte kiralama veya iki kira bedeli” anlamına gelen icâreteyn vakıf hukukunda, vakıf olan bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli (icâre-i muaccele) ve buna ilâve olarak her ay yahut yıl sonunda ödenecek veresiye kira bedeli (icâre-i müeccele) karşılığında kiraya verilmesi muamelesine denir. Böyle çift kira bedeli ile kiraya verilen vakıf mallara “icâreteynli vakıflar, icâreteynli akârât-ı mevkûfe, icâreteynli müsakkafât ve müstegallât-ı mevkûfe” adı verilir. En önemli özelliği, ferâğ ve intikalin câri olması şeklinde özetlenebilecek olan bu vakıfların ve icâreteyn muamelesinin Osmanlı Devleti zamanında doğduğu ve geliştiği doğrudur da menşei İslâm hukukundaki uzun süreli kiralama uygulamasına kadar götürülebilir.”* Detaylı bilgi için bkz.; Ahmet Akgündüz, *“İcâreteyn”*, DİA, Cilt 21, İstanbul, 2000, 2. 389-391.

⁷⁸² Çelik Gülersoy, *“Pera Palas”*, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt VI., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 239.

dolayı alınacak şerefiyenin zammı esbabının istihsalı”⁷⁸³ bilgisi yer almaktadır. Yine otelin yapımı ile ilgili haberler yazılı medya aracılığı ile gerçekleşmiştir. Le Moniteur Oriental’ın 1892 Haziran sayılı haberinde; Ermeni cemaatinde varlıklı bir aileye mensup Mösyö Esaseyan’a Tepebaşı Belediye Bahçesi’nin yanında ki arsaya otel inşa ettiğini düşündüğü bu sebeple de Avrupalı sermayderler aradığı bilgisi mevcuttur. Yine aynı tarihli arşiv belgesinde; Tepebaşı Bahçesi’nin yanındaki arsaya otel inşasıyla, bu otelin bahçeye bakan taraflarına pencere ve bahçeye giriş ve çıkışını kolaylaştırmak üzere bir kapı açılması için ruhsat verildiğine dair bilgi yer almaktadır.⁷⁸⁴ Tüm bilgiler ışığında inşaatına başlanılan otelin Pera Palas olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen üç sermayedar, 1893’e kadar arazinin hisselerini alıp satmıştır. Otel inşaatı “*na tamam bir adet hane*” kaydının tapuya şerh edilmesi ile başlamıştır.⁷⁸⁵ Otelin inşaatında faaliyet gösteren isim ise kuşkusuz ki dönemin en tanınmış ismi; Alexandre Valluary olmuştur.⁷⁸⁶ Bu bilgiyi teyit eden bir belge de arşiv kaynaklarında yer almaktadır. Belgede; Tepebaşı’nda inşa edilen otele isim bulunması hususunda Valluary’nin yerli ve yabancı mühendisleri davet ederek toplantı yaptığı ve otele Pera Palas isminin verildiği bilgisi mevcuttur.⁷⁸⁷

Otel kuruluş gayesi olarak Avrupa’dan ve Mısır’dan Çin’e kadar kurulan Compagine Internationale des Grans Hotels’in parçası olarak inşa edilmiş olmakla birlikte Orient Express turları ile başkente gelecek olan yolcuların konaklayacağı yer olarak faaliyet göstermiştir.⁷⁸⁸ Dönemin en modern yapısına sahip olan otel, Pera sosyetelerine kapılarını aralamıştır. Oteli diğer otellerden farklı kılan en önemli husus elektrik kullanımıdır. Dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid olası suikastları önlemek adına Pera Palas gibi, bazı ayrıcalıklı yapılara elektrik hattı çekme iznini vermiştir.⁷⁸⁹

Bir diğer otel ise Tokatlıyan Otelleri’dir. Sahibi Mıgırdaç Tokatlıyan, Tokat’tan İstanbul’a göç eden Ermeni asıllıdır. Otel 1897 senesinde Beyoğlu Caddesi’nde açılmıştır. Daha ileri tarihte Tarabya’da da aynı isimli otel açmıştır. Otelin arsası Üç Horan Ermeni Kilisesi Vakfı’na aittir. Bu arsada otel yapısı inşa edilmeden önce kiliseye gelir sağlaması sebebiyle bir tiyatro inşa edilmiştir. Ancak kilise büyük İstanbul yangınlarında ahşap yapı olduğu için hasar görerek yıkılmıştır.⁷⁹⁰ Mıgırdaç Tokatlıyan 60 seneliğine arsayı kiralamak istemiştir.⁷⁹¹

⁷⁸³ BOA., ŞD., Dosya No: 2604, Gömlek No: 21, Tarih: H-01-04-1310.

⁷⁸⁴ BAO., DH.MKT., Dosya No: 2014, Gömlek No: 59, Tarih: H-03-04-1310.

⁷⁸⁵ Çelik Gülersoy, “*Pera Palas*”, s. 239.

⁷⁸⁶ Afife Batur, “*Pera Palas Mimarı*”, s.240.

⁷⁸⁷ BAO., Y..PRK.,ZB., Dosya No: 12, Gömlek No: 65, Tarih: H-24-05-1311.

⁷⁸⁸ Nur Akın, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera, s. 272.

⁷⁸⁹ Özgü Çilli, “*Tanzimat Sonrası Osmanlı Otel Mimarisi ve Pera Palas*”, s. 42

⁷⁹⁰ Çelik Gülersoy, *Beyoğlu’nun Yitip Gittiği 3 Otel*, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1999, s. 48-49.

⁷⁹¹ Pelin Aykut, “Tokatlıyan Oteli”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 7, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 272.

Tokatlıyan Otel'in mimari 1883-1909 yılları arasında Osmanlı topraklarında bir çok esere imza atmış olan Alexandre Valluary'dir.

Londra Oteli, Pera Palas Oteli, Tokatlıyan Otelleri ve Bristol Oteli XIX. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş olan yapılardır. Yeni tüketim alışkanlıklarına ve bilhassa Avrupa'dan esinlenerek inşa edilmeleri; oluşan arz talep ilişkisi içinde hem iktisadi anlamda hem de yeni oluşan toplum yapısı açısından incemeleye değer eserlerdir.

İstanbul'da yaşanan göç ile birlikte yapılan uluslararası fuarlar ve turistik faaliyetler neticesinde yeni yapı türlerinin inşasını zaruri kılmıştır. Özellikle sıcak yaz aylarında başkenti ziyarete gelenler için oteller inşa edilmeye başlanılmıştır. Başkentin yeni yerleşim alanlarından olan Adalar'da da oteller inşa edilmeye başlanılmıştır.⁷⁹² Adalar'da faaliyete geçen otel yapıları Sultan II. Abdülhamid öncesinde de mevcuttur. Örneğin; Giacomo Hotel 1860 yılında ve 1870 yılında De La Plage Hotel açılmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde de 1881 yılında Calypso Hotel ve 1885 yılında de Des Etrangers Hotel 1887 senesinde Venezia Hotel, 1904 yılında Savoy Hotel inşa edilmiştir.⁷⁹³

Adalar semtinde Sultan II. Abdülhamid zamanında inşa edilen bir başka otel Prinkipo Palas Oteli'dir. Ancak otel olarak inşa edilmiş olmasına rağmen otel olarak kullanılmasına dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid izin vermemiştir. Otel Fransız bir şirket tarafından mimar Alexandre Valluary'a inşa ettirilmiştir. 1894 senesinde yaşanan depremde hasar gören Rum Yetimhanesi için farklı bir bina tahsis edilmesi gerekmektedir. Bunun için uygun görülen bina otel olarak inşa edilen bu yapı olmuştur. Böylelikle Rum Ortodoks Patriği, Bayan Eleni Zarifi tarafından 3 bin 700 Osmanlı altını karşılığında satın alınarak Rum Ortadoks Patriği'ne Bayan Eleni tarafından bağışlanılmıştır. Bağışın karşılığında yapının yalnızca yetimhane olarak kullanılmasını talep etmiştir.⁷⁹⁴ Bu bilginin sahih olduğunu vurgulayan arşiv belgesi de mevcuttur. Belge de yer alan bilgiye göre; Büyükkada'daki Prinkipo Palas Oteli'nin öksüz çocuklara mektep yapılmak üzere Rum Patrikhanesi tarafından satın alınmasına izin verilmiştir.⁷⁹⁵ Bu yapı günümüze kadar varlığını korumuştur. Yapının çok katlı olmasına rağmen ahşap olarak inşa edilmesi ise inşaat sektöründe, hem malzemenin hem de yapılan işçiliğin ne kadar kaliteli olduğunu göstermektedir.

⁷⁹² Ali Esat Göksel ve Sinan Kunalp, "Establiment and Development of Hotels in Nineteenth Century İstanbul", 1.st International Congress On The History of Turkish- Islamic Science and Technology, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1981, s. 4.

⁷⁹³ Meryem Elif Çelebi, *İstanbul'un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamına Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 194.

⁷⁹⁴ Beyhan Nehir, *Osmanlı'nın Son Çeyreğinde Otelcilik ve Otelcilik Faaliyetleri*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2019, s. 55.

⁷⁹⁵ BOA., DH.MKT., Dosya No: 542, Gömlek No:8, Tarih: H-09-004-1320.

Önceleri otel inşa ettirme, işletme ve benzeri faaliyetleri yürüten kişiler levantenler olmasına rağmen zamanla Müslüman Osmanlı tebaası da sektöre ilgi duymaya başlamıştır. Örneğin; Hacı Ahmed Nuri Efendi, Sirkeci tren garına yakın bir muhitte “*Hotel Restaurant de Roumelie*” isminde bir otel açmıştır.⁷⁹⁶

Yapı inşaat sektöründe daha önce belirttiğimiz üzere Müslümanların daha az rağbet etmesinin altına yatan sebepler; sermayenin kıt olması, ticaret burjuvalarının daha çok gayrimüslimlerden oluşması gibi bir çok faktör yer almaktadır. Genel olarak XIX. yüzyılın sonlarına doğru değişen toplumsal yapı düzeni ile birlikte farklı yapı tipleri Osmanlı mimarisinde yerini almıştır. Bu yapıların hem Osmanlı’da sanat tarihi açısından değişimi gözler önüne sermekte hem de otel turizmi adı altında semt ekonomisi özelinde ülke ekonomisine büyük katkı sağlamaktadır. Tez kapsamında adlarına yer verdiğimiz oteller haricinde de küçük çaplı oteller* inşa edilmiştir. Ancak Osmanlı diplomasisi ve mali kaynakları açısından en önemli paya sahip olan oteller tercih edilmiştir. Osmanlı başkenti bulunduğu konum itibarıyla bir çok ülke vatandaşının başka bir ülkeye geçişini sağlayan önemli bir lokasyonda yer almaktadır. Bu münasebetle bireylerin ikamet edeceği yerlerin inşasını gerçekleştirmek gerekmektedir. Oteller sivil yapı mimarlık örnekleri içinde yer alsada bir çok devlet yöneticisinin konaklayabilmesi için tercih ettiği yapı olması hasebiyle bir nevi kamusal yapı özelliği de taşımaktadırlar. Bu kapsamda değerlendirildiği zaman; XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin buhranlı dönemleri olmasına rağmen yapı üretimi hususunda cömertçe davranılmasının, devletin kurumsal bir kimlik oluşturarak bunun nesilden nesile aktarılması amaçladığı düşünülebilir.

Otellerin yanı sıra XIX. yüzyılda yeni tüketim alışkanlıklarının oluşturduğu bir başka yapı ise pasajlar olmuştur. Pasajlarda batılı devletlerden esinlenerek inşa edilmiş yapılardır. Pasaj kültüründen evvela özellikle tarihi yarımada olan Eminönü civarında Osmanlı’nın geleneksel ticari yapısı olan hanlara eş yapı olarak “*yarı eğlence ve iş merkezi*” kimliği taşıyan yapılar oluşturulmuştur. Bu yapılar da çoğunluk olarak Pera ve Galata bölgesinde faaliyet göstermişlerdir.⁷⁹⁷ Pera ve Galata bölgesi ticaretin yoğun olduğu yer olmakla birlikte elçilik binalarının burada yer alması ve otellerin de burada inşa edilmiş olması dükkan olarak düzenlenen pasajların da burada yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir. Pasaj olarak faaliyet gösteren yapılar ziyadesi ile alışveriş mekanı ve konut mekanını içinde barındıran yapılardır.

⁷⁹⁶ Ali Esat Göksel ve Sinan Kunalp, “*Establiment and Development of Hotels in Nineteenth Century İstanbul*”, s.3

*Bu hususta özellikle; Meryem Elif Çelebi’ye ait olan “*İstanbul’un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamına Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi*”, adlı tez incelenebilir.

⁷⁹⁷ Gevher Acar, “*Tanzim Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması*”, s.188-189.

Yapılar birden fazla kattan oluşmuş, çoğunlukla zemin katlar ticari faaliyet gerçekleştirmek için dükkan olarak tasarlanmış, üst katlar ise konut olarak inşa edilmiştir. Örneğin Pera bölgesinde inşa edilen Hazzopula Pasajı*, İstiklal Caddesi ile Meşrutiyet Caddesi arasında “geçit” vazifesi de taşımaktadır.⁷⁹⁸

Bu pasajın yanı sıra; Çiçek Pasajı, Avrupa Pasajı, Suriye Pasajı ve Oriental Pasajı XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapı sektörüne dahil edilen hizmet binaları içinde yer almaktadır.⁷⁹⁹ Bu pasajlar içinde toplumun mevcut olan tüketim alışkanlıklarına yenilerinin eklendiği böylelikle moda, tuhafiyeye, müzik enstrümanları, ziynet eşyaları gibi çeşitli tüketim mallarının satışa sunulduğu ve mağazaların bu pasajlarda faaliyet sürdürdüğünü görmekteyiz. Pasajları normal dükkanlardan ayıran en temel faktör ise; yapıların birden fazla kat olup dükkan ve konut şeklinde kullanılmasıdır. Bu döneme kadar dükkan ve konutun tek bir yapı altında toplandığını görmek nadir yapı türlerindendir. Bahsi geçen pasajların bir çoğu ise başkentin Meşrutiyet Caddesi ile İstiklal Caddesi’nde yer almaktadır. Pasajların bir çoğu Tanzimat’ın ilanı ile birlikte Osmanlı yapı üretimi listesine eklenmiştir.

3.3.4. Konut Yapıları

Endüstrileşme ile başlayan değişim ve dönüşüm yalnızca yönetici sınıfında etkili olmayıp halk arasında tüketim alışkanlıklarında ve ihtiyaçlar hiyerarşisinde değişimlere sebep olmuştur. Geleneksel aile tipi yaşamının terk edilip modern kent yaşamına uygun yaşam tarzının benimsenmeye başlandığı dönem özellikle Lale Devri sonrasında görülmeye başlanmıştır. Bu süreci destekleyen en önemli gelişme ise Tanzimat’ın ilanı akabinde Islahat Fermanı’nın ilan edilmesi olmuştur. Kentleri oluşturan en önemli yapı topluluğu olan toplum ve toplumun meydana getirmiş olduğu yaşam alanları şehirlerin en önemli silüetini oluşturur. Bu silüet içinde yer alan yapılar ise; gerek kamu yapıları gerekse sivil yapılarıdır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde başkente olan yoğun talep neticesinde bireylerin ihtiyaçlar hiyerarşisi içinde olan “barınma” ihtiyacı elzem bir hâl almış böylelikle konut tipi yapı türleri inşa edilmeye başlanmıştır. Konut mimarisinde yaşanan bu yoğunluğun tek müsebbibi sadece bu değil; yaşanan doğal afetler sonucu mevcut yapıların hasar görmesi ve yeniden inşa edilmek

* Hazzopulo Pasajı; İstanbul Ansiklopedisi’nde Behzat Üsdiken, pasajın adını zengin bir Rum tüccar olan M. Hacopulo’dan aldığını belirtmektedir. Lakin literatürde bu hususta farklı bilgiler yer almaktadır. Bir diğer bilgi ise; İstanbul’un Rum bankerlerinden olan Yorgo Zarifi Hacopulo’nun pasajı inşa ettirdiği şeklindedir. Takriben 1850’li yıllarda inşaatına başlanılan yapının tamamlandığı tarih 1871 olarak kayıtlara geçmiştir.

⁷⁹⁸ Mehmet Çağlayan Özkurt, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Başkent İstanbul’da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri”, s.434-435.

⁷⁹⁹ Mehmet Çağlayan Özkurt, a.g.e., s.435.

zorunda kalınması, ulaşım ve teknolojinin gelişmesi ile birlikte yapı malzemelerinde fiyatın ucuzlaması böylelikle mala olan talebin artması gibi bir çok farklı sebep sıralanabilir.

Özellikle başkentte nüfusun yoğun olduğu Fener, Balat, Galata, Beyoğlu ve Kumkapı gibi bölgelerde Tanzimat'tan sonra bayındırlık hizmetleri hususunda gelişmeler yaşanmıştır. Bu hususta nizamnameler yayınlanmıştır. Semtlerde hususi imar planları çıkartılarak Tanzimat öncesinde mevcut bulunan kat sınırlamaları gibi bir takım engellerin önü açılmıştır. Böylelikle çok katlı yapılaşma ivme kazanmıştır.

Osmanlı Devleti başkentte yerleşim yerleri hususunda özel bir ilgi göstermiş herhangi bir asayiş problemi oluşmaması için farklı dine mensup bireylerin aynı yerde ikamet etmelerine engel olmuşlardır. Bu yüzden özellikle Pera bölgesinde gayrimüslüm tebaa Müslüman nüfusa göre ağırlıktadır. Aslında bu tutum bir nevi devletin politikası haline de gelmiştir. Suriçine sıkışan nüfusun konut ihtiyacını çözümlemek için de çok katlı yapıya mücadele edildiği adına '*kâgir apartman*' denilen yapılar XIX. yüzyılda inşa edilmeye başlanılmıştır.⁸⁰⁰

Galata ve Pera bölgesinin ticari bir yapıya sahip olmasının yanı sıra, bölgede inşa edilen kültürel yapıların semte olan yoğun ilgiyi artırmıştır. Tüm bunların yanı sıra Pera ve Galata semtleri devlet nezninde politik bir öneme de sahiptir. Aynı zamanda Pera bölgesinde VI. Daire-i Belediye olarak anılması bölgenin değerine değer katmıştır. Bu yüzden özellikle bu iki semtte apartman yapı tipi örnekleri daha fazladır. Belediye reformu ile başlayan köklü bir değişim yaşanmıştır. 1870 yılında yaşanan Beyoğlu yangını sonrası semtte yerinde yeniden bir imar faaliyetleri yaşanmıştır. Konutların ahşap olması ile daha fazla alana yayılan yangın sebebiyle yeniden inşa edilen yapılarda kâgir yapı malzemesi tercih edilmiştir. Böylelikle olası felaketin zararlarını en aza indirmeye çalışılmıştır. Böylelikle yeni yapı tipi olan apartmanlarda kâgir olarak inşa edilmiştir. Yeni imar planında yer alan çok katlı yapılaşma mevcut Osmanlı geleneksel konut mimarisi anlayışı ile çelişmektedir. Bunun sebebi müslümanların mahremiyet duygularını zedeleyeceği endişesidir. Bu yüzden çoğunlukla Anadolu'da da yapı inşaatları tek katlı olarak tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Ancak Pera sakinleri ziyadesi ile levanten ve gayimüslimlerden oluştuğu için yeni imar planına uymakta problem yaşamamıştır. Hakim olan geleneksel Osmanlı mimarisinin çok uzağında olan bu yapılar; doğrudan doğruya sokağa açılan kapıları, bitişik nizamda inşa edilmeleri ve en önemlisi m²'nin daha küçük olması yeni kent mimarisinin en tipik örnekleri olmuştur.

⁸⁰⁰ Gevher Acar, "Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması", s. 167.

Meşrutiyet Caddesi ile İstiklal Caddesi'nde dönemin mimarisini özetleyen yapılar levanten ailelere ait yapılar olmuştur. Banker Corpi Ailesi'ne ait konut, porselen tüccarı Decugis'e ait konut, Alleon Ailesi'ne ait konut, Thalasso Ailesi ve Perpigniani Ailesi'ne ait konutlar Pera bölgesinin en tanınmış konutları arsında yer almaktadır. Bu yapıların yanı sıra dönemin en tanınmış mimari Alexandre Valluary'e ait ev de yine bu semtte yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin yapı imar faaliyetlerinde müteahhitlik ve mimarlık hizmeti veren Balyan Ailesi'ne ait konut yine bu semtte yer almaktadır. Musevi Banker Kamondo Ailesi'nin yaptırmış olduğu bir çok bina da Pera semtinin en önemli konut mimarisi örnekleridir.⁸⁰¹

Konut ihtiyacını karşılamak için oluşturulan adlarına sıra evleri denilen yapılarda toplu konutlar için ilk örneklerdendir. Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat döneminin en önemli devlet adamı; elçilik döneminde dönemin Sultanı'na yollamış olduğu mektupta *“Paris apartmanlarıyla karşılaştırıldığında Osmanlı- İslam toplumsal yaşam töreleri açısından yeni kentsel konut türü olarak çok daha uygun”* ifadesi geçmektedir. Bu mektupta İngiliz sıra evleri yapı türü olan konutların Osmanlı başkentine yapılmasının uygun olduğunu dile getirmektedir.⁸⁰² XIX. Yüzyılda, Osmanlı İstanbul'unda yaşanan bu yapı imar faaliyetlerinde ki hareketlilik toplum yapısında yer alan *“orta ve küçük burjuvazi”* sınıfının tercihleri doğrultusunda şekillendiği gerçeğini unutmamak gerekir.

Helbig Apartmanı olarak literatürde yer alan yapı, Tanzimat ile başlayan değişimin Osmanlı toplumuna yansması ile; hem geleneksel Osmanlı yapı konutuna haiz olması hem de barındırdığı batılı üslup sayesinde apartman hayatına geçişin en önemli örneğini teşkil etmektedir. Yapı Serdar-ı Ekrem Caddesi (Yazıcı Sokak) üzerine 1892 senesinde inşa edilmiştir. Apartman içinde yer alan daire sayısında ki fazlalık ve yapının tasarımı göz önüne alındığında *“toplu konut”* imajı oluşturan örnek yapılardan biridir.

Yapının yapım sürecine ilişkin bazı bilgiler mevcut olmasına rağmen yapının mimari hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Helbig Apartmanı, 1865 senesinden itibaren Prusya Elçiliği'ne hizmet veren lakin Büyük Beyoğlu yangını ile hasar gören ve daha sonra yıktırılan ahşap Mehmet Paşa Konağı'nın bulunduğu arazi üzerinde 3250 m²'lik alana inşa ettirilmiştir. Yangından hasar gören konak tamamen yıktırıldıktan sonra arsa bir müddet atıl bir halde kalmıştır. Arsanın hemen değerlendirilememesinin altında yatan sebep; arsanın değerinin oldukça yüksek olmasıdır. Şirketi temsil eden Alman Wilhelm Albert'tir. Arsanın

⁸⁰¹ Mehmet Çağlayan Özkurt, *“Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri”*, s. 453.

⁸⁰² Atilla Yücel, *“İstanbul'da 19. Yüzyılın Kentsel Konut Biçimleri”*, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, 1. Baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.308.

devir işlemi inşaatın kesin bitirilmesinden sonra gerçekleşecektir. Sultan II. Abdülhamid tarafından Alman İmparatoru II. Wilhelm'e hediye edilen Tarabya'daki arsa üzerine bir konut inşa edilmesi için yeterli mali kaynak bulunamayınca inşaatın finansını sağlayacak olan Yazıcı Caddesi'nde ki bu arsanın satışa çıkartılması ile gerçekleşecektir. Tarabya semtinde inşa edilecek olan yazlık konağı inşa edecek olan müteaahit firma bir İngiliz Şirketi'dir. Şirket ile yapılan anlaşma gereği şu anda Helbig Apartmanı'nın bulunduğu arsa ve belli bir meblağ karşılığında Tarabya inşaatı gerçekleşecektir.⁸⁰³ Apartman toplamda dört bloktan oluşmaktadır. Her blokta ise kırk dokuz bağımsız kat bulunmaktadır.⁸⁰⁴ Yapının Helbig Apartmanı olarak anılmasının sebebi ise; Belçikalı Jean Baptiste Helbig ve kardeşi Albert Helbig tarafından yaptırıldığı için kendi soyadları ile anılmıştır. Binanın ilk sahibi Belçika uyruklu Jean Baptiste Helbig olarak bilinmektedir. Helbig Ailesi Osmanlı topraklarına bankerlik yapan zengin bir aileydi. 1893-1919 tarihleri arasında Helbig Apartmanı olarak bilinen yapı, 1919 tarihinde açık artırma ile Portekizli Mair de Botton ve David de Botton kardeşlere satılmıştır. Böylelikle yapı Botton Han olarak uzun bir zaman boyunca anılmıştır. Kendilerinin tütün ve sigara kağıdı fabrikaları mevcuttur lakin bir devlet politikası olan tütüne tekel konulması sonucu mali problemler yaşayan Botton kardeşlerin satın almış olduğu yapı, 1927 yılında Selanik Banka tarafından haczedilir. Hacze konu olan bu yapı ellerinden çıkmıştır. Yeni sahibi ise 1929 tarihinde Victoria Sigorta olur. Böylelikle apartmanın adı 1942 yılına kadar Victoria Han olarak anılmaya başlar. Victoria Sigorta sahibi ise yapıyı 1942 yılında Kazım Taşkent'in sahip olduğu Doğan Sigorta'ya satar böylelikle bina artık Doğan Apartmanı olarak literatürde yer alır. Apartman Cumhuriyet döneminde münferit tapu olacak şekilde daire olarak satılmaya başlar. Apartmanın sürekli el değiştirmesini; yaşanan sosya-ekonomik faktörlere bağlamak mümkündür.⁸⁰⁵ Günümüze kadar ulaşan bu yapı sanat tarihi başta olmak üzere, sinema tarihi, mimarlık tarihi gibi birçok disiplinlerarası çalışmalara konu olmuştur. Apartmanın bulunduğu semt Pera bölgesi olması; canlılığın ve ticaretin her daim devam ettiği bölge olarak düşünülürse apartmanın semt için gözde bir yapı tipi olduğu ve yapı tipi hususunda da “*toplu yapı*” örneğinin timsali olması açısından önemlidir. Bu bağlamda yapının ikamet amacıyla bir çok kişi tarafından tercih edilme sebepleri arasında yer almıştır.

Botter Apartmanı veya Casa Botter olarak anılan yapı da İstanbul'un gözde semtlerinden biri olan Pera bölgesinde İstiklal Caddesi üzerinde yer almaktadır. Bina bulunduğu yüzyılın

⁸⁰³ Apartman sakinlerinin isim listesi, daha önceki arsa sahiplerinin isimleri gibi bir çok bilgi için bkz; C. Meyer Schlichmann, **Doğan Apartmanı/ Prusya Elçiliği'nden Doğan Apartmanı'na**, Çeviren Ümit Öztürk, İstanbul Kitaplığı Limited Şirketi Yayını, İstanbul, 1992.

⁸⁰⁴ Mehmet Çağlayan Özkurt, “*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri*”, s. 456.

⁸⁰⁵ C. Meyer Schlichmann, **Doğan Apartmanı/ Prusya Elçiliği'nden Doğan Apartmanı'na**, s. 1- 108.

en iyi yapı malzemeleri kullanılarak inşa edilmiş tüm teknolojik yapı teknikleri kullanılmıştır. Yapının iktisat tarihi dışında mimarlık tarihi açısından en önemli özelliği İstanbul'da ilk kez Art Nouveau mimarisi⁸⁰⁶ kullanılarak inşa edilmiş olmasıdır. Yapı, saray mimarı olarak tanınan Raimondo d' Aronco tarafından 1907'de inşa edilmiştir.⁸⁰⁷ Bina hem dükkan hemde konut olacak şekilde tasarlanılmıştır. Apartman adını Sultan II. Abdülhamid'in terzisi olan Hollanda'lı Jean Botter'den almıştır.⁸⁰⁸ Bu yapıyı hem konut hemde atölye olarak kullanan Botter, Pera'nın moda ve giyim üzerine bazı atölye ve dükkanların açılmasına da vesile olmuştur. Bu bağlamda giyim sektörü de Pera bölgesinde kendisine ticari anlamda yer bulmuştur denilebilir.

Akaretler Sıraevleri olarak literatürde yer alan konut tipi yapılar, ismine münhasır yapılardır. Yani akar getiren konut olarak bilinmektedirler. Bu konut tipinin yapım aşaması Sultan Abdülaziz'e kadar dayanmaktadır. Belli bir dönem yapımı durdurulsada inşaatın geri kalan kısmı Sultan II. Abdülhamid'in saltanatlığında tamamlanmıştır.⁸⁰⁹ 1875 senesinde yapımına başlanılan Akaretler, Aziziye Cami'ne finans sağlaması için inşa edilmiştir. Akaretler sıra evlerinin müteahhitleri Balyan Ailesi mensuplarından Sarkis Bey'dir.⁸¹⁰

Akaretler sıra evleri Osmanlı Devleti'nde, XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren başkent için kentsel alanlarda başlayan hızla büyüme sonucu inşa edilen yapılardır. Özellikle vakıf arsaları üzerine inşa edilmektedir. Beşiktaş semtinde mevcut bulunan yapıların bir çoğu ahşap yapı malzemesi kullanılarak inşa edilmiştir. Bu durum saray için oldukça büyük bir tehdit oluştuyordu. Zira sarayın etrafında bulunan ahşap yapılar olası bir yangın afeti ile karşılaştığında yok olma veya ağır hasar oluşma ihtimali oldukça yüksekti. Bu sebep ile de yeni inşa edilecek olan akaretler başta olmak üzere konut tipi yapılar kâgir yapı olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Akaretleri kullanacak olan kişiler ise çoğunlukla mali açıdan orta ve üst sınıfa mensup aileler için tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Ancak bazı dönemlerde alt gelir grubunda bulunan henüz İstanbul'a yeni gelmiş bulunan aileler için de vakıflar tarafından kiralık olarak sunulmuştur. Sıraevler 66 parsel üzerinde toplam 33 tane konut içermektedir. Çift yönüyle bitişik nizamlı parsellerin alanları 180 m² ile 220 m² arasında değişkenlik

⁸⁰⁶ "Art Nouveau akımı 19. yüzyılın sonlarına ve 20. yüzyılın başlarına doğru ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkmaya başlamasındaki asıl neden sanayi ve endüstrinin gelişmesiyle ortaya çıkan sanat eserlerinin yetersizliği, estetik kaygılardan uzak olarak "geliştirilen" sanat ürünleridir." Detaylı bilgi için bkz.; Yasemin Bozkurtoğulları, "19. Ve 20. Yüzyıl Art Nouveau Mimarisi ve Kullanılan Seramikler, Maltepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s. 17.

⁸⁰⁷ Zeynep Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, s.117.

⁸⁰⁸ Neşe Yıldırım, İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi, s.283.

⁸⁰⁹ Mustafa Cezar, **Sanatta batıya Açılış ve Osman Hamdi**, s. 177.

⁸¹⁰ Afife Batur, "Akaretler", Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 149.

göstermektedir. Yapının tek yönü bitişik nizam olan konut 600 m² oturum alanına inşa edilmiştir.⁸¹¹

XIX. Yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşanan Vak'a-i Hayriye olayından sonra dönemin padişahı Topkapı Sarayı yerine Beşiktaş Sahilsarayı'nı ikamet etmek için kullanmıştır. Böylelikle devlet ileri gelenleri de bu semtte ikamet etmeye başlamıştır. İlerleyen dönemlerde de sırasıyla tahta oturan diğer padişahlarda Beşiktaş semtinden devleti yönetmişlerdir. Bu sebeple de semtin imar faaliyetleri diğer semtlere nazaran daha hızlı ilerlemiştir. Belediye reformunun gerçekleşmesi, akabinde nizamnamelerin yayınlanması modern şehrin oluşumunda olumlu etki yaratmıştır. Ulaşım ile birlikte semtler arası yaşanan kolaylık bir diğer olumlu gelişmedir. Galata köprüsünün inşası bu anlamda güzel bir gelişme olmuştur. Bunun yanı sıra Şirket-i Hayriye'nin kurulması ve bununla birlikte Boğaziçi'nde iskelelerin inşa edilmesi ulaşımı rahatlatan bir başka gelişme olmuştur. Bu gelişmeler başkent İstanbul'un belli başlı semtlerinde nüfus artışına sebep olmuştur. Bu durum da yapı üretiminde doğrudan bir etki oluşturmuştur. 1872 senesinde Beşiktaş ile Azakapı arasında tramvay hattının inşa edilmesi ve Sultan II. Abdülahmid ile birlikte Beşiktaş semtinde Akaret sıraevlerinin inşasının sona ermesi ve faaliyete geçmesi gibi şehrin kentsel görüntüsüne katkı sağlayan unsurlar modern kent oluşumuna destek sağlamıştır.

4. OSMANLI DEVLETİ'NDE YAPI İNŞAAT SEKTÖRÜNDE TAAHHÜT SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl ile birlikte artık klasik anlayış terk edilmiş, eski uygulamalar yerini modern uygulamalara bırakmıştır. Bu uygulamalar yapı üretiminde de kendisini hissettirmiştir. Önceden yapı üretimi Hassa Mimarlar Ocağı sorumluluğundayken zamanla yaşanan gelişmeler, bu kurumun ortadan kalkmasına ve yapı üretimi bireysel çabaların sonucunda ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle başkent İstanbul'da kurulan ofisler yapı ve imar faaliyetleri kapsamında etkin rol üstlenmişlerdir. Saray yönetiminin belli başlı tercih ettiği müteahhit, mühendis ve mimarları oluşmuştur. Daha önce Hassa Mimarlar Ocağı'nda usta çırak ilişkisi neticesinde eğitim alan bireyler, kurumun kapanmasından kısa bir süre sonra yurt çapında açılan sanayi mektepleri ve mühendis mektepleri ile eğitim almaya başlamıştır. Eğitim veren kişilerin yurt dışından gelmesi farklı yapım tekniklerinin öğrenilmesine de vesile olmuştur. XIX. Yüzyıl itibarıyla yurt genelinde yapı üretiminde kamu yapıları başta olmak üzere sivil yapı üretiminde de ihale sistemi ile inşaat faaliyetleri gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

⁸¹¹ Afife Batur, a.g.e.,s.149.

İhale yöntemi, yapı inşaat faaliyetlerinin özel şirketler aracılığı ile daha cuzzi fiyata yaptırıldığı bir sözleşme sistemidir. Yapı inşa faaliyetlerinde ihaleler, münakasa yapılarak götürü usulü ile en az fiyat veren yükleniciye teslim edilmekteydi. Osmanlı Devleti’nde yapı inşaat faaliyetlerinde ihale yapılırken daha çok “münakasa” sistemi uygulanmaktaydı.⁸¹² Münakasa terimin literatürde ki karşılığı; devlet tarafından veya herhangi bir müessese tarafından inşa edilecek olan yapının indirimine konulması anlamında kullanılmaktadır.⁸¹³ Bu hususta 1857 tarihli nizamname ve buna ek 1858 tarihli nizamname münakasa sistemi hakkında hükümler içermektedir. 1877 tarihinde ise Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiye Nizamnamesi adı altında dört bölümden oluşacak olan münakasa hakkında daha detaylı bilgi içeren nizamname yayınlanmıştır.⁸¹⁴ Son çıkartılan nizamname çerçevesinde özellikle ikinci bölüm başkent İstanbul’da inşa edilecek olan yapılar hakkında ihale sisteminin yazılı basın olan gazeteler aracılığı ile ilan edilmesi taşrada da aynı şekilde vilayet gazeteleri aracılığı ile münakasa yapılacak tarihin en az bir hafta önceden ilan edilmesi kararlaştırılmıştır.⁸¹⁵

Böylelikle bahsi geçen yapının inşaatı için talip olan işletme gerekli şartnameleri incelemek ve sorgulamak fırsatı elde etmekteydi. Süreç yapılacak olan yapı inşaaf faaliyetinin hacmine göre değişkenlik arz etmekteydi. İhaleye katılacak olan talipliler gerekli kefalet senedini edinir böylelikle kefiller de dahil olmak üzere münakasa evrakı imzalanarak en az iki gün evvel İstanbul Şehremaneti Meclisi’ne ve taşralarda bulunan mahalli meclislerine iştirak ederek inşaatın yapımı için talip olduklarını izah etmekteydiler. Talip olunan kişi ve kefiller kayıt altına alınarak, başkent İstanbul’da ser-mühendisin karşısında Şehremaneti meclisinde vilayetlerde ise Nafia mühendisi ile Belediye Mühendisi huzurunda münakasa gerçekleştirilirdi. Bu ihaleye talip olunacak kişilerin ise memuriyet ile ilgi ve alakasının olmaması çıkartılan nizamname kuralları ile ilan edilmiştir. Yine nizamname kurallarına göre yapı inşaatının müteahhitliği hususunda münakasaya dahil olanlar münakasaya sundukları peyler sona erdikten sonra sıra indirim yapmalarına veya münakasan çekilmelerine gelecektir. Münakasaya devam etmek isteyen talipliler not edilecek, devam etmek istemeyenlerin ise son verdikleri peyin yanına “*keff-i yed*” yani çekilme ifadesi not düşülerek taraflara imzalatılacaktır. Devam etmek isteyen talipliler arasında son pey kime kalmışsa o kişi tarafından münakasa pusulasına “*bu binayı şu kadar kuruş karşılığında inşa eyledim*” şeklinde bir açıklama yazarak tarih atılmasını ve “*bende kefalet eyledim*” diye varsa kefillerden imzalanması ile münakasa usulü sona erecektir. Burada dikkat edilmesi gereken

⁸¹² Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s.88.

⁸¹³ Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s.616.

⁸¹⁴ Mümtaz Tarhan, **Arttırma Eksiltme ve İhale Kanunu Şerh ve İzahları**, s. 5.

⁸¹⁵ Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umur-i Belediye**, s. 1741- 1742.

bir durum ise münkasa esnasında veya karar sonrasında münakasaya dahil olmayan talipliler haklarını fiilen kaybetmiş sayılacak ve isimlerinin karşısına muhakkak “iptal” ifadesi yazılarak münkasa memuru tarafından evrakların paraflanmasıdır. Aksi durumda ilerleyen zamanda asilik çıkartıp inşasına başlanılacak yapının yapım aşamasında bazı problemlerin yaşanmasına sebep olunulabilirdi. Bu durum da özellikle kamu yapıları adına devletin halkının gözünde güven ilkesinin kırılmasına sebebiyet verebilirdi. Münakasa sona erdikten sonra son pey miktarı pusulaya yazılarak başkent İstanbul’da Şehremaneti’ne vilayetlerde ise Hükümet Konakları’nın kapılarına ve hatta tebaanın görebileceği umumi yerlere asılması gerekmektedir. İnşaat masrafı 10.000 kuruş veya 10.000 kuruştan az ise en geç 3 gün içerisinde %5 oranında indirim yapan bir müteahhit çıkarsa karar verilen münakasa bozulur ve yeniden münakasa yapılır. Böylelikle işlemler tekrardan yapılır ve son peyi veren pusula gerekli mercilere yapıştırılır. Verilen son karar basın yayın kuruluşları aracılığı ile ilan edilirdi. Münakasa memuru pusulaya “*tevfiz ve ihale olundu*” cümlesini ekler. Böylelikle inşaatın yapımı için müteahhite senet verilir ve inşaat başlanırdı.⁸¹⁶

Osmanlı Devleti’nde sıkça başvuru münkasa sistemi esasında iki şekilde gerçekleşmekteydi. Bunlar; kapalı zarf ve diğeri açık eksiltme şeklindedir. Devlet tarafından inşa edilecek olan kamu yapıları için; meblağ, şartlar, yapının ne şekilde teslim edileceği, ödeme blançosu münakasa kuralları, şartname gibi bir çok bilginin yer aldığı evraklar imzalanarak zarfa yerleştirilir ve teslimi gerçekleştirilir. Zarflar toplandıktan sonra açılmak üzere belirlenen tarihte görevli personellerin karşısında açılır. Zarftan çıkan en az fiyat teklifine iş ihale edilir.⁸¹⁷ Açık eksiltme sisteminde ise yapılan fiyat teklifleri toplantı esnasında herkesin duyabileceği şekilde karşılıklı yapılmaktadır. Her iki yöntemde yapı inşaat sektöründe tercih edilmektedir.

Bir başka yöntem ise pazarlık usulüdür. Osmanlı Devleti’nde zaruri durumlarda uygulanan ihale yöntemi olarak literatürde tanımlanmaktadır. Bilhassa devletin savaşta olduğu zamanlarda taşrada ve başkent İstanbul’da tevkifhanelerin inşaatlarında pazarlık usulü ile hem yapı inşaatının malzemeleri hem de çalışacak olan kalfaların temini gerçekleşmekteydi. Örneğin; 1340 tarihli bir arşiv belgesinde İshakpaşa ve Üsküdar tevkifhaneleri inşaatlarının başlangıçtan itibaren 7 senelik amele ve malzeme masraflarını gösterir cetveller ve inşasına devam olunacak olan İshakpaşa Tevkifhanesi’nde istihdam edilecek olan amele ve memurun

⁸¹⁶ Oya Şenyurt, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, s. 88, 89, 90.

⁸¹⁷ Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s.616.

yevmiyelerine dair düzenleme münakasa sistemi ile değilde pazarlık suretiyle gerçekleştirileceğine dair tezkire yer almaktadır.⁸¹⁸

Tüm bunların yanı sıra emanet usulü denilen bir sistemde Osmanlı topraklarında yapı inşaat üretiminde uygulanan bir sistemdi. Bu sisteme göre yine devlet tarafından yaptırılacak olan kamu binası için belirlenen maliyeti yapının taahhüdünü üstlenecek olan herhangi biri çıkmadığında belirlenmiş bulunan maliyet hesaplamasını günümüz terimiyle yüklenici firma olmadan doğrudan doğruya devlet dairesi tarafından veya oluşturulan heyetler eli ile karşılayarak yaptırılmasıdır.⁸¹⁹

Emanet usulü bilhassa XX. yüzyılın başlarında eski eserlerin tadilat işlerinde güvenilir ve bilir kişilere emanet edilerek yapılması talep edilen yapılar için tercih edilmekteydi. Burada dikkat edilmesi gereken mesele, yapının özgünlüğünün bozulmamasıdır. Bu anlamda işin ehli kişilere teslim edilerek malzemeden çalma veya olası işçi ücretleri hususunda yaşanacak problemlerin de önüne geçilmektedir.

İmtiyaz ile de inşaat işleri gerçekleştirilmekteydi. Bu durum tıpkı emanet gibi münakasa yoluna gidilmeden gerçekleştirilen bir yönetmedir. İmtiyaz, isminden de anlaşılacağı üzere özel izne tabi olarak birine veya bir şirkete verilmesidir. Doğal olarak imtiyaz usulü ile yapı inşa edildiği vakit diğer müteahhitlerin bu işi yapmasının önü de kesilmektedir.

İhale yöntemi ile inşaatı gerçekleştirilmesi planlanan yapının ihalesi talip olana verildikten sonra senetler düzenlenmektedir. Sözleşmeler sabit maliyet esasına dayanmaktadır. Ya da bir başka deyişle götürü usulüne dayanmaktadır. Burada müteahhit maliyet ne olursa olsun yapının projesini önceden belirlenmiş olan meblağ üzerinden tamamlamayı taahhüt etmektedir.⁸²⁰ Ancak hacmi büyük yapıların inşasında yapı malzemelerinde yaşanan fiyat değişimi bu tutumu biraz esnetmek zorunda bırakmıştır. Böyle bir durum, özellikle 1877 yılında çıkarılan nizamnameden sonra uzun soluklu yapı inşaat faaliyetlerinde kolaylık sağlamıştır. Periyodik olarak yapı malzeme fiyatları güncelenerek mali blanço tekrardan hazırlanmaktaydı böylelikle yapının inşaatı için ikinci keşif baz alınarak inşa gerçekleştirilmekteydi.⁸²¹ XIX. Yüzyıl inşaat sözleşmelerinde inşa edilecek olan yapıların yapım sürecine dahil detaylı bir anlatımın mevcut değildir. Ancak XX. yüzyıla ait sözleşmelerde bu detayı görmek mümkündür.⁸²²

⁸¹⁸ BOA., DH.MB.HPS.M., Dosya No: 48, Gömlek No: 27, Tarih: H-02-07-1340.

⁸¹⁹ Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 14.

⁸²⁰ Öztin Akgüç, **Müteahhit Firmaların Analizi ve Kredilendirilmesi**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, Ankara, 1987, s. 38.

⁸²¹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, s.1745.

⁸²² Oya Şenyurt, "Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu", s. 105-106.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

D) GEÇ OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ (1908-1958)

XIX. Yüzyılda yaşanan mali sıkınılar devletin giderek gücünü kaybetmesine ve otoritesinin zayıflamasına sebep olmuştur. Yaşanan 31 Mart Vaka'sı ile tahtan indirilen Sultan II. Abdülhamid'in yerine V. Mehmet Reşad (1908-1918) getirilmiştir. Özellikle V.Mehmed'in saltanat koltuğuna oturduğu yıllar savaş yıllarını kapsamaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in aksine V. Reşad Yıldız Sarayı yerine Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet etmiştir.

V. Reşad tahta oturduğu zaman ileri yaşı onun devlet yönetme becerisine engel olmuştur. Genel olarak arka planda İttihat ve Teraki Cemiyeti'nin elinde olan bir yönetim söz konusudur. 1914 yılında Osmanlı Devleti mevcudiyetini korumak amacıyla dört yıl sürecek olan I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Savaşın sonunda ise Osmanlı topraklarının paylaşılmasına zemin hazırlayacak olan Mondros Ateşkes Antlaşması 1918 yılında imzalanmıştır. Sultan II.Abdülhamid'in saltanatlığına son veren II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İttihat ve Terraki tarafınan yönetime el konulması ve yönetimin eski sistem olan “*borçlanarak*” mali anlamda rahata kavuşma düşüncesi devam etmiştir. Bütçe olarak bazı mali kararlar alınmış, tasarrufa gidilmesi planlanmıştır. Bu bağlamda “milli iktisat” oluşturmak için bazı girişimler yapıldıysa da I. Dünya Savaşı'nın bıraktığı siyasi ve iktisadi buhran bu girişimlerin sonuçlanamamasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son padişahı olarak literatürde ismi geçen VI. Mehmed Vahideddin, V. Reşad'ın vefatı üzerine tahta geçmiştir. 1918 yılında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile devlet yönetiminde etkili olan İttihat ve Teraki yöneticileri ülkeden kaçmıştır. Antlaşma'dan sonra ise Osmanlı başkenti olan İstanbul'da ise dört sene sürecek olan mütareke dönemi fiilen başlamış bulunmaktaydı. 1920 yılında Meclis-i Mebusan padişahın kapatılmıştır. 1920 itibariyle Osmanlı Devleti fiili anlamda son bulmuş Ankara'da yeni bir yönetim olan Türkiye Büyük Millet Meclisi 1920 tarihinde resmen kurulmuştur. Bir devlet adına dönüm noktası olan bu olay İstanbul başta olmak üzere yurt çapında yepyeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Savaş zamanlarında mekteplilerin savaşa gitmesi, eğitimlerini yarıda bırakmaları ayrıca savaş sonrasında bilhassa yabancı mimarların bir çoğunun ülkeyi terk etmesi gibi çeşitli sorunların peş peşe yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu olumsuz durumlar vuku bulmuşsa da; Türkiye'de geleneksel yapı mimarlığına dayanan ulusal

mimarlık zihniyeti bilhassa mühendis okullarını bitirdikten sonra Almanya’da mimarlık eğitimi alan Kemalettin Bey ve Fransa’da eğitim görmüş Mimar Vedat Bey Türk mimarlık düşüncesi üzerinde etkili olmuşlardır.⁸²³ Bu isimlerin yanı sıra; Ahmet Kemal, Fatih Ülkü, Tahsin Sermet, Necmettin Emre, Ali Talat Bey gibi yerli mimariyi biçimlendirmek için ulusal mimarlık hareketini destekleyen mimarlar, Cumhuriyet dönemi erken betonarme örneklerinin verilmesinde de etkili olmuşlardır.⁸²⁴ Mevcut siyasi yönetimin sona ermesi ve yeni düzenin kurulması ile yapı ve inşaat faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Ancak mimarlık tarihi olarak I. Ulusal Mimarlık akımı olarak nitelendirilen dönem 1908-1930 olarak belirtilmektedir. Aslında her iki yönetimin faal olduğu dönemleri kapsamış olması; Osmanlı klasik mimari anlayışı ve milli mimari anlayış olan Cumhuriyet Dönemi yapılarının sentezi bu akımı oluşturmaktadır. Milli Akım olarak nitelendirilen yapı inşa sürecinde vurgu yapılan nokta; XIX. Yüzyılın son çeyreğinde yapı üretimi hususunda yabancı, gayrimüslim ve levanten mimar ve müteahhitlerin oluşumuna karşı Türklerin XX. yüzyılın ilk çeyreğinde “milliyetçilik” ilkesini benimsemiş olmalarıdır. Levantenlerin, Rumların ve Ermenilerin hakim olduğu yapı üretiminde Türk-Müslüman’ların geçmesi, yapı- inşaat faaliyet kapsamında en belirgin değişimdir denilebilir. Bunun en güzel örneği; Hendese-i Mülkiye Mektebi’nde ders veren Jasmund’un yerine gelen Mimar Kemalettin Bey gelmiş olmasıdır. Ancak her ne kadar XX. yüzyıl adına yerli mimari eserler, yerli mimar ve müteahhitler kavramından çokça bahedilse de, eğitim verenlerin hala yabancı olması maalesef ki hedeflenen amaca ulaşılammış olduğunu göstermektedir. Annuaire Oriental ticaret yıllıklarından faydalanarak 1880 ile 1930 arasında faaliyet gösteren mimar ve müteahhitlerin listesinde yerli mimar ve müteahhitlerden çok gayrimüslim mimar ve müteahhit ismine rastlanıldığı görülmektedir.⁸²⁵

1923 yılı ile başlayan yeni devlet kuramı anlayışı hedeflenmiştir. Bu süreçte yapı imar faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi için mevcut bulunan mimarlara göre daha eğitimli avrupalı mimarlar ülkeye davet edilerek tecrübelerinden istifade edilmek istenilmiştir. 1923 yılında başkent olan Ankara artık yeni projelerin ve tüm faaliyetlerin merkezi olarak anılmaya başlamıştır. Bu bağlamda kamusal yapı ve imar faaliyetleri hususunda faydalanılacak olan mimarların seçimi başkent Ankara’da gerçekleştirilmeye başlamıştır. Sivil yapı örneklerinde

⁸²³ Aylin Fidan, *Cumhuriyet Sonrası Türk Mimarlığı ve Yabancı Mimarların Etkileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s.22

⁸²⁴ Türkan Uzun, *Geç Osmanlı –Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlık Pratiğinde Bilgi ve Yapım Teknolojileri Değişimi Erken Betonarme İstanbul Örnekleri:1906-1930*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s.23.

⁸²⁵ Hasan Kuruyazıcı, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları”, sayı 28, s. 68-73.; “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 2”, s. 41-45.

ise tecrübeli bir mimardan ziyade tecrübeli kalfa ve ustalara yapılar inşa ettirilmiştir. Faaliyetlerin resmi kanallar ile gerçekleştirilebilmesi için bakanlıklar ile mimarlar arasında resmi protokol işlemleri başlatılmıştır.⁸²⁶ Yeniden yapılanmanın ve harekete geçmenin elzem olduğu bu süreçte gerek iş gücü piyasası açısından gerekse hammadde konusunda eksikliklerin olmasına rağmen Türkiye’de yeniden inşaat hizmetleri kapsamında faaliyetlere başlanması için Ankara merkezli çalışmalara başlanılmıştır.

Ancak sadece Türkiye’de yeni bir düzenlemenin getirmiş olduğu mali sıkıntılar söz konusu değildir. Aynı dönemlerde tüm dünyayı etkisi altına alan 1929 Büyük Buhranı⁸²⁷ Türkiye’de de krize sebep olmuştur. Üretimde azalmayla birlikte, talebinde azalması konut sektöründe durgunluklara sebebiyet vermiştir. Ekonomik kriz bireylerin tercihlerini etkilemiştir. Bu durum dış ticaret açıklarına da yansımıştır. Osmanlı Devleti’nin son çeyreğinde yaşadığı ekonomik kayıpları yeni yönetimin devr aldığı da hesaba katıldığında Türkiye için çetin bir kuruluş aşaması olmuştur denilebilir.

Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte yapı inşaat sektöründe devletin gündeminde olan öncelikli olarak demiryolları inşaat projeleri olmuştur. Osmanlı hükümeti zamanında 1911 senesinde Meclis-i Mebusan’ın reddettiği Chester Projesi’nin⁸²⁸ 1923 senesinde kabul edilmesinden sonra Osmanlı-Amerikan Kalkınma Şirketi’nin ortaklığında yaşanan bazı problemler ve iktisadi anlamda yaşanan aksaklıklar neticesinde proje başlamadan rafa kaldırılmıştır.⁸²⁹ Bu projenin gerçekleşmemesi yeni hükümetin nafia hizmetleri için ve millileştirme politikaları için mali kaynak desteğini ilk etapta yabancı müteahhitler yoluyla akabinde ise bu

⁸²⁶ Orhan Safa, “Yapı’dan Seçmeler 7, Anılar’da Mimarlık”, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 78-88

⁸²⁷ “...1929 Ekonomik bunalımı, diğer adıyla büyük depresyon, ekonomik sonuçları öncelikli olacak şekilde toplumsal ve siyasal sonuçları ile dünyanın karşılaştığı ilk büyük ekonomik krizdir. Kriz, 24 Ekim 1929 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri’nde başlamış ve kısa süre içerisinde gelişmiş diğer ülkeleri de etkilemiştir. Kriz II. Dünya Savaşı’na kadar sürmüştür. Tarihe “Kara Perşembe” olarak geçen kriz ile binlerce şirket ve bankalar iflas etmiş, borsa dibe vurmuştur. Borsanın çöküşü ile başlayan sürecin yarattığı kayıp yaklaşık -bugünün parası ile- 400 milyar dolardır. Borsadaki şirketlerin dörtte biri yok olmuştur. Borsadaki şirketlerin değer kaybına fiyatlardaki düşüş eşlik etmiştir. ABD’de yaşanan en şiddetli deflasyon vakası olan ekonomik bunalımın daralma aşamasında meydana gelen fiyat seviyesinde ve para miktarında % 30’lara varan yaşanmıştır. Para ve üretimdeki %30’lara gerilemesi neticesinde, her dört kişiden biri işsiz hale gelmiştir.” Detaylı bilgi için bkz.; https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/1929_Ekonomik_Buhran%C4%B1, 16.07.2021.

⁸²⁸ “19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti’nden demiryolu imtiyazı alan İngiltere ve Fransa’nın girişimini, Bağdat Demiryolu imtiyazını alan Almanya izlemiştir. Siyasi birliğini tamamlayan ve kısa bir süre içerisinde sömürgecilik faaliyetlerinde kendini gösteren Almanya’nın bu imtiyazı alması diğer devletleri çok rahatsız etmiştir. 20. yüzyılın başında Amerika da bu rekabete dâhil olmuştur. 1908 yılında Osmanlı Devleti’nden demiryolu imtiyazı almak için Nafta Nezareti’ne yapılan yedi ayrı başvurudan biri de Amerikalı Amiral Colby Mitchell Chester’e aittir. Amiral Chester Ermeni ayaklanmalarının bastırılması sırasında, zarar verilen Amerikan malları için ödenecek tazminatı alabilmek için Amerikan gemisi Kentuck’un kaptanı olarak 1900 yılında İstanbul’a gelmiş, bu dönemde yaptığı görüşmeler sonucunda demiryolu projesi oluşturmaya karar vermiştir.” Detaylı bilgi için bkz.; [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Chester_Projesi_\(%C4%B0mtiyaz%C4%B1\)_1923](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Chester_Projesi_(%C4%B0mtiyaz%C4%B1)_1923), 17.07.2021

⁸²⁹ Bu proje hakkında detaylı bilgi için bkz.; Bilmez Bülent Can, Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

müteahhitlik firmalarına taşöronluk yaparak tecrübelerini artıran yerli müteahhitler tarafından 1.697 km yol inşa edilmiştir.⁸³⁰

1. KENTSEL MEKANLARIN OLUŞUMU VE DÖNÜŞÜMÜ

Kent; *“kendi kendini yöneten ve bir arada oturan bir topluluğun işgal ettiği, bu işgalden ötürü iskan ettiği ve buna bağlı olarak örgütlendiği mekân”*⁸³¹ şeklinde tanımlanmıştır. Kent ile şehir kavramı birbirinin yerine kullanılsa da şehir; *“ gelenek ve göreneklerin örgütlü tavır ve görüşlerin tamamını kapsar.”*⁸³² şeklinde ifade edilmektedir. İlber Ortaylı’ya göre şehir kavramı; *“iş bölümü ve uzamanlaşmanın diğer yerleşim türlerine göre gelişmiş olduğu ve nitelikli insan gücünün yoğunluklu yaşadığı yerleşim birimidir. Bu özelliğinden dolayı şehirlerin diğer yerleşim yerlerini iktisadi anlamda merkezi kontrol edebilme işlevi söz konusudur.”*⁸³³

Bir yerleşim yeri olan şehir bölgenin tarihsel ve kültürel değerlerini içinde barındırdığı kadar toplumun sosyal ve iktisadi karakteri hakkında da bilgi verir. Osmanlı Devleti’nde şehirleşme kavramı dünyanın en yoğun bölgelerini kapsadığı için bir çeşit sentez olarak, Osmanlı şehirlerini tanımlamak mümkündür. Osmanlı Devleti’nde şehirlerin oluşumu, alt yapı ve şehrin yönetimi, sosyal faaliyetler gibi imar faaliyetleri içinde yer alan bu ifadelerin karşılığını sunan vakıflar olmuştur. Osmanlı da vakıflar eli ile şehrin ihyası ve imarı gerçekleştirilmekteydi. Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl ile birlikte mekansal değişim sürecine girmiştir. Endüstrileşme ile birlikte tekonojinin gelişmesi geleneksel üretim mekanizmasında olumlu etki bıraksa da, XIX. yüzyıl ile birlikte kentsel mekan kullanımına yönelik asıl değişim yaşanmıştır. Demiryolu, ulaşım, iskele gibi kamu yapılarının yanı sıra sivil mimari yapı eserler içinde zikrettiğimiz çok katlı yapıların inşa edilmesi şehirlerin silüetinde hızla bir değişime sebebiyet vermiştir.

Şehir planlama ve yapı üretimi için Osmanlı Dönemi’nde çeşitli nizamnameler ile birlikte kanunlar çıkarılmıştır. Bir kısmı uygulamaya konulmuştur. Fetih ile birlikte İstanbul’da deprem tehlikesine karşı yapıların çoğunluğu ahşap olarak inşa edilse de bir başka afet olan yangın daha büyük tehlikelere yol açmaktaydı. Ancak yine de yapıyı inşa ederken ahşap yapı malzemesi tercih edilmiştir. Bunun müsebbibi şüphesiz ki hem daha ucuz olması hemde kolay temin edilebilir olmasıdır. Ancak zamanla çıkarılan nizamnameler ve kurallar çerçevesinde

⁸³⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 288-289.

⁸³¹ Mehmet Ali Kılıçbay, **Şehirler ve Kentler**, Gece Yayınları, Ankara, 1993, s.29.

⁸³² Erol Kaya, *“Kent, Kentleşme ve Kent Yönetimi”*, Modern Kent Yönetimi 1, 2007, s. 13.

⁸³³ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s.279-280.

tebaanın uymak zorunda kaldığı bu yasalar ile konut tipolojisinde bilhassa başkent İstanbul’da değişim yaşanmıştır. Müstakil yaşam tarzından toplu konutlara, tek katlı yapılardan çok katlı binalara hızla bir geçiş sağlanmıştır. Bu durum ahşap yapılardan kagire geçişi kolaylaştırmıştır. Arsa fiyatlarındaki artış sıra evlerin ve apartmanların ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁸³⁴

Geç Osmanlı Döneminde başlayan mekansal değişimler ve yeni yapı tipi örnekleri batılılaşmanın getirmiş olduğu yenilik hareketleriydi. Hızla değişim sürecine girilmesi iktisadi anlamda ve sosyal yaşam standartlarında büyük değişimlere sebebiyet vermiştir. Bu durum sadece yöneten sınıfın üzerinde değişime sebep olmamış aynı zamanda toplumsal reformların da yaşanmasına sebep olmuştur.

Osmanlı başkenti İstanbul’da yerleşim yeri daha çok Tarihi Yarımada üzerinde bulunan devletin gücünü simgeleyen saray etrafında yoğunlaşmıştır. Han ve büyük yapılar, külliyeler ve bu yapıların etrafında küçük ölçekli ahşap konutlar inşa edilmiştir. Ancak geçen zaman zarfında başkentin yoğun göçe maruz kalması, yaşanan yangınlar, endüstrileşme ile yeni yapı türlerinin inşası gibi bir çok faktör kentte konut probleminin oluşmasına sebebiyet vermiş böylelikle bu hususta devlet kanalı ile acil müdahalenin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu anlamda da yapı ve imar faaliyetleri kapsamında hususi nizamnameler çıkartılmıştır. Özellikle 1839 yılında Tanzimat’ın ilanı ile başlayan gayrimüslim vatandaşın inşa edeceği yapılar ile ilgili kısıtlamaların kalkması, mekansal dönüşüm ve düzenlemelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durum ilk apartmanlaşma örneklerini de beraberinde getirmiştir. Başkent İstanbul’un yalnızca bazı semtlerinde apartmanlaşma görülse de bu yeni yapı tipinin zamanla artacağına habercisi de olmuştur. Apartmanlaşma Osmanlı İstanbul’unda daha çok Pera, Tarlabası ve Galata semtlerinde yoğunlaşmıştır. Apartmanlaşmanın temelinde olan batılılaşma inşa edilen yapıların mimari özelliklerine yansırken aynı zamanda geleneksel konut tipolojisinden de uzaklaşmamıştır. Bunun en belirgin özelliği ise konutlarda sofa bölümüne ayrılan kısımdır. Geleneksel konut yapılarında ana cadde ile konutu ayıran avlu örneği apartman dairelerinde odalara geçişi sağlayan sofa olarak görülmektedir. Her iki yapı anlayışında ise İslamiyetin vermiş olduğu “*muhafazarlık*” inancı yatmaktadır. Böylelikle de özel hayatın ilkesini zedelemeyen geleneksel konut mimarisinde bulunan sınırları apartman dairelerinde de görmek mümkün hale gelmiştir.

⁸³⁴ İlhan Tekeli, 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Ed. Paul, Dumont- François, Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1999, s.28-29.

XIX. Yüzyılın son çeyreği XX. yüzyılın başında rastlanılan apartman tipi yapılara sahip olmak Osmanlı Devleti zamanında imtiyazlı konuma sahip olanların ikamet ettiği konut tipi olarak görülmektedir. Bu sebep ile konak, yalı veya köşk sahibi olmanın yanı sıra Pera gibi bir semtte apartman sahibi olmak elit bir tabakaya ait oluşun da göstergesi sayılmaktaydı. Yeni yönetim biçiminin ilan edilmesi ile ulus devleti inşa projesinin mekansal yönü dört temel üzerine kurgulanmıştır. Yeni hükümetin başkenti Ankara olarak seçilmesi; kente dair yeni yaşam kalıplarının inşa edilmesi ile yeni hükümetin oluşturacağı bir modelin yeni rejimin başarısını ispatlamak şeklinde yorumlanması, demiryolu projelerini hayata geçirmek, sanayileşme yolunda ithal ikame yolunu tercih etmek ve ülke çapında halkevleri inşa etmek şeklinde açıklamak mümkündür.⁸³⁵

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonrasında yeni rejimin ilk bayındırlık hizmetleri; savaş sebebi ile harabe olmuş kasaba ve kentlerin ihyası ile ulaşım hizmetleri ve alt yapı çalışmalarına ağırlık vermek şeklinde olmuştur. Tüm çetin şartlara rağmen 1923 tarihli hükümet programında Fethi Okyar;

*“Savaş yıllarında bayındırlık işlerimize pek az harcamalar yapabildik. Yollarımız ve köprülerimizin onarılması gerektiği gibi, limanlarımız henüz yapılamamış ve birçok akarularımız, yataklarının bulunduğu yerlerdeki topraklar için felakatlere sebep olmuştur... Yaşamak ve ekonomk gelişmemizi sağlamak için, bayındırlık işlerine dört elle sarılmak zorundayız. Ancak bütün bu ihtiyaçların bütçeden sağlanmasına bugün için imkan yoktur. Bugün yapabileceğimiz en büyük fedakarlık, bayındırlık işleri için 1922 yılında konulmuş ödeneği 6-7 katına çıkartmak olacaktır. Bununla yollar ve genel olarak köprüler onarılacaktır.”*⁸³⁶

yapı inşaat faaliyetlerinin kapsamını belirlerken, Falih Rıfkı Atay ise o günlerin tanımını; *“Baştanbaşa ziraatı ile ticareti ile şehirleri ve köyleri ile inşa edilecek maddi manevi inşa edilcek bir vatan ve oniki milyon İngiliz Lirası yani irice bir anonim şirketi sermayesi kadar bütçe..”*⁸³⁷ şeklinde yapmıştır. Zorlu ve kısıtlı imkanlar ile bayındırlık faaliyetlerini gerçekleştirmek istemiştir. 1923 senesinde bayındırlık faaliyetleri kapsamında ulaştırma hizmetleri içinde demiryolu inşası büyük bir paya sahiptir. 1923 ile 1938 yılları arasına Doğu

⁸³⁵ İlhan Tekeli, **Modernizm, Modernite ve Türkiye’de Kent Planlama Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Toplu Eserler-8, İstanbul, 2009, s.156.

⁸³⁶ Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1972, s. 92

⁸³⁷ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Atatürk Devri Hatıraları, Bates A.Ş., İstanbul, 1980, s.451.

ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Anakra'ya bağlanmıştır. Bu yeni hattın uzunluğu ise 3000 km'dir.⁸³⁸ Ulaşım ağının genişlemesi ile birlikte kentte hizmet binaları ihtiacı da artmıştır. Ulaşım ağının büyümesi istasyon binaların yapımını da hızlandırmış bunun yanında başkent Ankara'da yeni yerleşim alanları da oluşturulmuştur. Tabi burada en büyük problem mali fon kaynağı eksikliği görünse de mevcut endüstriyel faaliyetler, inşaat sektöründe girişimci müteahhit firmaların yetersiz olması, usta ve kalfa yetersizliği, mimar ve mühendisin istenilen düzeyde olmaması gibi bir çok faktör yeni kurulan rejimin sadece başkent Ankara içinde yapı inşaat sektöründe sınırlı sayıda üretim gerçekleştirmesine sebep olmuştur.

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte mali ve iktisadi kaynakların istişaresinin yapılması amacıyla 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi yapılmış ve sonrasında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Bu yasayla Avrupa ile iyi ilişkiler kurularak tekonoji açısından mevcut açığın kapatılması politikası güdülmüştür. Böylelikle yabancı uzmanlardan destek alınmıştır.⁸³⁹ Yabancı mimarların getirilmesinin sebebi olarak Behçet Ünsal; *"yeni Ankara için, yeni inancın şekilleri lazımdı, bu yüzden yabancılardan mimarlar getirdik, iğreti ihtiyaçlarımızı giderttirdik memleket artislerine model ve örnek eserler versinler diye değil"*⁸⁴⁰ şeklinde tanımlamıştır. Bu durum XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından da uygulanan bir yöntemdi. Osmanlı modernleşme çabaları içinde yer alan bu tercih Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihlerde de modernleşme ve batıya açılma yolu olarak tercih edilmiştir.

Yabancı mimarların istihdamı daha çok Ankara merkezli olmuştur. Bu durum yeni başkent in mekansal anlamda değişime uğramasına ve imar konusunda devlet yöneticilerinin harekete geçtiğini göstermektedir. Şehrin planlanması ve devlet yapılarının tasarlanması hususunda Birinci Ulusal Mimarlık Akımı istenilen düzeyde başarı sağlayamamış bu sebep ile başkent in imar ve ihyası hususunda Batı'dan ithal mimar ile çözüm arayışına gidilmiştir. Bu amaçla kentin imar planları H. Jansen'e hazırlanmış, devletin hizmet yapıları ise C. Holzmeister'e verilerek yeni başkanete modern bir kimlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Böylelikle Ankara'da kentsel değişim Jansen ve Holzmeister ile şekillenmeye başlamıştır.⁸⁴¹

⁸³⁸ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi 1923-1950*, Yurt Yayınları, 1982, s. 117.

⁸³⁹ Ayşe Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar", s.148.

⁸⁴⁰ Behçet Ünsal, "Ar ve Memleket Mimarlığının Kronolojisi Üzerine Düşünceler", *Arkitekt Dergisi*, Cilt: 1935, Sayı 1935-06 (54), s.185-186.

⁸⁴¹ Ayşe Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar", s.184.

Ancak bu planlamalardan evvela 417 sayılı kanun yarası ile Ankara Şehremaneti kurulmuştur.⁸⁴² Bu yasa ile birlikte şehirde istimlak çalışmalarına da hız verilmiştir. 1927 senesinde H. Jansen'dan önce Karl Lorcher tarafından hazırlanan plan Sıhhiye'de 150 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. H. Jansen'ın planının devreye gireceği tarihe kadar Ankara için yapılan imar mevzuatı plansız bir şekilde parça parça ifraz edimeye çalışılmıştır. Bilhassa Ulus Sıhhiye, Ulus-Samanpazarı belirli bağlantılar sağlayarak alt yapı sorunlarına ivedilikle çözüm getirilmeye çalışılmıştır.⁸⁴³

Tablo 10. Başkent Ankara'da İnaş Edilen İlk Kamu Yapıları (1924-1930)

Yapının Adı	Yapı İle İlgili Açıklama
Adliye Sarayı	1925-1926 yılları arasında inaş edilmiştir.
Gümrük ve Tekel Bakanlığı	1927 yılında Arif Hikmet Koyunoğlu'na inaş ettirilmiştir.
Tekel Genel Müdürlük Binası	Mimar G. Mongeri'ye 1928 yılında inaş ettirilmiştir.
Maliye Bakanlığı Binası	Mimar Halim Bey'e 1925 yılında inaş ettirilmiştir.
II. Meclis Binası	1924 yılında Vedat Tek'e inaş ettirilmiştir.
Gazi ve Latife Mektepleri	Mimar Mukbil Kemal tarafından inaş edilmiştir.
Gazi Eğitim Enstitüsü Binaları	1926 yılında Kemalettin Bey tarafından inaş edilmiştir.
Etnoğrafya Müzesi	Mimar Arif Hikmet Koyunoğu tarafından 1928 yılında inaş edilmiştir.
Osmanlı Bnakası Ankara şubesi	1926 yılında Mimar G. Mongeri tarafından inaş edilmiştir.
Ziraat Bnakası Genel Müdürlük Binası	1926-1929 yılları arasında Mimar G. Mongeri tarafından inaş edilmiştir.
İş Bankası Genel Müdürlüğü Binası	1929 yılında Mimar G. Mongeri tarafınan inaş edilmiştir.

⁸⁴² Fehmi Yavuz, **Ankara'nın İmarı ve şehirciliğimiz**, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1952, s. 13.

⁸⁴³ Ayşe Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar", s.152.

Türk Ocağı Binası	1924-1930 yılları arasında Arif Hikmet Koyunoğlu inşa etmiştir.

Kaynak: Ayşe Nasır, “Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar”, s.152.

Devletin yeni başkenti olan Ankara’da 1923 ile 1927 yılları arasında inşasına başlanılan bu kamusal yatırımlar erken Cumhuriyet döneminin ilk betonarme örnekleri olarak verilebilir. Ancak bu yeni yapılaşmayı adeta eskiyle rekabet etmekten öteye gitmeyen “milli mimari” anlayışından uzak bir teknikle inşa edildiğini ve yeni yapılaşmayı eleştirenler de mevcuttur. Örneğin;

“Betonarme inşaat düze yüzeyler kullanılmasını emrettiği halde, mimarlar hiçbir teknik zorunluluğa daynmayan kemerlerle kubbelerle bina yapmaktaydı. Bu eserler modern milli bir üslubun ifadesi olmatan uzaktı. Aksine bu unsurlar bir yapı zorunluluğu yüzünden değil de sırf eski abideleri taklit endişesi yüzünden kullanılmakla rasyonel olmayan karışık bir mimari meydana getirmiş oldu.”⁸⁴⁴

şeklinde ifade ederek, yeni teknolojik kaynaklardan faydalanılmadığına dair sitemde bulunmaktadır. Başkent Ankara’da istenilen kentleşme politikaları uygulanamamaktaydı ve her fırsatta yabancı uzmanlardan destek almak zorunda kalınılıyordu. Ankara’nın kuruluşunda yabancı uzmanların kent dokusuna dair bir takım planlar hazılayıp kentsel mekan analizi yapmalarını Bischof şu şekilde değerlendirmekteydi: “Selçuklular’dan öte tam bin senelik bir devre içinde Anadolu toprakları böyle bir inşa fırtınasına takribi olarak dahi şahid olmamıştır.”⁸⁴⁵

Başkent Ankara başta olmak üzere yurdun muhtelif yerlerinde yapı inşa etmek amacı ile yabancı uzmanlardan yararlanma fikrinin yasal bir çerçeve kapsamında değerlendirilmesi de daha önce dediğimiz gibi 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu ile olmuştur. Bu kanun ile birlikte Türkiye topraklarında yabancı uzman ve işçilerin çalışmasına olanak tanınmıştır.

Yeni hükümet bayındırlık hizmetlerine ağırlık vermek istemiş bu yüzden devlet olarak kurumsallaşmanın önünü açmıştır. Meclisin kurulmasından hemen sonra 1920 yılında Nafia Vekaleti’ni kurmuştur. 1923 yılında Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti kurulmuştur. 1930 yılında Belediyeler Yasası, 1933 senesinde Belediye Yapı ve Yollar Yasası çıkarılmıştır.

⁸⁴⁴ Bu ifadeler Prof. Celal Esat Arseven’in “Türk Sanatı” adlı kitabından Somer Ural alıntılanmıştır. Deyalı bilgi için bkz.; Somer Ural, “Türkiye’nin Sosyal Ekonomisi ve Mimarlık 1923-1960, Mimarlık Dergisi, Sayı 123-124, 1974, s.23.

⁸⁴⁵ Ayşe Nasır, “Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar”, s.155.

Daha sonra 1939 yılında bakanlık bünyesinde Yapı ve İmar İşleri Reisliği kurulmuştur. Bu idarece devlet ile ilgili tüm yapıların keşif, inşaat, onarım, etüd ve proje gibi bir çok faaliyetler bu kuruluş altında sunulmuştur. 1948 yılında Bina Yapımını Özendirme Yasası çıkartılarak yapı üretimi devlet tarafından desteklendirilmeye çalışılmıştır. Yine devlet tarafından finans sağlayacak bir fon oluşturularak konut üretimi ve şehircilik faaliyetleri desteklenmiştir. 1926 yılında kurulan Emlak ve Eytam Bankası, 1933 yılına Yapı ve Yollar Yasası'nın uygulanabilmesi için gerekli finansal kaynağı sağlamak amacıyla kurulan Belediyeler Bankası, 1945 yılında kurulan İller Bankası, 1946 yılında kurulan Türkiye Emlak Kredi Bankası, gibi kuruluşlar devletin yapı üretiminde uygulamış olduğu politikaların finans kaynağını oluşturmaktadır.⁸⁴⁶

Bununla birlikte sadece örgütlenme ve yasal çerçevenin oluşturulması yapı inşaat sektöründe artışı sağlayacak bir faktör değildir. Eğitim hususunda bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Sanayi-i Nefise Mektebi Osmanlı'nın son yüzyılında mimarlık eğitimini veren ilk mekteptir. 1927 yılında bu mektep isim değiştirerek; Güzel Sanatlar Akademisi ismini almıştır. Yine bir başka eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü mimarlık okulu olan Mühendis Mektebi 1928 yılında Yüksek Mühendis Mektebi adını almıştır. Bu mektep ileri tarihte İstanbul Teknik Üniversitesi ismini alarak eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Cumhuriyet tarihinde mimarlar için görev ve yetkilerini hukuki çizelge ile belirlenmesini sağlamak amacıyla 1938 yılında Mimarlık ve Mühendislik Yasaları çıkarılmıştır. Bu yasa çerçevesinde mimar ve mühendislerin bir çatı altında örgütlenmesine olanak tanınmıştır. Tıpkı Hassa Mimarlar Ocağı'nda olduğu gibi. Bu oluşum sadece başkent Ankara ile sınırlı kalmamıştır. Türk mimarların ve mühendislerin örgütlenmesi İstanbul, İzmir ve Bursa kentlerinde de gerçekleşmiştir.⁸⁴⁷

İnşaat yapı malzemesine olan talep de yapı üretimine olan talebin artması neticesinde gerçekleşmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile yurt çapında başlayan imar ve inşa faaliyetleriyle yapı malzemelerine olan talebin artması inşaat malzemesi üreten işletmelerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Ancak bu talebi karşılayan çoğunlukla ithal yapı malzemeleri olmuştur. Endüstri Devrimi ile yapı inşa planlamalarına alternatif yapı malzemesi gelmiştir. Betonarme örneği artık Osmanlı son yüzyılında görülmeye başlamış Cumhuriyet'in ilanı ile de devam etmiştir. Burada Endsütri Devrimi'nin yol açtığı asıl mesele olan kentlerin hızla büyümesi ve gelişmesidir. Çünkü kentlerin büyümesi beraberinde artan nüfusu getirmektedir. Bu nüfusun

⁸⁴⁶ Ayşe Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar", s.160.

⁸⁴⁷ Ü. Alsaç, *Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Trabzon, 1976, s.67

ikamet edeceği yapıların inşası, alt yapı ve ulaşım inşaatları gibi bir çok farklı hizmetin de yerinde ve vaktinde yapılması gerekmektedir. Kentsel mekan oluşumlarını belirleyen ve geliştiren bu olaylar neticesinde modern anlamda şehir silueti kazanan kentlerde hızla artan inşaat faaliyetleri, yapı sektöründe ulus ekonomiyeye katkı sağlarken, şehrin iktisadi anlamda büyümesine ve gelişmesine de katkı sağlamaktadır. Hızla büyüyen kentlerde yeni yapı türleri de ihtiyaçlar doğrultusunda müteahhitler eliyle inşa edilmiştir.

2. TÜRKİYE'DE MÜTEAHHİTLİK HİZMETLERİ VE CUMHURİYET DÖNEMİ MODERN YAPI ÖRNEKLERİ

2.1. Cumhuriyet Dönemi Müteahhitlik Hizmetleri

Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra bayındırlık faaliyetlerine önem verilmiştir. Özellikle eski ve yeni kavram çatışması üzerinde durulmuş, yeni yönetimin yeni başkenti olan Ankara'da imar ve inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. İlk etapta kamusal binalar inşa ettiren devlet, yeni yönetimin gücünü göstermeye çalışmıştır. Osmanlı başkenti İstanbul'da bilhassa levantenlerin ve gayrimüslimlerin kullanımında olan yerleşim yerlerine kıyasla yeni yönetimin başkenti Ankara'da milliyetçiliği desteklemek adına yeni binalar inşa ettirmiştir. Ancak bu süreçte ülkenin mali sıkıntıları millileştirme politikalarının gerçekleşmesine pekte müsadde etmemekteydi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılaşma sürecinin sağlıklı ilerleyebilmesi adına bir dizi yasal önlemler alınmıştır. Bunların bir çoğuna bir önceki konu başlığımızda değindik. Ancak hukuki çerçeve boyutunda oldukça önemli bir paya sahip olan 1925 tarihinde kabul edilen bir diğer yasa da Hükümet Namına Vukubulacak Müzayede ve Münakasa ve İthalat Kanunu olmuştur.⁸⁴⁸ Bu yasa 26 maddeye haiz olup Cumhuriyet tarihi adına inşaat müteahhitliğinin doğuşuna ilişkin ilk kanun içeriğine sahip hukuki bir düzenleme olması açısından ehemmiyeti yüksektir. Hükümet Namına Vukubulacak Müzayede ve Münakasa ve İthalat Kanunu'nun maddeleri şu şekilde belirlenmiştir;

“Hükümet Namına Vukubulacak Müzayede ve Münakasa ve İthalat Kanunu'na göre ihalelerin asli kuralı kapalı zarf usulüdür. Bununla birlikte inşaat ihalelerinde pazarlık usulü de uygulanabilmektedir. Münakasa ve müzayedelerde talip zuhur etmeyen veyahut haklarından nakabili kabul teklifat vukubulan levazım, inşaat ve sairenin hitamı müddeti müzayede ve

⁸⁴⁸ İhan Tekeli, Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, s. 453-454-456.

*münakasadan itibaren menfaati hazinye muvafık olmak şartile nihayet bir ay zarfına ancak pazarlık suretinde münakasa veya müzayede şartnamesindeki evsaf ve şeriat tebdil edilemez. Münakasada uhdelerinde tekrarrür ettiği halde şeraiti ihaleyi icra edemediklerinden dolayı zarar ve hasarı müteahhitlere ait olmak üzere hükümet canibinden icra ettirilecek nakliyat, inşaat ve mubayaat...*⁸⁴⁹

Bu yasa genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nde mevcut bulunan sistemin kısmen devamı niteliğinde görünmektedir. Bayındırlık hizmetlerini devlet bu kanun dışında tutmaktadır. Yani devlet sosyal devlet olma sorumluluğunun vermiş olduğu hizmetleri sunarken ihaleye dahil edilmeden gerçekleştirmektedir. Kanun maddesinde geçmekte olan kapalı zarf usulü ile ihaleye talip olan kişinin vermiş olduğu teklif fiyatı da yer almaktadır. Ancak burada inşa edilmesi planlanan yapının maliyet hesaplaması neye göre yapıldığı hususunda net bir ifade olmaması kuvvetli ihtimal ile 1934 yılında Artırma Eksiltme ve İhale Kanunu'nu yayınlanmasına olanak sağlamıştır. Böylelikle hesaplancak bedellerin nasıl belirlendiği hususu bu kanun ile sabitlenmiştir. Şayet bayındırlık faaliyetleri özel kanun maddelerine göre yaptırılacaksa son bedel olarak tanımlanan “haddi- lâyık” uygulamasının sakıncalı olabilme ihtimaline karşı aynı kanunda 23. maddede farklı bir uygulama belirlenmiştir. Buna göre; *“Kavanini mahsusa ile inşa ve idare edilecek inşaat ve teşebbüsat ve müessesatı Nafia iş bu kanuna tabi değildir. Bunlar Heyeti Vekilece tanzim edilecek talimatnamelerle icra ve idare olunur.*⁸⁵⁰ Demiryolları, hava limanları ve limanların inşa ve yapım süreci, bahsi geçen Hükümet Namına Vukubulacak Müzayede ve Münakasa ve İthalat Kanunu dışında tutulmuştur. Müteahhitlik kavramının oluşumu ve sermaye birikiminin oluşturulmasına sebep olan büyük çaplı inşaat şüphesiz ki demiryolları olmuştur. Bu anlamda bir ilk olan; Ankara-Yahşihan demiryolu projesi örnek verilebilir. 1914 senesinde Harbiye Nezareti tarafından yapımına başlanılan inşaatın tamamlanma projesidir. Demiryolu inşa projesi Şevki Niyazi Dağdelen tarafından bitirilerek 1925 yılında kullanıma açılmıştır.⁸⁵¹

⁸⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz; Müzayede ve Münakasa ve İthalat Kanunu, Resmi Ceride ile Neşir ve İlanı: 28. IV., 1341 Hicri, Sayı 97, s. 286-290.

⁸⁵⁰ Müzayede ve Münakasa ve İthalat Kanunu, madd. 23.

⁸⁵¹ İhan Tekeli, Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, s. 288-292.

Tablo 11. 1925- 1948 Yılları Arasında Demiryolu’nda Faaliyet Gösteren Müteahhitler

Nuri Demirağ
Emin Sazak
İsveç- Danimarka Grubu
Simeryol - Türk İnşaat Şirketi
Ata- Emin- Avni- Abdurrahman Naci
Aral İnşaat Şirketi
Haymil Şirketi
Julius Berger Konsorsiyumu

Kaynak: İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, s. 288-292.

Müteahhitlik meslek grubunun ve müteahhitlik firmalarının kurulması; iktisat tarihi açısından önem arz etmiştir. Bu önem devletin sağlamış olduğu koşullar ve bu işe talip olan sermayedarlar veya girişimcilerin varlığıdır. Cumhuriyet’in ilanından kısa bir süre sona ulusal ekonomi kurtuluşunun gerçekleştiği İzmir İktisat Kongresi’nde bir iç pazar oluşturulmaya çalışılırken en önemli faaliyetin demiryolu projeleri olduğu vurgusu da yapılmıştır. Ulusal ekonomi vurgusunda tüccarların veya girişimcilerin Türk vatandaşlardan oluşmasına yöneliktir.⁸⁵²

Cumhuriyet’in kuruluşundan yedi yıl sonra faaliyete başlayan özellikle 1930 ile 1940’lı yılların en büyük müteahhit firması olarak bilinen firma, SEFERHA Şirketi’dir. Şirket kurucuları arasında Halit Köprücü, Sadık Diri ve Ferruh Atay vardır. Şirket ilk defa Türkiye’de “betonarme kazık çakma işi” yapan şirket olmuştur.⁸⁵³ Müteahhitlik hizmetine mühendislik bilgileri eklenerek hizmet kalitesi artırılmıştır.

Türk Müteahhitlik firmalarının sermaye birikiminin oluşmasında demiryolu inşaat projeleri büyük bir paya sahiptir. Türk müteahhitleri ilk kez yurtdışı projesine katılma fırsatı elde etmiş ancak yaşanan bazı aksaklıklar sebebi ile bu fırsat hayata geçirilememiştir.⁸⁵⁴

“Ankara asfalt şantiyesinin tenis kortuna bitişik binasında, arka arkaya yapılan toplantılar merakımızı çekti. Haber aldık ki, ‘Sivas-Erzurum-Malatya bağlantılı hatları inşaatı’ ihaleye açılmış. O güne kadar hep yabancı

⁸⁵² İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 34-35.

⁸⁵³ Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye’de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, Tarih Vakfı Yayınları, Birinci Basım, 2006, s. 53.

⁸⁵⁴ Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye’de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, s. 54.

*firmalardan teklif alınmışken, ilk defa Türk firmalarının da teklif vermesine müsaade edilmiş. Meğer 'Abdurrahman Naci' firması, demiryol inşası için davet edildiği İran'a giderken İnönü onu durdurup bu iş için teklif vermesini istemiş. Diğer müteahhitlerin teşebbüsüyle neticede bu iş Türk firmalarına açık olarak ihaleye çıkarılmış. Bizim gördüğümüz toplantı, Abdurrahman Naci'nin karşısına çıkabilmek için birleşmeye ihtiyaç duyan müteahhitlerin toplantısıymış. Sonunda 'Simeryol' adı altında birleştiler ve bu firma verdiği teklifle bu işi kazandı.*⁸⁵⁵

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere; ihaleyi müteahhit Abdurrahman Naci kaybetmiştir. Abdurrahman Naci mühendislik eğitimini Mühendis Mektebi-i Alisi'nde almıştır. Kendisi Tapu Dairesi çalışanıyken işinden istifa ederek ağabeyi olan Nuri Demirağ'ın faaliyet sürdürdüğü müteahhitlik firmasına ortak olmuştur.⁸⁵⁶ Bu ve buna benzer bir çok örnek olmalı ki Erdoğan Soral kamudan müteahhitliğe geçişi sağlayan girişimciler hakkında şöyle bir bilgi sunmaktadır; "...en az 50 işçi çalıştıran özel işletmelerde, 1921-1930 yılları arasında kurulanların %13'ünün girişimcisi kamu görevinden gelmişken, bu oran 1931-1940 arasında kurulanlar için %78, 1941-1950 arasında kurulanlar için %31'di." ⁸⁵⁷

1940'lı yılların başına gelindiğinde yapı inşaat faaliyetlerinin gerçekleşebilmesi adına daha uygun koşullar oluşturulmuştur. 1930'lu yılların sonlarına doğru yapı faaliyetlerinde Türk müteahhitler farklı yapı türlerinde ki inşaat projelerinde yer alabilecek bilgi ve sermayeye sahipken maalesef ki bu bilgi ve becerilerini demiryolu inşaat projelerinde ihaleye gir(e)meyerek gerçekleştirememişlerdir. Ülkede mühendis eğitimi veren okulların mevcudiyeti hem nitelikli hem de nicelik bakımından yeterli sayıda mühendis mezun etmekteydi. Devlet eğitime oldukça fazla değer veriyordu. Bu anlamda örneğin; 1911 yılında ara eleman veya tekniker denilen kişilerin eğitimini almaları için Kondüktör Mekteb-i Alisi kurulmuştur. Bu mektep 1922 yılında Nafia Vekaleti'ne bağlı olarak eğitimine devam etmiştir. Mektebin mezunları bayındırlık faaliyetleri kapsamında bir mühendisin yanına entegre edilerek kadroya dahil edilmekteydi. İlerleyen zamanlarda bu okulun mezunlarından çok iyi olanlar Yıldız Teknik Üniversitesi'nde bir yıllık eğitime tabi tutularak mühendislik diploması almalarına olanak sağlanmıştır.⁸⁵⁸ Teknik işçi açığının kapatılması adına yerli ve

⁸⁵⁵ Feyzi Akkaya, *Ömrümüzün Kilometre Taşları*, İstanbul, 1989, s.38.

⁸⁵⁶ İhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, s. 463.

⁸⁵⁷ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi 1923-1950*, 2002 Basımı, s.253.

⁸⁵⁸ Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, *İnşaatçıların Tarihi Türkiye'de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği*, s. 60.

yabancı eleman istihdam edilmekteydi. Özellikle 1929 Büyük Ekonomi Buhranı sonrasında işsiz kalan Avrupalı işsizler Türkiye’ye gelerek istihdam edilmekteydiler.

Cumhuriyet’in ilanından sonra 1925 -1926 yılları arasında kurulan 28 müteahhit firmanın yerleşim yeri olarak eski başkent İstanbul’u tercih ettiği, 1927 tarihi itibariyle başkent Ankara’da 7 firmanın faaliyet gösterdiği bilinmektedir.⁸⁵⁹ İstanbul’da faaliyet gösteren müteahhitlik firmalarının bir çoğu ise şüphesiz ki levanten ve gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Başkent Ankara’da ise, bulunan yedi inşaat firmasının yalnızca iki tanesi yerli firma değildir. Bu durum Ankara’da oluşturulmaya çalışılan yerli burjuvazinin de kanıtıdır.

Tablo 12. İstanbul Merkezli Yapı İnşaat ve Müteahhitlik Hizmeti Sunan Firmalar/Şahıslar

Avedission et Burhaneddine, Eski Posta Han, 19-21, Galata
Ekker Jean, Ağa Hamam 40 Pera
Hassan Remzi, Meimenet Han 14. Sokak
Paris , Cite de Pera 4, Pera
P. Hacı Petro, Sirkeci Yeni Han
Tesisat-ı Miafiye ne Nafia Müteahhitliği, Galata Reşit Paşa Han
Haydar ve Şürekası İnşaat İdarehanesi, Galata Voyvoda Caddesi, Agopyan Han
Selahattin, Refet ve Hayri Kardeşler, İstanbul Meydancık, Anadolu Han
Muzaffer Halim, Eminönü Karakaş Han
Mühendis Leon Fevr, Galata’da Osmanlı Bankası Karşısı
Mişel C. Şimil ve Şürekası, Galata Voyvoda Caddesi, Bereket Han
Ahmet Bidjan
Ahmet Hamdi Bey
Ahmet İbrahim Fils
Alacay Albert, Meivahoche
Barlougrou Prodromos
Chevki / Nouri Freres
Dmirdjoğlu Zadeler

⁸⁵⁹ Detaylı bilgi için bkz; Annuaire Commercial Turc Edition 1924-1925, Société Anonyme Turque d’études publications et entreprises économiques, Stanboul-Constantinople, s. 179; Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene 340-341, İktisadi Tetkikat Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, s. 353; Annuaire de L’Orient Le Guide Sam, 6 éme édition, 1926, Turquie: s. 89.; Aktaran; Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye’de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, s.63.

Fazıl Zaim
Fikri
Guevreikan Ohanes
Hadj H .Z. Mehmet Faik
Hassan Bin İsmail
Mehmet Tevfik
Memiche Zade Emin
Mourad Cherif Alizade
Nimides / Cle

Kaynak: Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye’de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, s.63.

İstanbul’da mevcut bulunan müteahhitlik firmaları çoğunlukla mimarlık veya mühendislik ofisi olarak faaliyet göstermektedir. Bilenen bu firmaların birçoğu da Pera bölgesinde hizmet sunmaktadır.

Tablo 13. Ankara Merkezli İnşaat ve Müteahhitlik Firmaları

Anadolu İş Yurdu, Direktör: Hamdi Bey, Taş Han
Erzurumlu Nafiz Bey, İstanbul Cad.
Philippe Holzmann, Direktör: Jaencke
Brüder Redlich und Berger, Ingenieur en Chef: Obeditsch
Türk İnşaat Evi veya Türk İnşaat Anonim Şirketi: Fahri Bey
Keşfiyat ve İnşa’at Türk Anonim Şirketi, Ankara Şube Müdürü: Behi. Hayri Bey/Hacı Bayram Cad.
Türkiye Cumhuriyeti İnşaat Türk Anonim Şirketi, Merkez İstanbul, Şubeler; Ankara ve Zonguldak

Kaynak: Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye’de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, s. 64.

Cumhuriyet’in ilanı ile başkent Ankara’da başlayan imar faaliyetleri şehirde yerli müteahhit firmalarının kurulmasına ve hizmet vermesine sebep olmuştur. Ankara’da kurulan ilk müteahhit firması; Türk İnşaat Evi veya Türk İnşaat Anonim Şirketi olarak bilinmektedir. Kurucuları arasında Arif Hikmet Koyunoğlu yer almaktadır. Ankara’nın imarında ve yeni yapı üretiminde etkili olan Türk İnşaat Anonim Şirketi kısa bir süre sonra iflasın eşiğine

gelerek hizmeti sonlandırmış ve kurucuları İstanbul’da farklı meslek gruplarında hayatlarına devam etmiştir.

Arif Hikmet Koyunoğlu 1920’den 1930’a kadar kurulan “ulus devlet” tanımlamalarına haiz olan Ulusal Mimarlık Akımı’na dahil olan yapılar inşa etmiştir. Her türlü radikal değişimlerin yaşandığı; gelenekselden kopuşun başladığı bir dönemde hem gündelik yaşam ile ilgili yaşanan reformların savunucusu hem de yapı üretiminde millileştirme çabası içinde olmuştur. Koyunoğlu şehre dair yapı üretiminin gerçekleşebilmesi için mevcut kent dokusuna zarar vermeden tarihi binalar koruma altına alınarak, kamusal alanlar, meydan düzenlemeleri ve yeşil alanları bu tarihi eserler çevresinde şekillenmelidir mantığı gütmektedir. Cadde ve sokaklar birbirine entegre edilmelidir. Yeni semtin veya kentin kuruluşunda “*şehrin kimliği*” belirlenmelidir. Kimliğin belirlenmesini sağlayacak olan özellikler ise; bir ticaret kenti mi, sanat kenti mi yoksa fen şehri mi olup olmadığına dairdir.⁸⁶⁰

Arif Hikmet’e yaptırılan inşaat faaliyetleri daha çok kamusal yapı özelliği taşımaktadır. Etnoğrafya Müzesi, Türk Ocağı, Hariciye Vekaleti, Tayyare Kültür Merkezi ve Eskişehir çarşısı Camii bunlardan bazılarıdır. Türk Ocağı inşaatı ise Arif Hikmet ve şirketinin eski ihtişamlı günlerini kaybedeceği bir proje olacaktır. Sağlık Bakanlığı bölgesinde aldığı ihale bir yana otuza yakın konut inşaat ihalelerini alan Arif Hikmet, belediye ile yapmış olduğu ihalelerde hak ediş alamaması sonrasında İş Bankası’na olan borcun ödemesini gerçekleştirmek için borcun bir kısmını karşılayacak olan mal varlığını satar akabinde de belediyeden alamadığı miktarı borca sayarak bankada ki borç hesabını kapatmaya çalışmıştır. Dönemin yöneticilerine olan yakınlığı ve mevcut ilişkisi kendisini belli bir dönem daha idame edecek sermaye birikimi oluşturmaya olanak tanımıştır. Kendisi yalnızca bir evrak üzerinde mimari proje çizen biri değil, tasarlamış olduğu yapıyı inşa edebilecek, müteahhitliğini yapabilecek ve hatta yapı inşaatında kullanılan malzemeler için başkent Ankara’da fabrika kurabilecek girişimci haline gelmiştir.⁸⁶¹ Arif Hikmet Koyunoğlu’ya ait bir anı da yapı inşaat malzemelerini nasıl temin ettiği hususuna yöneliktir;

“...O zaman Ankara’da inşaat işleri yapmak çok güçtü. İnşaat malzemesi diye bir şey yoktu. Tuğla, kiremit, çimento, demir gibi şeyler de bulunmuyordu. İnşaat işçisi de pek azdı. Türkiye’nin her yerinde olduğu gibi burada da ustalar hep Rum ve Ermeni olduğundan onlar da mübadele dolayısıyla yurdumuzdan

⁸⁶⁰ Ömer Faruk Güneş, “Ankara’nın İnşasında Bir Mimar: Arif Hikmet Koyunoğlu”, Sosyoloji Divanı Dergisi, Yıl:4, Sayı: 7, 2016, s.142.

⁸⁶¹ Ömer Faruk Güneş, a.g.e., s. 45-46.

ayrılmışlardı. Ankara’da güzel taş ocakları vardı, fakat çalışıp da taş çıkaran yoktu. Tuğla diye buralarda üç santim kalınlığında bir şey yapıyorlardı. Bu da inşaata elverişli değildi. Evvela İstanbul’dan tuğlacı ustaları getirerek Akköprü civarında ve Firenközü denilen köyde tuğla yaptırmaya başladım. Kireç trenle, Kütahya civarından, Sabuncupınarı’ndan az miktarda geliyordu. Oraya gittim, kireççilerle bir anlaşma yaptım... Benden başka serbest çalışan bir mimar ve bir inşaat bürosu da yoktu. Böylece çalışırken bazı devlet büyüklerinin evlerini, köşklerini de yapmıştım. Bunlar inşaat sırası ile Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Maraş mebusu Midhat (Alam) ve Celal Bayar’ın köşkleri idi. Artık her taraftan duyulmuştum, bol bol iş geliyordu... Bir Ford otomobil aldım. Aileyi Keçiören’etaşdım. Mübeccel’ime de otomobilimi verdim. Tahir Efendi isminde terbiyeli, iyi bir aile çocuğu olan şoförümüz de vardı. O tarihte Ankara’da üç otomobil olmuştu. Atatürk’ün, Erzurumlu Nafiz’in, bir de benim...”⁸⁶²

Ankara’da yalnızca müteahhit firmalarının kurulması ile yetinilmeyecek aynı zamanda yapı inşaat üretiminde hız kazandıran yapı malzeme üretimi ve tedarikini sağlayan firmalar kurulmuştur. Başkent Ankara’da inşaat malzeme satışı hususunda faaliyet gösteren altı firma mevcuttur.⁸⁶³ Kuşkusuz bu firmalardan biri de Vehbi Koç’a aittir. Kendisi ilerleyen zamanlarda da inşaat müteahhitliği yapmıştır. Şahsına ait bir kitabında yapı malzeme satışı yaptığına dair şu bilgiler yer almaktadır;

“...Atatürk’ün Ankara’ya başkent yapması, şehre büyük bir canlılık getirdi. Bayındırlık ve yapı işleri başladı. Ben de bakkaliye, köselecilik ve hırdavat işlerini bıraktım, yapı malzemesi işine girdim. Bir işten bir işe geçerken, babam son derece kızar, elimdeki sermayeyi kaybedeceğimden, kendisini zarara sokacağımdan endişe ederdi. Hırdavat işini sürdürdüğüm sıralarda, yavaş yavaş, çimento musluk gibi inşaat malzemesi de getiriyordum.”⁸⁶⁴

Şehrin mekansal değişimine ivme kazandıran nafia hizmetleri ile imar faaliyetleri yasal düzenlemeler çerçevesinde oluşturulması şehirde yaşanan düzenlemeyi kalıcı hale getirecektir. Nihayetinde belli kurallar bütünü içinde Osmanlı Devleti’nde imar faaliyetleri gerçekleşmiştir. Ebniye Kanunu’nun uygulanması o dönem başkent İstanbul’da imar faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Bu minvalde yeni başkent Ankara’da da belirli kanunlar

⁸⁶² Arif Hikmet Koyunoğlu, “Koyunoğlu’nun Anıları-3”, Tarih ve Toplum, Sayı:37, 1987, s. 15; “Koyunoğlu’nun Anıları-4”, Tarih ve Toplum, Sayı:35, 1987, s. 47-48.

⁸⁶³ Ali Cengizkan, **Koçzade Ahmet Vehbi Bey ve Bir İnşaatın Öyküsü: Ankara Hukuk Mektebi**, Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2004, s.6-7.

⁸⁶⁴ Vehbi Koç, **Hayat Hikâyem**, İstanbul, 1973, s. 42.

oluşturularak şehrin imarını gerçekleştirmek elzem bir karar olmuştur Başkentte 1928 senesinde kurulan Ankara İmar Müdürlüğü başkent için oldukça önemli gelişmelerin habercisi olmuştur. Akabinde 1930 yılında 1580 sayılı Belediyeler Kanunu'nun ilan edilmesi şehirde imar ve şehirleşme faaliyetlerini nizam çerçevesinde gerçekleşmesine olanak sunmuştur.⁸⁶⁵ 1930'lu yıllar Ankara için artık yeni yapılaşma izinlerinin verildiği planlı bir imar faaliyetlerinin gerçekleştiği yıllar olarak değerlendirilebilir. Başkentte 1930 senesinde 549 yapının inşa edilmesine izin verilmiştir.⁸⁶⁶ Ankara'ya inşa edilen bu yapıların çoğunluğu Cumhuriyet rejimine yakışır modern tarzda inşa edilmiş yapılardır. Kentin modern görüntü kazanmasına olanak tanıyan yeni yerleşim yerlerinin açılmasından ziyade mevcut yerleşim alanında şehir dokusuna zarar vermeden yeni yapılar inşa edilmiştir.

Yapı sektörüne inşaat malzemeleri satışı yaparak giren Vehbi Koç, Mösyö Thamm ile ortaklık kurmuştur. Vehbi Koç, müteahhitlik işine ise 1928 yılına ait Ankara Hukuk Mektebi kalorifer tesisatı döşeme işi ile girmiştir. 2 Eylül 1928 yılında bu işe ait bir sözleşmede 12.294,64 lira keşif bedeli belirlenmiş ancak pazarlık usulü ile 10.000 liraya işi üstlenmiştir.⁸⁶⁷ Vehbi Koç için bu ihale müteahhitlik anlamında ilk deneyim olur. Takriben on on beş yıl daha müteahhitlik yapan Koç; Cebeci Çocuk ve Doğum Hastanesi, Ankara Hastanesi ve Devlet Demiryolları Hastanesi gibi bir çok kamusal yapı inşaatlarında faaliyet göstermiştir. Ancak 1940 senesinden sonra yapı taahhüdü işlerine son vermek zorunda kalmıştır. Bu hususta kendisi;

“Türkiye ekonomisi daima inişli çıkışlı olduğu, bir de iyi müteahhitle kötü müteahhit arasında fark gözetilmediği, bütün işler 2490 sayılı kanun gereğince, kim daha düşük fiyat verirse ona ihale edildiği için, iyi müteahhitlerin hiçbiri yaşamadı, devlet de bundan büyük zarar gördü. Bu durumu görünce ben de inşaat işlerinin hepsini tasfiye ettim, başka işlere geçtim.”⁸⁶⁸

yapı taahhüt işinden neden ayrıldığını ifade etmektedir. Vehbi Koç'un yapı inşaat ve müteahhitlik işlerine girmesine vesile olan isim de Müteahhit Nafiz Kotan'dır. Kotan

⁸⁶⁵ Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile birlikte imar planlamaları zorunlu hale gelmiştir. Örneğin Üçüncü Fasıl Meskenler ile ilgili maddelerden 250. Maddede; “Mahalli belediyelerin ruhsatı olmaksızın her nevi mesken ve umuma mahsus binalar inşası memnurdur. Müsaadenin istihsalı için binanın projesi belediyeye tevdi edilir. Bunlardan umuma mahsus binalara ait bulunanlar hakkında sıhhiye heyetinin mutalaası alındıktan ve meskenlere ait olanların Sıhhat Vekaleti tarafından tesbit edilecek, sıhhi şartlara muvafık bulunduğu ve her nevi binanın mevzu nizamla da uygun olduğu anlaşıldıktan sonra proje sahibine iade ve inşaatı müsaade olunur. Bina sahipleri projelerin tevdiinden itibaren nihayet yirmi gün zarfında bir cevap almadıkları takdirde inşaatı başlamakta muhtardırlar.” Detaylı bilgi için bkz.; Umumi Hıfzısıhha Kanunu, Kanun Numarası 1593, Yayımlandığı Düstur: Tertip 3 Cilt 11 Sayfa 143, Yayımlandığı Resmi Gazete 6.5.1930 Sayı: 1489.

⁸⁶⁶ Seyyah Kandemir, **Türkiye Seyehatnamesi No 1: Ankara Vilayeti**, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1932, s.141.

⁸⁶⁷ Ali Cengizkan, **a.g.e**, s. 33.

⁸⁶⁸ Vehbi Koç, **Hayat Hikâyem**, s.50.

müteahhitlik işine Ankara başkent olmadan önce başlamıştır. Kurtuluş Savaşı esnasında ticaret ile uğraşmış ve bu ticaret işinden çok ciddi kâr elde etmiştir. Elde ettiği kazanç ile 120.000 liraya uçak alarak orduya hediye etmiştir.⁸⁶⁹

Cumhuriyet döneminde inşa edilen yapılar arasında adına rastlanılan ve en az Nafiz Kotan kadar tanınan isim de Haydar Emre olmuştur. Kendisi daha önce İstanbul'da yapı inşaat ve müteahhitlik alanında faaliyet göstermiş daha sonra ise başkent Ankara'ya Gazi Terbiye Enstitüsü yapısının taahhüdünü alarak gelmiştir. Haydar Emre, HAYMİL isimli inşaat firmasında Ziya Arıdırı ve Cemil Arıdırı ile ortaktır. Haydar Emre'yi dönmin diğer müteahhiti olan Nafiz Bey'den ayıran en önemli özelliği ise riskli taahhütlere bulaşmaması ve sermayesinin fazla olmasıdır. Başkent Ankara'da Gazi Terbiye Enstitüsü haricinde, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ziraat Enstitüsü ile Orduve ve Genel Kurmay Başkanlığı olarak saymak mümkündür.⁸⁷⁰

Gerek 2490 sayılı İhale Kanunu'ndan⁸⁷¹ ziyade müteahhitlik işinde risk oranının yüksek olması ve büyük inşaat firmalarının⁸⁷² zarar ettiğini gören Vehbi Koç müteahhitlik işinden ayrılmasına sebebiyet vermiştir. Erken Cumhuriyet döneminde müteahhitlik firmalarının çeşitli sebeplerden ötürü peyderpey iflas edişi mevcut müteahhitleri korkutmuştur. Üstelik iflasın eşiğine sürüklenen bu müteahhitler mahalle arasında faaliyet gösteren sıradan firmalar değil bilakis büyük yapı inşaatlarında faaliyet gösteren büyük firmalardı. Müteahhitlik firmalarından kar elde eden müteahhitler takriben 1980'li yıllardan itibaren mevcut sermaye birikimlerini diğer alanlarda yatırım yaparak değerlendirmişlerdir.

Cumhuriyetin ilanından sonra başkent olan Ankara artık müteahhitlik firmalarını da bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Ankara olmak üzere kentlerin konut ihtiyacını ve imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için müteahhitlik hizmetinin geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra bu faaliyetin gerçekleştirilmesi için de sağlancak olan finans hususu da oldukça önemliydi. Netice de gerek kamusal yapı inşaatında gerekse sivil yapı üretiminde iktisadi anlamda bir kaygı söz konusu olduğunda bu işlerin yarım kalma endişesi oluşarak mekansal anlamda yeni düzene geçişi sektöre uğratabilirdi. Bu durum halkın gözünde yönetici sınıfı küçük düşürecek bir tablodur. Konut üretimi problemi Cumhuriyet'in henüz ilk

⁸⁶⁹ Vehbi Koç, **Hayat Hikâyesi**, s. 43.; Cumhuriyet döneminin önemli bir işadımı olarak Nafiz Kotan'a ait detaylı bir bilgi için ayrıca bkz.; İbrahim Ethem Atınur, Hüseyin Kalemli, **Erzurum'un Yüzleri Göklerden Gönüllere Nafiz Kotan**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016.

⁸⁷⁰ Vehbi Koç, **Hayat Hikâyesi**, s. 47.

⁸⁷¹ Bu İhale Kanunu; Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu olarak bilinmektedir. 2 Haziran 1934 yılında kabul edilmiştir. Bu kanun maddesi içinde toplamda 76 madde bulunmaktadır. Bedel tahmini, teminat, komisyon, kapalı zarf usulü, açık eksiltme veya artırma, umumi hükümler, emanet usulü, müteferrik hükümler gibi bir çok husustan oluşmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.; 2490 Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu, Kanun No: 2490 Sayı: 2723, Kabul Tarihi: 2-6—1934.

⁸⁷² Elazığ Palu Demiryolu Hattı inşaatı 70 kilometrelik bir inşaat projesi olup Vehbi Koç'unda ortağı olduğu bir faaliyettir. Bu proje 6 milyon liraya alınmış olmasına rağmen 18 milyon liraya tamamlanmıştır. Vehbi Koç'un zararı sadece 350 bin lira ile sınırlı kalmıştır. Detaylı bilgi için bkz.; Vehbi Koç, **Hayat Hikâyesi**, s. 48-50.

yıllarından itibaren sorun olarak gündeme gelmiştir. 1937 tarihli bir araştırmaya göre kirada yaşayan kamu çalışanlarının oranı %71'dir. Aylık kazançlarının yaklaşık %29'unu kiraya vermekteydiler.⁸⁷³ Kira ödemeleri hususunda devlet bazı önlemler almayı uygun görmüş bu hususta 1939 senesinde Milli Korunma Kanunu⁸⁷⁴ kapsamında ev kiralarının dondurulması talep edilmiş böylelikle sorunun üstesinden gelineceği düşünülmüştür. Ancak bu durum soruna çare olmamıştır.⁸⁷⁵

1920 ile 1930 arasında çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan ve daha sonra müteahhitlik meslek grubu içinde kendilerine yer bulan bir çok mimar, mühendis ve girişimciler ilk kez 1950'li yıllarda bir çatı altında toplanma fikrini ortaya atmışlardır. *"Hayri Kayadelen, Hayri Yunt, Suat Kadri Erim, Nurettin Evin, Kemal Çakın, ve Bedri Ener'den oluşan bir grup müteahhit Ankara'da bir dernek kurmak için çalışmalara başladılar."*⁸⁷⁶ 26 Ocak 1952 tarihinde Türk Müteahhitler Birliği Derneği ismi geçen altı kişi tarafından kurulmuştur. Bu isimlerden yalnızca Suat Kadri Erim dışındakiler Osmanlı vatanaşı olarak dünyaya gelmiş, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak ise müteahhitlik meslek grubu içinde yapı inşaat faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Derneğin kurucu başkan ünvanını taşıyan Hayri Kayadelen 1904 senesinde Erzurum'da dünyaya gelmiş Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihte İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi'nde ihtisasını tamamlamıştır. Mektebi bitirdikten kısa bir süre sonra Devlet Demiryolları bünyesinde çalışmıştır. Ancak 1929 yılında Nurhayri Şirketi adı altına şirket açarak bağımsız müteahhitlik faaliyetlerini sürdürmüştür. Suat Kadri Emin ise 1909 senesinde Girit'te dünyaya gelmiştir. İhtisasını Illinois Üniversitesi'nde yapmış, Garanti İnşaat Şirketi ortaklarından olmuştur. Türkiye'ye gelişi hakkında muğlaklık söz konusu olan Erim'in ihtimaller dahilinde yapılan nüfus mübadelesi sonrasında Türk topraklarına gelmiş olmasıdır. Kurucu üyeler arasında yer alan Nurettin Evin ise, İstanbul'da dünyaya gelmiş, 1931 yılında İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi'nde eğitimini tamamladıktan sonra Nafia ve Münakalat Vekaletleri'nde mesleğini icra etmiştir. 1946 yılının sonra ise müteahhitlik mesleğini ifa etmiştir. Kemal Çakın Erzincan'da 1913 senesinde dünyaya gelmiş 1940 yılında Teknik Okul Mühendislik'ten mezun olmuş ve 1948 yılına kadar Nafia ve Ulaştırma Vekaletleri'nde çalışmıştır. Daha sonra diğer kurucu üyeler gibi müteahhitlik yapmıştır. Bedri Ener'de meslektaşları gibi İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi'nden mezun olduktan sonra

⁸⁷³ İnci Aslanoğlu, **Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basımışlığı, Ankara, 1980, s. 204.

⁸⁷⁴ Milli Korunma Kanunu, olağanüstü hallerde devleti iktisadî ve millî savunma yönünden kuvvetlendirmek amacıyla Bakanlar Kuruluna bir takım yetkiler vermiştir. Detaylı bilgi için bkz.; Milli Korunma Kanunu, No: 3780, Kabul Tarihi: 18.01.1940.

⁸⁷⁵ Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye'de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, s. 74-75.

⁸⁷⁶ Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, a.g.e., s. 139.

Devlet Demiryolları'nda görev almış daha sonra ise takriben 1937 yılında müteahhitlik faaliyetini sürdürmüştür. Hayri Yunt ise, 1926 senesinde İstanbul Fen Mektebi-i Âlisi'nde ihtisasını tamamladıktan sonra uzun yıllar Bayındırlık Bakanlığı'nda memur olarak çalışmış 1941 senesi itibarıyla müteahhitlik faaliyetlerini sürdürmüştür.⁸⁷⁷

Her birinin ortak paydası ise müteahhitlik meslek grubuna geçmeden önce mühendislik mekteplerini bitirmeleri ve devlet dairelerinde mühendis olarak uzun bir süre çalıştıktan sonra serbest müteahhitlik firmalarında gerçek veya tüzel kişi olarak müteahhitlik hizmetlerini sunmuş olmalarıdır. Kurulan bu birliğin amaç ve hedefleri ile birlikte misyon ve vizyonu yayınlanmış bulunan tüzüğün ikinci maddesinde açıkça ifade edilmiştir.

“...Memleketin imarına ve millî iktisadın inkişaf ve takviyesine hizmet emeli ile inşaat müteahhitliği mesleğinin yükselmesine çalışmak; azalarının meslekî vukuf, şeref ve mes'uliyetlerini ammeye temin etmek; taahhüt işlerinin standardını meslekî karakterin icap ettirdiği bir seviyede tutmak ve ammeye bu birlik âzalarının vecibelerini hüsnüniyetle yerine getirecekleri fikrini telkin etmek; birliğin bünyesinde birleşmiş ferdî gayretlerin kudretine dayanarak âzalarının faydalanmalarına rehberlik etmek ve hizmet ettikleri âmmeden meşru haklarını istihsal etmek; inşaat dolayısıyla alâkalı oldukları eşhas ve müesseselerle ciddi bir işbirliği yaratmak; taahhüt işlerinde tatbik olunan kayırıcı, muzır ve uygunsuz iş metodlarının düzeltilmesine çalışmak; inşaat taahhütlerindeki iş risklerini diğer istihsal sanayiinde kale alınan risklere müsavi kılmak; iş verenlerle teşriki mesai ederek israfı kaldırmak ve inşaat maliyetlerini ucuzlatmağa çalışmak; taahhüt işlerinde karşılıklı hak ve muadelet esaslarına dayanan iş mukaveleleri ve bunlara müteferri fiyat analizleri ve birimleri ve şartnameler ve talimatnameler tanzim ve tatbikini temin etmek; memlekette mevcut malzeme evsafına tetabuk edecek şekilde fennî şartnameler hazırlamak ve bu suretle iş verenler, müteahhitler, ikinci müteahhitler, imalâtçılar ve malzeme satıcılarının mütekabil haklarını lâyikiyle korumak; inşaat taahhütleri ile ilgili mevzuatın âdil ve kabili tatbik bir halde olmasını temin için gerekli tekliflerde bulunmak ve bu mevzularla alâkalı kongreler mukarreratının tatbikini sağlamak; bilirkîşi ve hakem seçmek suretiyle ilgili daire, müessese ve şahısların hizmetini görmek...”⁸⁷⁸

⁸⁷⁷ Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **a.g.e.**, s. 39-40.

⁸⁷⁸ Türk İnşaat Müteahhitleri Birliği Esas Nizamnamesi, Doğu Ltd. O. Matbaası, Ankara, 1954, s.3-5.

Müteahhitlik modern bir terim olarak görülse de daha önce ki bölümlerde değindiğimiz üzere, kalfa olarak Hassa Mimarlar Ocağı'nda faaliyetlerini sürdüren bireylerin gerek sivil yapı üretiminde gerekse kamu inşaatlarında faaliyet sürdürdüklerini biliyoruz. Cumhuriyet ile birlikte müteahhitlik meslek grubu her geçen gün prestij kazanarak kurumsal bir çatı etrafında toplanmayı başarmış hem sivil hemde kamu inşaatlarında bilhassa erken Cumhuriyet döneminde demiryolları ve liman inşaatlarında faaliyet göstermişlerdir. Nitelik olarak aynı faaliyet kapsamına dahil olan kalfaların müteahhitliğe geçişini ve kurumsallaşmasını gösteren bu tablo Türkiye iktisadi ve içtimai tarihi açısından oldukça önemli bir paya sahiptir. Müteahhitler Birliği'nin üstlenmiş olduğu hizmetler kapsamında özellikle 1959 yılına kadar yapılan işler daha çok devletin gerçekleştirmiş olduğu kamusal yatırımların ihaleleridir.

Tablo 14. Müteahhitler Birliği Üyelerinin İhale Aldığı Yapı İnşaat Faaliyetleri (1959-1959)

Yapı İnşaat Alanı	Yüzdelik Oran
Liman	%16
Baraj	%37
Sulama	%15
Havaalanı	%12
Demiryolu	%13
Yol- Köprü- Tünel	%6

Kaynak: TMB Olağan Genel Kurul Toplantısı Dönem Raporu, (01-01-1994/ 31-12-1995) aktaran;Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, a.g.e., s.151.

XX. Cumhuriyet tarihinde müteahhitlik hizmetlerinde yer alan bireyler yabancı mimarlardan da oluşmaktadır. Nihayetinde XIX. yüzyıl Osmanlı yapı üretim faaliyetleri içinde aktif rol üstelenen gayrimüslimler mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Türk mihendis ve mimarlara yönelik istihdam politikaları oluşturulmaya çalışılmıştır. Burada “milli burjuvazi” oluşturmak temel amaçlardan biridir. XIX. Yüzyılda yapı taahhüt işlemlerinde daha çok levantenlerin yer almasına karşı artık ihaleler Türk mimar, mühendis ve müteahhitler eliyle gerçekleştirilmeye başlanılmıştır. Osmanlı döneminde mesleki bir tanımla net bir çizgi ile ayrıştırılmamış daha çok usta-çırak ilişkisi içinde bazen mimarın yapması gereken işi mühendis veya mühendisin yapması gerek bir işi sermayedar yapabilmekteydi. Taahhüt işlemlerinde kalfaların söz hakkı sahibi olması onları müteahhit olarak tanımlamaya kafidir. Çünkü kalfa olarak isimlendirilen bu bireyler

Osmanlı yönetim sınıfı başta olmak üzere bir çok zengin gayrimüslim tüccarların yapı inşaatlarında görev almış, kimi zaman projeyi sahada uygulamış, kimi zaman yapı inşaat malzemelerini temin etmiş kimi zaman da inşaatın finansman boyutunu üstlenmiştir. Bu açıdan bir değerlendirme yapıldığı zaman iş tanımlarının oldukça geniş bir yelpazede yer alması bazı zamanlarda yapılacak işlerde aksamalara sebebiyet verebilmekteydi. Sayıca fazla olan gayrimüslimler arasından sıyrılarak ön plan çıkmayı başaran Türk mimar, mühendis ve müteahhitler olmuştur.

Cumhuriyet tarihinde yapı üretimi hususunda en belirgin isimlerinden biri olan M. Bedrettin Tümay'da diplomalı bir mimardır. Kendisi 1923 senesinde Sanayi-i Nefise Mektebi-i Alisi'ni bitirdikten sonra Ankara Belediyesi'nde mimar olarak faaliyet sürdürmüştür.⁸⁷⁹ Kendisi daha sonra memurluktan istifa ederek Ankara'da serbest mimar olarak çalışmalarını sürdürmüştür. İçinde bulunduğu zamanın şartları da göz önüne alınığında inşaat taahhüt eden müteahhitlik bürolarının yeterli sayıda olmaması, M. Bedrettin Tümay'ın mimarisini üstlendiği yapıda aynı zamanda inşaat taahhüt işi de yapmasına olanak tanımıştır. Böylelikle inşaatın hem yüklenicisi konumunda hemde proje eser sahibi konumunda faaliyetlerini sürdürmüştür. Sektörde ki ilk girişimleri daha çok küçük konut ve çok katlı yapılar olmuştur. Kendisinin de “ilk büyük işim” olarak tanımladığı proje ise; Giulio Mongeri'nin düzenlediği Ziraat Bankası'na ait ek yapı projesinin yapı inşaat taahhüdünü gerçekleştirmesidir.⁸⁸⁰ M. Bedrettin Tümay sektörde ki mevcudiyetini şu şekilde aktarmaktadır;

“O devirde devlete ait büyük işleri, yabancı inşaat firmaları yapıyordu (Hochtif gibi). Bu arada birkaç Türk firması da kurulmuştu. Mühendis Galip Sinap, İbrahim Galip Fesci'nin İnşaat İdare-i Fenniye firması, Mühendis Haydar Emre ile Ziya Kocasinan'ın firmaları ve daha sonra Mühendis Abdurrahman Naci Demirağ'ın firmaları. Son iki firma demiryolu inşaatından bina yapımına geçmişlerdi. Ben bunlar arasında en küçükleri ve tek mimar olanı idim. Prensip olarak daima tek bir iş alır, teknik elemanlarımı seçer, şantiyemi kurar ve başından sonuna kadar inşaatı takip ederdim”⁸⁸¹

Mimarlık mesleğinden ziyade daha çok taahhüt eden ve müteahhit olarak çalışan Tümay, kamusal yapı inşaat faaliyetlerinde de etkin rol üstlenmiştir. Ankara Vakıflar İşhanı binası, Ankara Adliye Vekaleti binası, Atatürk Orman Çiftliği ek yapıları, Çankaya Riyaset-i

⁸⁷⁹ B Ünsal, “ 70 Yaşını İdrak Eden Mimarlar: Boğaziçi'nde Bir Mimar”, Arkitekt, Cilt 4(352), 1973, s. 178-180.

⁸⁸⁰ Z. Sayar, “Meslekte 50 Yılı Aşanlar: Mimar Bedri Tümay”, Mimarlık, Cilt 1(220), 1986, s. 47.

⁸⁸¹ Z. Sayar, a.g.e.,s. 47- 48.

Cumhur yapısı gibi bir çok yapıda müteahhit olarak faaliyet göstermiştir.⁸⁸² “Ankara’da ilk zamanlarda özel binaların projelerini yapıyordum. Ama müteahhitliğe başlayınca bilhassa resmi binaları aldıktan sonra proje yapmak imkânı kalmadı.... Projece ile müteahhitlik birlikte yürümüyor mutlaka birini tercih edeceksiniz...”⁸⁸³ şeklinde ki açıklaması onun hayatına mimar olarak değil de müteahhit olarak devam ettiğini kanıtlar niteliktedir. Takriben 1986 yılına kadar mimarlık, ancak daha fazla müteahhitlik faaliyetlerini sürdürmüştür.

Sadi Atagören’de yine eğitimini Sany-i Nefise Mektebi’nde tamamlamış, bir süre Bakanlık Heyet-i Fenniye Mimarlığı’nda görev almış daha sonra Ankara’da 1938 yılı itibariyle mimar ve inşaat müteahhitliği faaliyetlerini sürdüren bir şirket kurmuştur.⁸⁸⁴

Bir diğer isim ise; Süreyya Yücel’dir. Kendiside tıpkı meslektaşları gibi eğitimini Sanayi-i Nefise Mektebi-i Alisi’nden almıştır. Mektebi bitirdikten kısa bir süre sonra kadastro ressamı olarak İstanbul Adalar ve Trabzon’da Maarif Eminliği’nde görevini ifa etmiştir. Akabinde Ankara Şehremaneti İnşaat ve Mimari Şube Müdürlüğü’nde görevin devam etmiş⁸⁸⁵, daha sonra Ankara’dan ayrılarak İstanbul’da müteahhitlik-mimarlık ofisi kurmuştur.

Apdullah Ziya Kozanoğlu 1929 yılında Güzel Sanatlar Akademisi mimarlık bölümünden mezun olduktan sonra kısa bir süre evlet dairelerinde memur olarak görevini ifa etmiş daha sonra ise serbest mimarlık görevini sürdürmüştür. 1933 yılında Adana’dan başkent Ankara’ya gelerek burada müteahhitlik yapmıştır.⁸⁸⁶

İzzet Baysal’da diğer arkadaşları gibi ihtisasını Güzel Sanatlar Akademisi’nde tamamladıktan sonra çeşitli devlet dairelerinde memur olarak çalışmış 1943 yılı itibariyle de mimarlık ve müteahhitlik serbest meslek gurunda yer almıştır. Ankara ve memleketi Bolu’da bir çok kamusal inşaat faaliyetlerinde yüklenici olarak faaliyet göstermiştir. Bolu Ziraat Evleri, Bolu Kapalı Cezaevi, Melen Köprüsü ve Ankara Etlik Laboratuvarı gibi yapılarda taahhüt işlemini gerçekleştirmiştir.⁸⁸⁷ Müteahhitlik hizmetlerini 1936 yılı ile 1943 yılları arasında gerçekleştirmiştir.

Genel olarak bakıldığında zaman müteahhitlik hizmetlerini sunan gerçek yada tüzel kişilerin asıl meslekleri mimarlık olup belli bir süre devlet dairelerinde çalıştıktan sonra piyasa da serbest müteahhitlik ve yapı taahhüt işlerini yürütmüşlerdir. Türkiye’de yapı inşaat sektöründe yer

⁸⁸² Anonim, Adliye Vekaleti Binası”, Arkitekt, Cilt 01-02(121-122), 1941, s. 1-7.; K. Söylemezoğlu, “Kaybettiklerimiz” , Arkitekt, Cilt 04(376), 1979, s. 158-59.

⁸⁸³ Z. Sayar, “Meslekte 50 Yılı Aşanlar: Mimar Bedri Tümay”, Mimarlık, Cilt 1(220), 1986, s. 47

⁸⁸⁴ Ali Değirmenci, “Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Açılan Mimarlık Büroları ve Dönemin Mimarlık Ortamı”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Doktoraz Tezi, 2021, s. 275.

⁸⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz.; E. Yücel, “Vakıf Restoratör Mimarlarından Süreyya Yücel (1903-1970)”, Vakıf Restorasyon Yıllığı, C. 4, 2012.

⁸⁸⁶ Uğur Tanyeli, Mimarlığın Aktımları Türkiye 1900-2000, İstanbul, Garanti Galerı Yayınları, 2007, s. 149.

⁸⁸⁷ Ali Değirmenci, a.g.e., s. 454.

alan meslek grupları içinde mimarların kendini müteahhitlerden ayrı bir meslek grubu içinde tanımlayabilmeleri uzun bir süre almıştır. Takriben Cumhuriyet'in ilanı ile mimarlık meslek grubunun geçirmiş olduğu evrim üzerinde konuşulmaya başlanılmış bu hususta Mimar Kemaleddin Yüksek Mühendis Okulu'nda 1920 yılında gerçekleştirmiş olduğu bir konuşmada yapı üretimi hususunda iki temel yapı taşından bahsetmiştir. Bunlardan birincisi kuşkusuz ki Osmanlı'dan beri devam eden “usta-çırak” ilişkisi olarak tanımlanan; yapıyı hem fiziki olarak inşa edenler hem de mühendis, mimar ve işçinin çoğu zaman bir arada kollektif bir çalışmanın ürünü olarak yada aynı kişilerin yapıyı inşa etmesidir. Diğeri ise “usul-i cedide” olarak tanımlanan yani proje kısmını mimar ve mühendisin birlikte yaptığı inşa kısmını ise işçilerin yaptığı, taahüt kısmını ise müteahhidin yaptığı bir sistemdir.⁸⁸⁸

Mimari ofislerin görev tanımlarını ele alan 1931 senesinde Mimar dergisinde Zeki Sayar tarafından yayımlanan “Büro Hayatı” adlı yazısında; mimar ile müteahhitlerin ayrı bireyler olduğunun altını çizmekte ve hali hazırda bulunan mimarlık ofisleri hakkında hala daha ne anlama geldiğinin bilinmemesi mimarın tam olarak ne iş yaptığının hâla anlaşılmadığını ifade etmiştir.

“...Mimarla müteahhit ayrı ayrı kimselerdir. Dünya mimarları karar verdiler ki mimar müteahhit olmamalıdır. Mimarlık ve müteahhitliğin ayrı ayrı şeyler olduğu meselesi (henüz mimarı tanımayan memleketimizde değil) Budapeşte’de inikat eden beynelmilel mimarlar kongresinde kendi üzerine lazım gelen alakayı toplamıştır. Böyle bir tefrikin mimarlığın selameti namına ne kadar hayırlı olacağı dünya mimarlığınca kabul edilmiştir. Hâkim olan kanaat şudur: Mimar müteahhitlik ederse sanatından feda etmek mecburiyetinde kalıyor, kendisine emanet olunan sanat ihmale uğruyor. Sanatı vahim akıbetinden kurtarmak için mimarı müteahhitlikten men etmek yahut müteahhitliği meslek edinenlere proje yaptırmamak düşünülüyor. Yalnız proje tanzimi ile iştigal eden mimar büroları olmadığı için kendilerinden memleket sanatının pek çok şeyler beklediği değerli mimarlarımız kuvvetlerini müteahhit bürolarında sanat ve para mücadelesinde heder ediyorlar... Temennimiz hususi mimar bürolarının teşekkülüdür...”⁸⁸⁹

Mimarlık ve müteahhitlik meslek gruplarında net bir ayrımın ol(a)mamasının sebebi; mimarların yaşamış olduğu mali bunalım olabilir. Bu sebep ile mimarlık mesleklerinin

⁸⁸⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Mimar Kemalettin Bey’in Nutku”, Mimar Kemalettin’in Yazdıkları, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, İstanbul, 1997, s. 168.

⁸⁸⁹ Zeki Sayar, “Büro Hayatı”, Mimar, s. 1, 1931, s. 41-42.

yanında taahhüt işleri ile de uğraşmışlardır. Bir nevi zorunlu tercih olarak mimarların aynı zamanda müteahhitlik yaptığı anlaşılmaktadır.

“İnşaat müteahhitliğinin bir ihtisas ve sanat işi olduğu hala kabul edilmemiştir. Meslekle hiç alakası olmayan bir tüccar, bir sermayedar bina inşaatı taahhüt eder. Yüksek mimar, yüksek mühendis bu tüccarın hizmetindedir. Bütün teknik mesuliyeti ve işin zorluklarını mimar ve mühendis yüklendiği halde neticede sermayedar tüccar aldığı vesika ile daha büyük işlere girişme hakkı kazanır...”⁸⁹⁰

Bir diğer konu, Cumhuriyet’in ilanından sonra değişen siyasi rejim ile birlikte devlet yapısında bazı aksamalar yaşanmasıdır. Ülkenin içinde bulunduğu mali kriz bir yana hâla daha yaşanan savaşların etkilerinin devam etmesi yapı inşaat sektöründe de sorunların oluşmasına sebebiyet vermiştir. İçinde bulunan sıkıntılı durum yapı üretiminde olumsuz etki oluşturmuştur. Yapı üretiminde kullanılacak yapı malzeme eksikliği, işçi problemleri ve ihalelerde yetersiz oluşum gibi bir çok sebep yapı inşaat sektöründe yaşanan sorunların temelini oluşturmaktadır. Yeni kurulan rejimin kamu yapıları ilk etapta Bayındırlık Bakanlığı tarafından tasarlanırsa da ekonomik yetersizlik ve mali sıkıntılar devleti müteahhitlere yöneltmiştir.⁸⁹¹ Bir diğer sorun ise yapı üretimi gerçekleştirilirken kalifiye işçi yetersizliğidir. Kalifiye elamanlar için kanuni bir düzenlemelerin olmaması, eğitim verecek okulların mevcut olmaması ve işçi kalitesinde istenilen düzeye ulaşılmaması gibi sebepler de olumsuz durumu pekiştirmektedir.⁸⁹²

2.2. Cumhuriyet Dönemi Modern Yapıları; Ankara ve İstanbul İli Örnekleri

Çok katlı yapı örnekleri XX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti’nde başlayan bir yapı üretim şeklidir. Özellikle yaşanan doğal afetler sonucu yapı üretiminde ahşaptan kâğıre geçiş ile birlikte çıkartılan nizamnamelerde kat yükseklikleri, nazım plan şekilleri, çekme mesafeleri ve yola terkler gibi bir çok kanun maddesi ile imar yönetmeliği oluşturulmuştur.

XIX. Yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında özellikle II. Meşrutiyet ile birlikte hem yönetsel anlamda hem de toplumsal anlamda yaşanan hareketlilik bireylerin yaşam tercihlerinde de etkili olmuştur. Geleneksel Türk konut yapı tipinin yerini çok katlı binalara devretmesi hem iktisadi hem de sosyal değişimin habercisi olmuştur. Levanten ve

⁸⁹⁰ Anonim, “Bir Yapı Kongresi Toplanmalıdır”, Mimarlık, 1945, S.1, s. 1.

⁸⁹¹ M. Şener, “Contractors and Contractorship: An Analysis of Public Building Constructions in Early Republican Turkey”, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2013, s. 93.

⁸⁹² M. Şener, a.g.e., s.30.

gayrimüslim tüccarların ağırlıkta olduğu Osmanlı İstanbul’unda daha çok Galata ve Pera bölgesinde çok katlı denilen apartman tipi konut inşaatları başlamıştır. Bu apartman tipi konutların Osmanlı başkenti İstanbul’da artma sebebi ise; hem nüfus oranında yaşanan artış hem de mimarlık ve taahhüt işlerinde yabancıların daha fazla yer alması avrupalı tarzda konut üretiminin yaşanmasına sebep olmuştur. Zaten Türkiye’de yabancı uzmanlardan etkilenme dönemleri incelendiği zaman Osmanlı dönemi için XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl arasında yani batılılaşma hareketleri ile paralellik göstermiş, Cumhuriyet dönemi için de 1927 ile 1950’li yılların başı yani modernleşme süreci olarak nitelendirilen dönemde yeni yönetimin başkenti Ankara başta olmak üzere bir çok şehirde yabancı mimar, mühendis ve müteahhitlerin hem kamusal yapı üretiminde hem de sivil yapılaşmada aktif rol üstlenerek kentlerin gelişmesi sağlanmıştır.

Çok katlı bina örneklerinin yanı sıra farklı yapı örnekleri de batılılaşma ve modernleşme dönemlerinde inşa edilmiştir. Bunların en tipik örnekleri; tiyatro, opera, müze, anıtsal yapı, saray, gibi yani daha çok ticaret ve endüstriyelleşme ile sanayi toplumunun tercihlerinde yaşanan değişimi gösteren yapı tipi örnekleridir. Gerek XIX. yüzyıl ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu’nda gerekse Cumhuriyet döneminde yapı endüstri sanayisini etkileyen en önemli gelişme teknolojide yaşanan gelişmedir. Teknolojinin gelişmesi, yapı üretiminin inşa edilme sürecine olumlu etki yaratmıştır.

Osmanlı Devleti’nin fiilen sona erip Cumhuriyet’in ilan edildiği tarihten sonra yenileşme ve modernleşmenin ilk hamlesi olan imarda revizyon ile birlikte yeni başkent Ankara’da yapı üretimleri gerçekleşmeye başlamıştır. Cumhuriyet rejiminin aktörlerinin Ankara’da yapı stoğunu artırmak istemesinin sebebi ise Osmanlı başkenti İstanbul’da levanten ve gayrimüslimlerin bir çok yere nüfuz etmesidir. Ankara’da oluşturulmak istenen yapılaşmanın altında yatan “milli burjuvazi” düşüncesi ile milli ve yerli üretim desteklenerek yapı üretimi gerçekleştirilmek istenmiştir. Ancak daha önce ki bölümlerde de değindiğimiz gibi erken Cumhuriyet dönemi için yapı inşaatında yabancı etkisi oldukça yüksektir. Mimarlık tarihinde 1908 ile 1930 arasında “*I. Mimarlık Milli Akımı*” olarak nitelendirilse de XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılda yabancı mimarlar yapı üretiminde aktif rol üstlenmişlerdir.

I. Dünya Savaşı’ndan sonra başlayan Kurtuluş Savaşı devletin iktisadi, siyasi ve içtimai yapısında aksaklığa sebep olmuştur. Maddi ve manevi bir buhran içinde olan ülkede mimarlık, sanat tarihi ve yapı üretimi üzerinde pek durulmamıştır. Mali sıkıntıların yanı sıra kalifiye elemanların savaşta vefat etmesi veya bir kısmının ülkeyi terk etmesi, Cumhuriyet’in temellerinin atıldığı bu dönemde süreci zorlayan etmenler olmuştur. Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet dönemi olarak nitelendirilen 1906 ile 1920 yılları arasında yapı üretiminde

kullanılmak üzere, üretimi yapılmak istenen malzemeler için çeşitli şirket ve fabrikaların kurulumu için girişimde bulunulsa da arzu edilen düzeyde üretim kapasitesine erişilememiştir. Bu durum erken Cumhuriyet döneminde betonarme yapı üretiminde ülke adına zorlu bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Yaşanan mali bunalımlar ekonomik krizlere sebep olmuştur. Bu durum da yapı inşaat faaliyetlerinde aksaklıkların yaşanmasına sebep vermiştir. Yine de Cumhuriyet'in ilanından 1930'lu yıllara kadar başkent Ankara'da milli kimliği temsil edecek olan kamusal yapılar inşa edilmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde devlet kamu binası inşası hususunda İstanbul'da Ankara'ya nazaran daha az yapı üretimi gerçekleştirmiştir. Bilhassa 1920'lerin başından itibaren başlayan resmi yapı inşaatları betonarme şeklinde olup Ankara başta olmak üzere diğer kentlerde de kamu binaları inşa edilmiştir. Sivil yapı üretimi de takriben 1930'lu yıllardan itibaren yoğunluk kazanmıştır. İstanbul'da apartmanlaşma daha çok gayrimüslimlerin ikamet ettiği semtlerde yoğunlaşmış daha sonra müslümanların tercih ettiği semtlerde de yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Aslında sivil yapılaşmada ki bu değişimin temelinde de sanayileşme yatmaktadır. İstanbul semtinde ilk apartmanlaşma XIX. yüzyılın sonlarında Pera ve Galata bölgesinde yoğunlaşmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanan reformlar bireylerin yaşam alanlarını ve yaşam şekillerini de etkisi altına almıştır. İstanbul'da ilk apartmanlaşma 1882'de Pera bölgesinde yaşanmıştır. Anadolu yakasında ise Kadıköy semtinde 1909 yılında apartman inşaatları görülmeye başlamıştır. Yeldeğirmeni ile Pera bölgesinin sakinleri arasına ayırt edici özellik ise Pera bölgesi apartman sakinlerinin büyük ticari işlemlerde yer alması Yeldeğirmeni sakinleri ise daha fazla küçük esnaf işletmesine sahip olmasıdır. Yeni yapılaşma ile birlikte İstanbul'da suriçi dışına çıkmıştır. Nişantaşı, Cihangir, Yeldeğirmeni gibi yerler apartmanlaşmaya yönelik hareketliliğin yaşandığı bölgeler olmuştur.

Bu minvalde apartman daireleri ilk inşa edildiği zaman bireylerin iktisadi durumlarına göre şekillenmiştir. Şehirleşme ve sanayileşme kavramları birbirleriyle ilintili olan terimlerdir. Örneğin Avrupa'da apartmanların ortaya çıkması orta tabaka denilen; memur veya sanayi işçisinin tercih ettiği konut tipidir. Orta tabaka diye nitelendirilen sınıf toplumun en önemli mihenk taşıdır.⁸⁹³ Beyoğlu semti Cumhuriyet döneminde eski görkemini kaybetmeye başlamıştır. Çünkü burada ikamet eden levantenler mali sıkıntılar yaşamaya başlamış böylelikle konutlar el değiştirmeye başlamıştır. Lozan Antlaşması sonrası yabancıların sahip olduğu bir takım ticari hakların kaldırılması ile yabancılar bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Eski görkemli yıllarını kaybeden semtlere karşılık değer kazanan bazı semtler ön plana çıkmıştır. Bu anlamda Teşvikiye, Taksim, Ayazağa gibi semtler başta tüccarlar olmak

⁸⁹³ Ahmet Alkan, "Apartman ve Aile", Türk Aile Ansiklopedisi, Ankara, 1991, s. 127.

üzere müteahhitlerin yerleşim alanlarından biri olmuştur. İstanbul için artık konak ve müstakil yaşam tarzı çok katlı binalar karşısında talep kaybetmeye başlamıştır.⁸⁹⁴

İstanbul için ziyadesi ile sivil yapı üretimi üzerinde durulsa da Ankara semti için durum biraz daha farklı gelişmiştir. Ankara şehrinde kamu inşaatlarına ağırlık verilmiştir. Bu bağlamda erken Cumhuriyet döneminde Ankara semtinde inşa edilen yapılar Cumhuriyet yapıları olarak literatürde tanımlanmaktadır. Bunların en tipik örnekleri olarak; Ankara Gar Binası, Mersin Halkevi Binası, Anıtkabir, Türkiye Büyük Millet Meclisi Binası, Taksim Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Binası, Ankara’da inşa edilen 19 Mayıs Stadyumu, Kızılay Emek İşhanı, Ataköy Konutları, Levent Konutları, Tayyare Apartmanları veya Harikzadegân Apartmanları ve Ankara Palas verilebilir. Bu yapı türleri farklı tipte yapılar olup çoğunluğu Cumhuriyet’in getirmiş olduğu refomların somut örnekleri olarak yapı inşaatlarında karşımıza çıkmaktadır.

Ankara ilinde yer alan Ankara Gar Binası, mekansal ve kentsel değişim anlamında önemli bir yapı örneğidir. Üstelik inşa edildiği tarih savaş dönemine denk gelmesine rağmen yine de hem modern yapılaşma çizgisini içinde barındırmakta hem de geleneksel yapı üretimi öğelerini barındırmaktadır. Ankara başkent olarak ilan edildikten kısa bir süre sonra bölge de nüfus artışı yaşanmıştır. Konut ve ticari yapı talebi de bölge geneleinde artmış kentsel anlamda hızla değişime uğramıştır. Bu anlamda kent için oldukça elzem hale gelen garın inşa edilmesi fikri ortaya atılmıştır. Garın inşa süreci ilk etapta sondaj işlemleri ile başlar. 1935 yılında ise temeli atılarak yapının inşaatına tamamen başlanılır. Devlet Demir Yolları Umum Müdürlüğü tarafından ihaleye çıkılmış ihaleyi alan müteahhit firması ise Abdurrahman Naci Demirağ’ın inşaat firması olmuştur. Yapının maliyeti ise 777 bin TL olarak hesaplanmıştır. 1935 yılında yapımına başlanılan yapı 1937 yılı itibari ile bitirilerek faaliyete geçirilmiştir.⁸⁹⁵

Mersin Halkevi Projesi ise, çok amaçlı bir yapı olması açısından Cumhuriyet Dönemi yapı üretimi içinde önemli bir yere sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk defa operalar ve ünlü kültür eserlerinin sergisi bu binada gerçekleştirilmiştir. Yapımına 1944 yılında başlanmış ve 1946 yılı itibariyle halkın kullanımına sunulmuştur. Yapının müteahhiti; Arif Hikmet Koyunoğlu ile birlikte Dr. Mukbil Gökdoğan ve Raşit Tuğrul’dur. İhaleye çıkan ise Mersin Valiliği’dir. Bu yapının inşaat keşif defterine göre maliyeti 1,12 milyon TL olarak hesaplanmıştır.⁸⁹⁶

⁸⁹⁴ Nurşen Gürboğa, “Evin Halleri, Erken Cumhuriyet Döneminde Evin Sembolik Çerçevesi”, İstanbul Dergisi, sayı 44, İstanbul, 2003, s.60.

⁸⁹⁵ Doğan Tekeli, “Cumhuriyetin Binaları”, Mühendislik Haberleri- TMH, Sayı.442-443, 2006, s. 32.

⁸⁹⁶ Doğan Tekeli, a.g.e., s.35.

Anıtkabir yapısı ise; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e duyulan sevginin göstergesidir. Yapının şehre hakim bir noktada olması anıtsal yapı özelliği de taşımaktadır. Yapının inşaat alanı 15.000 m²'lik bir arsa üzerine kurulmuştur. Yapının 1944 yılında inşaatına başlanılmış 1953 yılında ise yapımı bitirilmiştir. Hamdi Peynircioğlu, Sabiha Güreyman, Said Kuran ve İsmet Aka'nın müteahhitlik ve inşaat firmasına ihalesi verilmiştir. Bedeli hususunda net bir bilgi yoktur. Yapının mimari tasarımını ise Emin Onat ve Orhan Arda gerçekleştirmiştir.⁸⁹⁷

Türkiye Büyük Millet Meclisi Binası ise yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin varlığını sağlamlığını ve dayanıklılığını gösterecek bir şekilde tasarlanan yapının ihalesi Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Binanın ihalesini alan müteahhit firma ise; Abdurrahman Naci Demriag'ın da dahil olduğu, Ferit Ölçer, Muzaffer Birinci, Mebus Ergünç, Hayri Kayadelen, Garanti İnşaat Ortaklığı ile gerçekleştirilmiştir. Yapının inşaat maliyeti 12 milyon ABD Doları olarak hesaplanmıştır.⁸⁹⁸

Cumhuriyet rejiminin sembolü olan Atatürk Kültür Merkezi hem kültürel kimliği ile hem de tarihsel yapısı ile ulusal ve uluslararası faaliyetlere ev sahipliği yapmıştır. Yapının ihalesini veren kurum ise Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'dır. İhaleyi alan ise İstanbul İmar Limited Şirketi bünyesinde Emlak Kredi Bankası aracılığı ile gerçekleşmiştir. Yapının hesaplanan maliyeti hususunda ise net bir bilgi bulunmamaktadır. İnşaatın yapımına 1946 ile 1948 yılları arasında ana bloğu inşa edilmiştir. Yapının betonarme kısmının tamamlanması ise 1969 yılını bulmuştur. Ancak daah sonra yapı üzerinde yaşanan yangın tahribatı ile 1972 ile 1978 yıllarında tadilatı yapılmıştır.⁸⁹⁹

İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1943 yılında yapımına başlanılmış, 1952 yılında ise inşaat tamamlanmıştır. İhaleyi çıkaran kurum ise İstanbul Üniversitesi olmuştur. İhaleyi alan inşaat firması ise Sedat Hakkı Eldem'in serbest müteahhitlik firması almıştır. Sedat Hakkı Eldem aynı zamanda yapının mimari tasarımını da gerçekleştirmiştir. Yapının maliyet blançosu ile ilgili herhangi bir net bilgi mevcut değildir.⁹⁰⁰

19 Mayıs standyumu ise Cumhuriyet tarihinin ilk standyumu olma özelliği taşıdığı için hem sosyal ve beşeri bilimler alanında hem de mimarlık ve sanat tarihi açısından oldukça önemli bir paya sahiptir. Yapının 1934 yılında inşaatın başlanmış olup 1936 yılında inşaat bitirilmiştir. Yapının ihalesini veren kurum ise Gençlik ve Spor Bakanlığı olmuştur. Yapının ihalesini alan yabancı inşaat yapı taahhüd firmasına sahip olan Paolo Vietti- Violi ve Ladislav

⁸⁹⁷ Doğan Tekeli, "Cumhuriyetin Binaları", Mühendislik Haberleri- TMH, Sayı.442-443, 2006, s.37.

⁸⁹⁸ Doğan Tekeli, a.g.e., 39.

⁸⁹⁹ Doğan Tekeli, a.g.e., s.41.

⁹⁰⁰ Doğan Tekeli, a.g.e., s.43.

Kovacs tarafından gerçekleştirilmiştir. Stadyumun inşaat maliyet blançosu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır.⁹⁰¹

Türkiye Cumhuriyeti'nde inşa edilen ilk gökdelenlerden olan Emek İşhanı, XX. yüzyılın ticari yapılarına örnek olan yapı inşaat projelerinden biridir. Yapı özellikle Emekli Sandığı'na gelir sağlamak amacıyla inşa edilmiş olmakla birlikte Ankara'nın Kızılay semtine yeni bir çehre kazandırarak şehrin silüetinde kentsel bir dönüşüm sağlamıştır. 1959 yılında yapımına başlanılan inşaatın yapımı 1956 yılında tamamlanmıştır. İnşaatın ihalesini veren kurum ise, Emekli Sanığı Genel Müdürlüğü'dür. İhaleyi alan inşaat firması ise Emek İnşaat ve İşletme Anonim Şirketi'dir. İnşaatın yapım bedeli ise takriben 75.000 ABD Doları olarak hesaplanmıştır.⁹⁰²

İstanbul Ataköy Konutları ise daha önceki konu başlığında değinildiği üzere toplu konut inşaatlarına örnek olabilecek yapı türüdür. Yapının en önemli özelliği yapının inşa projesinde yalnızca konut yer almayıp, alt yapı, alt ve üst geçitler, yeşil alanlar ve parkları ile adeta küçük bir kent görünümü oluşturmıştır. Proje Emlak Kredi Bankası tarafından inşa edilmiştir.⁹⁰³

Tayyare Apartmanları veya Harikzadegân Apartmanları olarak bilinen binanın tasarımını Mimar Kemaleddin gerçekleştirmiştir. Konut 1920 yılında temelleri atılmıştır. Yapının su ve elektrik gibi tesisatları 1921 yılında bağlanmışır. Bu anlamda İstanbul Tarihi Yarımada içersinde elektrik verilen ilk yapı olma özelliği taşımaktadır. Yapının maliyeti 327.000 lira olarak hesaplanmıştır. Harikzadegân Apartmanları'nın yönetimi 1923 senesinde Evkaf Nezareti Harikzedegan Devairi Müştemilası'ndan Belediye'ye devri gerçekleşmiştir. Ancak vakıf taşınmazı olduğu için farklı bir vakfa devrinin yapılması bazı problemler oluşturmuş bu sebeple daha sonra havacılığın özendirilmesi amacıyla Türk Hava Kurumu'na kira geliri sağlamak amacı 1925 yılında devri gerçekleşmiştir. Yapı içinde havacılık ile alakalı eğitimlerin verilmesi, uçak atölyelerinin kurulması gibi faaliyetlerin yapılması yapının Tayyare Apartmanları olarak anılmasına vesile olmuştur. 1926 senesi ile birlikte Türk Havva Kurumu'na kira gelirlerinin devri gerçekleşmiştir.⁹⁰⁴

Ankara Palas veya Ankara Vakıf Oteli olarak bilinen yapı 1924 yılında yapımına başlanılmış takriben 1928 yılı itibariyle inşaat yapımı bitirilmiştir. 400.000 TL'ye hem üstlenicisi hemde mimari olan Vedat Tek ile A. Kemalettin Bey tarafından iki katlı bir yapı

⁹⁰¹ Doğan Tekeli, a.g.e., 49.

⁹⁰² Doğan Tekeli, a.g.e., s.55.

⁹⁰³ Doğan Tekeli, a.g.e., s. 61.

⁹⁰⁴ Hasan Basri Kartal, Asiye Nisa Kartal, "Mimar Kemaleddin ve Harikzedegân (Teyyare) Apartmanları Üzerine Bir Deneme", Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sant Mimarlık Dergisi, Sayı:6, 2020, s. 331.

olarak inşa edilmiştir. Binanın yapılış gayesi öncelikle yapım aşamasında görevli olan Kemalettin Bey'in de aktardığı üzere; “..yerli ve Avrupalı müşterilere Avrupa otellerindeki refahı temin etmektir.” şeklinde olmuştur. Bina uzun bir süre siyasilerin kulübü olarak, eğlence merkezi işlevini sürdürmüştür. Özellikle resmi davetlerin gerçekleştirildiği mekan halini almıştır. 1980’den günümüze Devlet Konukevi olarak kullanılmaktadır.⁹⁰⁵

İstanbul Anadolu yakasında ilk apartman yapı tipinde binalar Kadıköy, Yeldeğirmeni semtinde inşa edilmiştir. Beyoğlu’na karşılık Yeldeğirmeni’nde inşa edilen bu yapıların tipolojik olarak pek farkı bulunmamaktadır. Anadolu yakasında özellikle liman çalışmaları ve Haydarpaşa Garı’nın inşa edilmesinden sonra bölge hızla gelişmeye başlamıştır. Bu bağlamda ulaşım ağında yaşanan yatırımın ve konforun artışıyla Yeldeğirmeni’nde kentsel dönüşümün yaşanmasına olanak tanımıştır. XIX. Yüzyılın başlarında Kadıköy semtinde çok katlı binalar inşa edilmeye başlanılmıştır. Özellikle ilk yerleşim sakinleri gayrimüslim olan semtte, arsa satışları ile birlikte konut inşa etme paralelik göstermiştir. Ahşap yapı malzemelerinden üretilen çoğunlukla müstakil yapıda olan binalar yerini zamanla kâğır daha sonra betonarme ve çok katlı yapı türüne bırakmıştır. XIX. Yüzyılın Kadıköy semtinde, ilk apartmanlardan sayılan Valpreda apartmanı da Haydarpaşa Tren Garı’nın inşaatı esnasında mühendis, mimar ve işçilerin ikamet ettiği yapıydı. Apartmanı inşa eden ustalar ise İtalyan olduğu için literatürde daha çok İtalyan Apartmanı olarak anılmaktadır.⁹⁰⁶

Valpreda Apartmanı’nı takip eden yapı, Sünget Apartmanı olarak veya Ankara Han olarak bilinen yapıdır. Valpreda Apartmanı gibi Haydarpaşa Garı’nın yapımında faaliyet gösteren yapı inşaat ustalarının ikamet edebilmeleri için tasarlanmış bir yapıdır. Her iki yapının da yüklenici hakkında bir bilgi mevcut değildir.

Kehribarcı Apartmanı da XX. yüzyılda Kadıköy’de inşa edilmiştir. Yapı Alman müteahhit firmasına Yahudi Levi Kehribarcı tarafından ihale edilerek inşa ettirilmiştir.⁹⁰⁷ Celal Muhtar Apartmanı ise Yeldeğirmeni’nde inşa edilen ilk Türk apartmanı olarak bilinmektedir.

Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Dönemi’nde inşa edilen apartman yapı tipinin tercih edilmesinin sebepleri; gayrimüslimlerin etkileri, batılılaşma harekâtı neticinde yaşanan reformlar, yönetim sisteminin değişimi, yaşanan doğal afetler, oluşturulan yeni imar planları, nüfus artışı, ulaşım kolaylıklarının yaşanması, yaşanan değişim ve dönüşümün sonucu olarak aile yapısında meydana gelen tercihlerin değişmesi, ekonomik anlamda kısmen de olsa refah seviyesinin artması, özellikle devletin konut üretiminde ki müdahaleleri, mülkiyet yasası, yeni

⁹⁰⁵ Anonim, “Ankara Vakıf Otel”, <http://www.mimarlarodasiankara.org/index.php?Did=1484>, Erişim Tarihi: 3.8.2021

⁹⁰⁶ “Kadıköy’den Apartman Öyküleri-5: Valpreda Apartmanı” <http://www.gazetekadikoy.com.tr/yazi-dizisi/kadikoyden-apartman-oykuleri-5-valpreda-apartmani-h12841.html>, Erişim Tarihi 3.8.2021.

⁹⁰⁷ “Kehribarcı Apartmanı”, <https://kulturenvanteri.com/yer/kehribarci-apartmani/#16/40.995457/29.02751>, Erişim Tarihi 3.8.2021

yapılacak olan yapılarda kredi imkanları veya vergi muafiyetleri gibi bir çok faktör müstakil konut inşasından çok katlı binalara geçiş sürecini hızlandırmıştır. Ayrıca modern anlamda yaşanan değişim farklı yapı türlerinin de inşa edilmesine olanak tanımıştır.

3. BİR DEVLET POLİTİKASI OLARAK: KONUT VE KONUT FİNANSMAN KAYNAĞI

Erken Cumhuriyet döneminde, bireylerin yetersiz sermaye birikimi, ülkede sanayileşmenin az olması daha çok tarım toplumuna sahip olunması buna bağlı olarak şehirleşme hızının düşük olması gibi bir çok faktör devletin konut yapımına dair oluşturacağı herhangi bir politika olmamıştır. Ayrıca içinde bulunduğu ekonomik ve mali yetersizlikler sebebiyle bu alana yönelik ayırabilecek bir bütçe de bulunmamaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında konut politikalarına dair ilk girişim 1926 yılında Emlak ve Eytam Bankası'nın kurulması olabilir. Yapı bankacılığının gelişmesi Emlak ve Eytam Bankası'na dahil olan Emlakbank Yapı Limited Şirketi'nin kurulmasıdır.⁹⁰⁸ 1937 sendsinde sermayesinin % 99'u Emlak Bankası'na ait olan Emlakbank Yapı Limited Şirketi, oldukça sıkıntılı bir dönemde bu tip bir şirket kurmak için ihtiyaç duyulan sermayeyi nereden temin ettiği hususu ise muğlaklığını korumaktadır.⁹⁰⁹ Emlak Bankası, Türk İktisat Tarihi çerçevesinde Türkiye'nin iktisadi ve içtimai yapısı hakkında önemli bilgi aktarımı sunan kurumdur. Türkiye'nin mali tablosu ile bankanın gelişme durumu paralellik göstermektedir. Banka 1926 yılından 2001 yılına kadar aktif bir rol üstlenmiştir. 1926 senesinde Emlak ve Eytam Bankası olarak merkezi başkent Ankara'da kurulmuştur. Bankanın faaliyet kapsamı ise başta kimsesiz ve yetim hakkını korumak olmak üzere Ankara ve muhtelif yerlerde halkın yaptırmak istediği konutlara destek sağlamaktadır.⁹¹⁰ Banka belirlemiş olduğu amacını maalesef kuruluş aşamasında ifa edememiş, takriben 1940'lı yıllara kadar herhangi bir girişimde bulunulmamıştır.⁹¹¹

Dönemsel olarak kurulduğu yıllar arası Türkiye Cumhuriyeti'nin hem iktisadi anlamda hem de toplumsal yapısında henüz tam bir bağımsızlık yaşanmamış olması üstelik 1929 Ekonomik Krizi'nin yaşanması gibi bir çok olumsuz faktöre karşı devlet 1930-1939 yılları arasında dışa kapanarak, sanayileşme politikasına yönelmiştir.⁹¹² 1930 ile 1939 yılları

⁹⁰⁸ Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye'de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, s. 75.

⁹⁰⁹ Saadet Aydın, Türkiye'de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2003, s.137.

⁹¹⁰ Murat Güvenç, Oğuz Işık, **Emlak Bankası 1926-1998**, Emlak Bankası Yayını, 1999, s.3.

⁹¹¹ Murat Güvenç, Oğuz Işık, **a.g.e.**, s.4.

⁹¹² Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, Gerçek Yayınevi, 6. Basım, Ankara, 1998, s. 45.

arasında oluşturulmaya çalışılan bu korumacı ve devletçi ekonomi politikası Türkiye için planlı sanayileşme döneminin de başlangıcı olmuştur. Çünkü 17 Nisan 1934 itibarıyla I. Sanayi Planı yürürlüğe girmiştir. Bu planlı dönem 1934- 1938 dönemlerini kapsamıştır. Yaşanan ekonomik kriz ile banka, yerel yönetimlere açmış olduğu kredileri geri alamamış aynı zamanda kendisine aynı sermaye şeklinde devri yapılan gayrimenkulleri satamadığı için nakde çevrilememiştir. Aynı zaman diliminde doların Türk lirası karşısında değer kaybetmesi üzerine bankanın yabancı menşeli şirketlere vermiş olduğu kredi de bankayı zarara uğratmıştır.⁹¹³

Devlet politikası olarak, merkezi yönetimin bilgisi dahilinde ilk kez konut üretimi ise 1934 yılında Ankara Bahçelievler Konut Yapı Kooperatifi olarak inşa edilmiştir. Bu girişim örneği başkent Ankara'da ikamet eden memur sınıfına yönelik uygulanan bir hizmettir. Burada ki nihai amaç Cumhuriyet ideolojisi ile birlikte kurumsal yapılaşmayı kuvvetlendirmek ve bu gücün en somut örneği olarak Ankara kentini Cumhuriyet rejimine uygun modern bir kent haline getirmektir. Ankara da kurulan bu 150 kooperatif evler için Emlak ve Eytam Bankası 1936 yılında 800 bin lira kredi vermiştir.⁹¹⁴

Bankanın konut yapımına ilişkin ilk hamlesi ise başkent Ankara'da Saracoğlu Mahallesi'nde memur evi olarak bilinen inşaatların yapımına ilişkindir. Bu evler Memurin Apartmanları olarak da bilinmektedir. Bu inşaat projesi Emlak ve Eytam Bankası bünyesinde kendi şirketi olan Emlakbank Yapı Limited Şirketi'ne ihale edilmiştir. Yapının mimarı ise Alman Paul Bonatz olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk toplu konut projesi olarak anılmaktadır. Projenin inşa sürecinde yapı malzeme hususunda herhangi bir aksaklık yaşamamak için Emlak ve Eytam Bankası sermaye oranının yarısını kendisine, diğer yarısı ile Ankara Belediyesi, Özel İdare ve Sümerbank'a ait olan bir şirket kurmuştur. Kumtaş Şirketi olarak literatürde bilinmektedir. Kumtaş Şirketi, Saraçoğlu yapı inşaat projesinde ihtiyaç duyulan yapı malzemelerini temin etmek ile görevlendirilmiştir. Bu proje toplamda 450 konuttan meydana gelmiştir. Proje içinde ilkokul, dükkan, yönetim binası ve gazino yapısı da mevcuttur. Projenin çok büyük bir alanı kaplaması üstelik 1944 yılında başlanılarak 1946 yılında projenin bitirilmesi, uzun zaman önce kurulan ancak kendisini ispatlayamayan Emlakbank Yapı Limited Şirketi için oldukça prestij sağlamıştır. Böylelikle banka ve şirketi devlet kamu yapı inşaatlarında faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu proje kendilerine yeni bir dönemi aralamıştır.⁹¹⁵

⁹¹³ Murat Güvenç, Oğuz Işık, **a.g.e.**, s. 8-10.

⁹¹⁴ Saadet Aydın, Türkiye'de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları, s.137.

⁹¹⁵ Murat Güvenç, Oğuz Işık, **a.g.e.**, s.94- 107.

“... Saraçoğlu mahallesi inşaatlarında bankaya %7 oranında bir kâr payı ödenmesi garanti altına alınmıştı. Emlakbank Yapı Limited Şirketi'nin inşaat üzerinden elde edeceği kâr, bu oranın dışındaydı. Emlak ve Eytam Bankası ve Emlakbank Yapı Limited Şirketi'ni en fazla müsaadeye mazhar bir kamu kuruluşu olarak gören bu uygun koşullarda şirketin hızla büyümesi hiç de şaşırtıcı değildir. Banka tarafından yayımlanan ve Emlak Kredi Bankası'nın kısa tarihçesine değinen yazılarda Emlak ve Eytam Bankası'na atfedilen eserlerin pek çoğu işte bu son döneme aittir.”⁹¹⁶

Emlakbank Yapı Limited Şirketi, 1938 yılı itibariyle yapı inşaat ihalelerinde katılmaya başlamıştır. Bu tablo şirketin adeta bir müteahhit gibi davrandığı göstermekteydi. Şirket 1938 yılı itibariyle Eskişehir Çırak Mektebi, Merkez Bankası ve Umumi Mağazalar Ankara Etimeskut Uçak Motor Fabrikası, Adana Adliye Sarayı, Cebeci Hemşire Okulu, Ankara Verem Hastahanesi, Sergi Evi'nin Devlt Opera ve Balesi'ne dönüşümü gibi bir çok kamusal yapı inşaatlarının ihalelerini almayı başarmıştır.⁹¹⁷ Emlakbank Yapı Limited Şirket Müdürü Emin Zincirkıran'ın Sergi Evi'nin Opera Binası'na dönüştürülmesi hakkında şöyle bir konuşma gerçekleştirmiştir;

“...Şirket müzaheret ve muaveneti aliyeleriyle günden güne büyük mikyasta inşaat deruhte ediyor. Ankara'da memurlar için ikametgah olarak evler yaptık. Hastaneler inşa ediyoruz. İş tiyatroya kalmış bu da ihtiyacatı asriyedendir ve memleketimizin imarı demektir. Bu seneler için son bir hamle olmak üzere, madem ki esas evvelce kararlaştırılmıştır ve vekaletçe de muhterem bankaya yaptırılması da uygun görülmüştür. Bu binayı da yapabiliriz...”⁹¹⁸

1930'lu yıllarda genel olarak müteahhitlik firmalarında yaşanan mali sıkıntılar göz önüne alınırsa devlet destekli bir banka ve şirketin müteahhitlik hizmetinde bulunması ve ihalelerde yer alması devletin yapı sektöründeki müdahalesinin en tipik örneklerinden sayılabilir.

1946 yılından itibaren ise Türkiye Emlak Kredi Bankası (TEK Bank) kurulmuştur. Bu bankanın sermayesinin %45'i İstanbul Belediyesi'ne ait %55'i ise TEK Bank'a ait olan İstanbul İmar Limited Şirketi kurulmuştur. Aslında bu banka1 Eylül 1946 itibariyle tüzel kişiliği sona eren mevcut Emlak ve Eytam Bankası'nın yerine kurulan Emlak Kredi

⁹¹⁶ Murat Güvenç, Oğuz Işık, a.g.e., s. 68-71.

⁹¹⁷ Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye'de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, s. 76-77.

⁹¹⁸ Murat Güvenç, Oğuz Işık, a.g.e., s. 114.

Bankası'dır.⁹¹⁹ İstanbul Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın döneminde imar faaliyetleri kapsamında kurulan bu şirket İstanbul için de tıpkı başkent Ankara'da inşa edilen toplu konut projeleri gibi yapı inşaat faaliyetlerinin temellerinin atılmasına olanak sağlamıştır. Bu dönemler Cumhuriyet dönemi için siyaset tarihi açısından da oldukça önemlidir. Zira siyasi anlamda bir tasfiyenin yaşandığı ve tek partili dönemden çok partili siyasi hayata geçişin yaşandığı dönemdir.

Emlak ve Eytam Bankası'nın kuruluş amaçları içinde yetim haklarını korumak ve gözetmek bunun yanı sıra konut inşa edecek olanlara finansörlük yapmaktı. Ancak bankanın kuruluş gayelerinden olan yetimler hususuna artık ihtiyaç kalmamış tüm mevcudiyetini konut finansmanına ayırması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Banka'nın kuruluşunda ziyadesi ile Ankara'nın konut ihtiyacına cevap verecek nitelikte olması diğer kentlerle ilgili konut sorunlarına yanıt verememesi, Ankara'da yalnızca sahip olduğu araziler üzerine konut inşa edebilmesi gibi sınırlı ve kısıtlı durumlar sebebiyle yeni bir bankanın elzem olduğu vurgusu yapılmaktadır. Yeni kurulan bankada toplu konut inşa edilmesine yönelik bir dizi politikaları olması ve sadece şahsına ait arsa üzerine değil aynı zamanda başka arsa üzerine de konut inşa edeceklerine dair beyanda bulunulması yeni bankanın eski bankaya nazaran konut üretimi hususunda güçlü vurgu yaptığını göstermektedir.⁹²⁰ Emlak ve Kredi Bankası'nın kuruluş amacı kısaca; *“evi olmayan yurttaşlara ev yaptırmak için en çok elli yıl vadeyle borç para vermek”* şeklinde tanımlanmıştır.⁹²¹

1946 ile 1984 seneleri arasında Türkiye Emlak ve Kredi Bankası faaliyet göstermiş, bu zaman diliminde İstanbul ve Ankara başta olmak üzere, toplam 27 şehirde 2.550 konut inşa etmiştir. Konut inşasının yanı sıra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kullanımına sunulan 1, Milli Savunma Bakanlığı'nın kullanımına sunulan 11, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'nın kullanımına 81, Afet İşleri adına 9 ve başka kurum ve kuruluşların kullanımına sunulan toplam 52 projeyi gerçekleştirmiştir.⁹²²

Türkiye Emlak ve Kredi Bankası bünyesinden kurulan İstanbul İmar Limited Şirketi'nin, İstanbul'da yaşanan konut problemini çözmek için 1950 adet konut yapımına izin verilmiştir. Böylelikle Levent Projesi dahilinde 1347, Ataköy I'de 662 Ataköy II'de ise 852 adet konutun inşaatına başlanılmıştır.⁹²³ Levent projesi yeni bankanın gerçekleştirmiş olduğu ilk büyük

⁹¹⁹ Saadet Aydın, Türkiye'de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları, s. 140.

⁹²⁰ Saadet Aydın, “Konut Sorununa Devletin Müdahale Aracı olarak Emlak Bankası”, Eğitim Bilim Toplum Dergisi, Cilt 17, Sayı 66, 2019, s. 82.

⁹²¹ Can Umut Çiner, “Demokrasi'ye Kavuşma”, Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi:3, TİDATA, s. 800.

⁹²² Eftal Şükrü Batmaz, Kudret Emiroğlu, Süha Ünsal, a.g.e., s.77.

⁹²³ Saadet Aydın, Türkiye'de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları, s. 144.

projedir. Projenin aşamalı olarak inşa edilmesi konutlara olan talebi de artırmaktadır. Taşınmazların projesi kısım kısım tamamlanırken bölge de yaşanan canlılık ve nüfus yoğunluğu da paralelinde artış göstermektedir. Bankacılık ve gayrimenkul piyasasının canlanabilmesi için de bazı kolaylıklar kullanıcılara sağlanarak talebin artmasına olanak sağlanmıştır. Bunların en önemlisi banka adına tüketici sayısının artmasıdır. Bankada hesabı bulunan tüketicilere konut satımında öncelik tanınacağı gibi bir takım kredi imkanlarının da sunulacağı bildirilmektedir. Bu tutum banka adına hem performans artırıcı bir etki oluşturacak hemde mevduat hesaplarında artış sağlanmasına vesile olmaktadır.⁹²⁴

Yapı inşaat sektöründe kredi verilerek ülke içinde imar faaliyetlerine ağırlık verilmesi için faaliyet veren bu bankanın kurulmasının ardından konut/mesken yapıları ile ilgili yasal düzenlemeler oluşturulmuştur. 1580 sayılı Belediye Yasası'nda ilk defa konut yapımına dair gerçekleştirilecek olan faaliyetlerin bir kamu görevi olduğu vurgusu yapılmıştır.

*“Alelûmum inşaat tamir ve ilaveler için kanun mücibince ruhsat vermek, kanunsuz veya ruhsatsız başlanan ve yapılmakta olan inşaatı men ile hususi kanunların hükümlerini tatbik ve kazalı binaları ve baca ve duvarları yıktırmak, arsalarla yangın yerlerindeki kuyu ve çukurları kapattırmak veya tehlikelerini refetmek...Yangın yerlerini ve mahalle haline getirilcek yerleri kanun dairesinde tanzim ve imar etmek ve alelûmum inşaat, tamirat ve ilavet planlarını kanuna tevfikân tetkik ve tatbik etmek...Ucuz mesken yerleri yapmak ve belediye namına inşaat yaparak icar etmek, belediyenin inkişaf ve tevessüe müsait mahallelerinde arazi alarak yeni plana göre tanzim etmek ve yeniden inşaat yapmak isteyenlere satarak ihtikâra mani olmak...”*⁹²⁵

Kentlerde nüfus hareketliliğinin çok fazla yaşanmamasına rağmen belediyecilik ve şehir politikalarına ağırlık veren devlet, oluşturulan yeni yönetimin görsel bir imge olarak halka gücünü sunmaktadır. Toplumun barınma ihtiyacını kendi kendine karşıladığı bir dönem olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarını tasvir etsek de iktidarın gündeminde imar ve buna bağlı iskan faaliyetleri 1930'lu yıllardan önce de oluşmaya başlamıştır. Bu anlamda Lozan Antlaşması ile birlikte gündeme gelen Türk-Rum Nüfus Müdahalesi ile başlayan yasal süreç örnek verilebilir. Çünkü 1923 yılında Mübadele, İmar ve İskan Bakanlığı kurularak bilhassa göçmenlere yönelik konut yapımı ve yerleştirilmelerine yönelik hizmet sunulmuştur. Kurulan bu bakanlık kısa bir süre sonra kaldırılarak İçişleri Bakanlığı'na aktarılmıştır. 1950 yılının

⁹²⁴ Saadet Aydın, “Konut Sorununa Devletin Müdahale Aracı olarak Emlak Bankası”, s.84

⁹²⁵ 1580 Sayılı Belediye Kanunu, Madd. 12,37,68, Sayı: 1471, 1930. Ayrıca bkz.; 1580 Sayılı Belediye Kanunu dokuz fasıldan oluşmakta olup her fasıl kendi içinde birden fazla maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler çoğunlukla belediye hizmetleri içinde yapılması gereken elzem durumları özetlemektedir.

sonlarına kadar imar, iskan gibi faaliyetler Başbakanlık ve İçişleri, Sağlık ve Tarım Bakanlığı arasında belirli bir politikaya bağlı olmadan gerçekleştirilmiştir.⁹²⁶ Mübadele ile Yunanistan'dan gelen nüfusun bir kısmı konutlarını terk ederek Yunanistan'a göç eden bireylerin konutlarına yerleştirilmiş bir kısmı için ise yeni konut inşa edilmiştir. Hatta yeni inşa edilen bu konutların yapı inşa malzemelerinde kullanılan; kerpiç, çamur gibi malzemelerden dolayı bu evler "iktisadi ev" olarak tanımlanmışlardır.⁹²⁷ Çıkarılan bu yasanın maddelerine göre iskan; bir aileye geçimini sağlayacak kadar ve barınma ihtiyacını karşılayacak kadar toprak verilecektir. Böylelikle bireylerin ihtiyaçlarına ivedilikle yanıt verileceği düşünülmüştür. Bu yasanın içerdiği bir çok madde takriben 1947 itibariyle ise revizyona uğramış veya tamamıyla kaldırılmıştır.⁹²⁸

Konut üretiminde bir diğer devlet müdahalesi olan yasa ise; 1948 yılında çıkarılan 5228 sayılı Bina Yapımını Teşvik Kanunu'dur. Bu kanun ile birlikte hazine arazisi olarak belirlenen yerleri; vergi değeri üzerinden 10 sene içinde 10 eşit taksit ile ödemesi gerçekleşecek şekilde, konutu olmayan ve kendine konut inşa etmek isteyen halka devrinin yapılması gibi bir takım teşvik politikaları içermektedir.⁹²⁹ Burada konut üretiminde destek veren devletin en önemli kıstası ise; hazine arsasının devrini gerçekleştirdikten sonra, bireyler konutun inşaatının bitimini iki yıl içinde tamamlaması gerekmektedir. Aksi durumda bağlı bulunan ilçenin belediyesi arsayı bedelsiz olarak geri alma hakkına sahiptir. Bu arsa devri gerçekleştikten sonra kredi ihtiyacı olan bireylere de arzu ettikleri taktirde Emlak Kredi Bankası'ndan inşaat maliyetinin %5 oranını geçmeyecek şekilde kredi desteği imkanı sağlanmaktadır.⁹³⁰

Konut Teşvik Yasası'nın çıkarılma sebeplerinden biri de yaşanan gecekondu sorunudur. 1948 yılından sonra 1953 yılında da Bina Yapımını Teşvik Yasası çıkarılmıştır. Bu yasalar ile hali hazırda hazine üzerine inşa edilmiş olan gecekonduların bağışlanmasına olanak tanınmış bir yandan da yeni inşa edilecek olan kaçak yapılaşmanın önüne geçilmektedir.⁹³¹ Zaten 1956 yılında 6785 sayılı İmar Yasası⁹³² denetimlerin ve imar faaliyetlerinin gerçekleşmesi için yetkiyi belediyelere vermiştir. Bu imar yasası ile birlikte yapılaşmada fiziki

⁹²⁶ Fehmi Yavuz, "Politika ve Yerleşme Sorunlarımız", Dokuzuncu İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları: Türkiye'de Orman Köylerü, yerleşme, Bölge Planlama, Şehirleşme, Doğu Anadolu'nun Sorunları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İskan ve Şehircilik Enstitüsü Yayınları, 1969, s. 144.

⁹²⁷ Detaylı bilgi için bkz.; Mesut Çapa, "Yunansitan'dan Gelen Göçmenlerin İskanı", Atatürk Yolu Dergisi, 1990, Cilt 2, Sayı 5, s. 49-69.

⁹²⁸ İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo- Ekonomik ve Etnik Temeller II**, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 1992, s. 435.

⁹²⁹ Adalet Alada, "Türkiye'de Belediye'nin Yetmiş Yıllık Tarihine Kronolojik Bir Yaklaşım: 1930- 2000", **Cevat Geray'a Armağan**, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 2001, s.138.

⁹³⁰ Saadet Aydın, Türkiye'de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları, s. 143.

⁹³¹ Adalet Alada, a.g.e., s.140.

⁹³² Detaylı mevzuat yasa kanun maddeleri için bkz.; 6785 İmar Kanunu, Sayı 9359, Kabul Tarihi 9-7-1956.

müdahalelerde gerçekleşmiştir. Kat sınırı artırılmıştır, ancak ziyadesi ile ayırık nizama izinler verilmiştir. Kat mülkiyeti kanunu oluşturulmuş, kat irtifaklı yapılara da kredi imkanı tanınmaya başlanmıştır. Tüm bu yapı imar faaliyetlerinin yanı sıra 6380 sayılı Kamulaştırma Yasası ile belediye encümenleri tarafından bilirkişi komisyonları oluşturulularak belediyelerin yetki ve etki alanı artırılmıştır. İmar Yasası'nın ilanı ile özellikle İstanbul gibi bir çok büyük şehirde yüksek katlı yapıların inşaatı artaya başlamıştır.

1956'da yürürlüğe giren İmar Yasası sonrasında 1958 yılında 7116 sayılı yasa ile birlikte İmar ve İskan Bakanlığı⁹³³ kurulmuştur. Bakanlığın kurulması konut üretimi ve denetimi hususunda devlet politikasının oluşturulduğunu kanıtlamaktadır. Doğal afet sonucu zayı olan konutların tekrardan inşa eden devlet artık kent, kasaba ve köylerde dayanaklı ve ucuz konut ihtiyacını karşılamakla mükellef olmuştur. Toplu konut yapımını özendirmek ve inşa ettirmek devlet politikası haline gelmiştir. Konut üretimi gerçekleştirilirken konut kredisi kullanmak için Emlak Kredi Bankası'na başvuran aday öncelikle Bakanlıkça belirlenen koşulları sağlaması gerekmektedir. Süreç boyunca bakanlığın denetimine tabi olacak şekilde kolektif bir çalışmanın ürünü olarak konut inşaatları gerçekleştirilecektir.⁹³⁴

⁹³³ “İmar ve İskân Bakanlığı kuruluş ve vazifeleri hakkında 7116 sayılı Kanunun 3 ncü ve 7 nci maddelerinindeğiştirilmesine, bu kanuna bir madde eklenmesine ve 3656 sayılı Kanuna bağlı (1) sayılı cetvelin İmar ve İskân Bakanlığı kısmında değişiklik yapılmasına dair Kanun” için bkz.; 13.02.1969 tarihli 13134 sayılı resmi gazete ilanı.

⁹³⁴ Saadet Aydın, Türkiye’de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları, s. 47-48.

SONUÇ

Osmanlı Devleti yüzyıllar boyunca sürdürdüğü ve bir devlet politikası haline getirmiş olduğu iskan ile topraklarında hakimiyet kurmaya devam etmiştir. Bu politikanın uygulandığı coğrafyalarda toplumun ihtiyaçlarına yanıt vermiş, aynı zamanda güvenliklerini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin kurumlar tarihi içinde oldukça büyük bir paya sahip olan vakıflar ile şehirler imar edilmiştir. Vakıf kurumları birer hayır kurumu vazifesi görmüşler, aynı zamanda kamusal yapı ve imar faaliyetlerinde veya sivil yapı inşaatlarının yapımında aktif rol almışlardır. Bu bağlamda vakıf kurumlarının sağlamış olduğu hizmetler doğrultusunda çok geniş bir alana hitap ettiği, bu anlamda da; devletin iktisadi, idari, sosyal ve siyasi yönden gelişmesine katkı sağladığı bilinmektedir. Tarih boyunca kamusal yapıların inşaatının gerçekleştirilmesi bir “devlet politikası” olarak görülmüş ve uygulanmıştır. Bu yapıları inşa ederken devlet ya kendi inşa ettirmiştir yada vakıflar yolu ile inşa edilmiştir.

Tarih boyunca meslek çeşitlerinin kurumsallaşarak tek bir çatı altında toplandığı esnaf birlikleri yalnızca Osmanlı değil Selçuklu Dönemi'ne kadar uzanır. Bu esnaf birlikleri mesleki anlamda ihtisaslaşmayı sağlayarak ülkenin içtimai yapısının yanı sıra siyasi ve iktisadi yaşam kurallarının belirlenmesine destek sağlamaktadır. Meslek çeşitlerinin gruplandırılarak nizam çerçevesinde ahilik kurallarına sadık kalarak toplumun ihtiyaç duyduğu bazı alanlarda üretimi desteklemektedir.

Esnaf teşkilatı içinde inşaat alanı da yer almıştır. İnşaat esnaf birliği çatısı altında; mimar, taşçı, boyacı, demirci, neccar ve yapıcûyan gibi farklı uzmanlık alanlarında mesleğini icra eden usta ve kalfalar yer almıştır. Esnaf ve ahilik teşkilat birliği zamanla lonca ve gedik teşkilatı olarak anılmaya başlamıştır. Meslek gruplarının bir çatı altında toplanarak üretimi gerçekleştirmeleri kendilerinin alanlarında uzmanlaşmalarını da sağlamıştır. Bilahare inşaat esnaf örgütü, Hassa Mimarlık Ocağı'nın kurulması ile bu çatı altında faaliyetlerine devam etmiştir. Osman Bey ile kurumun mevcudiyetinden bahsetmek mümkün görünmektedir. Hassa Mimarlar Ocağı Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyalarda kamu veya sivil tüm yapı inşaat faaliyetlerinde aktif rol üstlenmiştir. Kurulan Hassa Mimarlar Ocağı ile yapı inşaat sektöründe denetimlerin yanı sıra alanında ihtisas sağlamış yapı inşaat ustaları yetiştirilmiştir. Hassa Mimarlar Ocağı modern anlamda bir mimarlık mektebi ile eş konuma gelmiştir. Selçuklu döneminin geleneği olan esnaf birliklerinde usta çırak ilişkisi Hassa Mimarlar Ocağı'nda da devam etmiştir. Hassa Mimarlar Ocağı Şehremini'ne bağlı olarak

faaliyetlerini sürdürmüştür. Şehremini kamusal her türlü inşaat faaliyetlerinin yürütüldüğü yerdir. Bu isim 1855 yılı itibariyle belediye başkanları için bir unvan olarak kullanılmıştır.

Hassa Mimarlar Ocağı'nda faaliyet gösteren inşaat esnafının zamanla yüklendiği misyon değişime uğramıştır. Yapı üretiminde her türlü desteği sunan Hassa Mimarlar Ocağı finansal anlamda da destek sağlamıştır. Kurum içinde adına kalfa denilen çalışanların yapı inşaatlarında işçi bulup çalıştırmaları da zamanla girişimci kalfalardan, girişimci müteahhitlerin doğuşuna olanak tanımıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi dosyalarından edinilen bilgiler doğrultusunda inşa edilen yapılarda çoğu kez mimar olarak bilinen ancak kalfa olduğu ve yapının finansörlüğünü sağlayan kişiler olduğu teyit edilmiştir. Tanzimat'ın ilanı ve Islahat Fermanı'nın ilanı ile birlikte değişen yönetim anlayışı gayrimüslimlerin yapı sektöründe etkili olmasına olanak tanımıştır. Hassa Mimarlar Ocağı'nda mimarbaşı olarak yalnızca Müslüman tebaa yer alırken kurum içinde kalfa olarak faaliyet gösteren gayrimüslimlerin de faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Müslümanların yapı üretimi konusunda gayrimüslimlere nazaran daha arka planda kaldığı XIX. yüzyılda sermayelerinin bol olması ve farklı ülkelerden gelerek Osmanlı topraklarında mimar olarak faaliyet göstermeleri gibi çeşitli sebepler, kendilerini ön plana çıkarmaya yetmiştir denilebilir. Mimar olarak anılmalarına rağmen gerçekte finansör olmaları gerçeği belgeler ışığında çalışma boyunca açıklanmaya çalışılmıştır. Saraya yakınlıkları ile bilinen bazı isimlerin zamanla usulsüz işler yapması verilen görevlerin kötüye kullanmaları kendilerini yapı üretiminden belli bir süre geri tutsa da tekrardan padişahın onayı ile itibarlarını geri kazanarak görevlerine devam ettikleri bilinmektedir. Geçen süre zarfında yapı malzeme ticareti alanında faaliyet göstermeye devam eden yabancı mimarlar artık Hassa Mimarlar Ocağı'ndan bağımsız şahsi olarak faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardır. Osmanlı başkenti İstanbul'da özellikle Pera ve Galata bölgelerinde şahıs firmaları kurarak yalnızca kamusal yapı inşaatlarının ihalelerini değil sivil yapı üretiminde de ihaleleri alarak bağımsız müteahhitlik ofisleri kurmayı başardıkları bilinmektedir.

Osmanlı Devleti yapı inşaat sektöründe kullanılan yapı malzemelerini tedarik edebilmek amacıyla çeşitli şirketlerin kurulmasına da müsaade etmiştir. Bu şirketler ile ithal yapı malzeme ürünlerinin azaltılması ve gerekirse yapı malzemeleri hususunda ihracatın yapılması için gerekli tüm girişimler gerçekleştirilmiştir. 1838 senesinde Baltalimanı Antlaşması ile kabul edilen ve serbest ticaret ilkesi doğrultusunda Osmanlı pazarında yer alan sanayi ürünleri Osmanlı Devleti'nde yerli üretimin bölgesel olarak azalmasına, dolayısıyla kısmen küçük ölçekli işletmelerin iflasına ve esnaf kuruluşlarının ehemmiyetini kaybetmeye başlamasına

neden olmuştur. Bu antlaşmanın, siyasi anlamda yaşanan değişimin ülke ekonomisini nasıl tehdit altına aldığını gösterdiği söylenebilir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda kendi sanayi üretimini oluşturmaya çalışmıştır. Böylelikle gıda üretiminden tekstile ve çalışmanın da konusunu oluşturan yapı inşaat faaliyetlerini desteklemek adına tuğla, kiremit ve endüstriyel alanlarda üretim sağlayabilmek için üretim merkezleri kurulmuştur. Bu faaliyetlerini gerçekleştirirken farklı ülkelerden gerekli bulunan makine ve teçhizatlar alınarak üretim süreci verimli hale getirilmeye çalışılmıştır. Özellikle tuğla üretimi hususunda neredeyse bir dünya markası olan Marsilya tuğlalar ile boy ölçüşecek konuma gelen İstanbul Karaağaç'ta üretilen tuğlalar, devletin yapı üretiminde sanayileşme yolunda yerli üretimin ne derece ehemmiyetli olduğunu gösterir niteliktedir.

Yapı inşaat faaliyetlerinde kullanılan yapı malzemelerinden bir diğeri de ahşaptır. Bu bağlamda da Osmanlı Devleti başkent özelinde bir sanayi tesisi kurarak öncelikle bölge halkının ihtiyaçlarına yanıt vermiş daha sonra da gerekli duyulan tüm coğrafyalarda ticareti gerçekleştirilmiştir. Ahırkapı Kereste Fabrikası'nda üretimi gerçekleşen malzemelerin en önemli niteliği her türlü yapıya uygun malzeme üretimini gerçekleştirebilmesidir. Tüm bu endüstriyel faaliyetler Osmanlı Devleti'nde inşa edilen kamu veya sivil yapılaşmada yerli malzeme kullanımını artırmış olmakla birlikte yapı üretiminde zaman yönetimine destek vermiştir.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kamu yapılarını inşa ettirme faaliyeti devam etmiştir. Özellikle nizam-ı kadimden, nizam-ı cedide geçiş sürecinde siyasi anlamda yaşanan olaylar toplumsal değişimlere sebebiyet vermiştir. Bireylerin alışagelmış tüketim alışkanlıklarında bir dizi farklılıklar yaşanmıştır. Türk modernleşmesinin başladığı Tanzimat'ın ilanı ile yeni bir anlayış toplumda benimsenmiştir. Osmanlı Devleti'nde oluşan yeni oluşumun tezahürü olan kentsel mekanların oluşumu ve düzenlenmesi çıkartılan yasalar ve nizamnameler ile yasal bir çerçeve oluşturularak uygulanmaya çalışılmıştır. Burada en önemli mesele şüphesiz ki artan nüfus miktarı ile çarpık bir kent oluşumunun önüne geçilmek istenmesidir. Kentsel alanları oluştururken toplumsal fayda sağlayan nitelikte yapıların inşa edilmesine izin verilmesi ise sosyal devlet anlayışının uygulandığını gösteren somut örneklerden biridir. Bu minvalde Osmanlı Devleti için en önemli yapılar arasına yer alan bedesten yapı tipindeki binaların yerini artık; ticareti desteleyen banka, ticari hanlar ve değişen tüketim alışkanlıklarına bağlı olarak yeni tip yapı olan eğlence mekanlarının inşa edilmesi, kamu yapılarında yaşanan değişimin sivil yapılaşma üzerinde oluşturduğu farklılığı da yansıtmaktadır.

Osmanlı Devleti inşa ettirdiği kamu yapılarını ziyadesi ile külliye etrafında toplamıştır. Bu bir anlamda yapı topluluğunu bir arada bulundurma gayretidir. Ancak Tanzimat ile başlayan değişim ve dönüşüm Islahat Fermanı ile devam etmiş nihayetinde meşrutiyet ile yeni bir siyasi anlayışın hakim olması inşa edilen kamusal nitelikteki yapılar üzerinde etkili olmuştur. Hemen hemen her alanda emsal alınan batı, yapı üretiminde de örnek teşkil etmiştir. Böylelikle yeni yönetim binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapılar Anadolu coğrafyalarında hükümet binası olarak anılmaya başlansa da; Osmanlı yapı üretimi içinde, mimari anlamda ilk defa yer almıştır.

Sultan II. Abdülhamid zamanında inşa edilen sayısız kamu yapıları ile halkın tüm ihtiyaçlarına cevap veren devlet bu yapıları inşa ettirerek; devletin gücünü bir anlamda kanıtlamıştır. Günümüze kadar intikal eden bir çok sağlık yapısı, mektep, askeri yapı ve resmi yapıların yanı sıra sivil yapılaşmada da hareketliliğe neden olmuştur. Özellikle II. Abdülhamid döneminde inşa edilen farklı oteller ve pasajlar yeni yapı üretiminin de önünü açmıştır. Tek katlı yapılaşmanın yerini artık çok katlı yapılar almaya başlamıştır. Apartman tipi yapıların inşa edilmeye başlandığı bu dönemde bir çok müteahhidin de piyasada yer aldığı bilinmektedir. Serbest piyasa koşullarında tam rekabet oluşturan müteahhit firmalar yapı üretiminde nitelik ve nicelik bakımından yapı imar faaliyetlerini desteklemiştir. Osmanlı yapı imar faaliyetleri kapsamında taahhüde bağlı olarak gerçekleşen inşaatlar, ihale usulü ile yapılmıştır. Bilhassa bazı isimlerin yönetime yakın olması, kamu yapıları ve sivil yapı örneği olan; saray, kasır ve ticari yapıların inşasında faaliyet göstermelerine sebebiyet vermiştir.

Geç Osmanlı döneminden erken Cumhuriyet dönemine intikal eden yapı imar faaliyetlerinde mekânsal bir değişimin yaşandığı aşikârdır. Artık yeni yönetimin başkenti olan Ankara'da yapı stoklarının arttığı ve yeni rejime yakın olan isimlerin ihale aldığı bilinmektedir. Devlet'in sosyal politikası haline gelen konut üretimi yeni başkentte de hız kesmeden devam etmiştir. Çalışma boyunca mukayeseli bir literatür taraması gerçekleştirilmiş olup bilhassa arşiv belgeleri ile tez desteklenmiştir. Osmanlı yapı üretiminin klasik dönemden itibaren sebep sonuca bağlı olarak siyasi, iktisadi ve içtimai yapıyı ne derece etkilediği, yapı üretiminde etkili olan isimlerin kimler olduğu hatta bir çok çalışmada ismi geçen bireylerin mimar olarak bilinmesinin aksine birer müteahhit gibi faaliyet gösterdiği arşiv belgeleri ışığında doğrulanmıştır. Çalışmada faaliyet gösteren müteahhitlerin yanı sıra toplumun sosyal ve ekonomik faktörleri göz önünde tutularak sivil yapılaşma hakkında da örnekler verilmiştir.

Sosyal bilimlerin disiplinler arası çalışmalarda çok yönlü olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Sanat tarihi ve mimarlık açısından çalışmalara örnek olan yapı çeşitleri, iktisat tarihi açısından

irdelendiği zaman, yönetenlerin ve yönetilenlerin; siyasi, iktisadi ve içtimai yapısı hakkında bilgi verdiği ve bu minvalde kentsel mekn analizlerinin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Kurumlar tarihi çerçevesinde incelenmeye değer görülen teşkilatların Osmanlı Devleti’nden günümüze geçirmiş olduğu dönüşümün topluma sağladığı katkılar üzerinde durularak çeşitli meslek gruplarının oluşumu hakkında hiyerarşik bir analiz sunan bu çalışma, yapılacak olan başka çalışmalara ereve oluşturması ve emsal teşkil etmesi temenni edilmektedir.

EKLER

Ek 1: Dâru's sînâ'a-i Osmâniyye 30.000 lirâ-yı Osmanî Sermaye ile Müteşekkil Eshamlı Osmanlı Komandit Şirketi Dersaat, Ahırkapı Kereste Fabrikası hakkında neşredilen bir gazete (Servet-i Fünun, Sayı 448, 1899, s.8)

Ek.1.1: Dâru's sînâ'a-i Osmâniyye 30.000 lirâ-yı Osmanî Sermaye ile Müteşekkil Eshamlı Osmanlı Komandit Şirketi Dersaadet, Ahırkapı (Servet-i Fünun, Sayı 448, 1899, s.8)

“Bundan altı sene akdem Ahırkapı’da sahil-i bahirde tesis ve küşat olunan bu fabrika bidayeten ufak bir sermaye, küçük bir ümitle işe başlamıştı. Fabrika dülgerlerin, silicilerin, marangozların keserle, rende ile yaptıkları işi makineye gördürerek bu sayede hem zaman kazanacak, hem ucuz ve nefis mal çıkaracaktı. Fabrikanın müessisleri Avrupa’da mevcut bu nevi fabrikaları kemal-i dikkat ve vukuf ile tetkik ettiler, memleketimizde en ziyade sarf olunan eşyayı çıkaracak makineler ısmarladılar, getirdiler ve işletmeye başladılar. Daha ilk tecrübelerde büyük muvaffakiyetler görüldü. Mesela bir silicinin on saatte çıkarabildiği on beş kaplamalık çiğdeneyi makine bir saatte hem daha düzgün, daha mükemmel olarak çıkarıp ortaya atıveriyordu. Hele kapı, çerçeve, sandıklı, tavan silmesi, oyma gibi malzeme-i haşebiye’nin tezgâhlarda kemal-i sürat ve intizam ile imal olunuşu fabrikanın mamulatına fevkalade bir revaç temin edeceğini gösteriyordu. Müessisler gördükleri muvaffakiyetin şevkiyle tezyîd-i gayret ettiler. "Dârü’s-sinâ‘a-i Osmaniyye"nin te’essüsünden üç sene sonra Ahırkapı’daki bina iki kat büyümüş, sağ cenaha cesim bir kereste deposu ilave olunmuş, imtiyazı mübâyaa olunan elektrik ve buharlı kurutma kazanı sayesinde mülkümüzde o zamana kadar görülmeyen bir muvaffakiyet daha temin edilmiş, yani keresteler mükemmelen kurutulduktan sonra destgâha verilebilir olmuş idi. Fabrika idaresi bilahare inşaat deruhde etmeye başladığından az zaman içinde Göztepe’de, Kızıltoprak’ta, Kuruçeşme’de, Büyükkada’da zarif ve latif binalar, kâşâneler vücuda getirdi. Fakat bütün bu muvaffakiyet gösterdi ki "Dârü’s-sinâ‘a-i Osmaniyye" büyük sermayeli bir muntazam şirket idaresine geçmedikçe lazım gelen mükemmeliyete malik olamayacaktır. Bunun üzerine mü’essislerce verilen karar mucibince 15 Temmuz sene 1315 tarihinde beheri ellişer liralık altı yüz hisse senedinin yekunu olan otuz bin lira sermaye ile eshamlı bir komandit şirketi teşkil ve idaresi mü’essis Raif Beyefendi ile gazetemiz sahib-i imtiyazı Ahmed İhsan Bey tarafından deruhde edildi.

Yeni şirketin bidâyet-i tesisinde eshamın yalnız on beş bin liralığını erkânı meyanında nakde tahvil etmiş idi, bugün yirmi bin liralığı tamamen satılmış ve mütebâkîsi şirketçe sermayeye lüzum görüldükçe elden çıkarılmakta bulunmuştur.

Yeni şirketin maksadı her nevi marangozluk işleri, her türlü ma‘mûlât ve masnu‘ât-ı haşebiyye meydana getirmek, her nevi inşaatı deruhde eylemek ve vâsi‘ bir kereste ticareti etmekten ibarettir, fabrika müştemilatına atfolunacak bir nazar bu maksadın nasıl teminine çalışıldığını ve temin olunduğunu gösterir. "Dârü’s-sinâ‘a-i Osmaniyye" ebniyesinin bir tarafı şirketin taht-ı isticârında bulunan Ahu Dağı ormanlarından kesilüb getirilmiş yığın yığın çam kütükleriyle doludur. Bu kütükler oradan kaldırılıp demir yollar üzerinde makineli

bıçkılarla seyrine doyulmaz bir mükemmeliyet ve süratle bu koca kütükleri evvela kalın, sonra daha ince tahtalar haline getiriyor. Bu tahtalar bir müddet istifte bırakılıp suyunu çıktıktan, bir kere de kazanda iyice kuruduktan sonra fabrikanın birinci destgâhına giriyor ki orada, mesela çerçeve olacak ise rende, planye, delik, başlık destgâhlarından geçiyor. Sonra üst kata çıkıp tesviye, perdah, çatma destgâhlarını da ziyaretle onlardan da hisse-i musayyibesini alarak mükemmel çerçeve haline girmiş olduğu halde cilahaneye, oradan da müşterilerin hazırına sevk olunuyor.

Destgâhların içinde en ziyade nazar-ı hayretle görülenler silme yapmaya mahsus olanlardır. Bir silicinin birkaç saatte beş on türlü avadanlık ile meydana getirdiği bir silme, adi tahta şeklinde makinenin bir tarafından girip temiz oyulmuş, işlenmiş olduğu halde diğer taraftan, hem de bir dakika zarfında çıkar.

Fabrika kendine mahsus resimhanesi ve hususi mimarları vasıtasıyla her türlü bina resm ve planlarını tertib ve tanzim ve yapacağı keşif mucibince her nevi inşaatı deruhde etmekte, inşaat-ı muhtelifeye müteallik gûnâgûn malzeme-i haşebiyeyi kemâl-i sürat ve intizam ile ihzar eylemektedir. Ev yaptıracak, ev tamir ettirecek olanlar için bir kere "Dârü's-sınâ'a-i Osmaniyye"ye müracaat şarttır. Resimlerimiz fabrikanın deniz tarafından görünüşüyle dahiline ait yalnız iki manzarayı gösteriyor."

Ek. 2: XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne İthal Edilen İngiliz Çimento Fabrikalarına Ait Şirket Ambklemleri (<http://www.mirrormist.com/chas.nelson.cenent.works.stocton.htm>, 1.10.2021) (<https://www.nelsonswharf.co.uk/heritage.html>, 1.10.2021)

Ek. 2.1: XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne İthal Edilen İngiliz Çimento Fabrikalarına Ait Şirket Ambklemleri (cementkilns.co.uk/cement_kiln_grays.html, 1.10.2021)

STEREA

SOCIÉTÉ ANONYME OTTOMANE

POUR LA
fabrication & le Commerce de briques en Ciment
ET DE
TOUS MATERIAUX DE CONSTRUCTION

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَجْمُوعَةُ سَهَوَاتِ الْمَعْمُورَةِ وَالْمَعْمُورَةِ
بِاسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

FONDÉE
en Conformité des Statuts
par l'acte Impérial suivant lettre du Ministre du
Commerce & de l'Agriculture en date du 19 Mai 1326 sub N° 209
CAPITAL SOCIAL
LT. 20.000.
DIVISÉ EN ACTIONS DE LT. UNE
DIX ACTIONS AU PORTEUR
ENTIEREMENT LIBÉRÉE.

UN ADMINISTRATEUR : UN ADMINISTRATEUR :

Constantinople le 6/18 Novembre 1913.

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 25

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 24

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 23

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 22

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 21

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 20

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 19

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 18

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 17

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 16

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 15

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 14

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 13

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 12

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 11

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 10

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 9

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 8

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 7

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 6

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 5

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 4

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 3

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 2

STEREA

Société Anonyme Ottomane

TITRE N° 16351 AN° 16360

COUPON N° 1

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/193249>, 17.07.2021)

288

Ek.5.: A. Kerestedjian - elektrik mühendisi ve müteahhidi. Ofis yer bilgisi: Galata, postane karşısında Adalet Han, No. 27 (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208703>, 10.03.2021)

Ek.6.: Nişan ve Nazaret Döndiyan Biraderler - Yapı Malzemesi. Adres: Galata, Çeşme Meydanı, Mahmudiye Caddesi, No. 267 (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208614>, 2.10.2021)

Ek.7: Yervant Ohannessian - Güven Emlâk Evi/ Her tülû emlak alım satım ipotek işlemleri /
Adres: Galata, Bankalar Caddesi, Voyvoda Han, 2. Kat
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208668>, 01.05.2020)

Ek.8: Sarafoğlu Demir Kardeşler - Kremit, Tuğla, Künk ve Çini Fabrikası Her Türlü Yapı
Malları - Demir Freres (Sarafoglou) - Tuileries, Briqueteries & Materiaux de Construction-
1938-10-20
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208779>, 01.12.2020)

Ek.9.: Mimar Şemsi Bey" yazılı zarf ile "Mimar Şemsi Bey, Pangaltı" adına kesilmiş inşaat malzemesi faturalarından bir nüsha 1937-11-03
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/192228>)

M. K.
ASRI
MOZAİK, BASAMAK, ÇINI, KÜNG VE SAİR MOZAİK
İMALÂTHANESİ
Kalafat yeri 12
Galata, Azap Kapı No. 298 - Telefon: 40816

-3
DAMGA PULU
KURUS
Galata, Azap Kapı No.
TEL. 40816

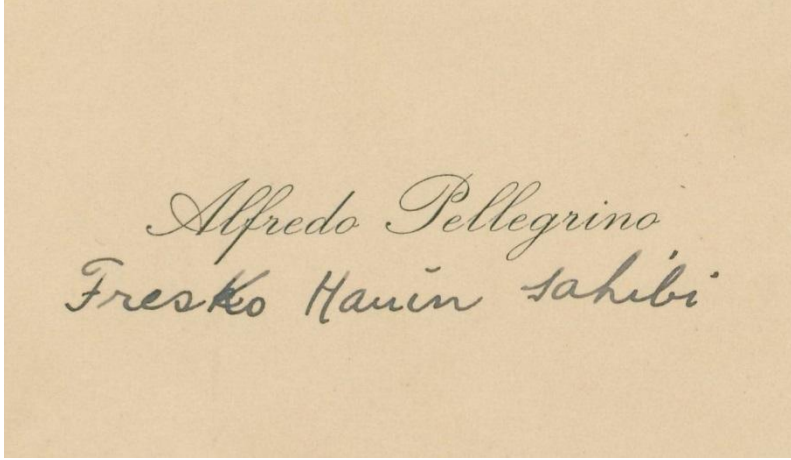
Fatura No. 1119 İstanbul, 3, 2ci' tesrin 1937

Mimar Bay Şemsi
Pangaltı.

Tarih	Miktar	EŞYANIN CINSİ	Metro	Fiatı	LIRA	Kr.
	1670	adet fayans		5¼	96	02
	350	" " Terminezon		7	24	50
	21	" " dubel "		15	3	15
	60	" " kirmizi hand		8	4	80
	1	" " mozaik kurna			2	00
	1	" " lulasak taşı			4	00
	2	" " alafranga helâ taşı	300		6	00
	2	" " dökme S sifon			3	60
	50	Torba çimento	100		50	00
		Fayans nakliyesi, 2 sefer			1	30
		Çini bedeli			273	31
	18	adet cati basamakları 21,80x200=			43	60
Mıço kalfanın hesabındaki fiyat farkları.						
Basamaklarda. { Yeşil basamaklar 24,03x70= 16 82						
{ Beyaz " 78,47x20 15 69						
Nakledilerek 544 79						

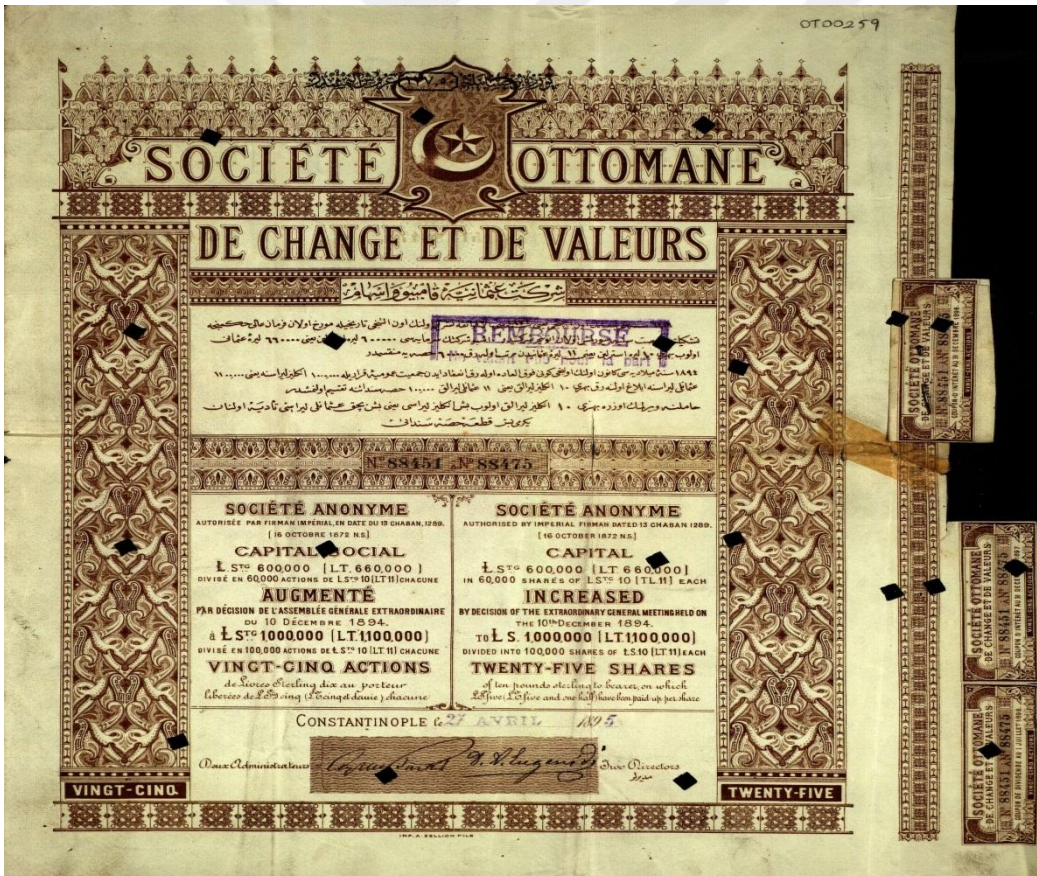
Ek. 10: Müteahhit Alfredo Michelini/ Pellegrino ait kartvizit

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/193410>, 2.10.2021)

Ek.11: Şirket-i Osmaniye'ye ait kambiyo ve esham senetleri. 1895-04-27

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/186978>, 2.12.2020)

Ek.12: Atlas Levazım-ı İnşaiye Mağazası, Yadigaroglu Biraderler faturası. Fatura çimento ve kiremit masrafları için kesilmiştir. 1929-04-17

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/193338>, 2.09.2021)

“ATLAS” لوازیم انشایه مغازه سی — بادگار اوغلی برادرلر
 2777 تھون : بلڈ اوغل

“ATLAS”
 Dépôt des Matériaux de Construction
 YADIGUAROĞLU FRERES
 BÉCHIKTACHE (près du débarcadère)
 TÉLÉPHONE : PÉRA 2777

“ATLAS” ΑΠΟΘΗΚΗ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΙΜΩΝ ΥΛΙΚΩΝ
 ΑΔΕΛΦΩΝ ΓΙΑΔΙΚΙΑΡΟΓΛΟΥ
 ΒΕΣΙΚΤΑΣ (ΠΑΡΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΠΟΒΑΘΡΑΣ) ΤΗΛΕΦΩΝΟΝ : ΠΕΡΑ 2777

Constantinople, le 17 Pisan 1929

تاریخ DATE	مقداری QUANTITÉ	توصیف DÉSIGNATION	قیمت PREX	تورک لیراری LIVRES TURQUES
Subat 27	10	anbar Kum	9.20	330
	10	caval Ostan, cimentan	1.75	1750
	15	Transiz Kiremitler	10.50	158
				8838

Doi
 E. Y. K.

2.10.2021)

VOL. II.—PERA & GALATA.

DECEMBRE, 1905.

[illegible]

Ek.15.: Saint Henri Mareille tuğla fabrikasına ait reklam afişi ve fabrikada üretilen tuğla örneği

(<https://nitter.ggc-project.de/MimariLugat/status/1385906180657229822> , 10.2021)

Ek.16.: Cara- Agatach Constantinople markasına ait Karaağaç'ta üretimi gerçekleştirilen XIX. yüzyıla ait tuğla örneği Aynalıkavak Caddesi üzerinde, Hasköy/ İstanbul, Fotoğraf: Zeynep Günay Arşivi)

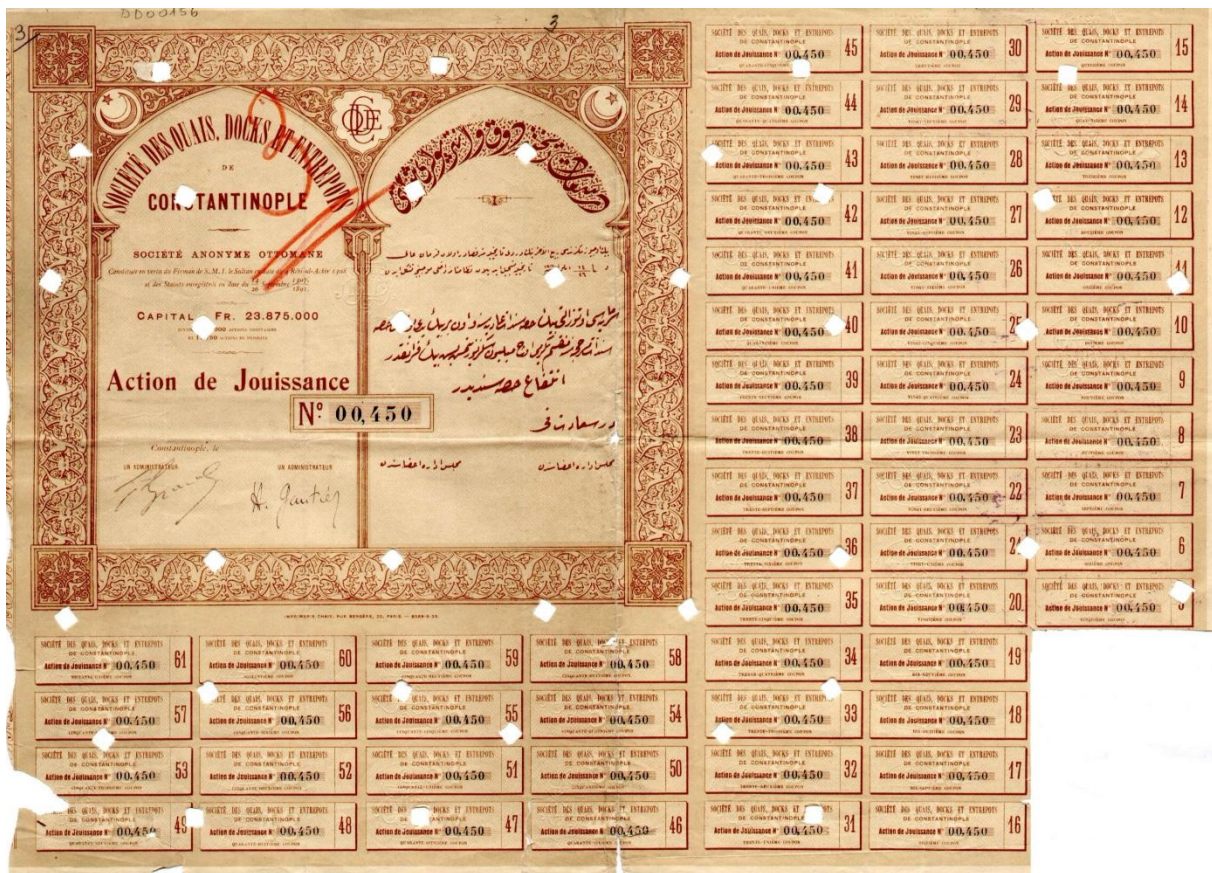
Ek.17.: “İmalat-ı Tersane-i Amire 1310”(1894-1895) Beyoğlu /Kasımpaşa mevki, 2013
(Fotoğraf: Fatih Köse)

Ek.18: Balyan Ailesi fertlerinden Garabed Amira Balyan (-15.11.1866) ve Nigiğos Balyan (1826-1858)'nın dahil olduğu bir resim albumü (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/119046>, 07.12.2021)

Ek.19: Dersaadet Dok, Rıhtım ve Antropolari Şirketi'ne ait senet
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/175915>, 7.12.2020)

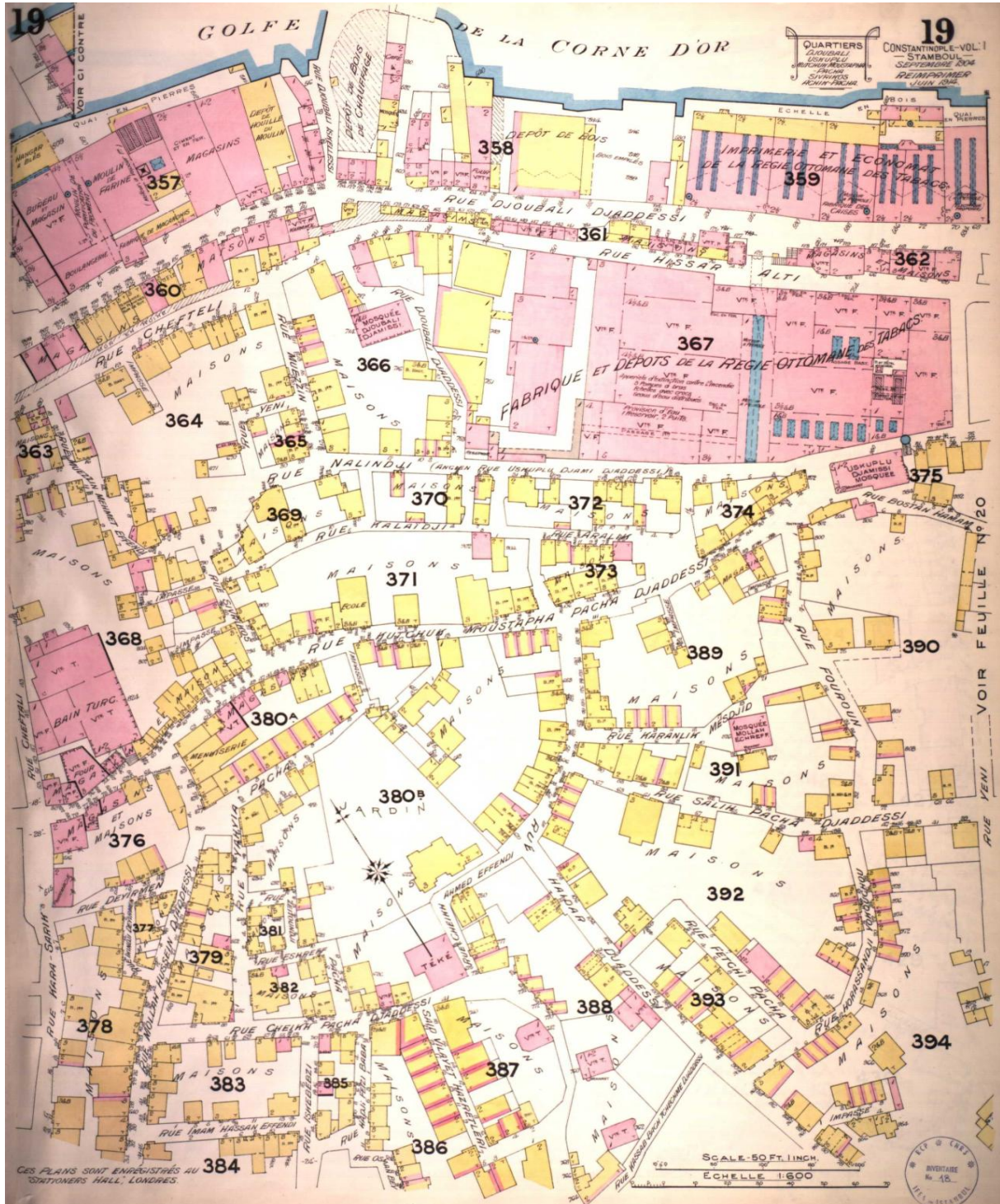

Ek.21: (Plan d'assurances. Aya- Kapu. Gül-Camii. Cibali.) Jacques Pervititch'e ait olan 1928 tarihli "plan d'assurances" haritası

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/124837>, 30.07.2021)

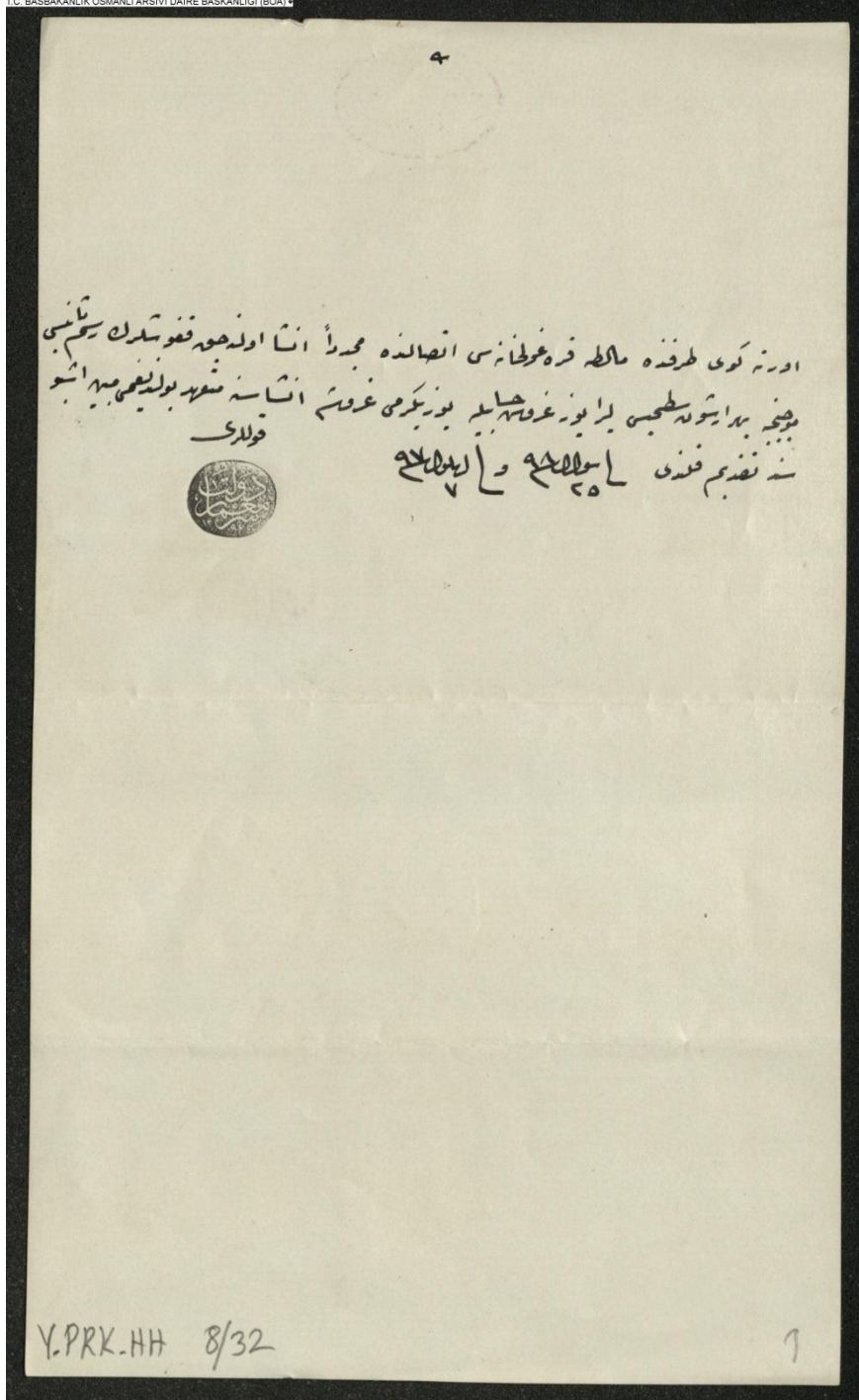

Ek. 22: (Plan d'assurance de Constantinople. Vol. I - Stamboul.) Charles Edward Goad'a ait 1904 tarihli "plan d'assurance de Constantinople" İstanbul Sigorta Haritaları (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/99242>, 30.07.2021)

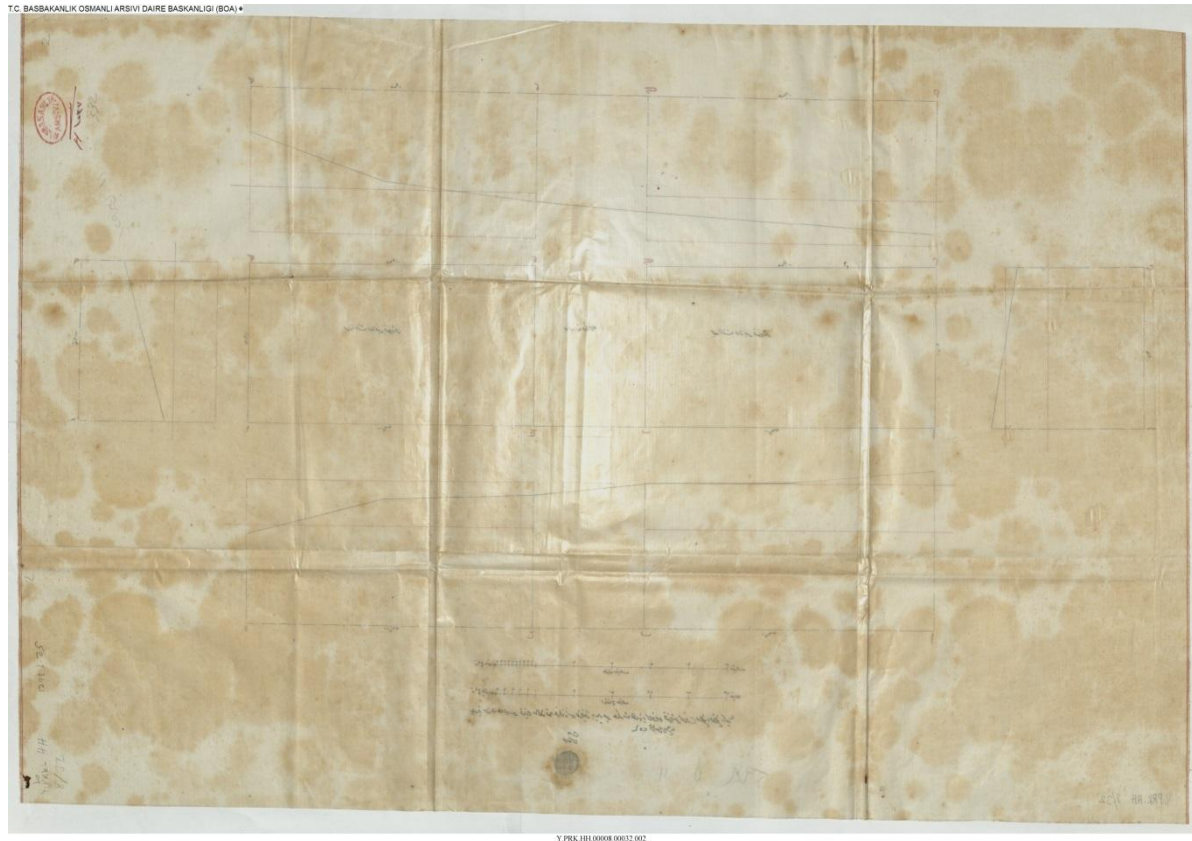
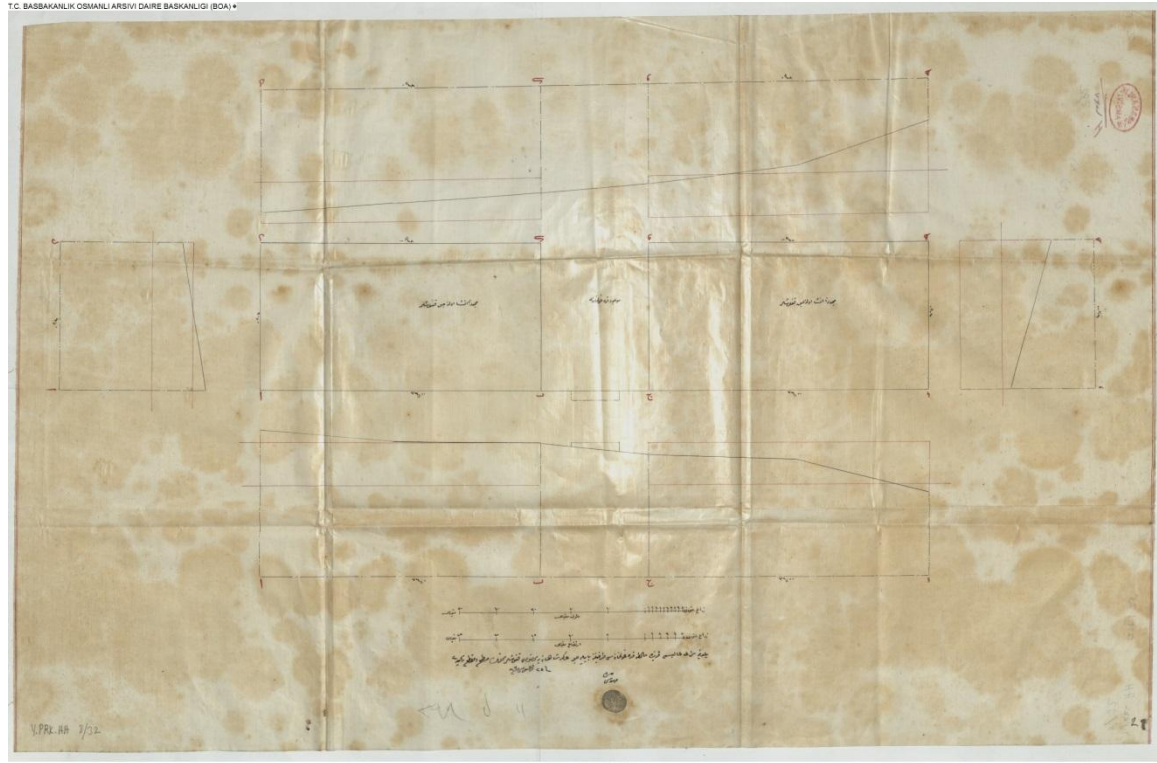
[illegible]

Ek.24.1: Yıldız Sarayı'na bulunan Malta Karakolhanesinin genişletilmesi için ilave inşa olunacak koğuşların vasıfları ve inşa masraflarını gösteren keşf-i evvel defteri ile koğuşların plan ve sermimarın taahhüd senedi. (BOA., Y.PRK.HH., 8/ 32, H. 25-10-1298)

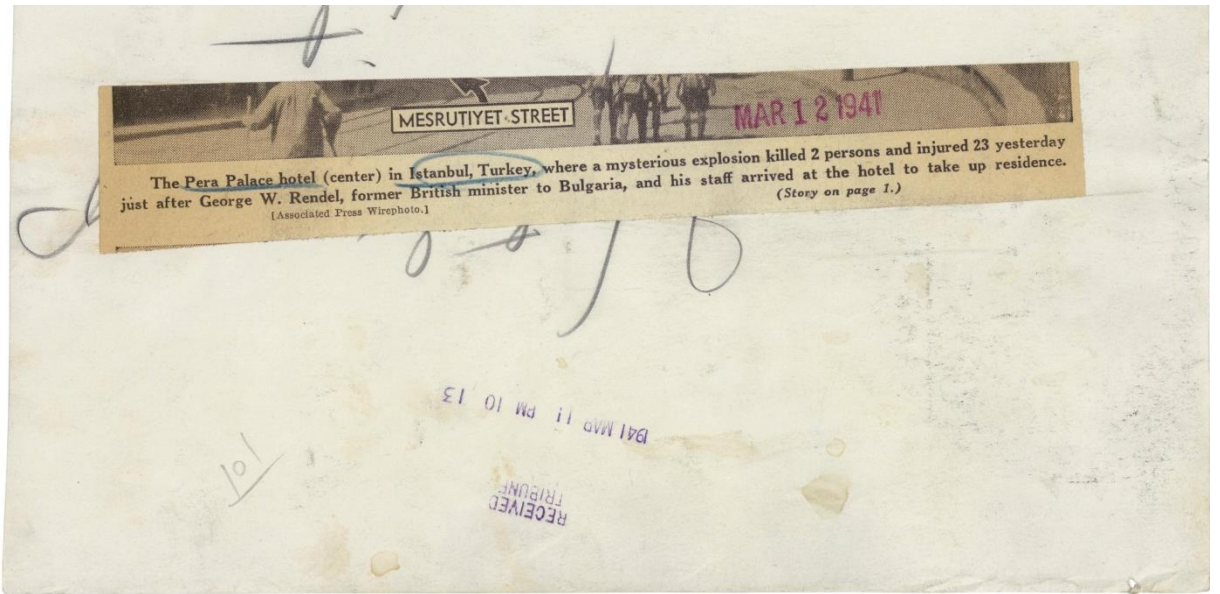

Y.PRK.HH.00008.00032.001

Ek.24.2. Malta Karakolhanesi'ne ait krokide Mimar Seyyit'a ait mühür(BOA., Y.PRK.HH., 8/ 32, H. 25-10-1298)

Ek.25: Meşrutiyet Caddesi ve Pera Palas Oteli (11 Mart 1941 yılında Pera Palas Oteli'nde patlayan bomba sonrası gazetede basılan fotoğraftır. Arkasında basıldığı gazetenin kupürü yapıştırılmıştır.) (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/20151>, 05.12.2021)

Ek.26: Botter Apartmanı (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/69937>,
01.12.2021)

Ek. 27: 1903 yılında İstanbul'da faaliyet gösteren Sigorta Şirketleri Sendikası'nın üyelerini gösteren listedir. Bu listede Tunnel Han, Bereket Han gibi yeni yapı türlerinin adları da geçmektedir. (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/102516>, 13.12.2021)

802 ASSURANCES CONTRE L'INCENDIE (Compagnies d') FORMANT, LE SYNDICAT					
Les Noms en ces caractères, indiqu. les C ^{ies} qui ont des annonces dans les pages en couleur.					
NOMS	Nationalités *	SIÈGE SOCIAL	AGENTS GÉNÉRAUX	ADRESSES	Voir annonce Page
Société Générale d'Assurances Ottomane.	Ott	Cons/ple	Direct. Maltass (T.J.)	Karakeuy Yeni Han, G.	2339
Aachen & Munchen.....	All	Aix-la-Ch ^{le}	La Fontaine (Wilfred).	Karakeuy Yeni Han, G.	—
Alliance Assur. C^{ny}	Ang	Londres	Azarian Père et Fils	Perchembé Bazar, 22, G.	2340
Assur. Générales.	Aut	Trieste	Misrachi (Albert)	Latif Han, 4, 5, G.	2347
Atlas.....	Ang	Londres	Gatheral (G.)	Kodjamanoglou Han, S.	—
Balkan.	Bul	Sophia	Oundjian (A.)	Tahtabouroun. Han, G.	2342
Baloise.....	Sui	Bâle	Kœhler (F.)	Ladjivert Han, 5, G.	—
Commercial Union.....	Ang	Londres	Petrococcino (N. T.)	Inayet Han, 1, G.	—
Confiance (La).....	Fr	Paris	Joffredy et Fréderici	Souvadjioglou Han, G.	—
Dacia Rumania.	Rou	Bucharest	Zicaliotti (Etienne)	Halil Pacha Han, 4, G.	2344
Estrella (La).....	Esp	Carthag.	Feradian (K.)	Hazzopulo Han, S.	—
Foncière (La).....	Fr	Paris	Mille (Sylvain)	Bereket Han, 11, 12, G.	—
Guardian.	Ang	Londres	Edwards & Son	Allalemdji Han, 3 à 6, S.	2398
HAMBURG-Bremen.	All	Hambourg	Fröhlich (C.)	Vitalis Han, G.	—
HELVETIA.	Sui	S ^t Gall	Syz (R.) et C ^{ie}	Tunnel Han A, 2 ^{me} ét. G.	2348
Imperial.....	Ang	Londres	Clifton (Charles P.)	Inayet Han, 6, G.	—
Lancashire.....	Ang	Manches.	Bond Sellar et C ^{ie}	Tunnel Han B, 4, 5, G.	—
Law (The) Union and Crown.	Ang	Londres	Ridley Rowell & C ^o	Keutchéoglou Han, 19, G.	2 ^e page de gard
Liverpool & London & Globe Insur. C^o	Ang	Liverpool	Joly & Seager	Meïmanetli Han, 6, G.	2339
London Assurance Corporation.	Ang	Londres	Thomson (J. R.) & Sons	Gumuchlu Han, 1, 2, G.	2348
London and Lancashire.....	Ang	Liverpool	Gingell (F. W.)	Tahtabouroun. Han, G.	—
National of Ireland	Ang	Dublin	Yannovich (Ed.)	Souvadjioglou Han, G.	2345
Nationale d'Athènes.	Hel	Athènes	Zicaliotti (Et.)	Halil Pacha Han, 4, G.	2344
Nationale de Stettin.	All	Stettin	Berghaus (Walter)	Stamboul Han, 12 à 22, S.	—
Netherlands.....	Hol	La Haye	Schindler (F.)	Yeni Han, 21 à 23, S.	—
NORDDEUTSCHE.	All.	Hambourg	Seropian (C. H.)	Mehmed Ali Pacha Han, 22, G.	2341
North British and Mercantile.	Ang	Londres	Glavany (R.)	Agopian Han, G.	—
Northern.	Ang	Norwich	Mizrahi (I.)	Sadikié Han, 19, 20, S.	—
Norwich-Union.....	Ang	Norwich	Edwards & Son	Allalemdji Han, 3 à 6, S.	2398
Paternelle (La).....	Fr	Paris	Swan (H.) et C ^{ie}	Vitalis Han, G.	—
Patriotic.	Ang	Dublin	Feradian (K.)	Hazzopulo Han, 52/56, S.	—
PHENIX.	Ang	Londres	Aublé (A.)	Bereket Han, G.	—
PHENIX AUTRICH.	Aut	Vienne	Casaretto (G. et R.)	Gumuchlu Han, 2 à 4, G.	—
Phoenix (Le).....	Fr	Paris	Reppen (Théodore).	Eski Gueumruk Han, G.	—
Riunione Adriatica di Sic.	Aut	Trieste	La Fontaine (Ed.)	Meh. Ali Pacha Han, G.	—
Rossia.....	Rus	S ^t Petersb.	Whittall (J. W.) et C ^{ie}	Whittall Han, S.	2414
Royal.....	Ang	Londres	Huber J ^r (H. J. W.)	Kodjamanog. Han, 8, S.	—
Royal Exchange.	Ang	Londres	Lebet Frères et C ^{ie}	Mahmoudié Han, S.	—
SALAMANDER.	Hol	Amsterd.	Hanson (W. W.)	Bereket Han, 1, G.	—
Scottish Union & Nation.	Ang	Edimbourg	Casaretto (G. B.), dir.	Cavaffian Han, 6 à 9, G.	2346
Sun.....	Ang	Londres	Kaiserlian (Simon)	Pass. Katerdjoglou, S.	2396/7
Union (La) et Le.	Fr	Paris	Eichstorff (F. L. von)	Agopian Han, 71, G.	—
Phenix Espag.	Esp	Madrid	Glavany (Albert)	Lorando Han, G.	—
UNION (L).	Fr	Paris	Asfazadour (Carnik)	Pass. Katerdjoglou, 43, S.	2399
Union of London.....	Ang	Londres			—
Urbaine (L.).....	Fr	Paris			—
Western.	Ang	Londres			—

* Abréviations: All. Allemande.—Ang. Anglaise.—Aut. Autrichienne.—Bul. Bulgare.—Esp. Espagnole.—Fr. Française.—Hel. Hellénique.—Hol. Hollandaise.—Ott. Ottomane.—Rou. Roumaine.—Rus. Russe.—Sui. Suisse.

Ek.28: Galata Doğan [Helbig] Apartmanı ve civarı
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/126517>, 07.12.2021)

Ek.29: Ankara'da kamu binalarının inşaatlarında görev alan Mimar Necati'nin hazırladığı fotoğraf albümünden Osmanlı Bankası Ankara Şubesi ve Evkaf Apartmanı (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208086>, 13.12.2021)

Ek.30: Ankara'da kamu binalarının inşaatlarında görev alan Mimar Necati'nin hazırladığı fotoğraf albümünden Ankara Palas
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208086>, 13.12.2021)

Ek.31: Ankara'da kamu binalarının inŖaatlarında görev alan Mimar Necati'nin hazırladığı
fotoğraf albümünden Devlet Demir Yolları
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208086>, 13.12.2021)

Ek.32: Ankara'da kamu binalarının inşaatlarında görev alan Mimar Necati'nin hazırladığı fotoğraf albümünden İktisat Ve Sanayi Sergisi Yapısı (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208086>, 13.12.2021)

Ek.33: Ankara'da kamu binalarının inşaatlarında görev alan Mimar Necati'nin hazırladığı fotoğraf albümünden Himaye-i Etfal Apartmanı (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208086>, 13.12.2021)

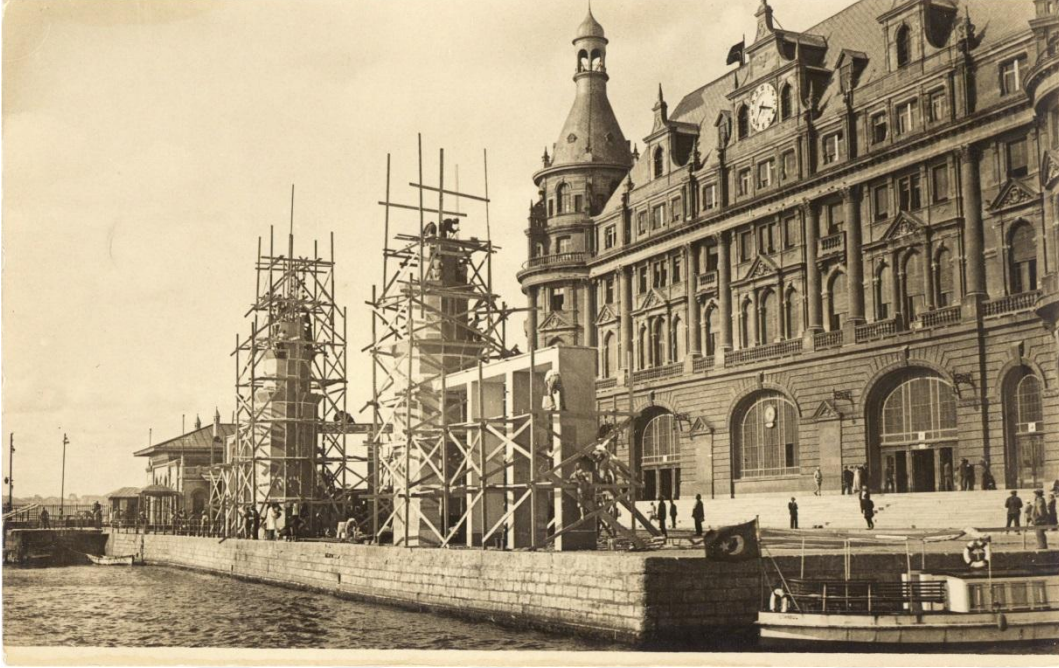
Ek.34:Sirkeci Garı'na ait görüntüler

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/195673>, 17.12.2021)

Ek.35: Haydarpaşa Garı'na ait görsel

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/201531>, 17.12.2021)

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/119275>, 17.12.2021)

Ek.37: Londra/Grand Hotel'in de yer aldığı Plan de Pera

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/195740>, 19.12.2021)

Ek.38: Sultan II. Abdülhamid zamanında inşa edilen Calypso Hotel
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/93932>, 19.12.2021)

[illegible]

چراغ مهتابی همدانی، انجمن عالی ساره ده اخبار اولنامه، اختلاس هفتده سیدی قدر جریانه بدیه تحقیق
 برای همایون مذکور امانت اش اولدیفی مدینه یوزفریه ای هفتده فرقه ده ورسبانه کفر افندیک دیرکوردی
 هفتده ساعده دفتر تنظیم، انجمن یوزفریه ای بدیه بقیه اختلاس و فرجه ای کلانسه و تحقیق و دفعه یوزفریه
 کیمت سول اولدیفی ظاهره انجمن برار تحت اخبار بولنامه یوزفریه ای کیمت سول اولدیفی

۲۹۱۱۱۱

Y.EE. 110/18

2

Y.EE.00110

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA))

(BOA, Fon Kodu, Dosya No/ Gömlek No)

Ali Emiri II. Mahmud II.(AE.AE.SMHD.II.): 68/4932, 10/488

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.): 4669/350171, 963/721164, 3802/285101, 4624/346762, 1612/120844

Bab-ı Asaî Mühimme Kalemi (A.(DVN.MHM.): 17/56, 17/57, 35/70,

Bab-ı Asaî Mühimme Defterleri (A.(DVNSMHM.d): 129/1220, 44/243, 61/100

Cevdet Askeriye (C.AS.): 48/2232, 483/20143, 927/40126, 209/8977, 855/36582, 303/12532, 665/27939, 2860/28, 338/14020

Cevdet Bahriye (CB.): 6067

Cevdet Belediye (C.BLD.): 108/ 5390, 92/ 4598

Cevdet Evkaf (C.EV.): 618/ 31164

Cevdet İktisat (C. İKTS): 25/ 1217

Cevdet Maarif (C.MF.): 158/ 7852

Cevdet Maliye (C.ML.): 234/9830, 279/ 11436

Cevdet Nafia (C.NF.): 4/199

Cevdet Saray (C.SM.): 111/ 5567, 121/6070

Dahiliye 4.Şube ve 5. Şube(DH.EUM.4.Şb/ DH.EUM.4.Şb): 54/11, 15/29

Dahiliye Defterler (DH.SAİD.d.): 153/ 87

Dahiliye Hapishaneler Müdiriyeti/ Müteferrik (H.DHÇMB.HPS/ HPS.M):33/106, 48/27, 26/30, 34/12, 2/29, 80/69

Dahiliye İdare (DH.İD.): 128/10

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi(DH.MUI.): 14/21

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.): 1447/28, 2624/74, 1464/ 25, 1565/15, 1121/53, 2499/29, 1654/151, 2014/59, 1779/33, 2230/120, 542/8, 2123/122

Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayet Müdürlüğü (DH.UMVM.): 102/51

Evkaf (EV.): 13498

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. HR.MKT): 74/7, 72/75, 129/2, 60/75, 29/81, 46/100, 508/76, 62/62, 303/72

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.): 437/29

Hatt-ı Hümayun (HAT.): 832/37535, 796/36924, 192/9415, 475/23275, 1490/32, 475/23275, 591/29021, 593/290076, 596/29275, 596/29284, 637/31394, 285/17141, 23977

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.): 17123

Hazine-i Hassa İradeler (HH.HH.İ.): 10/80, 180/55, 25/12, 9/57, 25/10, 9/35/ 10/12

İbnülemin Tevcihat(İE.TCT.): 9/1097

İrade Dahiliye (İ. DH.):177/9557, 304/19254, 540/ 37561, 7774/15362

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.): 123/29

İrade Hariciye (İ.HR.): 35/1605, 23/1091, 33/1481, 43/2011

İrade Meclis-i Mahsus (İ. İ.MMS.): 145/7, 167/6, 46/1972, 47/1994, 84/3646, 45/1918, 47/2018

İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM.): 26/703

İrade Rüşumat (İ.RSM.): 13/9, 4/7

İrade Şehremaneti (İ.ŞE.): 8/25, 2/4

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.): 39/ 2046

İrade Telgraf ve Posta (İ.PT.): 19/4

İrade Ticaret ve Nafia (İ.TNF.): 11/2

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MF.MKT.): 15/66, 1223/100, 128/75, 39/72, 85/29, 36/85, 1190/36

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. MF.İBT.): 271/92, 508/73, 6/82, 1/19

Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ.): 30/149, 30/36, 11/46

Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM.): 704/50

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.): 8959

Meclis-i Vala ((İ.)MVL.): 1009/51, 1013/1, 1017/92, 1022/81, 358/38, 709/78, 157/4519, 266/10125, 521/23413

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 252/86, 159/58, 226/19, 227/132, 231/134, 235/10, 237/43, 246/123, 248/52, 248/55, 256/17, 8/94, 233/87, 235/156

Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (MKT. MHM.): 466/12, 468/65, 466/96, 468/25, 413/47, 425/5, 434/68, 20/82, 9/41 285/ 39, 451/3

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.) AMD.): 94/44, 14/13

Sadaret Deavi Evrakı (A) MKT.DV.): 217/96, 49/82, 142/53

Sadaret Divan Kalemi Evrakı- Mukavelenameler (A.) DVN.- DVN.MKL.): 63/7, 75/14, 129/97, 58/73

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.) MKT.): 90/6, 188/11, 171/74, 176/62

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD.): 370/74, 15/50, 165/68, 281/51, 460/9, 94/43, 343/38, 18/ 2, 273/99, 281/103, 127/6,

Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.) MKT.UM.): 32/3, 569/86

Şûrâ-yı Devlet (Ş.D.): 1238/28, 240/17, 2404/14, 2872/6, 2876/6, 279/12, 1180/5, 1965/68, 2932/33, 100/11, 684/ 25, 2604/21

Teftişat-ı Rumeli Evrakı Selanik Evrakı(TFR.I.SL.): 81/8043

Topkapı Sarayı- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.- TS.MA.e): 10/91, 193/9, 558/11, 251/19, 885/44

Yabancı Arşivler Bulgaristan Arşivi (YB..04): 8/1

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.): 4/54

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 110/18)

Yıldız Hazine-i Hassa (Y. Y.PRK.HH.): 13/22, 8/32

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.): 265/109

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.): 7/85

Yıldız Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK.TNF.): 3/9

Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y..Y.PRK.ZB.): 12/65

Zabtiye (ZB.): 377/27, 390/3

180-09-0-0/ Genel, Yer Bilgisi; 86-416-12, Tarih; 00.00.00.

272-0-0-80/ Heyet-i Fenniye, Yer Bilgisi; 3-3-3, Tarih: 00.00.00.

II. Kitaplar/ Ansiklopedi Maddeleri

Afyoncu, Erhan, “Defterhâne”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 9, 1994

Afyoncu, Erhan, “Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri”, **Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi**, Cilt 1, Biofarma Yayınları, İstanbul, 2006

Afyoncu, Erhan, “XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları”, **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, Beta Yayınları: 1999

Afyoncu, Fatma, **XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001

Ağaoğlu, Mert, **Hassa Başmimarları El-Hac Mustafa Ağa, Kara Ahmed Ağa ve Mehmed Tahir Ağa’nın Döneminde İstanbul’daki İmar Faaliyetleri**, Cinius Yayınları: 2018

Ağın, Ahmet, **Camilerimiz, Müzelerimiz ve Saraylarımız**, İstanbul, 1965

Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Yeni Cami”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 43,2013

Akbayar, Nuri, “Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 5**, İstanbul, 1985

Akgüç, Öztin, **Müteahhit Firmaların Analizi ve Kredilendirilmesi**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, Ankara, 1987

Akgündüz, Ahmed, Öztürk, Said, Barış, Yaşar, **Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005

Akgündüz, Ahmet, “İcâreteyn”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul, 2000

Akın,Nur, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera**, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2002

Akkaya, Feyzi, **Ömrümüzün Kilometre Taşları**, İstanbul, 1989

Aktüre, Sevgi, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişim”, Cilt 4, İletişim Yayınları, Ankara, 1983

Akyıldız, Ali “Kaime”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 24, 2001

Akyıldız, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, 2004

Akyıldız, Ali, **Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998

Akyıldız, Ali, **Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001

Akyürek, Göksun, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Birinci Basım,2011

Alada, Adalet, “*Türkiye’de Belediye’nin Yetmiş Yıllık Tarihine Kronolojik Bir Yaklaşım: 1930- 2000*”, **Cevat Geray’a Armağan**, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 2001

Ali Şafak, “Akar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, 1989

Alkan, Ahmet, “*Apartman ve Aile*”, **Türk Aile Ansiklopedisi**, Ankara, 1991

Altınay, Ahmet Refik, **Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı;(1495-1591)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000

Amicis, Edmondo De, **İstanbul**, Pegasus Yayınları, 2009

Arıkan, Zeki, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 43,2013

Arseven, Celal Esâd, “Bina Emini”, **Sanat Ansiklopedisi**, Cilt 1, Baskı 4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975

Arseven, Celal Esat, **Türk Sanat Tarihi**, cilt 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul,1955

Aslanapa, Oktay, **Mimar Sinan**, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 1992

Aslanoğlu, İnci, **Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basımlığı, Ankara, 1980

Atay,Falih Rıfkı, **Çankaya**, Atatürk Devri Hatıraları, Bates A.Ş., İstanbul, 1980

Atnur, İbrahim Ethem, Kalemli, Hüseyin, **Erzurum’un Yüzleri Göklerden Gönüllere Nafiz Kotan**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016

Aybakan, Bilal, “Temlik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 40, İstanbul:2011

Aykut, Pelin, “Bristol Otelı”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayın, Cilt2, 1994

Aykut, Pelin, “Tokatlıyan Otelı”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 7, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000

Ayverdi, Ekrem Hakkı, “İstanbul’un Misilsiz Çarşısına Mersiye”, Milliyet Gazetesi, 28 Kasım 1954

Ayverdi, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)**, Cilt IV., İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınevi, 1974

Bakırer, Ömür, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Döneminde Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Cilt:1, Ankara, 1981

Barkan, Ömer Lütfi, Meriçli, Enver, **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988

Barkan, Ömer Lütfi, **Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı(1550-1557)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972

Batmaz, Eftal Şükrü, Emiroğlu, Kudret, Ünsal, Süha, **İnşaatçıların Tarihi Türkiye’de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği**, Tarih Vakfı Yayınları, Birinci Basım, 2006

Batur, Afife , “ Yıldız Sarayı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt IV., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985

Batur, Afife, “ Halkalı Ziraat Mektebi: Mimari”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt IV.

Batur, Afife, “Akaretler”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 1

Batur, Afife, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt IV., İletişim Yayınları, İstanbul, 1985

Batur, Afife, “*Pera Palas Mimarı*”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt VI., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994

Batur, Afife, **M. Vedat Tek: Kimliğinin İzinde Bir Mimar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003

Batur, Selçuk, “Balyan Ailesi”, **Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi**, 1992

Batur, Selçuk, “Mecidiye Camii”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994

Bayındır, Servet, **İslam Hukuku Penceresinden Faizsiz Bankacılık**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005

Bayram, Sadi, “Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika”, **Suut Kemal Yetkin’e Armağan**, Ankara, 1984

Benevolo, Leonardo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. N. Nirven, İfa Yayıncılık, İstanbul, 1995

Bengiserp, Saim Polat, “İstanbul’da İlk Belediye Hastahanesi Beyoğlu Zükur Hastahanesi’nin Dünü ve Bugünü”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992

Beşikçi, İsmail, **Doğu Anadolu’nun Düzeni: Sosyo- Ekonomik ve Etnik Temeller II**, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 1992

Beydili, Kemal “Mustafa Reşit Paşa” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt, 31, 2006

Beydili, Kemal, “Alemdar Mustafa Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt2, 1989

Boratav, Korkut, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, Gerçek Yayınevi, 6. Basım, Ankara, 1998
Can, Bilmez Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Can, Cengiz, “Altıncı Daire-i Belediye Binsı”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt I., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul

Can, Selman, “Kırımlı Mahmud Ağa” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 25, Ankara, 2002

Can, Selman, **Belgelerle Çırağan Sarayı**, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 1999

Can, Selman, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2010

Can, Selman, **Tarihte Türkler ve Ermeniler Sosyo- Ekonomik Hayat**, “ Balyan Ailesi ve Osmanlı imar Sektöründeki Yeri, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Cilt 5 ,Ankara, 2014

Can,Selman, “Yıldız Cami, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 43, 2013.

Canatar, Mehmet “Kethüdâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 25, 2002

Cengizkan, Ali, **Koçzade Ahmet Vehbi Bey ve Bir İnşaatın Öyküsü: Ankara Hukuk Mektebi**, Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2004

Cerasi, Muarice, **Divanyolu**, Kitap Yayınevi, Çeviren Ali Özdamar, 1. Baskı, 2006

Cezar, Mustafa, “Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, III. Cilt, Ankara:1981

Cezar, Mustafa, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002

Cezar, Mustafa, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, 2. Basım, İstanbul: EKAV Sanat Merkezi Yayınevi, 1995

- Cezar, Mustafa, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, 1. Basım, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınevi, 1985
- Cezar, Mustafa, **XIX. Yüzyıl Beyoğlu**, Akbank Ak Yayınları, İstanbul, 1991
- Cohen , Ammon, **Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar**, Çeviren; Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003
- Craturne, Howard “The Ottaman Sultan’s Mosques; Icons of Imperial Legitimacy”, **The Ottaman City and Its Parts; Urban Structure ad Social Order**, Ed., Irene A. Bierman, Rıfa’at Abaou- El Haj , Aristide d. Caratzas Pub:1991
- Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 1. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997
- Çağman, Filiz, “Mimar Sinan Döneminde Sarayın Ehl-i Hiref Teşkilatı”, **Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul: 1988
- Çalış, Halit “Rakabe”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, 2007
- Çelebi, Evliya, **Seyahatname**, Türkçeleştiren Zuhurî Danışman, Cilt 2, Zuhurî Danışman Yayınevi, İstanbul, 1969
- Çelik, Zeynep, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul**, Çeviren; Selim Deringel, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul: 2019
- Çelik, Zeynep, **Displaying the Orient, Architecture of Islam at Nineteenth Century World Fairs**, Berkeley, Los Angeles, Oxford: 1992
- Çelik, Zeynep, **The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City In the Nineteenth Century**, University of Washington Press, Seattle and London: 1993
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Davud Ağa”, **Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul, 1999
- Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, çev. O. Akınay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005
- Deleon, Jak, **Bir Beyoğlu Gezisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002
- Deleon, Jak, **Pera Hatıratı**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul
- Demirel, Fatma, **II. Abdülhamid’in Mirası İstanbul’da Kamu Binaları**, İstanbul Ticaret Odası, Kültürel ve Sanatsal Araştırmalar Yayın, İstanbul, 2011
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedi Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010
- Dündar, Abdülkadir, “Osmanlı Mimarisinde Hassa Mimarları”, **Dini Araştırmalar**, Cilt 2, 1999

- Dündar, Abdülkadir, “Osmanlı Mimarisinde Vakıf Mimarları” **Prof. Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı**, Ankara: 2002
- Dündar, Abdülkadir, **Arşivlerdeki Plan ve Çimlerin Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi XVIII.- XIX. Yüzyıl**, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 2000
- Ebüzziya, Ziyad, “Ahmed İhsan Tokgöz”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, 1989
- Efendi, Ahmet Lütfi, **Tarih-i Lütfi**, I, V, VII, **Dersaadet 1290**; X,XII,XV,(Münir Aktepe neşri), Ankara,1988,1993.
- Efendi, Ahmet Lütfi, **Vak’ânüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi 1-8**, Sadeleştiren; Y. Demirel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları:1999
- Eldem, Edhem, **135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivi’nde Tarihten İzler**, İstanbul Osmanlı Bankası ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1997
- Eldem, Edhem, **Bankalar Caddesi Osmanlı’dan Günümüze Voyvoda Caddesi**, Ed. Edhem Eldem, I. Baskı, Osmanlı Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma ve Belge Merkezi, İstanbul, 2000
- Engelhardt, Edouard Philippe, **Tanzimat ve Türkiye**, çev. A. Reşad, Kaknüs yayınları, İstanbul:1999
- Eren, Ahmet Cevat, “Tanzimat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt XI., İstanbul,1979
- Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-i Belediye**, Haz., C. Özdemir, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul,1995
- Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediye IV**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995
- Ergin, Osman, “ Çarşı”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt. III , İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977
- Erol Kaya, “*Kent, Kentleşme ve Kent Yönetimi*”, **Modern Kent Yönetimi 1**, 2007
- Eryılmaz, Bilal, **Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması**, Birleşik Yayınevi, İstanbul, 1997
- Eyice, Semavi “Fossati, Gaspare Trajone”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 13, İstanbul,1993
- Eyice, Semavi “Haydarpaşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7
- Eyice, Semavi “Küçükusu Kasrı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 26, 2002

- Eyice, Semavi “Nusretiye Cami”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 33, 2007, İstanbul
- Eyice, Semavi, “Ayas Paşa Türbesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991
- Eyice, Semavi, “Bedesten”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt V., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992
- Eyice, Semavi, “Kağıthane, Sadabad-Çağlayan”, **Taç Vakfı Dergisi**, Cilt 1, İstanbul, 1986
- Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No.1, Ankara: 1938
- Fortmagne, Baronne Durand De, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çeviren; Gülçiçek Soytürk, 1977
- Genç, Mehmet “Mukataa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 31
- Genç, Mehmet, “Esham”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, İstanbul, 1995
- Genç, Mehmet, “İltizam” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 22, 2000
- Georgon, François, **Sultan Abdülhamid**, Çeviren Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006
- Girardelli, Paola, “Osmanlı Mimarisine İtalyan Yorumlar”, **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslararası Bir Miras**, İstanbul, 1999
- Gül, Murat, **Modern İstanbul’un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu**, Çev. Büşra Helvacıoğlu, İstanbul 2013
- Güler, Ali, **Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar**, İstanbul, 2003
- Gülersoy, Çelik, “Pera Palas”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt VI., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994
- Gülersoy, Çelik, **Beyoğlu’nun Yitip Gitmiş 3 Oteli**, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1999
- Gülsoy, Ufuk, ,Ochsenwald, William, “Hicaz Demiryolu”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 17, 1998
- Gülsoy, Ufuk, “İslahat Fermanı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, 1999
- Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt XLII.,
- Güran, Tefik, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi”, **Uluslararası Mithat Paşa Semineri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986
- Güvenç, Murat, Işık, Oğuz, **Emlak Bankası 1926-1998**, Emlak Bankası Yayını, 1999

- Hamdi, Ahmed, **İstanbul Limanı**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1929
- Hamurcu, Kürşat, **Kamu İhale Kanunu, Sözleşmeleri ve Uygulaması**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2003
- Hançer, Ethem, **Sultanın Mimarları Balyanlar**, Atlas Yayınları, İstanbul, 2007
- Haskan, M. Nermi, Gülersoy, Çelik, **Hükümet Kapısı; Bâb-ı Âli**, İstanbul, 2000
- Işın, Ekrem “Taşlıburun Tekkesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt I- VII., İstanbul:1993-1995
- İlhan, Tekeli, **19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Ed. Paul, Dumont- François, Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1999
- İlker, Faruk, **Şişli Çocuk Hastahanesi Tarihi**, İstanbul, 1976
- İnalcık, Halil, “Fatih, Fetih ve İstanbul’un Yeniden İnşası”, **Dünya Kenti İstanbul/ Istanbul World City**, İstanbul: 1996
- İnalcık, Halil, “İstanbul(Türk Devri)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt XXIII.
- İnalcık, Halil, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem(1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişimi**, 60. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017
- İnalcık, Halil, **İstanbul’un İncisi: Bedesten**, Selahattin Ayaz (Çev.), İktisat ve Din, Mustafa Özel (Ed.), 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997
- İnalcık, Halil, Quataert, ,Donald, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914**, Cambridge University Pres, Cambridge, 1994
- İnalcık,Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara: 1956
- İnan, Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1972
- İnan, Afet, **Mimar Koca Sinan**, Türkiye Emlak Kredi Bankası Yayınları, Ankara, 1968
- İpşirli, Mehmet “ Âsım Efendi, Mekkîzâde”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul, 1991
- İzzet, Mehmed, **Rehber-i Umur-i Beytiyye I-II**, Feridiye Matbaası, 1907.
- Kal’a, Ahmet, “Esnaflar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, , İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları ,1995
- Kallek, Cengiz “Haraç”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt. 16, 1997

- Kandemir, Seyyah, **Türkiye Seyhatnamesi No 1: Ankara Vilayeti**, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1932
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi-V**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998
- Karal, Enver Ziya, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807**, Ankara: 1946
- Kayserilioğlu, Sertaç, Kuntay, Cemil, “Postahaneler”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt VI.,
- Kazgan, Haydar, **Galata Bankerleri**, TEB Yayınları, İstanbul, 1991
- Kazıcı, Ziya “Ahilik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt1, 1998
- Kılıçbay, Mehmet Ali, **Şehirler ve Kentler**, Gece Yayınları, Ankara, 1993
- Koç, Reşad Ekrem, Akbay, Mehmed Ali, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt VII., İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965-6.
- Koç, Vehbi, **Hayat Hikâyem**, İstanbul, 1973
- Koçu, Reşat Ekrem, **İstanbul Tulumbacıları**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2005
- Kodaman, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, 1991
- Köksal, M. Fatih, **Ana Kaynaklarıyla Türk Ahiliği, Ahilik- Fütüvvet Yazıları**, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul: 2015
- Köprülü, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet Başkanlığı Yayınları, Ankara: 1984
- Kuban, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, Ed. Gülçin İpek, Yem Yayınevi, İstanbul, 2007
- Kuban, Doğan, **Türk Ahşap Konut Mimarisi 17. -19. Yüzyıllar**, İstanbul, İş bankası Kültür Yayınları, 2017
- Kuran, Abtullah, **Sinan The Grand Old Master Of Ottoman Architecture**, Institute Of Turkish Studies, İstanbul, 1987
- Küçük, Cevdet “V. Murad”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 31, 2006, İstanbul
- Küçük, Cevdet, “Abdülmecid”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, 1988
- Küçük, Cevdet, “Bina Emini”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 6, 1992
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Seyyid”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, 2009, İstanbul

Küçükdağ, Yusuf, Karapınar Sultan Selim Külliyesi, **Karapınar Belediyesi Kültür Yayını**, No:3, Konya: 1997

Marmara, Rinaldo, **Osmanlı Başkentinde Bir Levanten Semti Galata-Pera**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul, Ocak 2021

Marmara, Rinaldo, **Pangaltı 19. Yüzyılın Levanten Semti**, Şişli Belediyesi, 2001

Meyer, C., Schlichtmann, **Von der Preussischen Gesandtschaft zum Doğan Apartmanı Apartmanı/ Prusya Elçiliği'nden Doğan Apartmanı'na**, Çeviren; Ü. Öztürk, İstanbul, 1992

Moltke, Helmuth Von, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev.; H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999

Mülayim, Selçuk, “Mimari”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 30, 2005

Necipoğlu, Gülru, **Sinan Çağı; Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür**, Çeviren; G.Ç. Güven, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013

Nuhoğlu, Hidayet Yavuz, “Darülaceze”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul, 1993

Ocak, Ahmet Yaşar “Fütüvvet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 13, 1996

Okcuoğlu, Tarkan, **Osmanlı Mimarisi ve Sanatı**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2010

Oktay, Tarkan, **Osmanlıda Büyükşehir Belediye Yönetimi; İstanbul Şehremaneti**, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2011

Oliver, Guillaume Antoine, **Türkiye Seyahatnamesi- 1790'lı Yıllarda Türkiye ve İstanbul**, Çeviren: Oğuz Gökmen, Ayyılmaz Matbaası, İstanbul, 1977

Orhonlu, Cengiz, “Şehir Mimarları”, **Türkler**, Cilt 10, 2002

Orhonlu,, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi,1984

Ortaylı, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Ankara: 2000

Ortaylı, İlber, “İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu”, **100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi:24**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1881

Ortaylı, İlber, “Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetimler”, **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler**, İlke Yayınları, İstanbul, 1996

Ortaylı, İlber, **Tanzimat Devrinde Mahalli İdareleri(1840-1880)**,Türk Tarih Kurumu Yayınevi: 2018

- Ortaylı, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2000
- Ortaylı, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2016
- Ortaylı, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008
- Öney, Gönül, **Beylikler Devri Mimarisi (XVI.- XV. YY) (1300-1453)** T.T.K Yayınları, Ankara, 1989
- Öz, Tahsin, **İstanbul Camileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 1, Ankara,
- Özaydın, Abdülkerim, “Hârizm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 16, İstanbul, 1997
- Özcan, Abdülkadir, “Hassa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 16, 1997
- Özcan, Abdülkadir, “Lale Devri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 27, 2003, Ankara
- Özcan, Azmi, “Mechveret”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 29, 2004
- Özkaya, Yücel “Mütesellim”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 32, 2006
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deneyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt.I., Milli Eğitim Basımevi, 1983
- Pamukciyan, Kevorik, **Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar**, Aras yayınları, İstanbul, 2003
- Pamukciyan, Kevork “Balyan, Nigoğas Bey”, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt IV, İstanbul, 1960
- Pamukciyan, Kevork, “Balyan”, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 4, Hazırlayan Reşat Ekrem Koçu, Mehmet Ali Akbay, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Şirketi, İstanbul, 1960
- Pamukciyan, Kevork, **Biyografileriyle Ermeniler/ Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-IV.**, çev. Osman Köker, Aras Yayıncılık ,İstanbul, 2003
- Pamukciyan, Kevork, **Zamanlar , Mekanlar, İnsanlar, Ermeni Kaynaklardan Tarihe Katkılar- III.**, Yayına Hazırlayan; Osman Köker, Aras Yayıncılık, 2003
- Paşa, Sakızlı Ohannes, **Güzel Sanatlar Tarihine Giriş**, Derleyen Kahraman Bostancı, Hece Yayınları, Ankara, 2005
- Quataert, Domald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Ed.: Halil İnalcık, Quataert, (Çev: Ayşe Berktaş) , C.II, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004
- Refik, Ahmet, **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)**, İstanbul
- Refik, Ahmet, **Mimar Sinan**, Kanaat Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, 1931

Refik, Ahmet, **Türk Mimarları Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre**, 1. Basım, İstanbul: Kapı Yayınları, 2013.

Rogers, J. M., Ward, R. M. , **Süleyman the Magnificent**, British Museum Publications, London: 1988

Sakaoğlu, Necdet, “Halkalı Ziraar Mektebi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul, 1994

Sarı, Nil, “Mekteb-i Tıbbiye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 29, Ankara, 2004

Schlichmann, C. Meyer, **Doğan Apartmanı/ Prusya Elçiliği’nden Doğan Apartmanı’na**, Çeviren; Ümit Öztürk, İstanbul Kitaplığı Limited Şirketi Yayını, İstanbul, 1992

Serin, Muhittin, “Siyâkat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, İstanbul: 2009

Singer, Amy, **Osmanlı’da Hayırseverlik; Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti**, çev. D. Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2002

Sönmez, Zeki “Abdülhalim Efendi, Seyyid”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul, 1988

Sönmez, Zeki, **Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995

Sönmez, Zeki, **Türk- İtalyan Siyaset ve Sanat İlişkileri**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006

Sözen, Metin, Sönmez, Zeki, “Osmanlılarda Hassa Mimarlık Örgütü” **Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü, İstanbul: 1975

Sunay, Serap, **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, “Tanzimat’ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırđıç Amira ve Mal Varlığı”, Etkin Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2011

Şahin, İlhan, “Ahi Evran”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998

Şenyurt, Oya, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitapevi: 2011

Şişman, Adnan, **Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004

Tabakoğlu, Ahmet “Öşür”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, 2007

- Tabakoğlu, Ahmet, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, 13. Baskı, 2015
- Tanyeli, Uğur, “Hassa Mimarları Ocağı”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, 1997
- Tanyeli, Uğur, **Mimarlığın Aktörleri Türkiye 1900-2000**, İstanbul, Garanti Galerî Yayınları, 2007
- Tarhan, Mümtaz, **Arttırma Eksiltme ve İhale Kanunu Şerh ve İzahları**, Universum Matbaası, 3. Basım, İstanbul, 1945
- Tekeli, İlhan, “Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye’de Kent planlaması”, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Yayına Hazırlayan; Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim “*Mimar Kemalettin Bey’in Nutku*”, **Mimar Kemalettin’in Yazdıkları**, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, İstanbul, 1997
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, **Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004
- Tekeli, İlhan, **İstanbul’un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013
- Tekeli, İlhan **Türkiye’nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları**, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 2010
- Tekeli, İlhan, **Modernizm, Modernite ve Türkiye’de Kent Planlama Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Toplu Eserler-8, İstanbul, 2009
- Terzi, Arzu T., **Hazine-i Hassa Nezareti**, Ankara, 2000
- Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi 1923-1950**, 2002 Basımı
- Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi 1923-1950**, Yurt Yayınları, 1982
- Toprak, Zafer, “Altıncı Daire-i Belediye”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 1, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul
- Toprak, Zafer, “Osmanlı Bankası”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt VI, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994
- Toprak, Zafer, “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985
- Torun, Ali, **Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvetnameler**, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara: 1998

- Tuğlacı, Pars, **Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü**, Yeni Çığır Yayınları, 1993
- Tuğlacı, Pars, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi**, İstanbul, 1981
- Tuğlacı, Pars, **Tarih Boyunca İstanbul Adaları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992
- Turan, Şerafettin, “Mimarbaşı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 30, İstanbul, 2005
- Tümerkan, Sıddık, **Türkiye’de Belediyeler; Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum**, İçişleri Bakanlığı Yayınları: Ankara, 1946
- Türk İnşaat Mütahhitleri Birliği Esas Nizamnamesi**, Doğu Ltd. O. Matbaası, Ankara, 1954
- Türker, Orhan, **Osmanlı İstanbulundan Bir Köşe Tatavla**, İstanbul, 1998
- Uçma, İsmet, **Bir Sosyal Siyaset Kurumu Olarak Ahilik**, İşaret Yayınları, İstanbul: 2011
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988
- Ünver, Metin, “Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması; İmar Meclislerinin Kurulması Süreci”, **Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi ve Kitapevi Yayınevi, İstanbul: 2009
- Ürekli, Fatma, “Sanayi-i Nefise Mektebi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 36, 2009
- Üsdiken, Behzat, “Oera’da Levantines Marranes ve Yabancılar”, **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumrul, Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2006
- Üsdiken, Behzat, **Pera’dan Beyoğlu’na 1840- 1955**, İstanbul, 1999
- Weber, Max, **Modern Kentin Oluşumu**, Yarıncı Yayıncılık, 2010
- Wharton, Alyson, **The Architects of Ottoman Constantinople**, Soas University of London, London, 2005
- Yavuz, Fehmi, **Ankara’nın İmarı ve Şehirciliğimiz**, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1952
- YAZICI Metin, Nurcan, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi Devlet Kapısı**, 1. Baskı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019
- YAZICIOĞLU, Mustafa Said, “Hızır Bey”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 17, İstanbul, 1998
- Yediyıldız, Bahaeddin, (Ed.) İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Toplumu”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, İstanbul: 1994

Yenişehirlioğlu Çalışlar, Filiz, “Saltanat İdeolojisi ve Osmanlı Sanatı”, **Osmanlı**, Cilt 9, Ankara, 1999

Yerasimos, Stefanos, “Batılılaşma Sürecinde İstanbul”, **Dünya Kenti İstanbul**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996

Yerasimos, Stephanos “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed. P. Dumont-F. Georgeon, Çeviren A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 1996

Yerlikaya, İlhan, **Tanzimat’tan Önce Osmanlı Devleti’nde Belediye Hizmetleri**, Osmanlı Ansiklopedisi, der. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999

Yetişkin, Ayşe Nalan, “ 19. Yüzyıl Batılılaşma Dönemi’nden Bir Görüntü: İstanbul’daki Kışla Yapıları(Bir Değerlendirme)”, **Afife Batur’a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları**, Ed. Aygül Ağır, Deniz Mazlum, Gül Cephaneçigil, Literatür Yayınları, İstanbul,

Yıldırım, Nuran, **Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanahanesi**, Ajansfa Yayınevi ,İstanbul, 2010

Yılmaz, Fehmi, “Tütün”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 42, İstanbul, 2012

Yücel, Atilla, “*İstanbul’da 19. Yüzyılın Kentsel Konut Biçimleri*”, **Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme**, 1. Baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996

Yüzgün, Arslan, “Ziraat Bankası”, Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi(T.C.T.A.), Cilt III, 1985

Zataryan, Vahan, **Hişadagaran, Hay Yerevelinerru Gensakrutyyunnerı, Lusanıgarnerı, Tzerakirnerı, Krutyunnerı Yevayln 1512-1912**(Hatırat, Ünlü Ermenilerin Biyografileri, Fotoğrafları, El Yazmaları, Yazıları vs. 1512-1912), Nişan- Babigyan Matbaası, İstanbul, 1910, s. 160

Zinkeisen, Johann Wilhelm, Çeviren Özlem Kumrular, Levent Kayapınar, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa I-VII.**, Hamburg:1840-63

III- Süreli Yayınlar/ Makaleler

Ağır, Aygöl, “Balyan Ailesi’nin Mimarlığında Palladio İzleri”, EJOS, IV,2001; M.Kiel, N. Landman& H. Theunnissen (eds.), **Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht- The Netherlands**, Agust 23-28, 1999

Akın, Nur , **Galata ve Beyoğlu Haritaları Üzerinden Bazı Değerlendirmeler**, Salt Arşivi

Akın, Nur, “VI. Daire’nin Galata ve Beyoğlu’ndaki İmar Faaliyetleri üzerine”, **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, Hazırlayan; B. Mahir, İstanbul, 200

Akpolat, Mustafa S., “Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı”, **Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları, Türkler**, Cilt 15

Aktuğ, İlknur, “16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri”, **II. International Congress On The History Of Turkish And Islamic Science And Technology**, Cilt 1, 1986

Akyıldız, Ali, “Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı 3, İstanbul, 2000

Alper, Mehmet, “Dünü ve Bugünü ile Cibali Tütün Fabrikası”, **Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri**, Der. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul

Annuaire Commercial Turc Edition 1924-1925, Société Anonyme Turque d’études publications et entreprises économiques, Stanboul-Constantinople,

Annuaire de L’Orient Le Guide Sam, 6 éme édition, 1926, Turquie

Anonim, “*Bir Yapı Kongresi Toplanmalıdır*”, Mimarlık, 1945

Anonim, Adliye Vekaleti Binası”, Arkitekt, Cilt 01-02(121-122), 1941, s. 1-7.; K. Söylemezoğlu, “Kaybettiklerimiz” , Arkitekt, Cilt 04(376), 1979

Arıpınar, Seval, “XIX. Yüzyılda Ülkenin Tarım Sorunlarına Eğilme Hareketi ve Halkalı Ziraat Okulu’nun Açılışı”, **Belgelerle Türk Tarihi**, 1970

Arslan, Hidayet, “*Boğaziçi’nde 18. Yüzyıldan Kalma Bir İstanbul Evinin Durumu Hakkında Sanat Tarihi Bağlamında Yeni Değerlendirmeler*”, **METU JFA**, 2014

Aydın, Saadet, “*Konut Sorununa Devletin Müdahale Aracı olarak Emlak Bankası*”,**Eğitim Bilim Toplum Dergisi**,Cil 17,Sayı 66, 2019

Balcı, Ercüment, “İstanbul’un İlk Büyük Uluslararası Fuarı: Sergi-i Umumi-i Osmani (1863)”, Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Osmanlı İstanbul’unda Ticaret, Sanayi ve Finans, Cilt 6

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, **Vakıflar Dergisi**, Cilt II., Ankara, 1942

Barkan, Ömer Lütfi, “Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sayı:17, 2011

Batur, Afife, “*Yıldız Sarayı’na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye’de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları*”, **Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 1985

Baysun,M. Cavit, “Mustafa Reşit Paşa’nın Siyasi Yazıları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul, 1960

Berkant, Cenk,” İtalyan Mühendis Luigi Storari (1821-1894) Ve “Tarihsel Notlarla İzmir Rehberi”, **Bartın ve Yöresi Tarih – Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (BAYTAM)**, 2017

Bilmiş, Hüseyin Gürsel, “Osmanlı’nın Son Döneminde Ebniye Kalfalarına yapı İnşa İzni Verilmesi”, **Art-Sanat Dergisi**, 2020

Boğosyan, Rahip Yeprem, **Balyan Kertasdanı**, (Vieana: Mekhityan Trapan,1981),133 on Nigoğas, 178 on Serkis, 245 on Agop

Bora, Cemal, “Güzel Sanatlarımız, Mimarlık Hamiyet Gazetesi 15 Eylül 1886 Sayı 11”, **Mimarlık Dergisi**, 1981

Boyacıoğlu, Didem, “Osmanlı Fabrika Yapılarının Projelendirilmesi ve İnşasında Etkili Olan Özneler”, **Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, 2019

Bursa Gazetesi, No: 90,4 Ekim 1892

Can, Selman “ II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı”, **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt 5, Kayseri, 2011

Can, Selman, “Balyanlar ve Dolmabahçe Sarayı Mimarı Sorunu”, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını**, İstanbul, 2010

Cezar, Mustafa “ Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar”, **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara:1995

Crook , J. Mordaunt, Port, M.H., The Hsityoy of the King’s Works, **Volume VI.1782-1851**, London, 1973

Çapa, Mesut, “*Yunansitan’dan Gelen Göçmenlerin İskanı*”, Atatürk Yolu Dergisi , 1990, Cilt 2, Sayı 5

Çelik Yüksel, Uluskan, Murat, “İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre Osmanlı Başkentinde İnşaat Esnafı XVIII. Yüzyıl”, **XVI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 20-24 Eylül 2010

Çelik, Zeynep, “ The Italian Contribution to the Remaking of Istanbul”, **Environmental Design**, Sayı 9 ve 10, 1990

Çelik, Zeynep, “The Contribution to the Remaking of Istanbul”, **Environmental Design VIII. Year**, Roma,1990

Çiner, Can Umut, “*Demokrasi’ye Kavuşma*”, Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi:3, TİDATA

Dabanlı, Ömer Çılı, Feridun, “Nur-u Osmaniye Cami’nin Temel İnşaatı”, **4. Tarihi Yapıların Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu**, İstanbul, 2013

Dadyan, Saro, ,”Üsküdarlı Bir Mimar Ailesi; Balyanlar”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX.** , Cilt 2, 2016

Damlıbağ, Fatih, Hamidiye Kağıt Fabrikası, **OTAM**,37/ Bahar, 2015

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, “Dersaadet’te Mevadd-ı İnşâiye”, nr. 622, 19 Cemaziyelahir 1314

Deveci, Sefure,” Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Zümreleri”, **IV. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiriler II. Cilt** ,Kırşehir, 2018

Dinçer, Celal, “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu’nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha”, **Belgeler V-VIII**, 1968-1971, Ankara, 1971

Doğan, Kuban, “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 7, İstanbul, 1968

Doğan, Kuban, “Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme”, **İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını**, İstanbul 1954

Efendi, Ahmet, Tarih-i Cami-i Nur-u Osmani, **Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası Eki**

Engin, Vahdettin, “Osmanlı Devlet’nin Demiryolu Siyaseti” **Türkler**, Cilt XVI.

Engin, Vahdettin, **Tünel**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000

Erdenen, Orhan “ Adım Adım İstanbul Ahırkapı Feneri’nden Rumeli Hisarı’na 2700 Yıllık Bir Yürüyüş”, **Kentim İstanbul Yayıncılık İstanbul Büyük Şehir Belediyesi**, 2003

Erdenen, Orhan, “Osmanlı Devri Mimarları Yardımcıları ve Teşkilatları”, Mimarlık, Sayı 27, İstanbul: 1966

Erdoğan, Muzaffer, “Mimar Davud Ağa’nın Hayatı ve Eserleri”, **Türkiyat Mecmuası**, s. XII., İstanbul, 1995

Eyice, Semavi, “Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul”, **Arredamento Dekorasyon**, Sayı 43, 1992

Fevzi, Hasan, “Hamidiye Etfal Hastahanes-i Alisi”, **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 37, İstanbul, 1997

Giraud,, Ernest “ L’industrie du bâtiment â Constantinople” in **Revue technique d’ Orient. Organe mensuel illustrê technique et industriel des travaux publics dans l’Empire Ottoman** 20, Nisan 1912

Göksel, Ali Esat, Kuneralp, Sinan “ *Establiment and Development of Hotels in Nineteenth Century İstanbul*”, **1.st International Congress On The History of Turkish- Islamic Science and Technology**, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1981

Güvenç, Ömer Faruk, “*Ankara’nın İnşasında Bir Mimar: Arif Hikmet Koyunoğlu*”, Sosyoloji Divanı Dergisi, Yıl:4, Sayı: 7, 2016

Günergun, Feza, “ Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasındaki İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, Nisan, 1987

Gürboğa, Nurşen, “*Evin Halleri, Erken Cumhuriyet Döneminde Evin Sembolik Çerçevesi*”, İstanbul Dergisi, sayı 44, İstanbul, 2003

Halkalı Ziraat Mektebi-i Alisi Mecmuası, Sayı 1, 1917

Hersek, Can M., “Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı- 1”,**İslami Araştırmalar**, Cilt-4, Sayı-1,1990

İBB Atatürk Kütüphanesi Kitaplığı, Demirbaş No: Bel_Osm_0.03227, Yer Numarası: 1290 H (1873 M)

İnalcık, Halil, “Bursa and the Commerce of the Levant”, **Journal of the Social and Economic History of the Orient**, Vol. 3, Iss.2, 1960

İnalcık, Halil, “The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City” **Dumbarton Oaks Papers**, vol. 23-24, 1969-1970

Kafesçioğlu, Çiğdem, “Ortaçağ ve Modernite Arasında: Hassa Mimarlar Ocağı ve Osmanlı Mimarı”, **Mimar.ist**, Sayı 13,İstanbul: 2004

Kartal, Hasan Basri, Kartal, Asiye Nisa, “*Mimar Kemaleddin ve Harikzedegân (Teyyare) Apartmanları Üzerine Bir Deneme*”, Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sant Mimarlık Dergisi, Sayı:6, 2020

Kaya, Alp Yücel, Terzibaşoğlu, Yücel “Tahrir’den Kadastro’ya; 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi; “Kadastro tabir olunur tahrir-i emlak” ”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 9, 2009

Keskin, Birol, “ 25 Haziran 1327 Yılına Ait Sanayi-i Nefise Mektebi’nin Talimatnamesi ve Ders programı”, **Kesit Akademi Dergisi**, Eylül, 2017

Keyvanoğlu, Merve Cemile, “1870 Büyük Beyoğlu Yangını”, **OTAM Yayınları**, 2017

Koyunoğlu, Arif Hikmet, “*Koyunoğlu’nun Anıları-3*”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:37, 1987

Koyunoğlu, Arif Hikmet, “*Koyunoğlu’nun Anıları-4*”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:35, 1987

Kuban, Doğan, “Notes on Building Technology of the 18th Century The Building of The Mosque of Nurusosmaniye at Istanbul, According to Tarih-i Camii Şerif-i Nur-u Osmani”, **I. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi**, İstanbul, 1981, Cilt V.

Kuran, Aptullah “Ayazma Camisi İnşaat Defterine Göre Yapıda Kullanılan Bezeme ve Tefrişat Malzemeleri”, **Celal Esad Arseven Anısın Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, 2000

Kuruyazıcı, Hasan “İstanbul’un Mimarlarının Çok Sevdiği Büro Binası: Saint Pierre Hanı”, **İstanbul Dergisi**, sayı 32, 2000

Kuruyazıcı, Hasan, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 2”, **İstanbul Dergisi**, sayı 29, 1999

Kuruyazıcı, Hasan, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 3”, **İstanbul Dergisi** , sayı 30,2000

Kuruyazıcı, Hasan, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları 4”, **İstanbul Dergisi**, sayı 34, 2000

Kuruyazıcı, Hasan, “İstanbul’un Unutulmuş Mimarları”, **İstanbul Dergisi**, sayı 28, 1999

Meriç, Rıfkı Melûl, Beyazıd Camii Mimarı II. Sultan Beyazıd Devri Mimarları ile Bazı Binaları Beyazıd Camii ile Alakalı Hususlar, San’atkarlar ve Eserleri, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi II**, 1957

Milli Korunma Kanunu, No: 3780, Kabul Tarihi: 18.01.1940.

Müzayede ve Münakasa ve İthalat Kanunu, Resmi Ceride ile Neşir ve İlanı: 28. IV., 1341 Hicri, Sayı 97

Orhonlu, Cengiz, “Şehir Mimarları”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2,1981

Ortaylı, İlber, “İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu” **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları**, Ankara 1982

Oya Şenyurt, “Geç Osmanlı İnşaat Ortamında “Bina Eminliği”” , **METU JFA**,2008

Öğrenci, Pınar “Mimar Constantin P. Pappa”, **İstanbul Dergisi**, Sayı 36, 2001

Önsoy, Rıfat, “Muharrem Kararnamesi ve Duyun-ı Umumiye İdaresi”, Çev.Güler Eren, **Osmanlı**, Vol..3,Ankara, 1999

Örenç, Ali Fuat, “ Modern İstanbul Limanı’nın İnşası Sürecinde Galata ve Eminönü Semtlerinde Kentsel Değişim” , **Osmanlı İstanbulu IV** , s. 207

Özbek, Nadir “Darülhayr-ı Ali”, **Tarih ve Toplum**, Sayı 182, Ankara, 1999

Özcan, Koray, “Tanzimat’ın Kent Reformları; Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri(1839-1908)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları; Adnan Adıvar Özel Sayısı**, cilt 7, sayı 2, 2006

Özsoy, Rıfat, “ Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, **Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1984

Öztürk,Said, “Hicaz Demiryolu”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli II**, İstanbul, 2000

Ruzname-i Ceride-i Havadis, Sayı 1417, Tarih; 13 Ra 1287

Ruzname-i Ceride-i Havadis, Sayı, 1414, 7 Ra 1287

Sayar, Zeki, “*Büro Hayatı*”, Mimar, s. 1, 1931

Sayar, Zeki, “Meslekte 50 Yılı Aşanlar: Mimar Bedri Tümay”, Mimarlık, Cilt 1(220), 1986

Schindler, Christoph “Information on the Construction and Operation of Wood Working Machines: Including a History of the Origin and Progress of the Manufacture of Wood-Working Machinery”, **London, E. & F.N. Spoon 58 Charing Cross**, 2007

Servet-i Fünun, H.24 Ağustos 1311/ M.05.09.1895, Sayı 234

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 3, Ankara, 1992

Sezer, Hamiyet, “1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme”, **Ankara üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 18, Ankara, 1997

Shaw, Stanford “The Nineteenth- Centurry Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, **International Journal of Middle East Studies**, Cilt 6, Sayı 4, 1975

Taeschner, Franz, “Kırşehirde Ahi Evren Zaviyesinin Müttevellisine Ait 1238/1822-1823 Tarihli Bir Berat”, (çev.) Ş.Akkaya, **Vakıflar Dergisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı 3,1956

Tahsin Öz,,” Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariyye”, **Arkitekt Yayınları Dergisi**, İstanbul, 1944

Takvim-i Vakayi, 9 Şaban 1285, def’a 1027

Talay, Aydın, “Sultan II. Abdülhamid Devri Ziraat Okulları”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1991

Tanyeli, Gülsün, “18. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı’nda Yapım Süreci; Laleli Külliyesi Örneği”, **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 2000

Tanyeli,Uğur, “19. Yüzyıl Türkiye’sinde Mimari Bilgi Alanının Biçimlenişi”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Sanat Ortamı**, Sanat Tarihi Derneği, 1996

Taş, Murat “ Osmanlı’dan Günümüze Yapı Üretiminde Meslek Örgütlenmesinin Gelişimi”, **Uludağ Üniversitesi Mühendislik- Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt 8,Sayı 1, 2003

Tekeli, Doğan, “*Cumhuriyetin Binaları*”, Mühendislik Haberleri- TMH, Sayı.442-443, 2006

Tekeli,İlhan, İlkin, Selim, “Mustafa Celaledin Bey’in “Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükaleme” Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, IV. Cilt, Ankara: 1994

Terzibaşoğlu,Yücel, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri; 19. Yüzyılda Batı Anadolu’da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, **Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 4, 2006

TMB Olağan Genel Kurul Toplantısı Dönem Raporu, (01-01-1994/ 31-12-1995)

Tok, Alaaddin, “İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul’da Tuğla Üretimi ve Ticareti (1839-1914)”,**III. Uluslararası Osmanlı Sempozyumu**, 2015

Toker, E., “Bir Dönemin Simgesi Haydarpaşa Garı”, **Gezi**, Sayı 8, 1998

Tsilenis, Savvas “İstanbul’un Rum Mimarları ve Eserleri”, **Mimar İst Dergisi**, Sayı 17, İstanbul, 2005

Turan, Şerafettin, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Ankara:1964

Tutal, Osman, Gökaltun, Emrah,“ Türk Mimarisinde Tuğla”, II. Uluslararası Pişmiş Tuğla Sempozyumu Bildirileri, **Tepebaşı Belediyesi Yayınları**, Eskişehir, 2002

Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene 340-341, İktisadi Tetkikat Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, İstanbul

Umumi Hıfzıssıha Kanunu, Kanun Numarası 1593, Yaymlandığı Düstur: Tertip 3 Cilt 11 Sayfa 143, Yayımlandığı Resmi Gazete 6.5.1930 Sayı: 1489.

Ural, Somer, “Türkiye’nin Sosyal Ekonomisi ve Mimarlık 1923-1960, Mimarlık Dergisi, Sayı 123-124, 1974

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref Sanatkarlar Defterleri” **Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, sayı 15, c. XI, Ankara: 1986

Ünsal, Behçet “ 70 Yaşını İdrak Eden Mimarlar: Boğaziçi’nde Bir Mimar”, Arkitekt, Cilt 4(352), 1973

Ünsal, Behçet, “Ar ve Memleket Mimarlığının Kronolojisi Üzerine Düşünceler”, Arkitekt Dergisi, Cilt: 1935, Sayı 1935-06 (54)

Ünver, Süheyl , “Fatih Devri Saray Nakışhanesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları”, **İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları**, 1958

Yakartepe, Elif Çelebi, Binan, Can, “İstanbul’un Modernleşme Dönemi Otelleri (1840-1914)”, **Megaron Journal**, Cilt Vol. 6, Sayı No: 2, 2011

Yavuz, Fehmi, “*Politika ve Yerleşme Sorunlarımız*”, Dokuzuncu İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları: Türkiye’de Orman Köyleri, yerleşme, Bölge Planlama, Şehirleşme, Doğu Anadolu’nun Sorunları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İskan ve Şehircilik Enstitüsü Yayınları, 1969

Yavuz, Mehmet “Osmanlı’da Alman Mimarlar ve Eserleri”, **Türkler**, Cilt 15

Yazıcı, Nurcan, “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları” , **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi- The Journal of International Social Research**, Volume 1-6, 2008

Yücel,E. “Vakıf Restoratör Mimarlarından Süreyya Yücel (1903-1970)”, **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, C. 4, 2012.

1580 Sayılı Belediye Kanunu, Madd. 12,37,68, Sayı: 1471, 1930

2490 Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu, Kanun No: 2490 Sayı: 2723, Kabul Tarihi: 2-6-1934

6785 İmar Kanunu, Sayı 9359, Kabul Tarihi 9-7-1956.

IV- Tezler

Acar, Damla, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’da Ahşap Yapım Sistemlerinin Değişimi: Gelenekselin Rasyonelleşmesi”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2015)

Acar, Gevher, “ *Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması*”,(**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000)

Akpolat, Mustafa Servet, “Fransız Kökenli Mimar Alexandre Vallaury”,(**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji- Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 1991)

Alsaç, Ü , “*Türkiye’deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi*”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Trabzon, 1976)

Atmaca, Esmâ, “ *Orhaniye Kışlası Tarihsel Gelişimi Koruma Sorunları ve Çözüm Önerileri*” , (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009)

Aydın, Saadet, “*Türkiye’de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları*”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, 2003)

Baslo, Meltem, “*Tarih Boyunca Galata- Beyoğlu Kurgusunun Gelişimi ve XIX. Yüzyıl Otellerinin Bu Gelişime Etkileri*”,(**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1998,)

Bilgili, Nazire “*İstanbul Limanlarını’nın Modernizasyonu: Dersaadet Rıhtım ve Anadolu Demiryolları Şirketlerinin İnşa Faaliyetleri(1890-1934)*”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi Programı, 2016)

Bilgin, Bülent, “*Türk Saray Mimarisinin Gelişmesi Çerçevesinde Yıldız Sarayı*” (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993)

Bozkurtoğulları,Yasemin, “19. Ve 20. Yüzyıl Art Nouveau Mimarisi ve Kullanılan Seramikler”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Maltepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012)

Can, Cengiz, “İstanbul’da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi** Yıldız Teknik Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1993)

Can, Selman, “Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2002)

Çelebi, Meryem Elif, “İstanbul’un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamına Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi”,(**Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2010)

Çilli, Özgü, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Otel Mimarisi ve Pera Palas”, (**Yüksek Lisans Tezi** Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haccettepe Üniversitesi , Ankara, 2009)

Çöl, Nilgün, “XV.- XVI. Yüzyıllarda İstanbul’da Kent Dokusu- Yapı Kuruluşları İlişkisi”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı, 1999)

Değirmenci, Ali, “Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Açılan Mimarlık Büroları ve Dönemin Mimarlık Ortamı”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, 2021)

Devran, Fetullah, “Dersaadet Rıhtım Şirketi: Kuruluşu ve Faaliyetleri(1890-1935)”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2009)

Duymaz, A. Şevki, “ II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri(Türkiye Örnekleri)”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta, 2003)

Emiroğlu, Gülmisal, “II. Abdülhamid Dönemi Layihalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri”,(**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1996)

Fidan, Aylin, “*Cumhuriyet Sonrası Türk Mimarlığı ve Yabancı Mimarların Etkileri*”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul, 2002)

Gücüm, Kuntay, “*Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devleti Yapısındaki Değişme Fransa’nın Etkisi*” (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı , 2008)

Günay, Zeynep, “*Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Beşeri Sermayenin Islahı; İstanbul Sanayi Mektebi Örneği*”,(**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, 2016)

İslamoğlu, Abdullah, “*Osmanlı Devletinde Modern Belediye’nin Hukuksal Açıdan Kurumsallaşması*”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2012)

Keskin, Özkan, “*Orman Ma’adin Nezareti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*”,(**Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, 2005)

Kılıç, Alkım Doğan, “*Vallauri’nin Klasisist Cepheleeri*”,(**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü , 2006)

Kirpi, Kayra, “*II. Abdülhamid Dönemi Ebniye Nizamnameleri*”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul,2020)

Kuzucu, Kemalettin, “*Babiali Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri(1808-1911)*” , (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2000)

Özkurt, Mehmet Çağlayan, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Başkent İstanbul’da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri(1839- 1923)*”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi** , Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk İslam Sanatları Programı, , İstanbul, 2016)

Nasır, Ayşe, “*Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**,İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1991)

Nehir, Beyhan, “*Osmanlı’nın Son Çeyreğinde Otelcilik ve Otelcilik Faaliyetleri*”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2019)

Pantık, Ramazan, “*Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı*”, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Haccettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2021)

Ramazanoğlu, Gözde, “*Osmanlı Yenileşme Hareketleri İçerisinde Selimiye Kışlası ve Yerleşim Alanı*”, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2003)

Sarıyıldız, Gülden, “*Hicaz Karantina Teşkilatı*”, (Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi An Bilim Dalı 1989)

Şener, M. “*Contractors and Contractorship: An Analysis of Public Building Constructions in Early Republican Turkey*” (Yayınlanmış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Ankara, 2013)

Şenyurt, Oya “*Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu*”, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2006)

Şenyurt, Oya, “*1800-1950 Yılları Arasında İstanbul’da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar*”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı, 2002)

Uyaniker, Ahmet, “*Osmanlı Devleti’nde Sağlık Alanında Yapılan Çalışmalar(1876-1909)*”, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2014)

Uzun, Türkan, “*Geç Osmanlı –Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlık Pratiğinde Bilgi ve Yapım Teknolojileri Değişimi Erken Betonarme İstanbul Örnekler:1906-1930*”, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2008)

Yavuz, Mehmet, “*19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler*”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2001)

Yazıcı, Nurcan, “*Osmanlılarda Mimarlık Kurumu’nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006)

Yıldıran, Neşe, “*İstanbul’da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi*”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1989)

Yıldız, Ülkü “*Son Dönem Osmanlı Mimari Anlayışının Sosyal Yapıya ve Mimarlık Kurumuna Etkileri*”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Edirne, 2018)

V- Sözlük

Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü, Uğur Tanyeli ve Metin Sözen, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2003

Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Zeki Pakalın, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972

VI- İnternet Kaynakları

“Kadıköy’den Apartman Öyküleri-5: Valpreda Apartmanı”
<http://www.gazetekadikoy.com.tr/yazi-dizisi/kadikoyden-apartman-oykuleri-5-valpreda-apartmani-h12841.html> , Erişim Tarihi 3.8.2021.

“Kehribarcı Apartmanı”, <https://kulturenvanteri.com/yer/kehribarci-apartmani/#16/40.995457/29.02751>, Erişim Tarihi 3.8.2021

Anonim, “Ankara Vakıf Oteli” , <http://www.mimarlarodasiankara.org/index.php?Did=1484>, Erişim Tarihi: 3.8.2021

Düster: Tertib-i Sani ., I. Tertip, Cilt 2, s. 460-463,
<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/71>

Düster, I. Tertip, cilt II, 1.Kısım, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/71>

https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/1929_Ekonomik_Buhran%C4%B1, 16.07.2021.

[https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Chester_Projesi_\(%C4%B0mtiyaz%C4%B1\)_](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Chester_Projesi_(%C4%B0mtiyaz%C4%B1)_) (1923), 17.07.2021